

DEEL II
AARDS, BETROKKEN EN ZELFBEWUST

Llewellyn Bogaers

AARDS, BETROKKEN
EN ZELFBEWUST

*De verwevenheid van cultuur en religie
in katholiek Utrecht, 1300–1600*

Bijlagen en noten

Afbeelding omslag

Joost Cornelisz. Droochsloot, *De Ganzenmarkt en de Stadhuisbrug* te Utrecht, ca. 1620

ISBN-nummer 978-90-813194-1-6

© 2008 Llewellyn Bogaers/Levend Verleden Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van Levend Verleden Utrecht.

Overzicht van de bijlagen

Bijlage 1. Oorsprong en functioneren van buurschappen in het Nedersticht	807
Bijlage 2. Overlijdensbericht van Suster Bertken	812
Bijlage 3. Tabellen bij het hoofdstuk 'Liturgie'	813
Tabel 1. Vijfjaarlijkse tabel van de collecte-inkomsten in de Buurkerk in rijns gulden current	813
Tabel 2. Steekproef naar collectebijdragen op hoogtijdagen en 'de rest van het jaar' in de Buurkerk	813
Tabel 3. Tabel van groot- en kleinbrood, gerelateerd aan sterfte, i.c. de grafopeningen in de Buurkerk. De vetgedrukte jaren zijn jaren van grote sterfte	814
Bijlage 4. Proeve van een lijst van altaren in de Buurkerk tot ca. 1570 met de daarop gevestigde vicarieën	818
Bijlage 5. Uitgaven aan grotere projecten anders dan kerkbouw, maar wel ten laste van de kerkmeesters in of buiten de Buurkerk	827
Bijlage 6. Overzicht van hoogtij- en feestdagen in de Buurkerk met het bijbehorende ceremonieel	833
Bijlage 7. Bijlagen en tabellen bij het hoofdstuk over de processies	836
Tabel 1. Ingelaste processies tussen 1489 en 1579	838
Tabel 2. Generale processies tijdens crises op basis van vermeldingen in het Buurspraakboek (aankondiging van processies) en de rekening van de Tweede Kameraar (uitgaven aan de processies)	839
Bijlage 8. Inkomsten van de kerkfabriek van de Buurkerk te Utrecht in rijns gulden current, 1435-1569	841
Bijlage 9. Lijst van kerkmeesters van de Buurkerk	846
Bijlage 10. Lijsten met betrekking tot Utrechtse broederschappen	847
I. Lijst van Utrechtse religieuze broederschappen, waarvan het lidmaatschap vrijwillig is, chronologisch geordend	847
II. Lijst van broederschappen verbonden aan een gasthuis	853
III. Lijst van broederschappen verbonden aan een gilde	854
Bijlage 11. Zielbroeders die politiek actief waren in 1525-1528	856
Bijlage 12. Tabellen met betrekking tot armenzorg	860
Tabel 1. Lijst van armeninstellingen in Utrecht vóór 1580 opgericht	860
Tabel 2. Overzicht van het aantal uitdelingen ca. 1540 en 1570	862
Tabel 3. Lijst van bedden voor zieken, ouden van dagen en passanten	863
Tabel 4. Lijst van stichtingen, vóór 1580 gesticht, die kameren beheren	865
Tabel 5. Jaarlijkse uitkering op St. Maartens Schuddekorfdag	866
Tabel 6. Inkomsten van armeninstellingen ca. 1538 en 1570 in karolusgulden	868
Tabel 7. Schenkingen aan de Buurkerk voor de armenzorg	870
Tabel 8. Inkomsten en uitgaven van de H. Geest	879
Tabel 9. Inkomsten en uitgaven van de Armen Noodhulp	881

OVERZICHT VAN DE BIJLAGEN

Tabel 10. Lijst van armennoodhulpmeesters, kwartiermeesters en gasthuismeesters, verbonden aan Armen Noodhulp en Melatenhuis, 1582–1598	882
Tabel 11. Overzicht van het aantal schenkingen, legaten, collectes en boetes voor de Armen Noodhulp, 1584/85–1597/98	886
Tabel 12. Jaarrekening van het St. Margrietgasthuis onder het rentmeesterschap van Jan Bogaert de oude (HUA, SBA I, 510, de rekening loopt van 11 november tot 11 november)	887
Bijlage 13. Lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur met betrekking tot Utrechtse armeninstellingen	888
Bijlage 14. Bijlagen bij het hoofdstuk over de memoriecultuur in de Pieterskerk	896
Tabel 1. Epitafen ca. 1400–1611 in chronologische volgorde	896
Tabel 2. Volgorde van de epitafen zoals die nu nog in de Pieterskerk te zien zijn	902
Tabel 3. Zerken 1386–1611 in chronologische volgorde	903
Bijlage 15. Eeuwigdurende memoriestichtingen in de Buurkerk, zowel jaargetijden als maandstonden	908
Bijlage 16. Vicarieën en misstichtingen in de Buurkerk door privépersonen	933
Tabel 1. Vicarieën die door een met name bekende privépersoon of familie gesticht zijn	933
Tabel 2. Misstichtingen uitbesteed aan het college van vicarissen	941
Bijlage 17. Grafverkoop in Buurkerk	943
Bijlage 18. Veranderingen in kosten burgerschap, 1435–1570	946

BIJLAGE I

Oorsprong en functioneren van buurschappen in het Nedersticht

Over de oorsprong van (Nederstichtse) buurschappen zijn wij helaas slecht geïnformeerd. Er zijn sporadische verwijzingen naar buurschappen van Germanen, Batavieren of Kelten (over de naam van deze bewoners bestaat onder wetenschappers geen consensus) in de geschriften van de Romeinse schrijvers C. Julius Caesar (100–44 v. Chr.) en P. Cornelius Tacitus (ca. 55 – ca. 120). De informatie uit de Frankische tijd (ca. 500 tot 900) is redelijk divers en bevat zowel verhalende als welomschreven juridische gegevens. De informatiestroom komt pas in de veertiende eeuw goed op gang. Helaas is er nog onvoldoende systematisch onderzoek gedaan naar het functioneren van buurschappen in het Nedersticht tussen 1300 en 1795.¹ Daarom tasten wij hier nog vaak in het duister en is het nog niet mogelijk om definitieve uitspraken te doen. Wat hier volgt is een mogelijke reconstructie die gebaseerd is op de continuïteitsgedachte: de organisatie van de samenleving zoals die door de eeuwen heen gevormd en beproefd is.

In die vóór-Romeinse tijd was de getrapte rechtspraak (de lage en hoge rechtspraak, afhankelijk van de ernst van de overtreding of het misdrijf) in handen van *dinggenoten*, een vergadering van vonniswijzers die uit weerbare, vrije, vol geërfden bestond. Zij waren vermogende mannen die in het rechtsgebied zelf onroerend goed bezaten in de vorm van volle hoeven. Aan het hoofd van het *ding* stond een rechter die door de dinggenoten uit hun midden gekozen was. Hij vorderde het recht, nam als lid van de rechtskring deel aan de stemming, en bracht zo nodig het vonnis ten uitvoer. Het *ding* had in die tijd ook een bestuurlijke taak, in die zin dat ‘rechten’ of ‘richten’ destijds niet alleen inhield dat de rechtsorde gehandhaafd werd, maar ook door nieuwe wetgeving gestroomlijnd werd (De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 7–8, 19–27, 166–173). De kleinste rechtskringen waren, volgens Tacitus, de *vici*, de buurschappen of woonkernen, maar inhoudelijke informatie over hun toenmalige organisatie en functioneren ontbreekt.² Deze grondstructuur ontwikkelde zich mijns inziens organisch met nieuwe ontwikkelingen mee: zij is in de stad Utrecht in de twaalfde eeuw vanaf 1122 enerzijds te herkennen in het stelsel van schout, schepenen en raden in wier handen het stadsbestuur en de hogere rechtspraak berustten en anderzijds in de organisatie van de dagelijkse gerechten, die samenvielen met een buurschap. Zij hielden zich bezig met lokale aangelegenheden, met name het beheer van onroerend goed en de plaatselijke, lagere rechtspraak (geen halszaken). Wellicht had Utrecht al in 1081 een eigen schout, toen nog een dienstman of vertegenwoordiger van de bisschop en – indirect – de keizer (De Bruijn, *Husinghe*, 66, 281–283) die vooral invloed in en rond de burcht had. Schepenen worden al in de oudste Utrechtse stadsoorkonden (1122) genoemd. Dit college liet zich toen al adviseren door raden. Hieruit heeft zich in Utrecht vóór 1196 de stedelijke raad ontwikkeld. De voorzitters van beide colleges werden in 1304 burgemeester genoemd, wat een afgeleide is van buurmeester (het begrip ‘burger’ is ontstaan uit het begrip ‘buur’). Het stadsbestuur streefde naar het monopolie op bestuur en rechtspraak en heeft al vóór 1400 nagenoeg alle rechten van de dagelijkse gerechten die in strijd met dit monopolie waren geësurpeerd.

Een dagelijks gerecht kwam de lage rechtspraak toe, dat wil zeggen de rechtspraak over overtredingen waarop geen verminkende straf stond, over civiele geschillen en de vrijwillige

rechtspraak, en ook de overdracht van onroerend goed. In het oostelijk Nedersticht omvatte het dagelijks gerecht vaak verschillende buurschappen, maar in het dichterbevolkte westelijk Nedersticht, inclusief de stad Utrecht, viel het dagelijks gerecht meestal samen met een buurschap (Immink, 'De stadsvrijheid', 324–325). Bestuur en rechtspraak waren in deze streken van oudsher een aangelegenheid van de stam, groep of woonkern (vergelijk De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 20–27; 72–75, 147–148). Immink, o.c., 394–395, 412–417, laat zien dat de oudste, twaalfde-eeuwse gerechtelijk-bestuurlijke indelingen van de Utrechtse stadsvrijheid te herleiden zijn tot oudere woonkernen en tradities. Zo is het ook goed denkbaar dat de parochiale indeling in het Nedersticht berust op oudere buurschappen (de brinkdorpen, onder meer Houten en de buurschap rond de brink in Utrecht-Zuid waaraan later de Klaaskerk stond, duiden hierop). Toch ligt deze zienswijze gevoelig onder (rechts)historici, waarschijnlijk omdat zij die associëren met nationaal-socialistische opvattingen. Maar wetenschappers moeten neutraal kunnen kijken naar de schaarse feiten die over buurschappen bekend zijn en die objectief wegen.

Als voorbeeld neem ik de laatste en meest gezaghebbende publicatie op dit terrein, de studie van Cees Dekker uit 1983 naar het Kromme Rijngebied. Hij bestrijdt op p. 541 de visie van Van Iterson, die in 1932 stelde dat een netwerk van buurschappes het hele grondgebied van het Nedersticht overdekte (Van Iterson, *De historische ontwikkeling*, CXLIV). Van Iterson kijkt naar de buurschappen als publiekrechtelijk lichaam, inclusief de lage rechtspraak, Dekker beziet de buurschappen uitsluitend vanuit hun juridisch functioneren, dus alleen als dagelijks gerecht. Dekker stelt dat het woord 'buurschap' vóór 1500 nauwelijks in het Nedersticht voorkomt, het begrip 'gerecht' volstond om een buurschap aan te duiden. Toch is alleen al uit deze observatie af te leiden dat 'gerecht' en 'buurschap' in die tijd synoniem waren. Dekker gaat hier niet zorgvuldig om met de afbakening van het begrip 'gerecht'. Toch stelt hij (542) dat de rechtsstructuur van de hier fungerende rechtbanken van een andere orde was dan de buurrechtspraak: hierbij doelt hij op het gegeven dat de gerechtelijke indeling van het Nedersticht in grote lijnen uit de twaalfde eeuw zou stammen. Pas in de veertiende eeuw is er in de bronnen sprake van buurschappen. Zijn conclusie luidt dus impliciet dat de rechtsstructuur ouder was dan de buurtorganisatie. Bovendien stelt Dekker dat in de ontginningsgebieden, waartoe ook het Kromme Rijngebied behoorde, meteen gerechten van bovenaf werden ingesteld. En dat op het oude land de gerechten zich ontwikkeld zouden hebben uit de nog veel oudere domaniale organisatie, die eveneens van bovenaf functioneerde. Deze redenering suggereert dat er geen ruimte was voor organisatievormen van onderaf, in casu de buurt.

Dekkers argumentatie is echter onvolledig en tegenstrijdig. Om te beginnen doet hij alsof de schepenrechtspraak van een andere orde is dan de buurrechtspraak, terwijl zij in wezen een voortzetting ervan is: de archieven en de literatuur die ik over dit onderwerp gelezen heb, geven geen aanwijzing dat de inhoud van de rechtspraak wezenlijk veranderd is met de introductie van het schepengerecht. Maar de verbetering zou er volgens bovengenoemde auteurs in schuilen dat de schout grotere invloed kreeg op de samenstelling van de rechtbank en dat de schepenbanken in tegenstelling tot de buurraad een vast college vormen, waarvan de leden een eed hebben afgelegd. Deze factoren tezamen zouden een garantie zijn voor een zorgvuldiger vonniswijzing. Maar ook hier geldt weer dat er nog geen precies genoeg onderzoek is gedaan naar de ontwikkeling van buurtgerechten in het Nedersticht. Zo is het de vraag of, telkens wanneer er in een plattelandsgerecht van vóór de tweede helft van de vijftiende eeuw sprake is van schepenen, hier inderdaad een schepengerecht aan het werk is, en niet een burengerecht. Enklaar, 'Schepenbanken', geeft voorbeelden uit de periode 1300–1472, waar uit de context blijkt dat 'schepenen' een ander woord voor 'buurraad' is. Naar de bemanning van schepenbanken op het platteland is – voor zover ik weet – nooit onderzoek gedaan. Ik vraag mij af of wel steeds

hetzelfde gezelschap (binnen een jaar) vonnis wees. Het zou mij niet verbazen als de samenstelling per keer wisselde. In dat geval is 'schepen' een veredeld begrip voor de aloude 'buurraad' en lijkt die zogenaamde schepenrechtspraak veel op de buurrechtspraak. In de vonnissen die Dekker zelf noemt, maar ook in vonnissen van de dagelijkse gerechten in Utrecht, zijn 'de burenen' vaak vonniswijzer.

Dekker erkent *en passant* het bestaan van buurrechtspraak in het Nedersticht en geeft zelfs voorbeelden die tot de twaalfde eeuw teruggaan, maar analyseert die wederom niet systematisch. Zo gaat hij er ook aan voorbij dat het schepenrecht pas na 1530 in veel dorpen en vlekken in het Nedersticht aanvaard is: alleen al in het Kromme Rijngebied te Houten en 't Goy (1530), Bunnik (1540), Oud-Wulven (1545), Amerongen (1547), Werkhoven (1554), Schonauwen (1557), Overlangbroek (1616!) en Cothen (1616!) (Van de Water, *GUP* II, 1187–1202). Enklaar, o.c., 59, stelt dat het schepengerecht pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw aan zijn opmars begint.

Dekker ziet – net als Van Iterson, Immink en Le Cosquino de Bussy – de burenenorganisatie te formeel-juridisch: ook al erkent hij dat de term 'buur' vele betekenissen heeft, toch noemt hij alleen de juridische, vermogensrechtelijke en vermogensbeherende componenten ervan (waterstaat, grond, parochiekerk) en besteedt hij geen aandacht aan de sociale en praktische dimensie ervan. Dit was precies mijn ingang naar het buurtonderzoek: mijn doctoraalonderzoek naar de openbare feesten liet geen andere conclusie toe dan dat de buurt een belangrijke rol speelde in de organisatie, zie Bogaers, 'Een kwestie', 121. Door deze benadering heb ik het buurtleven van binnenuit als een vitale organisatie leren kennen.

De buurrechtspraak functioneerde tot het bestuur van Karel v echter volop op het Nederstichtse platteland, wat op een hoge graad van acceptatie en organisatie van het fenomeen buurschap duidt. Dat Karel v en Dekker niet gelukkig waren met de buurrechtspraak is een ander verhaal: de laatste kwalificeert de buurrechtspraak als *bepaald achterlijk* (Dekker, o.c., 553), Karel v kondigde al vrij snel na zijn aantreden aan (zie Van de Water, *GUP* II, 1179, ord. dd 23 maart 1530) dat de buurrechtspraak in het Nedersticht vervangen moest worden door het schepengerecht: door een vast beëdigd college zou de rechtspraak aan kwaliteit winnen; de burenen zouden ontslagen worden van een zware verplichting; bovendien kreeg de plaatselijke schout, die zelf een eed van trouw had afgelegd aan een landsheerlijke functionaris, meer controle over de rechtspraak, omdat hij de nieuwe schepenen op basis van een voordracht (dubbeltal) koos en beëdigde. Karel v bond enerzijds elke schout sterker aan zich doordat hij hun een eed liet afleggen, anderzijds versterkte hij overal de positie van de schout tegenover de lokale rechtbank. Het afkondigen van de maatregel was niet voldoende om de verandering te bewerkstelligen. Karel v kon een buurtgerecht alleen door een schepenbank vervangen als het betreffende gerecht daarom vroeg. In een reeks van octrooien (vergunningen) vanaf 3 april 1530 (*GUP* II, 1187–1202) kregen tientallen met name genoemde dorpen en gehuchten het recht tot vervanging over te gaan. Maar zelfs in de zeventiende eeuw was dit nog niet overal gerealiseerd (*GUP* II, 1203–1206).

Dekker bezint zich niet op de vraag waarom dit proces zo lang duurde: waarom was er zo weinig behoefte aan verandering? Ook legt hij niet uit waarom naar zijn zeggen 'enkele buurschappen op enkele plaatsen in het Nedersticht een hoge ontwikkelingsvorm hebben, maar pas aan het eind van de zestiende eeuw' (Dekker, o.c., 541). Vele bladzijden later (552) laat hij zien dat de Staten van Utrecht de buurschappen na 1580 inschakelden om de belastingen te innen. Bovendien moest het buurtbestuur de protestantse religie bevorderen (*GUP* II, 21 maart 1594, 1178–1186, m.n. art. IV–V en VI–X). Met andere woorden: de Staten van Utrecht gaan buurschappen gebruiken om hun politieke doelstellingen te verwezenlijken. Maar hoe is het te verklaren dat de Staten van Utrecht daarvoor teruggrijpen op zo'n archaisch instituut en dit op overeenkomstige wijze inrichten als van oudsher bekend is? En hoe kan dat nieuwe instituut

opeens zo hoogwaardig functioneren? Dat kan toch alleen omdat buurschappen al veel langer goed functioneerden en hecht verankerd waren. De buurrechtspraak stond niet op zichzelf, maar functioneerde binnen de buurtorganisatie, de buurschap, waarvan de regels veelal niet schriftelijk vastgelegd waren, omdat daartoe geen noodzaak was en zij algemeen bekend waren. Van Iterson heeft gelijk gehad met zijn uitspraak dat in de Middeleeuwen een netwerk van buurschappen het hele grondgebied van het Nedersticht overdekte.

Dat in de schriftelijke verslaglegging nauwelijks sporen van het burengerecht bewaard zijn gebleven, is gezien de mate van verschriftelijking in die tijd niet vreemd: wat vanzelfsprekend is, werd zeker toen nog niet schriftelijk vastgelegd. Gerechtelijke uitspraken over onroerend goed werden wel vastgelegd omdat zij een juridische status hadden die van belang was voor de (toekomstige) rechts- en vermogenspositie van inwoners. De jurisprudentie is de voornaamste reden waarom deze vonnissen wel opgeschreven zijn.

Naar mijn mening hebben van oudsher alle opeenvolgende besturen de sociale organisatie van woonkernen of buurten oftewel de buurschap redelijk intact gelaten. Al in de oudste oorkonde van de stad (uit 1122) benadrukte keizer Hendrik v dat overleg tussen partijen belangrijk is en erkende hij de rechtsgewoonten en privileges van de plaatselijke gemeenschap. Verandering van rechtsgewoonten was en is alleen mogelijk als overheden hun gezag dwingend kunnen opleggen: dit gold voor de stad Utrecht ten aanzien van de lagere rechtbanken in de stad die zij veelal al vóór 1400 buiten werking stelde, en daarna voor de buitengerechten. Na de overname van de wereldlijke macht kon Karel v een deel van de organisatiestructuren van de stad en de Staten van Utrecht op een nieuwe leest schoeien, maar moest hij in de uitvoering en op andere terreinen terughoudend zijn. Op het platteland zijn de dagelijkse gerechten lange tijd redelijk ongemoeid gelaten. Op ‘oude’ en ‘nieuwe’ gronden kwamen zij voor. Anders dan Dekker suggereert waren dagelijkse gerechten ook geïntroduceerd in de nieuwe gemeenschappen op de ontgonnen gronden: ook daar zochten de grondheren liever de aansluiting bij bestaande structuren en tradities die hun bestaansrecht bewezen hadden dan dat zij die bestreden. Besturen en grondeigenaren konden niet veel anders doen omdat het land niet leeg was (Blijdenstijn, *Tastbare tijd*) en de twaalfde-eeuwse of latere kolonisten geen slaven waren, maar hun geschiedenis en beproefde tradities met zich meebrachten. Bovendien hadden grondeigenaren en pachters beiden baat bij een goede verstandhouding. In die tijd kon geen enkele bestuurder in deze streken het zich veroorloven om de gemeenschap waarmee hij nauw moest samenwerken eenzijdig regels op te leggen.

Hier moet worden opgemerkt dat de invloed van de landsheer op het platteland in het *Ancien Régime* gering was. De schouten in de plattelandsgerechten vertegenwoordigden de ambachtsheer en niet de landsheer. De bisschoppelijke ambtenaren, de maarschalken en kasteleins, werden weliswaar al in de tiende eeuw door de bisschop aangesteld, maar zij behoeften – vanaf de veertiende eeuw – de goedkeuring van de Staten van Utrecht en waren sindsdien aan zowel de bisschop als de Staten verantwoording verschuldigd. De maarschalken moesten het recht op het platteland handhaven, maar hun armslag was beperkt door de privileges van ambachtsheren, rechtsgewoonten, etc. In de praktijk waren zij met handen en voeten gebonden aan de actuele machtsverhoudingen en rechtstradities binnen het Nedersticht (Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 114–121). Nog halverwege de zestiende eeuw hield keizer Karel v doorgaans rekening met plaatselijke verhoudingen en rechtsgebruiken, ook – zo zal onder meer in het hoofdstuk over de zielzorg, maar zeker in het vervolboek blijken – inzake de ketterijbestrijding (conform De Monté Verloren en Spruit, *Hooflijnen*, 207–211).

Dekker heeft niet veel op met het fenomeen ‘buurschap’. Dat blijkt ook uit een later geschrift dat mede van zijn hand is (Van den Hoven van Genderen en Dekker, ‘Jurisdictie’). Beide

auteurs komen niet tot een positieve afbakening van het begrip ‘buurschap’ dat zij vooral in ontkennde termen omschrijven, maar niet inhoudelijk analyseren: ‘buurraden’ kwamen vanaf 1300 sporadisch in het Nedersticht voor en zijn als voorloper van de schepenbank te zien (224); de bezetting van de raad gaf soms aanleiding tot partijdigheid en willekeur (225). (Alsof dat met schepenbanken structureel anders zou zijn.) Niet alleen in de steden, maar ook in een twaalfal dorpen functioneerde al vóór 1500 een schepenbank, waarvan de oudste, in Linschoten, terug zou gaan tot 1246, maar juist in dat dorp keerde men weer terug tot de burenspraak (225). Vanuit het oogpunt van continuïteit is het de vraag of deze ontwikkeling logisch is. Zijn de termen ‘schepenen’ en ‘buren’ niet door elkaar gehaald? Dekker en Van den Hoven erkennen het bestaan van burengemeenschappen, afwisselend als gerecht, parochie of maalschap (bosbeheer). *Het gaat echter te ver om te stellen, zoals ook voor Oost-Nederland kan gelden, dat ook in Utrecht een parochie of gerecht was opgebouwd uit verschillende buurschappen* (228). Maar deze stellingname wordt niet toegelicht of onderbouwd. Door dit soort redeneringen en door begrippen als burens- en schepengerecht niet inhoudelijk, praktijkgericht, te onderzoeken, omzeilen bovengenoemde auteurs het onderwerp en doen zij alsof de vraag naar de continuïteit van de buurschap irrelevant is.

BIJLAGE 2

Overlijdensbericht van Suster Bertken

Overlijdensbericht van Suster Bertken, opgesteld op 25 juni 1514, zoals geschreven op de titelpagina van het exemplaar van Jacobus de Voragine, *Legenda aurea sanctorum*, hs. uit 1496, dat zich in het regulierenklooster te Utrecht bevond, nu UBU H. fol. 252 rariora, facsimile afgedrukt in *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, 74. Dit is de Dietse vertaling van het Latijnse origineel dat door de Domdeken, de deken van Oudmunster en de prior van het regulierenklooster is opgesteld, bezegeld en in een fles in haar kist gelegd, waarvan de tekst luidt:

Int iaer ons heren 1514 op sunte lebuyns dach nae sunte jan baptistendach in die zomer is ghevaren van eertriken die devote maghet berta iacobsd. vol goeder heylicher werken voer die middaech tusschen 7 ende 8 uren, doe sy out was seven ende tachtich iaer. Ende sy was een professide syster nae die reghel die alle die gheenene toe behoert te houden die inder enicheyt ende in clusen besloten worden, welke reghel sy an ghenomen heeft ende is besloten bi den eerwerdighen vader in christo heer ioes biscop van jheropolitanen, suffragaan tUtrecht die een doctoer was in der godheyt van der prediker oerden, mit oerlof ende consent onser eerwardighe vaders in christo heer david van burgondien biscop tutrecht, welke devote berte suster heeft haer leven overghebrocht in seer swaer ende scerpe penitencie die sy ghedaen heeft want haer cleet was des wynters ende des zomers een grof haren cleet aen haer naecte lyf mit een grouwen rock die eenvoudich ws. Sy en heeft nye vleysch of enighe suvel ghegeten, bloetsvoets wesende altyt noch nye vier hebbende, mit ander veel goeder heylicher wercken die langhe roeren te scriven. Ende doe sy dese scarpe penitencie ghedaen had seven ende vyftich iaer is sy gherust in den heer in haer cluse aen die buerkercke tutrecht. Ende sy heeft begheert begraven te syn op die selver stede daer sy haer penitencie volbrocht heeft. Dat also gesciet is. Tot een oerkonde des waerheys van al dat hier voerscreven is, soe hebben wij, ick heer herman van lockhorst, deken toudemunster tutrecht ende vicarius onser eerwardighe vaders in christo heer frederick van baden, biscop tutrecht, ende ick heer jacob van appelteern doemdeken tutrecht ende ick broeder dirck van malsen prior totten regulieren binnen utrecht die altyt bewaert heeft die slutelen van suster berte cluse. Wy drie hiervoor ghenoeemt hebben elcks bysonder onse seghel aen desen brief ghehangen int iaer ons heren als voer ghescreven staet.

En daaronder:

Dit is een copie van den brief die in suster berte doetkist gheleyt is, welbesloten in een glas, overgheset uutem latijn in duytsche.

BIJLAGE 3

Tabellen bij het hoofdstuk Liturgie

Tabel 1. *Vijfjarentabel van de collecte-inkomsten in de Buurkerk in rijns gulden current*

Jaartal	Opbrengst	Jaartal	Opbrengst	Jaartal	Opbrengst
1435	75	1485	47	1535	132
1440	117	1490	66	1540	112
1445	165	1495	75	1545	111
1450	140	1500	102	1549	120
1454	109	1506	118	1555	115
1460	103	1511	132	1560	130
1465	100	1517	123	1564	116
1470	79	1520	125	1569	142
1475	87	1525	108		
1480	85	1530	92		

Bedragen geput uit HUA, SBA II, 47, kerkmeestersrekeningen en 44, manualen of kladrekeningen van de Buurkerk. Waar een jaarrekening ontbrak, is het dichtstbijzijnde jaar genomen of is het manuaal geraadpleegd. Tussen 1435 en 1570 kende Utrecht vier verschillende muntstelsels. De gulden heette resp. de Utrechtse gulden (t/m 1450), de Arnhemse gulden (1454–1507), de rijns gulden (1511–1528) en de karolusgulden (1529–1570). Hier zijn de bedragen omgerekend naar de rijns gulden current: een Utrechtse gulden is tussen 1435 en 1450 bijna 1/6 en een Arnhemse gulden bijna 1/3 rijns gulden current. Een karolusgulden is een kwart meer waard dan een rijns gulden current. In het hoofdstuk *God wout's* komt de muntwaarde eveneens aan de orde.

Tabel 2. *Steekproef naar collectebijdragen op hoogtijdagen en 'gewone weken' in de Buurkerk*

Jaar	Jaar- opbrengst	Pasen	Pinksteren	OLV	Aflaat	Kerst	Som hoogtijdagen	Tot. overige weken,	in rijns- gulden curr.
1480	228 ag	92	6	19	0	32	149	79 ag	30
1495	199 ag	66	16	15	0	19	116	97 ag	36
1500	273 ag	97	0	20	0	38	155	118 ag	44
1506	315 ag	115	13	17	0	43	188	127 ag	48
1511	132 rg	47	4	7	0	17	75		57
1517	123 rg	44	6	7	0	17	74		49
1520	125 rg	45	7	11	0	18	81		44
1525	90 rg	40	6	6	0	11	63		27

BIJLAGE 3

Jaar	Jaar- opbrengst	Pasen	Pinksteren	OLV	Aflaat	Kerst	Som hoogtijdagen	Tot. overige weken,	in rijns- gulden curr.
1530	59 kg	28	3	4	0	15	50	9 kg	11
1535	77 kg	29	4	22 incl. aflaat	0	13	68	9 kg	11
1540	90 kg	46	6	5	0	21	78	12 kg	15
1545	89 kg	48	5	5	0	17	75	14 kg	17
1549	96 kg	56	7	8	0	13	84	12 kg	15
1555	92 kg	53	4	1	0	21	79	13 kg	16
1560	104 kg	54	4	6	9	19	92	12 kg	15
1565	92 kg	57	5	6	0	18	86	6 kg	7,5
1566	109 kg	61	12 incl. aflaat	9	0	20	102	7 kg	9
1567	102 kg	55	7	7	9	18	96	6 kg	7,5
1568	90 kg	55	6	6	0	18	85	5 kg	6
1569	114 kg	62	6	7	11	22	108	6 kg	7,5

ag = Arnhemse gulden, rg = rijns gulden current en kg = karolusgulden.

In de slotberekening zijn al deze muntwaarden omgerekend naar de rijns gulden current. Het oorlogsjaar 1485 is in dit overzicht niet opgenomen, de totale opbrengst in de nap bedroeg toen 126 Arnhemse gulden. In 1490 is in de rekening alleen het totaalbedrag genoteerd, te weten 176 Arnhemse gulden. Het totaal van 1495 is niet betrouwbaar, omdat alleen het bedrag van Pasen gespecificeerd is. De bedragen bij Pinksteren, oLV en Kerst zijn verzamelbedragen van de periode tot en met of vanaf de betreffende feestdag.

Tabel 3. Tabel van groot- en kleinbrood, gerelateerd aan sterfte, op basis van aantal grafopeningen in de Buurkerk. De cursief gedrukte jaren zijn jaren van grote sterfte

Jaar	Grootbrood	Kleinbrood	Samen	Prijs ¹	Rg	Grafopening
1435	3.500 stuks	7.000	10.500	10,5 ug	1	23
1440	5.000	9.500	14.500	17	2	14
1445	4.000	5.000	9.000	8-18	1	23
1450	9.500	9.000	18.500	12-18	1,5	113
1454	—	—	10.000	4-10 ag	1,5	12
1460	—	—	—	5-3	2	11
1465	—	—	—	6-2	2	9
1470	—	—	—	7-11	3 ²	45
1475	—	—	—	6-2	2	43

TABELLEN BIJ HET HOOFDSTUK LITURGIE

<i>Jaar</i>	<i>Grootbrood</i>	<i>Kleinbrood</i>	<i>Samen</i>	<i>Prijs</i>	<i>Rg</i>	<i>Grafopening</i>
1480	—	—	—	10-12	4	42
1485	3.500	8.000	11.500	7	2,5	36
1490	—	—	—	15-6 + wierook	4 ³	
1495	7.000	10.000	17.000	13-9 + wierook	4,5	
1496	—	—	—	10-9 + wierook	3	
1497	8.500	9.500	18.000	10-9	4	48
1500	7.500	9.500	17.000	10-8	4	50
1503	7.000	11.000	18.000	12-7,5	5	31
1504	7.500	10.000	17.500	12-7	5	42
1506	8.500	10.000	18.500	13-7,5	5	56
1507	10.500	11.000	21.500	16	6	145
1511	8.000	10.000	18.000		4-17	62
1512	8.000	10.000	18.000		4-17	47
1513	9.500	8.500	18.000		5-3	64
1514	16.000	9.000	25.000		4-13	64
1517	10.000	10.500	20.500		5-14	62
1519	—	—	—		6-1	76
1520	—	—	—		6-7	36
1521	11.500	11.000	22.000		6-16	53
1522	—	—	—		6-10	43
1523	—	—	—		6-9	53
1524	—	—	—		6-3	60
1525	—	—	—		8	70
1526	—	—	—		6-16	106
1527	—	—	—		8-6	46
1528	—	—	—		7-13	61
1529	—	—	—	5-2 kg	6,3	83
1530	—	—	—	5	6,25	54
1531	—	—	—	5-16	7	65
1532	—	—	—	5-16	7	61
1533	—	—	—	5-12	6,8	105
1534	—	—	—	5-16	7	86
1535	—	—	—	5-8	6,6	38
1536	—	—	—	6-9	7,9	76

BIJLAGE 3

<i>Jaar</i>	<i>Grootbrood</i>	<i>Kleinbrood</i>	<i>Samen</i>	<i>Prijs</i>	<i>Rg</i>	<i>Grafopening</i>
1537	—	—	—	5-2	6,3	69
1538	—	—	—	5-2	6,3	56
1539	—	—	—	4-7	5,3	52
1540	—	—	—	5-9	6,7	97
1541	—	—	—	4-13	5,6	72
1542	—	—	—	4-12	5,6	57
1543	8.800	14.000	22.800	4-18	5,9	80
1544	—	—	—	3-3	3,9	77
1545	—	—	—	5-17	7,1	80
1546	—	—	—	5-8	6,6	71
1547	8.300	11.000	19.300	5-8	6,6	80
1548	8.000	14.000	22.000	5-7	6,6	75
1549	8.100	11.000	19.100	5-2	6,3	67
1550	7.300	14.000	21.300	5-7	6,6	84
1551	6.300	16.000	22.300	6-5	7,7	77
1552	6.500	13.000	19.500	4-17,5	5,9	77
1553	5.500	12.000	17.500	5	6,2	98
1554	6.300	12.000	18.300	5-7,5	6,6	93
1555	6.300	11.000	17.300	5-18	7,2	80
1556	7.500	21.000	28.500	11-4	13,9	128
1560	—	—	—	5-19	7,2	75
1562	9.000	17.500	26.500	6-5	7,7	86
1563	6.700 +	9.500 +	16.200 +	4-16	5,8	91
1564	10.000	25.000	35.000	6-8	7,9	103
1565	11.000	19.000	30.000	6-7	7,8	110
1566	8.000	20.500	28.500	5-16	7	121
1567	—	—	—	6-7	7,8	114
1568	—	—	—	6-5	7,7	98
1569	—	—	—	6	7,5	93

+ wil zeggen dat er meer misbrood gekocht is, zonder dat aantallen zijn genoemd, alleen een geldbedrag, uitgedrukt in Utrechtse, Arnhemse, rijns- en karolusgulden (zie voor uitleg tabel 2). Dit niet gespecificeerde bedrag heb ik niet omgerekend naar aantallen hosties. Gegevens over aantallen misbrood en grafopening zijn ontleend aan SBA II, 47 en 44. Vergelijking tussen beide bronnen leert dat de bedragen met betrekking tot het misbrood licht kunnen verschillen. Het bedrag in de rekeningen is dan zo'n vijf stuivers lager dan in het manuaal. Hier heb ik geen

verklaring voor. Grafopening wil zeggen: graven in de kerk geopend, dus niet de doden die op het kerkhof begraven zijn. Steeds meer mensen lieten zich in de kerk begraven. Zie over dit fenomeen het hoofdstuk *God wout's*. Er zijn geen gegevens over de doden op het kerkhof, maar ik schat dat hun aantal een veelvoud is van de doden die in de kerk begraven zijn. Gewoonlijk zullen drie tot vier keer zoveel mensen op het kerkhof begraven zijn. Zal dit significant anders zijn in jaren van grote sterfte? In 1556 en 1566 is er een relatief groot verschil in prijs voor dezelfde hoeveelheid misbrood. Toch is dit conform de rekeningen. Misschien liet de bakker de kerk in 1566 minder betalen vanwege de schade die de kerk geleden had door de beeldenstorm.

BIJLAGE 4

Proeve van een lijst van altaren in de Buurkerk tot ca. 1570 met de daarop gevestigde vicarieën

Toelichting bij ‘proeve’: altaren in een parochiekerk als de Buurkerk zijn niet eenvoudig te reconstrueren. Altaren staan nogal eens onder verschillende namen bekend: zij worden genoemd naar de patroonheilige van het altaar, de eigenaar van het altaar, de patroonheilige van een vicarie (misstichting) die op dat altaar gesticht is, de stichter van die vicarie, of de vicaris. (Niet elk altaar dat een altaar genoemd wordt, is dus werkelijk een altaar, het kan ook om een vicarie gaan.) Vandaar dat tot nu toe een overzicht ontbreekt. Op het hoogaltaar na waren alle altaren door particulieren gesticht: privépersonen, families, gilden, broederschappen en de stedelijke raad. Op deze altaren was vaak een misstichting gevestigd, soms meer dan één. Financiering en bediening hoorden niet tot de verantwoordelijkheid van de kerk, de altaren en missen werden particulier beheerd. Daarom is er zo weinig informatie beschikbaar. De altaren komen slechts sporadisch ter sprake in officiële bronnen. Soms omdat de kerk een mis op het altaar bekostigt of een graf toewijst, waarvan de lokalisering gepreciseerd wordt door een nabijstaand altaar te noemen. Maar zelden is een stichtingsdatum van een altaar of mis bekend. De meeste altaren kunnen slechts bij benadering gedateerd worden. Soms waren twee of meer altaren aan dezelfde patroonheilige gewijd (Maria, Nicolaas, Barbara). De reconstructie is op basis van schaarse informatie gemaakt, de lijst van bronnen wordt hieronder gepresenteerd.

Bronnen (in chronologische volgorde) met aanwijzingen voor weergave in tabel

- O Rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken, 1405–1808 (HUA, Dom, 2464). Hierin worden de vicarissen genoemd die in het aartsdiaconaat van de Dom, waartoe ook de Buurkerk behoorde, in een beneficie geïnstalleerd worden. De vicarie en het altaar waarop de vicarie gevestigd is, worden vaak met name genoemd. Achterin de nadere toegang (T14) heeft Huib Leeuwenberg een inventaris opgenomen waarin de altaren van een kerk alfabetisch geordend zijn.¹
- K Rekening van de kerkmeesters van de Buurkerk (HUA, SBA II, 47), met name onder de post ‘Openen van graven’ of de daaropvolgende post: *van graeffsteden die vercoft zijn*. Hier opgenomen als K gevolgd door jaartal, wanneer dat jaar interessante informatie geeft over de ligging van een altaar.
- P *Processionale Buurkerk*, 1466:² bevat een lijst van altaren die tijdens het ritueel van de altaarwassing op Witte Donderdag werden aangedaan. Aan de oudste lijst van altaren, hier in KLEIN KAPITAAL gedrukt, zijn altaren in rood schrift toegevoegd die naar mijn inschatting ca. 1480 of later gesticht zijn, zij zijn hier **vet** weergegeven. Van een nog latere hand zijn in zwart cursief schrift altaren aangegeven waarvan de meeste na 1500 gesticht of verplaatst zijn, hier ook *cursief* weergegeven. Dan is er nog een vierde categorie van altaren die veelal ca. 1515 of later gesticht zijn; zij zijn in het *Processionale* alleen in het later toegevoegde katern (f. 135^v–141^v) genoemd en zijn hier **vet cursief** weergegeven. Zonder speciaal kenteken zijn in deze bijlage die altaren opgenomen die niet in het

Processionale vermeld staan. Een aantal broederschapsaltaren is kennelijk niet bezocht tijdens het ritueel van de altaarwassing, of zij zijn van later datum, of zij staan onder een andere naam te boek, veelal die van de patroonheilige waaraan de vicarie op dat altaar gewijd is.

- C Cartularium Buurkerk uit de zestiende eeuw (HUA, BA II, 3)
- Cart. Cartularium Buurkerk (HUA, SA I, 586)
- Mem. Memoriaalboek Buurkerk (SBA II, 268)
- A J.H. Hofman, 'Stichting van Doeyenborg, op Ste. Barbaren-altaar in de Buurkerk te Utrecht, 22 augustus 1524', in: *AAU*, 24 (1897), 155–165.
- 25 × HUA, SBA II, 25 ×, Register van gunning van grafsteden en grafkelders, 1556–1829, gevolgd door nummer.
- V E.A.L. van Rappard en S. Muller Fz. (eds.) *Verslagen van kerkvisitatiën*, 1911, 68–110 met het verslag van de visitatie van de Buurkerk in 1569. Hier alleen genoemd voor bijzondere details.
- M A. Mattheus, *Fundationes et fata ecclesiarum, praesertim quae Ultrajecti, et in eiusdem suburbiis, et passim alibi in diocesi. Libri duo, in quibus chronica, acta publica, feudales aedium consuetudines et alia inedita monumenta*, Leiden, 1704, 160–162. Mattheus geeft een overzicht van de altaren en vicarieën in de Buurkerk, dat ontleend is aan de kerkvisitatie van 1569.
- HW Th. Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Utrecht, 1936.

Verklaring van afkortingen en tekens

< jaartal	vóór jaartal
> jaartal	ná jaartal
ca. jaartal	circa jaartal
o.v. jaartal	oudste vermelding jaartal
g.v.	geen vermelding
UED	H. ten Boom e.a. (red.), <i>Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de reformatie, 1520–1620</i> , Delft, 1992.
vic.	vicarie
twv	ten westen van
tnv	ten noorden van
tov	ten oosten van
tzv	ten zuiden van
zz	zuidzijde

Toelichting

In de tabel worden onder 'nummer' de altaren geteld, vervolgens wordt de naam van het altaar gegeven, de stichter, het jaar van stichting (soms de oudste vermelding, geaccentueerd door het teken '<', dat vóór het genoemde jaartal betekent). Vervolgens wordt aangegeven hoeveel vicarieën er op dit altaar gesticht waren en wat het totale aantal vicarieën tot dusver is. De tabel eindigt met een aanduiding van de standplaats van het altaar.

Het asteriskje wil zeggen dat het twijfelachtig is of het om een zelfstandig altaar gaat, waarschijnlijker is er sprake van een vicarie, waarvan de patroonheilige in het ceremonieel op Witte Donderdag wel met een lied geëerd werd.

Uitgangspunt voor de nummering is de inrichting van de kerk, voorzover die op basis van de beschikbare gegevens te reconstrueren is. In het *Processionale* staat de route beschreven die op Witte Donderdag tijdens het ceremonieel van de altaarwassing werd afgelegd. Op basis van deze bron hebben wij een indruk hoe de altaren tussen 1466 en 1536 over de kerk verspreid stonden. Toch is de bron niet zo accuraat als zij lijkt: bij een verplaatsing van de altaren werd dit in het *Processionale* soms wel, maar niet altijd, aangegeven. Bovendien noemt deze bron niet alle altaren die er toen waren, zo ontbreekt het belangrijke altaar van de broederschap van OLV-ter-Nood-Gods en het altaar van de Kleine Kalandbroederschap. Tot 1570 kwamen er voortdurend nieuwe altaren bij. Aanvullende of nieuwe informatie over de situering van de altaren leverden de rekeningen van de kerkmeesters die onder de post ‘openen van graven’ soms nauwkeurig beschreven waar een graf in de Buurkerk gelegen is ten opzichte van meubilair, beelden en andere altaren en graven. Op basis van beide bronnen werd duidelijk dat de altaren niet aan een vaste plek in de kerk gebonden waren. De vele verbouwingen maakten verhuizing bovendien soms noodzakelijk. Het is niet doenlijk om meerdere ontwerpen van de inrichting van de Buurkerk te presenteren. Daarom houd ik (een indruk van) de route aan die vanaf het hoogkoor eerst de zuidzijde van de kerk bestrijkt, te beginnen met de koren en het transept, daarna de westzijde, het middengedeelte, de noordbeuk, en vervolgens het noordtransept en het noordkoor. Waar altaren verplaatst zijn, geef ik dit onder ‘ligging’ aan. Nadrukkelijk wil ik hier opmerken dat de volgorde hypothetisch is: het valt buiten het bestek van dit boek dat op cultuur en mentaliteit gericht is, om een nauwkeurige analyse van de inrichting van de Buurkerk te maken. Toch presenter ik met alle voorbehoud deze lijst omdat het mij nuttig leek om de informatie die ik gevonden heb bijeen te brengen, zodat een architectuur- of kunsthistoricus op basis van de kerkmeestersrekeningen en ander archiefmateriaal nog eens een definitieve plattegrond van de altaren in de Buurkerk kan maken, inclusief beelden, meubilair en zerken.

Vicarieën

In deze bijlage zijn ook de vicarieën voor zover mogelijk opgenomen. Zij staan vermeld in het Memoriaalboek van de Buurkerk (SBA II, 268), het Cartularium van de Buurkerk (SA I 586), de rekeningen van de officiaal (Dom, 2464), het visitatieverslag van 1569 (Van Rappard en Muller, red.) en Mattheus, *Fundationes*. In het getal der vicarieën zijn niet de missen van gilden en broederschappen opgenomen om de eenvoudige reden dat zij wel privémissen, maar geen vicariestichting waren: de kosten voor hun missen werden uit hun budget betaald, en niet uit een misfundatie. De gegevens in de rekeningen van de officiaal moeten voorzichtig geïnterpreteerd worden: regelmatig wordt daar een kapel genoemd die niet bestaat. Vaak is ‘kapel’ synoniem voor altaar, maar soms ook voor ‘vicarie’. Dan zijn alle tussenliggende gegevens weggelaten. Bijv. ‘de kapel van St. Pontiaan’ (HUA, 2464-34 (1505/06), f. 72) wil eigenlijk zeggen ‘de vicarie aan het altaar van Maria in de kraam ter ere van St. Maarten, St. Pontiaan en St. Agnes in de Raadskapel’. (In deze vicarie worden een paar belangrijke reliekeiligen van de Domkerk geëerd.) Dit is alleen maar te constateren door alle gegevens systematisch op een rij te zetten. Van misstichtingen door privépersonen of families is een aparte bijlage gemaakt (bijlage 16). Het aantal misstichtingen in bijlage 4 is groter, maar mede omdat de gegevens gebaseerd zijn op niet altijd betrouwbare bronnen. Toch heb ik de rubriek hier laten staan, omdat zij een indruk geeft van de meest geliefde altaren.

PROEVE VAN EEN LIJST VAN ALTAREN IN DE BUURKERK TOT CA. 1570

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE ³	STANDPLAATS
1	P V M	HOOGALTAAR GEWIJD AAN OLV, MICHAËL EN ANDREAS	Buurkerk- parochie	Ca. 1000		Hoogkoor
	P, RDB, f. 168	St. Agnes ⁴	Fam. Sloyer ⁵	Ca. 1480	1/1	Hoogaltaar
2	P O M C BA II, 341 × V 106	<i>H. Kruis</i> /	H. Kruis- broederschap	< 1298	1/2	Zuidtransept > ca. 1520 Zuidkoor, waarvan bouw in 1512 gestart is
	Cart. 50	Hr. Roetaerts/	Hr. Roetaert van der Sterre	1298	1/3	Zuidtransept. Lampstichting
	Cart. 45	St. Andries ⁶	Handboog- schutters	< 1398	1/4	Altaar onder H. Kruis; beeld van St. Sebastiaan
3	BA I, 252	St. Sebastiaan	St. Sebastiaan- broederschap	1427		Zuidzijde
4	Cart. 13 K 1442, f. 44 ^v	Altaar in gerfkamer ⁷	NN, de familie Mouwer? Hr. Henric Spiker had in 1327 een vicarie gesticht.	o.v. 1394	1/5	Gerfkamer/sacristie
5	M	Van de zielen	Ziel- broederschap	1436 1521	1/6	Zuiderzijbeuk tussen transept en portaal > ca. 1521 zuidelijke koorkapel
6	P O M K 1519 K 1525 K 1576 V 52	H. MICHAËL/ H. Ursula/ Riemsnijders- altaar	Riemsnijders- gilde	< 1466	1/7	Zuidbeuk bij preekstoel (1519, 1525); naast St. Anna's altaar (1576)
7	P M BA II, 101 K 1523 K 1576	<i>H. Anna</i> ⁸	Annabroeder- schap	1440 1505	1/8	Noordbeuk > zuidbeuk ⁹ (1505); naast riemsnijders (1576)
8	Off. 1405 P O M K 1523 25 ×, nr. 9 V 52, 66, 97	Driekoningen	Wantsnijders- gilde	< 1405	1/9	Zuidbeuk vlg route <i>Processionale</i> /Mattheus. Altaar vernield in 1566, daarna niet herwijd, hoewel de vicarie niet opgeheven is; naast St. Thomasaltaar (1562)
9	P O M Cart. 157 K 1544 25 ×, nr. 9	H. THOMAS/ Jacob de Wit/ Hendrik de Wit	Jacob de Wit	1350	1/10	Zuidbeuk (1544); naast Driekoningenaltaar
10*	P M A 157	<i>H. Catharina</i>		< 1466	1/11	Zuidbeuk (A 1524)

BIJLAGE 4

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE	STANDPLAATS
11	P O M K 1520	H. Nicolaas	Marskramers- gilde	o.v. 1483	1/12	Zuidzijde naast nieuwe portaal (1520)
12	P O M BA II, 350 K 1520 K 1524 A 157	<i>Maria- Presentatie/ Dirck Bor van Amerongens altaar</i>	Fam. Bor van Amerongen	< 1498	1/13	Zuidzijde naast Cleyenberchs (1520) en Catharina-altaar (A/k 1524), beneden het staande wijwatervat aan de pilaar
13*	P V	Margriet				
14	K 1520 K 1524	Cleyenberchs altaar	Fam. Cleyenberch ¹⁰	o.v. 1520	1/14	Zuidzijde naast Dirck Bor van Amerongens altaar(1520); ten westen van Goeyert van Voerds altaar (1524)
15	P M K 1523 K 1524 K 1568	<i>St. Laurens/ G. van Voerds altaar¹¹</i>	Goeyert van Voerde Hendricksz.	o.v. 1523	1/15	Middenbeuk bij het staande wijwatervat > vernield in 1566; in 1568 aan zuidzijde kerk genoemd
16	P M H BA II, 334 25 ×, nr. 147 V 52	Van Hove/Ram Van de engelen/ Michaël, maar ook God, Maria en HH. Antonius en Nicolaas	Fam. Van Hove > Ram	1477	1/16	Zuidbeuk. Epitafen families Van Hove, Ram, Boll en Van Cuyck
17	P O M K 1514 K 1568 V 108	ST. JACOB/ Gijsbert Brantsz.' altaar		< 1466	1/17	Zuidbeuk (1568)
18	P O M BA II, 347 K 1527 25 ×, nr. 23	<i>Cosmas en Damianus</i>	Barbiersgilde	o.v. 1463		Zuidbeuk vlg route <i>Processionale</i> > afgebroken (RDB, 23 febr. 1520), maar in 1527 en 1557 bestond het altaar nog
19	P O M K 1461 V 76, 77 25 ×, nr. 65	PETRUS EN PAULUS	Romeinen- broederschap	o.v. 1461	1/18	Achtereaan zuidbeuk
				1521 1581	1/19	Vicarie van St. Catharina, zie nr. 10, op dit altaar geplaatst
20	P O M Cart. 161 Mem. 210 BA II, 269 V 107	ST. MAARTEN/ hr. Johan vd Gheyn/ raadsvicarie	Stedelijke Raad	< 1448	3/22	Noordbeuk bij toren > 1450 verplaatst naar Raadskapel ten noorden van de Buurkerktoren

PROEVE VAN EEN LIJST VAN ALTAREN IN DE BUURKERK TOT CA. 1570

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE	STANDPLAATS
21	P O M Cart. 29 K 1448 Cart. 23 BA II, 339	OLV-IN-DE- KRAAM/ St. Pancras/ St. Pontiaan/ hr. Claes Tols ¹³	? ?	< 1414 1363 1458	1/23	Noordtransept > ca. 1483 naar Raadskapel ¹²
22*	P M K 1519 K 1520 K 1574	<i>Maria-in-de- Sneeuw/</i> St. Lucas	Zadelaarsgilde	o.v. 1458 ¹⁴ o.v. 1519		Middenbeuk, achter W. Scaeys altaar (1520); bij toren onder orgel (1574)
23	K 1520	Willem Scaey	Willem Scaey	o.v. 1520		Middenbeuk voor Zadelaarsaltaar (1520)
24	P O M K 1526 K 1547 K 1573 HW 222, 226 ¹⁵	DRIEVULDIG- HEID/ <i>Keyersbruers</i> ¹⁶	Drievuldig- heidsbroeder- schap Gerrit de Keyser	1446		Achteraan bij het grote orgel (1526), naast Schoenmakersaltaar (1547)
25	P O M HW 222 25 X, nr. 91 K 1527 K 1538 K 1547 K 1548 V102-104	CRISPIJN EN CRISPINIANUS	Schoenmakers- gilde	< 1417	1/26	Achter in middenschip naast H. Drievuldigheidsaltaar (1547)
26	P O M Mem. 92 K 1573 K 1574	St. Elisabeth Weeshuis/ Christi Geboorte	Evert Zoudenbalch	1491/ 1492	1/27	Middenschip tussen preekstoel (1573) en Herbert Holls altaar (1574)
27	P O M K 1544 K 1568	St. Lucia/ H. Rochus	Rochus- broederschap	o.v. 1482	1/28	Achter aan noordbeuk (1544)
28	P O M 25 X, nrs. 39 en 132 V 83 ¹⁷	Vitus en Modestus	Snijdersgilde	o.v. 1515	1/29	Noordbeuk bij de toren
29	P M BA II, 348	VIER GEKROONDEN	Steenbickers- gilde	< 1464		Noordbeuk gezien <i>Processionale</i>

BIJLAGE 4

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE	STANDPLAATS
30	P O M BA II, 100, 332; Cart. 6, 25, 70; K 1522 V 79 Mem. 155	H. BARBARA en H. Drieko- ningen (1569; Drievuldigheid) en H. Sacr. /hr. Jan Vrenckens altaar/ Gijsbert Herens altaar	Jan Vrencken Jan Witvoet Barbara- broederschap Gijsbert Heer Dirck van Ijserloe	1318 1371 1545 1447 1473	1/30 1/31 1/32 1/33 ¹⁸	Altaar achter middendeur noordzijde (1318); altaar tegenover noordingang (1371)
31	P O M K 1539 V 88	<i>St. Gangulfus</i> / Drakenburg/ Verhaer	Families Van Zuylen, Drakenburg en Verhaer ¹⁹	< 1539	1/34	Noorderzijbeuk (1539) ten oosten van portaal
32*	O K 1539	Jan van der Haers altaar	Jan van der Haer	< 1468 ²⁰	1/35	Noordtransept (1536) bij het H. Graf > verplaatst vóór 1539 naar Gangulfus- of Verhaers kapel in noorderzijbeuk
33	P O M A 157 BA II, 100 V 89, 107	H. BARBARA EN OBER EN HET H. SACRAMENT	Bakkersgilde Fam. Doeyenborch Barbara- broederschap	< 1466 1524 1545	1/36 1/37	Noordbeuk (A 1524, V 1569). Vicarie Fam. Van Doeyenborch Bakkersgilde en broederschap verenigd
34	P O M Vis. 68	St. Adriaan	Adriaan- broederschap	Ca. 1484?	1/38	Noordbeuk gezien <i>Processionale</i>
35	P M K 1523 K 1575 K 1578	St. PETRUS/ Viskopersaltaar	Viskopersgilde	< 1466		Midden in de kerk (1523), maar gezien de vijftiende-eeuwse muurschilderingen van St. Petrus en St. Antonius in de noordbeuk betekent 'midden' hier noordbeuk, wat bevestigd wordt in 1575; naast St. Antoniusaltaar (1578) ²¹
36	P M 25 ×, nrs. 42, 143 K 1560 K 1575 K 1578	St. ANTONIUS	Antonius- broederschap	Ca. 1433 1452	1/39	Tot 1452 gevestigd in St. Antonius kapel buiten Utrecht, daarna in de Buurkerk in de noordbeuk, gezien de muurschildering en vermelding in 1578 (in 1560 en 1575: <i>midden in der kercken</i>). ²² Vlg. oorkonde van 1535 (SBA I, 251, f. 4) en andere grafbeschrijvingen echter aan zuidzijde kerk en wel naast het St. Michielsaltaar. Voor tegengestelde gegevens heb ik geen verklaring

PROEVE VAN EEN LIJST VAN ALTAREN IN DE BUURKERK TOT CA. 1570

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE	STANDPLAATS
37*	P M	H. Christoffel	?	1450 ² , Opgehe- ven vóór 1557 ²³	1/39	Doopkapel of noordbeuk gezien muurschilderingen; nz vlg route <i>Processionale</i> . In 1557 wordt een vicarie ter ere van de H. Christoforus gevierd op het St. Eligiusaltaar (SBA II, 336)
38*	P	H. CATHARINA	?	< 1466		Noordbeuk gezien <i>Processionale</i>
39	P	ST. NICOLAAS	St. Nicolaas- broederschap ²⁴	< 1460	1/40	Midden = noordbeuk gezien <i>Processionale</i> ²⁵
40	K 1572 K 1573 K 1574 UED 99	Hr. Herbert Holl	Hr. Herbert Holl	Ca. 1567		Noordbeuk (1572) in verlengde van St. Elisabethsaltaar en preekstoel (1573, 1574)
41	P O M Cart 62 K 1435 K 1564 K 1578 BA II, 336 V 85, 92, 94, 99	St. ELIGIUS/St. Eloy/ Bartholomeus- altaar/ H. Christo- forusaltaar	Smedengilde	< 1371 1343 < 1557	4/44	Noordtransept > 1500 Raadskapel > 1564 noorderzijbeuk
42	P O M K 1544 K 1552 K 1569	ST. HUBERTUS/ Moerendaal	Fam. Van Moerendaal	< 1466 1492	1/45	Noordbeuk (1569) ten oosten van noordportaal
43	P K 1552 K 1578	St. Stefanus ²⁶ / Tiende Misaltaar/ G. van Voerds altaar	Goeyert van Voerd Hendriksz.	1536	1/46	Noorderzijbeuk naast Moerendaals altaar (1552) > na beeldenstorm van 1566 verplaatst naar de Van Zuylenkapel in de noorderzijbeuk
44	HW 303	Van Zuylen	Dirck van Zuylen, ridder	Ca. 1544	–	Noorderzijbeuk
45*	BA II, 25	Van Nijenrode	Frans van Nijenrode	1553	–	Noorderzijbeuk tussen de grafkapel van hr. Dirck van Zuylen en het noordportaal
46	O M K 1524 V 101	OLV-altaar	Kleine Kalande- broederschap	Ca. 1360	1/47	Noordelijk deel noordtransept
47*	P O	MARIA MAGDALENA ²⁷		< 1466		Noordbeuk gezien <i>Processionale</i>
48	HW 248	OLV-kapel	H. Geest- broederschap	< 1520 ²⁸		Noorderzijkoor

BIJLAGE 4

NR	BRON	NAAM	STICHTER	JAAR	VICARIE	STANDPLAATS
49	O M K 1500- K 1513 Cart. 152/ Off. 1475/ Vis. 68, 71, 86, 100, 103, 104, 110	OLV/ Smarten van OLV	OLV-ter- Nood-Gods- broederschap 10.000 martelaren	< 1380 1381	7/54 1/55	Noordtransept > ca. 1513 noordkoor
50*	M	H. Franciscus			1/56	

* Dubieus of dit een zelfstandig altaar is. Een altaar wordt regelmatig naar een vicarie vernoemd. Als het bestaan van een altaar niet door andere gegevens bevestigd wordt, heeft het een * gekregen. Op zijn hoogst stonden er 40 altaren in de Buurkerk.

BIJLAGE 5

Uitgaven aan grotere projecten anders dan kerkbouw, maar wel ten laste van de kerkmeesters in of buiten de Buurkerk

- NB1 Deze lijst kan niet volledig zijn, veel ornamenten zijn uit giften bekostigd. Zij worden alleen in de kerkrekeningen genoemd, als de kerkmeesters er kosten aan hadden.
- NB2 Lang niet alle boeken zijn opgenomen.
- NB3 Alleen bij interessante objecten staan maker en kosten vermeld.
- NB4 Aparte lijst voor glas-in-lood.
- NB5 Voor werkzaamheden aan kerk, toren en klokken, zie Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*.
- ug Utrechtse gulden van 30 wit
- ag Arnhemse gulden van 15 kromstaart
- rg rijngulden current van 20 stuivers
- kg karolusgulden van 20 stuivers
- BM Buchelius, *Monumenta*

Idealiter is 1 ag = 3 ug; 2,67 ag = 1 rg; 1 kg = 1,25 rg. De marktwaarde kan van jaar tot jaar verschillen, zie bijv. hieronder 1448.

- 1420 Sacramentshuis inclusief beschildering en aankleding, Koenraad van Nuys, Sander van Heemstede, ca. 344 ug, f. 17^v-18^v, 24^v.
Priestergestoelte gesneden, f. 24.
- 1435 Werkzaamheden aan H. Kruisbeeld, ca. 4 ug, f. 36^v.
Twee zilveren kruisen, f. 37.
- 1438 Biechtstoel en oliekransen gemaakt, f. 16.
- 1440 olv-beeld van pilaar gehaald, 6 ug, f. 24^v.
Zes vleugels van [drie] engelen te verven, f. 44
- 1442 Beeld St. Adriaan op altaar geplaatst, 3 ug, f. 16.
- 1444 Monstrans met *ons Heeren tacke* (tak uit de doornenkroon), ca. 23 ug, f. 42^v.
- 1446 Mariabeeld in middenstijl zuidportaal, f. 35.
- 1447 Kleine en grote monstrans, Peter van der Velde, 138 ug, f. 34, 38^v.
- 1448 Zilveren ark, waarin H. Sacrament rust, 26 ag = 87 ug, f. 27.
- 1449 Twee aflaatstoelen, f. 21^v.
Zilveren monigschaal (t.b.v. de spoelwijn die na de communie werd uitgereikt),
ca. 23 ug, f. 27.
- 1450 Twee zilveren olievaatjes, f. 38.
Nieuwe monstrans, 54 ug, f. 38.

- 1454 Kleine orgel afgebroken, f. 24^v.
Werkzaamheden aan triomfkruis, 3 ag, f. 29^v.
- 1456–1464 Zestien pijlbeelden inclusief gordijnen ca. 1200 ag = 449 rg. Passim onder ‘onzekere uitgaven’.
- 1456 H. Grafkapel genoemd, f. 10.
- 1457 Vier kameren aan de Ambachtstraat, ca. 679 ag = 254 rg, f. 19^v–21^v.
- 1458 Vrouwenbank, f. 16^v.
- 1463 Beeld St. Cornelis, 13 rg, f. 17.
- 1464 *Onser Vrouwen beelt ter noot goeds* gestoffeerd, ca. 10 ag, f. 16.
Houten baldakijn boven beeld van St. Jan, ca. 3 ag, f. 16^v.
- 1465 Plannen voor nieuwe preekstoel, f. 10; 1467, f. 11.
Reliekkas, f. 16.
Nieuwe school, f. 16^{r-v}.
- 1466 Blauwe paramenten, ca. 418 ag = 157 rg, f. 16^v.
Sangboek in die hant (Processionale?), 13 ag., f. 16.
Zilveren vaatwerk t.b.v. H. Oliesel, doop en communie, ca. 15 ag plus gegeven zilver, f. 17.
Ordinarius, Tyman Hackert, 76 ag, f. 17^v.
- 1468 Bouwloods, ca. 34 ag, f. 23^{r-v}.
- 1468–1473 Orgel aan torenwand, inclusief beschildering, mr. Claes Barbesaen, Dirck Scay, mr. Peter [Gerritsz. Stam], ca. 1396 ag = 523 rg. Passim onder ‘onzekere uitgaven’.
- 1470 Brevier, f. 17.
Twee missalen en twee souters (psalteria) opnieuw ingebonden, f. 17^v.
Zangboeken in het koor, Jan Rycoutsz. de perkamentmaker, 32 rg, f. 18.
- 1471 Antifonarium, hr. Gheryt tot Sinte Agnieten, 15 rg, f. 21.
Roosters om kerkhof, ca. 331 ag = 124 rg, f. 22^{r-v}.
- 1472 Werkzaamheden aan school, f. 16^v, 17.
Reliekkas gestoffeerd, Dirck Scay, 10 rg, f. 17^v.
- 1473–1479 Plaveien kerkvloer en kerkhof, passim onder ‘onzekere uitgaven’.
- 1473 Werkzaamheden aan het kleine orgel, mr. Peter [Stam], 83 ag, f. 16.
Missaal, Jan Rycoutsz. de perkamentmaker, ca. 11 ag, f. 17.
- 1474 Nieuw torenportaal, 1474-2, f. 6, 8.
- 1475 Tiengebodontafel, f. 18
- 1477 Kruisen en vanen gerepareerd, gestoffeerd en verguld, f. 15.
- 1478 Ark en sacramentshuis gelustreerd (versierd), ca. 2 ag, f. 17.
OLV-kapelletje, 15 rg, f. 18^v.
Twee zijden altaarkleden, f. 19^{r-v}.
- 1480 Kaars voor het beeld van St. Agnes, f. 9.
Ark schoongemaakt en zilveren wierookvatje gerepareerd en verguld, Daem Schaey, f. 19.
—, *Dachuus* op kerkhof, 1600 ag, Jan van der Borch, f. 20^v. [Het is onbekend wat een *dachuus* is.]
- 1482 OLV-beeld verguld, f. 10^v.
- 1483 Twee perken boven de portalen met St. Maarten en St. Joris, ca. 19 ag., f. 22^v.
St. Maartenstafel gerepareerd, f. 23.
Beeld van St. Jeroen vermaakt, Dirck Scay, f. 25^v.

- 1484 Twee houten beelden NN gesneden en gestoffeerd, Dirck Scay, 8 ag., f. 22.
Bank in raadskapel en kandelaar gerepareerd, Wouter van Oudecoep, ca. 8 ag., f. 22^v.
Een kroontje gemaakt en verguld, ca. 5 ag., f. 23.
Kerkvanen, f. 24^{r-v}.
Keuls boord aan rode kazuifel, f. 24^v.
- 1485 St. Jacobsbeeld vermaakt, Jan Nuyde, 8 ag., f. 6^v, en gestoffeerd, Dirck Scay, ca. 5,5 rg, f. 7^v.
Geelkoperen kruis verguld, Dirck Scay, 2 rg., f. 7^v.
Kleed in H. Graf geschilderd, Dirck Scay, 10 st., f. 7^v.
Processionale? aangevuld, 8 rg., f. 7^v.
Misboek, mr. Melis, 12 rg., f. 8.
Processiekruis geschilderd, Willem Tonz., f. 8^v.
Tafereel achter het koor geschilderd, Willem Tonz., f. 8^v.
Werkzaamheden aan vont, f. 6^v, 8^v.
- 1487 Vier perken en drie beelden voor de kerkdeur gesneden, Dirck Scay, ca. 19 ag., f. 15.
olv-beeld voor de kerkdeur gestoffeerd, Dirck Scay, ca. 5 ag., f. 15.
Borstbeelden van olv, St. Michiel en St. Andries op hoogaltaar, incl. omlijsting en draagbaren, Adriaan van Wesel, Wouter van Oudecoep, ca. 66 ag., f. 15^v–16^v.
Kleine orgel gerepareerd, hr. Dirck Myert, f. 15^v.
- 1488 Weegschaal voor olv kreeg nieuwe riemen, f. 11^v.
Vier tinnen nappen t.b.v. collecte, ca. 2 ag., f. 11^v.
Missaal verlicht, inclusief kapitalen, Michiel, 24 ag., f. 11^v.
Missaal geschreven, Gerrit de Roy, 21 ag., f. 11^v.
- 1489 Beeld van St. Michiel gestoffeerd, Dirck Scay, 24 ag., f. 13.
Vier reliekkassen gestoffeerd, Dirck Scay, 8 ag., f. 13.
Beeld van St. Christoffel gestoffeerd, Dirck Scay, 4 ag., f. 13.
- 1490 24 wapenbordjes van de bisschop, Dirck Scay, 8 ag., f. 12^v.
- 1491 Grauwzijden kazuifel vermaakt, f. 12.
Lepel gekocht *daer men uut drynct des vrydaghes gebenedyt water*, 12 cr., f. 12^v.
Kappen, altaarkleed, alven en Vastenkleed, f. 12^v, 13^v.
- 1493–1498 Koperen koorhek, ca. 1400 ag = 520 rg, passim onder ‘onzekere uitgaven’.
- 1493–1499 Werkzaamheden aan H. Graf, hoogkoor, hoogaltaar, zetels op koor, kroonluchters, gordijnen, Triomfkruis, etc. Passim onder ‘onzekere uitgaven’.
- 1496 *Rohwagen* (kruiwagen), f. 13.
Vanen voor olv-ter-Nood-Gods, f. 16^v.
- 1500 *Van dat huusgen daere dat heilich cruus in staet op dat choer*, 15 rg, f. 14.
- 1503 Twee tinnen H. Olievaatjes, f. 15^v.
Grote koperen kandelaars op hoogaltaar, f. 16; 1525, f. 22^v.
- 1506 Twee beelden op het koor, Jacob de beeldsnijder, f. 13.
Beeld van de Passie aan de zuidgevel, Herman de Jonge, 61 ag, f. 15^v.
- 1507 Drie vanen incl. verguld kruis en dito appel en beschildering, Jacob de beeldsnijder, Florens de scilder, in totaal 60 ag, f. 19.
Bronzen of koperen wijwatervat gerepareerd, f. 20.
Kruis op het nieuwe koor, 5–14 rg, f. 28.
- 1512 Sacramentshuis opgeschiderd, f. 17.

- 1513 Beeld van de Passie en librije geschilderd, f. 29^v.
- 1517 Memorietafel boven graf hr. Jacob Palinck, f. 22^v.
- 1522–1525 Nieuw Sacramentshuis met pelikaan, passim onder ‘Onzekere uitgaven’.
- 1523 Twee koperen deuren tussen hoog- en oLV-koor: ca. 51 rg, f. 12^v, 23, 24^v.
- 1526 Twee nieuwe kerkvanen geborduurd in ruil voor graf, Peter Robbertsz. de borduurwerker, f. 18, en beschilderd, Jan Block, 10 rg, f. 30.
- 1527 H. Kruisbeeld op het koor gerepareerd en verguld, f. 24.
oLV-in-de-Zon gerepareerd en gestoffeerd, f. 24.
Kruisbeeld gerepareerd dat in processie om kerkhof gedragen wordt, f. 24.
- 1528 Twee zwaarden in ‘Het Laatste Oordeel’ aan de toren schoongemaakt, f. 24.
Armenbroodtafel gemaakt bij de sacristie, f. 25; en beschilderd met de zeven werken van barmhartigheid. Ook het gulden laken dat erachter hangt, is beschilderd, Claes Meerten Myertsz. de schilder, f. 26^v.
Beelden van St. Thomas, St. Simon, St. Michiel, St. Thomas en St. Andries gerepareerd en/of geschilderd, Frans de beeldsnijder en Evert Staell, f. 25.
- 1529 Beeld op Armenbroodtafel, Frans de beeldsnijder aan de Breedstraat, f. 27^v.
Zilveren Mariabeeld, Abel van de Vechte, f. 28^v.
- 1530 Rood kleed voor het aflat met Maria in de Zon daarop geborduurd, Cornelis van der Goude, f. 22.
Priestergestoelte, Jan van Oy, f. 22^v; negen kussens met beeltenis oLV, f. 23.
Borduurwerk rode ornamenten, Cornelis van der Goude, f. 22^v.
Van die god opt kerchof te maken (Christusbeeld), 5 stuivers, f. 22.
- 1533 Vijf parochianen schonken ieder een pel (wandtapijt waarop het wapen van de schenker geborduurd was) voor hoogkoor, f. 16^v.
Karmozijnrode paramenten, Cornelis van der Goude, 846 kg, f. 25^{r-v}.
- 1534 Michiel- en oLV-klok en bergvrede, 679 kg, Jan Tolhuys, f. 23^{v-26}.
- 1535 Kleed in presbyterium, f. 20.
Gouden kruis op rode kazuifel geborduurd, Reyer de borduurwerker, 77 kg, f. 21.
- 1536 Vleugeltjes aan twee engeltjes, f. 22.
Renovatie kleine orgel, f. 24.
- 1537 Koperen blaker voor Maria Magdalena, f. 21.
- 1539 Memorietafel Hillebrant Scaey, f. 20.
- 1542 Klok Michiel gebarsten en gerepareerd, Jan Tolhuys, 101 kg, f. 21.
Witte paramenten, 249 kg, Reyer de borduurwerker, f. 21^{v-22}.
- 1543–1545 Het grote orgel gerestaureerd, kast vernieuwd, deuren beschilderd, mr. Cornelis Gerritsz. [Stam], Colijn de Nole, Jan Block, ca. 525, 913 kg, passim onder ‘Onzekere uitgaven’ t/m 1549.
- 1545 Paarsfluwelen paramenten zwartgeverfd, Reyer Jacobsz. de borduurwerker, f. 22.
- 1547 St. Maarten bij de vont geplaatst, f. 23^v.
- 1549 Ark (baldakijn) gemaakt, Jan van Oy, f. 23^v.
Roodfluwelen kleed over ark, Reyer de borduurwerker, f. 23^v, 24.
Tien kandelaars boven de pellen in het koor, f. 24.
- 1551 Sacristie met wenteltrap, f. 20^{v-24}.
- 1552 Kleine en grote klok NN, Jan Tolhuys, f. 22^v.
Reparatie aan zwartfluwelen paramenten, Reyer de borduurwerker, f. 23.
Werkzaamheden aan Goeyert van Voerds altaar, f. 23^{r-v}.
- 1553 Kerk koopt positief (klein orgel zonder pedaal), 36 kg, kladrekening.

- 1562 Gouden pel (baarkleed), f. 23.
- 1565 Beeld St. Anna, kladrek. genoemd onder 'Verkochte graven'
- 1566 Puin ruimen na beeldenstorm, kladrek. onder 'Daghuren en onzekere uitgaven'.
Schade aan beelden, H. Sacramentshuis, wijwatervat, paramenten, preekstoel,
gestoelte, lessenaars, lampen, blakers, kandelaars, kaarsenkronen, kelken, etc.
- 1567 Kladrek. onder 'Daghuren en onzekere uitgaven': nieuwe hoofden op beelden
gezet, vanen, twee engelen, paramenten, (provisorisch) H. Graf, orgel, altaren,
memorietafels, altaarstuk met de berg Tabor op Goeyert van Voerds altaar, missaal,
etc.
- 1568 Positief, f. 28^v.
Gouden pel met twee engelen, Peter Reyersz. borduurwerker, f. 29.
Lantaarn voor Onze Lieve Heer op de Steen, f. 29.
Beelden gerepareerd: St. Jacob, St. Andries, f. 29^v.
Sacramentshuis vernieuwd, mr. Jacob de Nole, f. 29^v, 30.
Goeyert van Voerds altaar gerepareerd, f. 29^v, 30.
Ark gestoffeerd, f. 29^v.
Orgel gerepareerd, mr. Peter orgelmaker, f. 29^v.
Altaar hr. Herbert Holl, f. 30.
Armenbroodtafel gerepareerd, f. 30.
Boeken gerepareerd, Michiel de boekbinder, f. 30.
- 1569 Boeken gerepareerd, f. 24^v, 25.
H. Sacramentshuis, f. 24^v, 27^v.
Onderhoud aan kerkhuisen, f. 25.
Beelden: Maria in de Sneeuw, OLV, f. 25^v.

Glas-in-loodramen voorzover in de rekeningen genoemd

- 1440 Van Vianen-glas in gerfkamer, f. 40^v.
- 1446 Marsliedenglas, f. 23^v.
Glas van Jan van der Haar, f. 23^v, 24^v.
Glas van Gijsbert Heer, f. 38.
Michiels glas, f. 38.
Smedenglas, f. 38.
- 1447 Glas boven H. Graf, f. 24.
Marsliedenglas boven de noorddeur, f. 24.
Mijns-Heren-glas (bisschopsglas), f. 32.
- 1448 Viskopersglas, f. 19.
Mijns-heren-glas (bisschopsglas), f. 25.
- 1449 Drie vensters in raadskapel, f. 22^v.
Glas boven doopvont, f. 25.
- 1454 Oosterlingglas (Hanzeglas), f. 28^v.
- 1514 Glas in het OLV-koor van de proost van Oudmunster (identiek aan de latere paus
Adriaan VI?), f. 24^v.
- 1517 Smedenglas, f. 21.
- 1522 Stadsglas, f. 22.
- 1528 Goeyert van Voerds glas (boven zuidportaal) gerepareerd, f. 25.
- 1530 Glas Karel v achter hoogaltaar, f. 22, 1533, f. 23^v, 24.

BIJLAGE 5

- 1534 Evert Zoudenbalchs glas, f. 21^v.
1541 Glas Kleine Kalandebroederschap, f. 20; BM, f. 101.
Goeyert van Voerds glas boven noordportaal, f. 20; BM, f. 101.
1544 Glas stedelijke raad (1542/43), f. 20^v; BM, f. 102.
1545 Glas van de Zielbroeders, f. 23.
1546 Viskopersglas, f. 22^{r-v}.
1567 St. Annaglas, genoemd in SBA II, 44.
Wijnkopersglas, idem.
Steenbickersglas, idem.
Snijdersglas, idem.

BIJLAGE 6

Overzicht van hoogtij- en feestdagen in de Buurkerk met het bijbehorende ceremonieel

NB: Regelmatig wordt het woord ‘octaaf’ gebruikt, dat wil zeggen de volle week, van zondag tot zondag, na een grote feestdag als Pasen, Pinksteren, etc.

SBA II, 3, f. 73–74 *Ordonnantie vanden waskeersen te barnen:*

Item opt hoechaltaer zellen bernen vijff keersen. Opten grooten cendelaer int choer vijff keersen. Item voer dat heylich sacramen een. Item voer die kass mytet heylichdom een. Item boven die choer dueren thien keersen. Item voer die apostelen in die kerck 21 keersen.

Ende dit voirscreven wasslichte zal barnen op dese naevolgende feestdagen:

In den eersten opten heyligen corsdach ende sinte Stevensdach [26 dec.], Nieuwejaersdach, Dertiendach [6 jan.], den heyligen paeschdach ende sdaechs daerna, opte octave van paeschen, hemelvaertsdach, pynxterdach ende sdaechs daerna, opter h. Drievoudicheytsdach [1^e zondag na Pinksteren], Sacramentsdach [donderdag na 1^e zondag na Pinksteren], kermisdach [vierdag van de kerkwijding op 8^e september], sinte Michielsdach [29 sept.], Alreheyliendach [1 nov.], sint Andriesdach [30 nov.], ende alle onser liever vrouwen vierdagen [alle Mariafeestdagen]. Ende dit zal wesen in beyde die vesperen, metten ende hoechmisse.

Item op ander feestdagen die minre zyn, zullen die waskeersen barnen als hier nae volcht:

Opt hoechaltaer vijff keersen. Opte groote cendelaer vijff keersen. f. 73^v, Voer dat heylich sacrament een. Boven die choerdueren thien. Voer sint Jan baptist een, voor sint Anna een, voer sint Maria Magdalena een, ende voer die apostel daer men feest of hout een. Ende dit voirs. waslicht zal barnen op dese naevolgende hoechtijden: item op die octave van derthiendach, sint Agnietendach [21 jan.], die twee leste heylige dagen van paeschen, octave ascensionis, heylige cruysdaegen [de drie dagen voor Ons Heren Hemelvaart], sonnendach nae sacramenti ende die octave sacramenti, die twee leste heylige dagen van pynxteren, sint jan baptisten dach [24 juni], translationis martini [4 juli], alle onser liever vrouwenoctaven, alle aposteldaegen, opte octave van sinte Peter ende Pauwels [29 juni], opte versceydinge der apostelen [15 juli], Magdalene [22 juli], transfigurationem domini [6 aug.], Marie ad nives [5 aug.], Laurentii [10 aug.], sint Marcusdach [25 april], sint Martijns dach [11 nov.], onser liever vrouwen presentatiedach [21 nov.], sint Catharinendach [25 nov.], opte octave van sint Andries [30 nov.], sinte Nicolaesdach [6 dec.], Allerkynderendach [28 dec.], opte octave van sint Steven [26 dec.] ende sint Jans evangeliste [27 dec.].

f. 74, Item opte croen opt choer zellen barnen vyfthien keersen in die metten opte vier hoechtijden [Pasen, Pinksteren, Maria-Tenhemelopneming en Kerst], kermisdach ende alreheyliendach ende alle donderdagen in die heylige sacramentsmisse.

Item sinte Marien Magdalenen keerse zal barnen alle heylich avondt ende den heyligen dach in alle getijden.

Item op alle andere dagen zellen barnen opt hoechaltaer drie keersen, opte groote candelaer een ende voirt heylige sacrament een.

SBA II, 3, f. 93^{r-v}. Hier nae volgen *die hoechtyden als den organist zal speelen, ca. 1540.*

Circumcisio domini ad utrasque vespervas / te deum / et ad missam.

Epiphania domini ad utrasque vespervas / te deum / et ad missam.

Octava Epiphanie domini ad utrasque vespervas et ad missam.

Pontiani ad utrasque vespervas et ad missam.

Agnētis ad utrasque vespervas et ad missam.

Conversio Pauli ad utrasque vespervas et ad missam.

Cathedra Petri ante quadragesimam ad utrasque vespervas et ad missam.

Mathie ante quadragesimam ad utrasque vespervas et ad missam.

Septuagesima / te deum

Pascha / te deum, missa vespervas kyrieleyson / alleluia iiii super psalmos

feria ii / missa / vespere

feria iii / missa / vespere

feria iiii / missa / vespere

Octava pasche ad utrasque vespervas / te deum / missa

Ambrosii ad utrasque vespervas et ad missam

Marci ad utrasque vespervas et ad missam

Dominica prima post octavam pasche ad utrasque vespervas / ad missam

Dominica secunda ad utrasque vespervas / ad missam

Dominica tertia ad utrasque vespervas / ad missam

Dominica quarta ad utrasque vespervas / ad missam

Ascensionis domini ad utrasque vespervas / te deum / ad missam

Octava Ascensionis ad utrasque vespervas / ad missam

Philippi en Jacobi ad utrasque vespervas / ad missam

Inventio crucis ad utrasque vespervas / ad missam

Penthecostes ad utrasque vespervas / ad missam / te deum et ad primas vespervas antiphona *Si diligeretur et ad secundas vespervas Dum compleverunt*

Feria ii, iii, iv: ad missam / ad vespervas

Octava penthecosthes ad utrasque vespervas / te deum / missa

Sacramenti ad utrasque vespervas / te deum / missa

Infra octavam sacramenti omni die ad missam, ad vespervas et in dominica

Octava sacramenti ad utrasque vespervas et ad missam

Decem milium martyrium ad utrasque vespervas et ad missam

Nativitas beati johannis baptiste ad utrasque vespervas / te deum / missa

Petri et Pauli ad utrasque vespervas et ad missam

Visitatio Marie ad utrasque vespervas / te deum / missa

Octava visitationis Marie ad utrasque vespervas et ad missam

Divisio apostolorum ad utrasque vespervas et ad missam

Jacobi ad utrasque vespervas et ad missam

Ad vincula Petri ad utrasque vespervas et ad missam

Transfiguratio domini ad utrasque vespervas et ad missam *kyrie fons bonitatis*

Marie ad nives ad utrasque vespervas et ad missam

Laurentii ad utrasque vespervas et ad missam

Assumptio Marie ad utrasque vespervas / te deum / benedictus / ad missam / post ostensionem reliquiarum te deum / antifonas super psalmos ad utrasque vespervas.
 Octava assumptionis ad utrasque vespervas et ad missam
 Bartholomei ad utrasque vespervas et ad missam
 Decollatio Johannis baptiste ad utrasque vespervas et ad missam
 Nativitas Marie ad utrasque vespervas / te deum et ad missam
 Dedicatio ecclesie ad utrasque vespervas te deum, ad missam antifona te deum
 Exaltatio crucis ad utrasque vespervas et ad missam
 Octava nativitatis Marie ad utrasque vespervas et ad missam
 Mathei ad utrasque vespervas et ad missam
 Michaelis ad utrasque vespervas / te deum / ad missam
 Jheronimi ad missam et ad vespervas
 Luce ad utrasque vespervas et ad missam
 Undecim milia virginum ad utrasque vespervas et ad missam
 Simonis et Jude ad utrasque vespervas et ad missam
 Omnium Sanctorum ad utrasque vespervas / te deum / ad missam *kyrie fons bonitatis*
 Willebrordi ad utrasque vespervas et ad missam
 Martini ad utrasque vespervas / te deum et ad missam
 Octava Martini ad utrasque vespervas et ad missam
 Elisabeth vidue ad missam ad vespervas
 Presentatio Marie ad utrasque vespervas et ad missam
 Catherine virginis ad utrasque vespervas et ad missam
 Andree ad utrasque vespervas ante adventum te deum et ad missam
 Barbare ad utrasque vespervas et ad missam
 Nicolai ad utrasque vespervas et ad missam
 Thome apostoli ad utrasque vespervas et ad missam
 Nativitas christi ad utrasque vespervas / te deum / missa in nocte / missa de dominica / ad summam missam / antifona ad utrasque vespervas.
 Stephani missa et vespere
 Johannis evangeliste ad missam et vespervas
 Innocentum si dominica fuerit ad missam / ad vespervas.

BIJLAGE 7

Bijlagen en tabellen bij het hoofdstuk over de processies

De beschrijving van de St. Maartensviering in de Dom door Arnold van Esch (HUA, inv. 88 (Verzameling Oud-Katholieke kerk van Nederland), 208, Libellus memoriarum et festorum institutorum seu compositorum in ecclesia S. Johannis Traiectensis). Met dank aan Arie de Groot, Kees Smit en Louise van Tongerloo voor de ontcijfering van enkele lastig te lezen woorden.

S. Martini. In primis vesperis ad medium quartem (15.30 uur) ad chorum ecclesiae nostrae et vesperis finitis circa medium quintum (16.30 uur) acceditur processionaliter in superpellicis et cum novis tedis ad S. Martinum, et dum graviter cantentur vespere. Durat fere usque ad sextam horam (tot ongeveer 18.00 uur) dum ventum est ad Magnificat. Totus chorus et canonices omnium ecclesiarum descendunt ad navem ecclesiae secundum ordinem senii et ministri dominorum stant cum incensis tedis ante dominos, Magistratus etiam suo ordine cohonestant stationem cum maioribus tedis incensis, incenduntur vero et ardent plurime candele cerea in circuitu summi templi ac supra in altiori loco templi plurime candele simul in diversis coronis ligneis incenduntur, ita ut tota ecclesia vehementer illustretur. Faxit deus ut fidelium mentes vero lumine christi incendantur. Antiphona et collecta post Magnificat cantata et musica aliqua a choralibus ad honorem S. Martini modulata redeunt singule ecclesiae cum ardentibus tedis ad suas ecclesias ibique in navi ecclesiae consistentes aliquo tempore chorales nostri cum ipsorum magistro decantant musice aliquam cantilenam ad honorem S. Martini ac post domini domum revertuntur.

Routebeschrijving van de rogatieprocessie

Bron: als hierboven.

Primo die Rogationum vadunt ecclesiae processionaliter ad S. Martinum in religione absque cappis. Deinde progrediuntur ad S. Salvatorem, et illinc exeuntes per turrim et pontem S. Martini deflectit processio versus pontem piscarum per plateam vulgo die Lakensnyders ante domum civitatis et sic versus pontem die Backerbrugh in parte australi ulterius quo usque pontem divi Jacobi ac tunc deflectendo ad templum predicatorum illucque cum stando et canendo Responsorium. Post per plateam die Breestraet ad templum beginarii, et post cum stationem et cantum aliquem proceditur versus templum Albarum Dominarum ac deinde per portam et plateam lapideam usque pontem die Gildpoort ad conventum Outwix canonicarum et illic statione et cantu peracto reditur per cemitterium et hortum versus meridiionalem parvam portam per [onleesbaar] viam versus cingulum civitatis et sic post introitum civitatis deflectitur processio versus templum cellitorum et post cum stationem aliquem cantatis cantandis progreditur processio per portam meridiionalem per plateam dictam de Sack et illinc versus domum Jherusalem et sic perveniendo et eundo versus domum papalem ante ianuas cemitterii S. Petri reflectitur ad summum templum, ibi aliquibus cantatis et omnibus finitis revertitur qualibet ecclesia ad suam.

Secundo die Rogationum, circa octavam horam ecclesiae conveniunt processionaliter in S. Salvatore, et illinc ad S. Martinum, deinde per S. Petrum et per pontem S. Pauli ad S. Catharinam, post ad templum brigitarum, hinc versus S. Magdalenam, ante fores ecclesiae constituto in religione rectore aspergense aquam benedictam in transmittes, deinde ad templum Servatii ac illic statione et cantu peracto ad parochiam S. Nicolai et cantu illic completo proceditur per plateam dictam die Weystraet usque ad pontem S. Gheertrudis et sic ulterius ad

templum D. Geertrudis ac deinceps ad templum Regularium, ibique devotione peracta pergit processio recta dein die Lynmerct et reflectit per pontem ad summum templum ibique aliquo cantu peracto finitur processio secundi diei, et quisque rursus petit suam ecclesiam.

Tertio die Rogationum processionaliter conveniunt circa horam nonam ecclesiae in S. Martino ac illinc proceditur ad S. Salvatorem, post itur per vicum die Stroosteech ad templum theutonicorum, ibique statione peracta per transeundo cemitterium S. Marie et ulterius Castrum progreditur ad ecclesiam S. Jacobi et illic cantu peracto reditur ad templum Minoritorum et absoluta illic statione progreditur processio versus ecclesiam nostram S. Johannis reflecteundo se versus summum templum et illic cantu finito reditur ad singulas ecclesias. Et tali ordine finiuntur processiones.

Samenvatting

Op de eerste dag verzamelden zich alle Utrechtse kanunniken in habijt, niet in kappen, in de Domkerk. Vervolgens ging de tocht naar de Salvatorkerk en vandaar onder de toren over de St. Maartensbrug via de Zoutmarkt naar de Visbrug en via de Lakensnijders langs het stadhuis. Vandaar ging de processie langs de oostkant van de gracht naar de Bakkersbrug en vandaar naar de Jacobibrug, waar de processie afboog naar de kerk van de predikheren waar halt gehouden werd en een beurtzang gezongen. Via de Breedstraat ging de tocht naar het begijnhof, waar eveneens gezongen werd. Vandaar via de kerk van het Wittevrouwenklooster, de stadspoort, de Steenweg (Biltstraat) en de Gildbrug naar Oudwijk, waar wederom een statie gehouden werd en gezongen. Terug via het kerkhof, de tuin en de kleine zuidelijke poort van het klooster, over de ... weg naar de stadssingel en na binnenkomst van de stad (via de Wittevrouwenpoort) naar het cellebroedersklooster (aan de Nobeldwarsstraat), alwaar halt gehouden werd en gezongen. Via de zuidelijke poort van dit klooster en het steegje *de sack* (nu de Muntstraat) ging de processie naar het Jeruzalemklooster en vervolgens via Paushuize naar de poorten van het kerkhof van St. Pieter en vandaar naar de Dom.

Op de tweede dag verzamelden de kanunniken zich om 8 uur 's morgens in de Oudmunsterkerk. Vandaar ging de tocht via de Dom naar de Pieterskerk, over de Paulusbrug (langs de Nieuwegracht) naar het Catharijneconvent, het Brigittenklooster, het Magdalenaklooster, waar de priester van het klooster de processiegangers in het voorbijgaan met wijwater besprenkelde, en de St. Servaasabdij, waar gezongen werd, wat ook in de Klaaskerk gebeurde. Via de Weystraat (Twijnstraat) en de Geertebrug ging de processie naar de Geertekerk en vandaar naar het regulierenklooster (aan de Oudegracht), waar *devotio* betracht werd. Via de Lijnmarkt en de Maartensbrug ging de stoet naar de Domkerk, maar mogelijk ook de Oudmunsterkerk. Over het eindstation zijn de bronnen niet eenduidig.¹

De derde dag verzamelden de kanunniken zich wederom in de Domkerk. De stoet ging via Oudmunster over de Strosteech naar het Duitse Huis, waar halt gehouden werd. Via het Mariakerkhof ging de processie langs het kasteel Vredenburg [waar tot 1529 het klooster van de johannieters had gestaan] naar de Jacobikerk, waar gezongen werd. Vandaar ging de tocht naar het klooster der minderbroeders om via het Janskerkhof weer in de Domkerk te eindigen.

Tabel 1. *Ingelaste processies tussen 1489 en 1579. In de periode dat Utrecht nog autonoom was*

<i>jaar</i>	<i>aantal</i>	<i>reden</i>
1489	2	oorlogsdreiging IJsselstein
1501	5	<i>crucen</i> uit hemel
1502	1	oogst
1503	1	onverklaarbare branden
1506	1	pest
1507	1	pest
1510	1	om vrede
1511	2	oorlog IJsselstein
1512	2	oorlog IJsselstein
1522	2	pauskeuze en -wijding
1525	3	na coup(poging)
1526	1	rust en vrede
1527	1	rust en vrede
<i>Totaal</i>	<i>23</i>	

Utrecht onder Habsburg

<i>jaar</i>	<i>aantal</i>	<i>reden</i>
1528	2	dank voor overwinning door elect; vrede tussen Utrecht en Gelderland
1529	2	dank voor inname Utrecht door Karel v; Vrede van Kamerijk
1532	1	tot succes Duitse landdag waar onderhandeld wordt over een ev. oorlog tegen de Turk <i>als yant vande kersten geloeve</i> en andere zaken mbt de welstand van het christendom
1535	1	inname van Tunis: bevrijding van 18.000 tot 20.000 christenslaven
1537	1	inname van St. Pol (Artesië)
1543	1	tot veilige overtocht Karel v
1549	1	weer
1551	4	vrede, watersnood, goed weer, Concilie van Trente
1552	8 à 9	oorlog tegen Frankrijk
1553	2	idem
1554	3	idem
1555	1	weer
1556	3	oorlog; weer; veilige overtocht Karel v naar Spanje
1557	5	eendracht kerk; oorlog tegen Frankrijk en <i>de wreden Turck</i> ; pest; duurte; inname St. Quentin
1558	3	oorlog tegen Frankrijk
1559	2	Vrede van Cateau-Cambrésis; voor veilige overtocht Philips II naar Spanje
1560	1	weer
1562	2	Concilie van Trente; herstel zieke Philips II en het weer
1565	1	Overwinning op Turk te Malta
1566	3	weer; eenheid katholieke kerk
1567	2	onrust in de Nederlanden: tot overwinning koning en eenheid katholieke kerk

BIJLAGEN EN TABELLEN BIJ HET HOOFDSTUK OVER DE PROCESSIES

1568	6	idem
1569	3	idem; weer (2 ×)
1570	5	vrede; eendracht; weer; tot succesvolle amnestie; goede overtocht koningin
1571	3	dankprocessie in verband met het weer; vrede tussen Philips II en Venetië; overwinning slag bij Lepanto
1572	3	geboorte kroonprins (op 4 december 1571); inname Bergen (Henegouwen); eendracht
1573	2	dank voor behoud van Haarlem; geboorte don Carlos (op 11 augustus 1573)
1574	7	tot succes in de oorlog; voor vrede; voor een succesvolle amnestie
1575	4	voor vrede; voor succesvolle vredesbesprekingen
1576	2	voor succesvolle vredesbesprekingen
1577	2	dankprocessie voor ontzet Vredenburg; idem dat Utrecht vrij bleef van aanslagen
1578	2	tot vrede, suprematie katholieke kerk en onderdanigheid aan Philips II; tot goede vrede.

Totaal 88 à 89

In totaal zijn er tussen 1489 en 1578 111 à 112 bid- en boeteprocessies ingelast.

De gegevens zijn grotendeels ontleend aan het Buurspraakboek (HUA, SA I, 16/17) en soms aan het Raads Dagelijks Boek (HUA, SA I, 13).

Tabel 2. *Generale processies tijdens crises op basis van vermeldingen in het Buurspraakboek (aankondiging van processies) en de rekening van de Tweede Kameraar (uitgaven aan de processies)*

Crisisjaren	Voortgang			Voortgang		
	Sacraments- processie	Buurspraak- boek	Rek. 2 ^e kameraar	Maria Magdalena	Buurspraak- boek	Rek. 2 ^e kameraar
1425	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1426	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1427	Ja	Nee	Ja	Ja	Nee	Ja
1449	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1455	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1456	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1480	Onzeker	Nee	–	Onzeker	Nee	–
1481	Nee	Nee	Nee	Onzeker	Ja	Nee
1482	Ja	Nee	Ja	Ja	Ja	Ja
1483	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
1484	Onzeker	Nee	–	Waarschijnlijk	Ja	–
1485	Ja	Nee	Ja	Ja	Ja	Ja
1486	Ja	Nee	Ja	Ja	Ja	Ja
1487	Ja	Nee	Ja	Ja	Ja	Ja
1488	Nee	Nee	Nee	Ja	Nee	Ja

BIJLAGE 7

<i>Crisisjaren</i>	<i>Vóortgang Sacraments- Processie</i>	<i>Buurspraak- boek</i>	<i>Rek. 2^e kameraar</i>	<i>Vóortgang Maria Magdalena</i>	<i>Buurspraak- boek</i>	<i>Rek. 2^e kameraar</i>
1489	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1490	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1506	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1507	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1508	<i>Ja</i>	<i>?</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>?</i>	<i>Ja</i>
1509	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1510	<i>Onzeker</i>	<i>Nee</i>	<i>–</i>	<i>Onzeker</i>	<i>Nee</i>	<i>–</i>
1511	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1512	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1513	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>
1514	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>–</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>–</i>
1525	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1526	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1527	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja (kosten voor extra bewaking)</i>	<i>Onzeker</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>
1528	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja (uitgaven aan toortsen)</i>
1529	<i>Onzeker</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1530	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>
1531	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>
1543	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>
1544	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja, in 1545 afgerekend</i>
1576	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1577	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>	<i>Ja</i>
1578	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>	<i>Ja</i>	<i>Nee</i>
1579	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee, wel wijn bestuurders</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee, wel wijn</i>
1580	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee</i>	<i>Nee, wel wijn</i>

BIJLAGE 8

Inkomsten van de kerkfabriek van de Buurkerk te Utrecht in rijns gulden current, 1435–1569

NB: Bijna alle bedragen zijn omgerekend

1435 t/m 1454 waren de rekeningen in Utrechtse guldens à 30 wit (= 2,5 stuiver)

1456 t/m 1499 in Arnhemse guldens à 15 cromstaart (= 7,5 stuiver)

*1500 t/m 1529 in rijns gulden current à 20 stuivers. In 1529 deels in rijns gulden, deels in karolusgulden
1530–1569 in karolusgulden à 20 Hollandse stuivers die 25% meer waard zijn dan de rijns stuivers*

Vanwege de afronding naar het dichtstbijzijnde hele getal kunnen bedragen iets afwijken.

Bron: HUA, SBA II, 47.

<i>Jaar</i>	<i>Vermogen</i>	<i>Giften</i>	<i>Fonds</i>	<i>Leges</i>	<i>Leningen</i>	<i>Anders</i>	<i>Pos. saldo vorig boekjaar</i>	<i>Totaal</i>
1435	87	154	0	25	0	18	0	284
1436	88	212	0	14	0	0	0	314
1437	82	245	0	19	89	10	0	445
1438	70	67	0	16	7	12	0	172
1439	0	0	0	0	0	0	0	0
1440	88	260	0	27	27	14	508	924
1441	94	248	0	11	38	85	246	722
1442	93	308	0	25	115	25	146	712
1443	125	274	13	12	60	72	0	556
1444	122	658	0	20	181	58	99	1.138
1445	92	394	0	57	173	93	186	995
1446	93	455	0	40	410	60	0	1.058
1447	156	271	0	15	0	26	0	468
1448	94	202	0	19	102	8	0	425
1449	121	342	0	32	25	2	0	522
1450	102	328	0	125	0	9	59	623
1451	0	0	0	0	0	0	0	0
1452	0	0	0	0	0	0	0	0
1453	0	0	0	0	0	0	0	0

BIJLAGE 8

<i>Jaar</i>	<i>Vermogen</i>	<i>Giften</i>	<i>Fonds</i>	<i>Leges</i>	<i>Leningen</i>	<i>Anders</i>	<i>Pos. saldo vorig boekjaar</i>	<i>Totaal</i>
1454	224	783	0	27	0	47	106	1.187
1455	0	0	0	0	0	0	0	0
1456	122	289	0	33	0	13	0	457
1457	119	406	0	54	0	0	34	613
1458	115	166	0	30	0	0	108	419
1459	0	0	0	0	0	0	0	0
1460	120	199	120	24	0	0	0	463
1461	122	248	0	28	0	0	0	398
1462	0	0	0	0	0	0	0	0
1463	135	163	0	27	0	0	0	325
1464	141	146	0	27	0	8	0	322
1465	139	147	0	33	0	0	0	319
1466	134	213	0	27	0	126	0	500
1467	199	173	0	38	0	0	18	428
1468	209	193	0	50	46	1	16	515
1469	143	170	0	30	0	0	197	540
1471	142	192	0	70	0	0	223	627
1472	136	267	0	47	0	0	93	543
1473	144	136	0	30	112	0	214	636
1475	152	145	0	43	0	265	164	769
1476	153	147	0	33	0	28	334	695
1477	158	136	0	42	0	0	261	597
1478	162	125	0	38	93	5	258	681
1479	167	126	0	41	125	15	219	693
1480	179	125	12	45	0	5	333	699
1481	267	455	0	68	0	34	48	872
1482	1	145	0	160	0	0	0	306
1483	69	95	0	53	0	0	54	271
1484	67	285	0	58	0	22	0	432
1485	10	87	0	39	0	0	7	143
1486	21	27	0	2	0	0	0	50
1487	249	156	0	16	0	0	45	466
1488	169	83	0	32	0	0	4	288

INKOMSTEN VAN DE KERKFABRIEK VAN DE BUURKERK TE UTRECHT

<i>Jaar</i>	<i>Vermogen</i>	<i>Giften</i>	<i>Fonds</i>	<i>Leges</i>	<i>Leningen</i>	<i>Anders</i>	<i>Pos. saldo vorig boekjaar</i>	<i>Totaal</i>
1489	139	99	0	33	0	0	0	271
1490	170	82	0	27	0	0	0	279
1491	154	98	0	24	0	0	0	276
1492	164	74	0	23	0	1	0	262
1493	167	157	0	51	0	83	0	458
1494	172	99	0	46	0	0	0	317
1495	165	153	0	24	0	0	0	342
1496	167	345	0	42	0	0	0	554
1497	170	110	0	48	0	20	0	348
1498	176	143	0	65	0	0	0	384
1499	196	129	0	33	0	0	0	358
1500	200	224	0	41	0	0	56	521
1501	0	0	0	0	0	0	0	0
1502	0	0	0	0	0	0	0	0
1503	259	187	0	48	0	11	169	674
1504	287	225	0	36	0	0	0	548
1505	0	0	0	0	0	0	0	0
1506	282	167	0	75	0	66	0	590
1507	333	710	149	138	105	90	0	1.525
1508	0	0	0	0	0	0	0	0
1509	0	0	0	0	0	0	0	0
1510	0	0	0	0	0	0	0	0
1511	333	299	0	80	150	41	28	931
1512	475	240	16	72	175	44	0	1.022
1513	336	340	20	108	200	179	0	1.183
1514	334	300	0	75	485	0	0	1.194
1515	0	0	0	0	0	0	0	0
1516	0	0	0	0	0	0	0	0
1517	357	221	0	94	0	0	0	672
1518	0	0	0	0	0	0	0	0
1519	384	260	0	111	0	0	0	755
1520	372	254	0	103	0	25	0	754
1521	410	198	0	97	354	0	0	1.059

BIJLAGE 8

<i>Jaar</i>	<i>Vermogen</i>	<i>Giften</i>	<i>Fonds</i>	<i>Leges</i>	<i>Leningen</i>	<i>Anders</i>	<i>Pos. saldo vorig boekjaar</i>	<i>Totaal</i>
1523	401	175	0	164	0	0	0	740
1524	386	190	0	111	0	0	0	687
1525	457	169	0	101	0	0	0	727
1526	376	197	0	159	0	0	0	732
1527	152	204	0	74	0	0	0	430
1528	214	88	0	66	0	27	0	395
1529	297	253	0	99	0	134	0	783/649 ¹
1530	409	208	0	84	0	510	0	1.211
1531	413	169	0	165	0	0	0	747
1532	485	358	0	110	0	6	0	959
1533	444	674	0	134	0	160	0	1.412
1534	445	413	250	169	265	268	0	1.810
1535	478	426	63	95	0	0	0	1.062
1536	595	321	0	160	113	10	0	1.199
1537	616	196	158	128	0	175	0	1.273
1538	621	188	8	114	150	141	0	1.222
1539	638	144	0	153	0	13	0	948
1540	630	286	0	250	0	0	0	1.166
1541	621	195	0	143	0	28	0	987
1542	630	436	0	91	175	9	0	1.341
1543	616	139	0	204	363	9	0	1.331
1544	648	191	0	226	413	4	0	1.482
1545	641	178	0	146	435	0	0	1.400
1546	700	179	0	119	200	0	0	1.198
1547	721	136	0	169	0	0	0	1.026
1548	654	204	125	174	0	0	0	1.157
1549	716	175	0	130	0	84	0	1.105
1550	0	0	0	0	0	0	0	0
1551	763	198	0	143	1.000	263	0	2.367
1552	808	178	0	145	518	0	0	1.649
1553	0	0	0	0	0	0	0	0
1554	0	0	0	0	0	0	0	0
1555	0	0	0	0	0	0	0	0

INKOMSTEN VAN DE KERKFABRIEK VAN DE BUURKERK TE UTRECHT

<i>Jaar</i>	<i>Vermogen</i>	<i>Giften</i>	<i>Fonds</i>	<i>Leges</i>	<i>Leningen</i>	<i>Anders</i>	<i>Pos. saldo vorig boekjaar</i>	<i>Totaal</i>
1556	0	0	0	0	0	0	0	0
1557	0	0	0	0	0	0	0	0
1558	0	0	0	0	0	0	0	0
1559	0	0	0	0	0	0	0	0
1560	1.104	129	0	213	0	394	0	1.840
1561	0	0	0	0	0	0	0	0
1562	1.163	134	15	196	0	0	0	1.508
1563	1.233	151	320	185	0	248	0	2.137
1564	1.349	148	750	258	250	520	0	3.275
1565	0	0	0	0	0	0	0	0
1566	0	0	0	0	0	0	0	0
1567	0	0	0	0	0	0	0	0
1568	1.406	338	244	256	250	28	0	2.522
1569	1.413	510	4	258	0	0	0	2.185

BIJLAGE 9

Lijst van kerkmeesters van de Buurkerk. Alle cursieve namen zijn langer dan tien jaar in functie

1435-1436	Henric Haserts en Jacob Meertenz. [van den Bosch]
1437	Eerst Jansz. en Jacob Meertenz. van den Bosch
1438	Onbekend
1439	Geen rekening
1440 t/m 1450	<i>Wouter Gerritsz. van Vianen</i> en <i>Henric Gerstman</i>
1451-1453	Geen rekening
1453-1467	<i>Zweder van Denemarken</i> en <i>Gerrit Scaey/Scade</i> . In 1465/66, f. 11, vermeldt ZvD dat hij 13 jaar lang kerkmeester is geweest
1468-1474	Jacob Woutersz. van Vianen en Gerrit Scaey
1474, 2 ^e termijn	Gerrit Scaey
1474, 3 ^e termijn	<i>Hubert Jacobsz.</i> en Gerrit Scaey
1474-1481	Hubert Jacobsz. en Gerrit Scaey. Gs treedt begin 1481 af en wordt vervangen door Henrick van Alfen
1481-1483	Hubert Jacobsz. en Henrick van Alfen
1484-1485	Hubert Jacobsz. en Jacob de Beer
1486	Mr. Dirck Claesz. en <i>Splinter Jacobsz.</i>
1487-1500	Johan van der Borch en Splinter Jacobsz wisselen bijna elk jaar van positie
1501-1502	Geen rekening
1503	Wouter Jacobsz. van Vianen en Splinter Jacobsz.
1504	Splinter Jacobsz. en Dirck Knoop
1505	Geen rekening
1506	Dirck Knoop en Egbert Rutgersz.
1507	Geen gegevens
1508-1510	Geen rekening
1511-1525	<i>Hendrik van Duven</i> en <i>Adriaan van Brevoord</i>
1526-1529	Adriaan van Brevoord en Jacob Jacobsz. in Luttikenhuis
1530	Henrick Wilgersz. van Moerendaal en <i>Matheus Block</i>
1531-1534	Matheus Block en Hillebrant Scaey
1535-1544	Matheus Block en <i>Adriaen van Helsdingen</i>
1545-1552	Adriaen van Helsdingen en <i>Ryckout van der Horst</i>
1553-1559	Geen officiële rekeningen. Wel zijn van 1553 t/m 1556 kladrekeningen bewaard gebleven, zonder dat daarop de kerkmeesters vermeld staan
1560	Adriaen van Helsdingen en Ryckout van der Horst
1561	Geen rekening
1562-1564	Ricout van der Horst en Wouter van Asch
1565-1567	Kladrekening
1568 - 23 juni 1579	Ricout van der Horst en Goert Bogaert

BIJLAGE IO

Lijsten met betrekking tot Utrechtse broederschappen

I. *Lijst van Utrechtse religieuze broederschappen, waarvan het lidmaatschap vrijwillig is, chronologisch geordend*

Bron: Inventaris Stads Bewaarde Archieven I en SBA I, 375. Indien anders, dan is dit aangegeven in de voetnoot.

<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Patroonheilige</i>	<i>Waar</i>	<i>Stichting/ oudste vermelding</i>	<i>Leden</i>	<i>Bijzonderheden</i>
1	Grote Kalande	H. Drieuldigheid	Michaëlkapel In Domtoren > H. Kruiskapel	1263	Kanunniken en vicarissen van kapittelkerken, patriciërs	3 > 4 missen p.j., gevolgd door maaltijd
2	OLV	Maria	Maria in Vinea (de Wijngaard) > Drie- koningenkapel	1309 1371	Juristen werkzaam in bisschoppelijk consistorie: advocaten en procureurs	OM, 395, f. 140 ^v
3	Priesterbroe- derschap	Maria en alle heiligen	Kapittelkerken	1326	Priesters van kapittelkerken: vicarissen en kanunniken	Begrafenis- vereniging
4	H. Geest- broederschap van de 5 kapittels	H. Geest	?	1358	Priesters van kapittelkerken: vicarissen en kanunniken	SBA II, 268, 39-42.
5	Kleine Kalande	Maria	Buurkerk	Ca. 1360	2 kanunniken 18 patriciërs	Voetwassing in Minderbroeders- kerk; 4 missen p.j., gevolgd door maaltijd
6	OLV-ter-Nood- Gods	Maria	Klaaskerk	Ca. 1375/ 1380	Notabelen	
7	OLV-ter-Nood- Gods	Maria	Buurkerk	Ca. 1380	Notabelen	Aflaten Wonderbeeld Armenzorg

BIJLAGE 10

<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Patroonheilige</i>	<i>Waar</i>	<i>Stichting/ oudste vermelding</i>	<i>Leden</i>	<i>Bijzonderheden</i>
8	H. Kruis	Christus	Jacobikerk	1383 1487	Burgers: 60 broeders 40 zusters	Ter herinnering aan Kruiswonder in 1305; drie toortsen geofferd. Nieuw reglement. Dagelijks gebed: 3 Onze Vaders en 3 Weesgegroeten
9	OLV-ter-Nood- Gods	Maria	Jacobikerk	1394 1484	Burgers: 40 broeders 60 zusters	Processie Twee kaarsen Nieuw reglement
10	Jeruzalem- vaarders	Christus	Eigen kapel buiten de Weerd > 1544 aan Janskerkhof	1394	Pelgrims en aanzienlijke burgers	Nemen deel aan processie Palmzondag; voetwassing en mandaat in Buurkerk op Witte Donderdag
11	St. Jan	St. Jan de Doper St. Jan, Evangelist	St. Janskapel op Janskerkhof	1398	8 kanunniken en vicarissen van Janskerk en 24 burgers	
12	H. Sacrament	Christus	Buurkerk	Ca. 1410 1539 1580	40 broeders 28 broeders 20 broeders	Geen uitvaart- ceremonieel na 1527/28
13	OLV	Maria	Predikheren- kerk	1414		
14	St. Sebastiaan	St. Sebastiaan	Buurkerk	1427	40 broeders 40 zusters	Toorts geofferd op patroondag; zondagse mis
15	H. Kruis	Christus	St. Laurensbij in Oostbroek	1428		
16	St. Antonius	St. Antonius	St. Antoniuskapel in de Weerd > Buurkerk	Ca. 1433 1452	50 broeders 50 zusters	Aanv. processie vanaf de Plaats; zondagse mis
17	Zielbroeder- schap	Oordelende Christus	Buurkerk	1436	40 broeders 40 zusters	Zondagse mis
18	H. Kruis	Christus	Buurkerk	<1437: 1298? 1580		Het H. Kruisaltaar in de Buurkerk stond er al in 1498 (SBA II, 268, 341*) Nieuw reglement
19	St. Servaas	St. Servaas	St. Servaaskerk	1437		SBA I, 365

LIJSTEN MET BETREKKING TOT UTRECHTSE BROEDERSCHAPPEN

<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Patroonheilige</i>	<i>Waar</i>	<i>Stichting/ oudste vermelding</i>	<i>Leden</i>	<i>Bijzonderheden</i>
20	St. Steven	St. Steven	Oudwijk	1439		
21	Maria Magdalena	Maria Magdalena	Wittevrouwen- klooster	1439	50 broeders Enkele zusters	Zondagse mis
22	St. Antonius	St. Antonius	Jacobikerk	1439	122 leden in 1532/33	
23	St. Anna	St. Anna	Buurkerk	1440 1501	32 broeders ? zusters sba I, 256, 257	Fam. Pot (zelfde die Anna-te-Drie- enretabel in de Van Arkelkapel in de Domkerk stichtte). Vanaf 1505 extra wekelijkse mis op vrijdag (sba II, 101). Prestigieus Armenzorg Nieuw reglement
24	H. Drie- vuldigheid	H. Drie- vuldigheid	Buurkerk	1446	Fam. stichter Gerrit de Keyser en patriciaat, 33 broeders max.	Armenzorg
25	St. Jacob	St. Jacob	Jacobikerk	1450	Pelgrims Santiago de Compostella	
26	St. Antonius	St. Antonius St. Sebastiaan	Janskerk	1450 1465	13 broeders: kanunniken van St. Jan en burgers en 13 zusters. Alleen nog <i>goede mannen</i> : ca. 90, zowel geestelijken als leken	Statutenwijziging
27	Barbara	Barbara	Jacobikerk	1455	60 broeders ? zusters	
28	St. Agatha	St. Agatha	St. Aagtenkapel > Karmelieten- kerk > Klaaskerk	Ca. 1460? 1529	1 mis per week	Meeverhuisd in 1529
29	St. Nicolaas	St. Nicolaas	Buurkerk	1460		Onduidelijk of dit aparte broederschap is of broederschap van marskramersgilde

BIJLAGE 10

<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Patroonheilige</i>	<i>Waar</i>	<i>Stichting/ oudste vermelding</i>	<i>Leden</i>	<i>Bijzonderheden</i>
30	H. Kruis	Christus	Klaaskerk	1463	13 broeders in principe, maar bij stichting al 15 broeders en in 1469 11 mannen en 9 vrouwen	Opgericht door <i>ons pastoor</i> Aernt Elyasz.
31	Romeinen- broederschap	Petrus en Paulus	Buurkerk	1463	Pelgrims Rome	
32	Adriaan en Elisabeth	H. Adriaan en Elisabeth van Thüringen	St. Maartens- gasthuis in de Weerd	1472	Broeders en zusters	
33	Hubertus	Hubertus	Jacobikerk	Ca. 1475		Waren de Hubertus- en Annabroederschap verbonden, zoals in de Klaaskerk?
34	Anna	Anna	Jacobikerk	Ca. 1475		
35	H. Kruis	Christus	Geerteker	1477 1524	13 broeders	2 toortsen
36	Barbara	Barbara	Klaaskerk	1479?/ 1484		
37?	St. Hubertuskas	St. Hubertus	Buurkerk	1481	?	HUA, Verz. BB, f. 182 ^v . Het St. Hubertusaltaar stond al vóór 1466 in de noordbeuk
38	St. Hubertus	St. Hubertus	Klaaskerk	1484, 1488	X broeders	Verbonden met St. Annazusterschap?
39	St. Anna	St. Anna	Klaaskerk	1484	X zusters	Zusterschap
40	St. Adriaan	St. Adriaan	Buurkerk	1484 1593		Arme broederschap. Nieuw reglement
41	St. Barbara	St. Barbara	Minder- broederskerk	1485		
42	Rochus	Rochus	Klaaskerk	1487		
43	Ewout	Ewout	Klaaskerk	1488		Maria-in-de-Zon
44	<i>Poorte des Hemels</i>	Maria	Buurkerk	1493/1495	13 broeders	Opgericht door pastoors Buurkerk; dagelijks lof; gebedsgemeenschap; aflat

LIJSTEN MET BETREKKING TOT UTRECHTSE BROEDERSCHAPPEN

Nr.	Naam	Patroonheilige	Waar	Stichting/ oudste vermelding	Leden	Bijzonderheden
45	OLV	OLV	Karmelieten- kerk	<1496? 1529		Bisschop David van Bourgondië stichtte altaar met broederschap
46	St. Joost	St. Joost	Jacobikerk	1500		Dodenlijst
47	Antonius	Antonius	Klaaskerk	1501		
48	Anna	Anna	Karmelieten- kerk > Klaaskerk	1503 1529		Meeverhuisd in 1529
49	St. Hubertus	St. Hubertus	Catharinakerk oftewel Ellendighen Kerkhof	1504		
50	Driekoningen	Driekoningen	Buurkerk	1507		
51	St. Geert	H. Gertrudis	Geertekerk	1512		
52	St. Rochus	St. Rochus	Buurkerk	1518		
53	St. Willibrord	St. Willibrordus	Buurkerk	1521		UED, 97
54	Elisabeth van Thüringen	Elisabeth van Thüringen	Karmelieten- kerk	1521? 1529		Carola van Brederode, vrouwe van Montfoort, stichtte altaar met broederschap. In 1521 is haar man overleden
55	St. Anna	St. Anna	Karmelieten- > St. Catharinakerk	1529 1615		
56	St. Catharina	St. Catharina van Alexandrië	Karmelieten- kerk	1529		1 mis per week aan eigen altaar, gesticht door <i>quidam cives</i>
57	St. Job	St. Job	Karmelieten- kerk	1529		1 mis per week aan eigen altaar, gesticht door <i>quidam cives</i>
58	St. Barbara	St. Barbara	Karmelieten- kerk	1529		1 mis per week aan eigen altaar, gesticht door <i>alii cives</i>
59	Zeven smarten van Maria	Maria	Maria Magdalena- klooster	1530		
60	H. Geest	H. Geest	Buurkerk	1534		Kerkmuziek ¹

BIJLAGE 10

<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Patroonheilige</i>	<i>Waar</i>	<i>Stichting/ oudste vermelding</i>	<i>Leden</i>	<i>Bijzonderheden</i>
61	H. Sacrament	Christus	Kapel aan singel bij de Weerd afgebroken t.b.v. Lauwerslag	1535		Dodt, dl. 3, 217.
62	H. Sacrament	Christus	Jacobikerk	1537		
63	St. Anna	St. Anna	Geertekerk	1552		Rekening
64	St. Antonius	St. Antonius	Geertekerk	1577		Opgeheven
65	olv	Maria	Geertekerk	1596		Nieuw reglement
66	St. Elisabeth	St. Elisabeth	Jacobikerk	1615		
67	St. Stephanus	St. Stephanus	Jacobikerk	1615		
68	St. Barbara	St. Barbara	Geertekerk	1615		
69	St. Nicolaas	St. Nicolaas	Klaaskerk	1615		
70	H. Sacrament	Christus	Minder- broederskerk	1615		
71	H. Kruis	Christus	Minder- broederskerk	1615		
72?	Soete Naem Jesus	Christus	Minder- broederskerk	1615		
73	St. Clara	St. Clara	Minder- broederskerk	1615		
74	Melaten- broederschap	St. Job?	Minder- broederskerk	1615		
75	olv-Visitatie	Maria	cellebroeders	1615		
76	Van de vijf bloedstortingen	Christus	Maria Magdalena- klooster	1615		
77	Maria Magdalena	Maria Magdalena	Klooster Mariëndaal	1539		HUA, Dom, 2464-66 (1539/40)

? wil zeggen: dat het onzeker is of deze broederschap niet aan een gilde of gasthuis verbonden was.

Het getal van 77 broedersschappen is gebaseerd op de gegevens van de rentmeester van de geconfiscerde goederen in 1615 (HUA, SBA I, 375), de inventarissen van de archieven van broedersschappen en gasthuizen (HUA, SBA I en II), Overvoorde en Joosting (eds.), *De gilden*, cliii-clvi, en gegevens die her en der in archiefstukken, waaronder rekeningen van kerkmeesters en charters, gevonden zijn. Het overgrote deel van de broedersschappen ontving in 1615 nog inkomsten uit (on)roerend goed, een groot aantal functioneerde toen nog als sociale broederschap.

II. *Lijst van broederschappen verbonden aan een gasthuis*

- 1 Melatenhuis (SBA I, 72), al genoemd op 15 mei 1267. In 1571 wordt een *broederschap van het Melatenhuis* buiten Utrecht opgericht.
- 2 *St. Barbaragasthuis*, gesticht in 1372, tegelijkertijd is een broederschap opgericht.
- 3 *St. Bartholomeusgasthuis* opgericht in 1378, de broederschap in 1407.
- 4 *St. Jacobsgasthuis* aan de Oudegracht wz bij de Haverstraat, in 1375 vermeld. Broederschap van Compostellagangers, gesticht in ?, kreeg in 1493 een tweede (?) stichtingsbrief.
- 5 *St. Joostgasthuis* t.b.v. pelgrims naar het bedevaartsoord van St. Josse bij Montreuil in Picardië (Nrd.-Frankrijk), lag op de kop van de Gansstraat vlak bij de Tolsteegpoort, broederschap opgericht in 1377.
- 6 *Mariënujngaard en Driekoningengasthuis* in de Oudelle, in 1378 gesticht, evenals de broederschap. Nieuwe statuten broederschap: 1473.
- 7 *St. Maria Magdalenagasthuis* is inclusief broederschap van 7 personen, en acht inclusief stichteres, gesticht in 1395 door Mechtelt van Wulverhorst.
- 8 *H. Kruis* (St. Sebastiaan, St. Adriaan en St. Juliaan), in 1408 gesticht door mr. Dyderic Rutsche/Ruysch, kanunnik van St. Jan. Gasthuis bood kosteloos onderdak aan pelgrims en behoeftigen. Was gelegen tussen de huidige Kruis- en Gasthuisstraat. Broederschapsbrief 1412, de stichter zelf maakt deel uit van de broederschap.
- 9 *St. Martha*, oudste vermelding 1459. Zusterschap genoemd in 1538.
- 10 Het *weeshuis of felwiel het St. Elisabethgasthuis*, gebouwd 1485, gesticht 1489/91 door de kanunnik en thesaurier ten Dom Everaerd Zoudenbalch, heer van Urk en Emmeloord; 1492: geestelijke status voor gasthuis en daaraan verbonden kapel. Broederschap in 1561.
- 11 *St. Job*, in 1504 door Willem van Heusden gesticht buiten de Catharijnepoort aan de z.z van de straat [de Vleutenseweg] t.b.v. lijdens aan pokken en aan *Spaansche klieren en Napelsche sweeren*, kortom de lijdens aan venerische ziekten, waaronder syfilispatiënten. Broederschap, waaronder Willem van Heusden, opgericht op 1 mei 1506. In de broederschap een kanunnik van Oudmunster, een priester, en aanzienlijkste burgers/patriciaat. Broeders stellen zich verantwoordelijk voor kosten gasthuis.
- 12 *Collegium Willibrordi*, 1510. In 1551 nieuwe broederschapsbrief. Het college verhuist naar pand *In de werelt* in de Regenboog van St. Pieter, wordt opleiding voor arme begaafde jongens die priester willen worden. Nieuwe opzet bekostigd door nieuw opgezette broederschap waarvan het aantal leden is uitgebreid. Ieder lid betaalt 3 gld. p.j.
- 13 *St. Antoniusgasthuis* buiten Utrecht op het Hogeland bij de Vecht, vóór 1439, want reeds op 19 jan. 1439 werd een broederschap in dit gasthuis opgericht. In 1450 kwam een kapel aan dit gasthuis (RDB, 20 dec. 1450, Dodt, dl. v, 17), waarin ook een broederschap gevestigd was. In 1515 heropgericht nadat de oude kapel, inclusief ornamenten en oude broederschapsbrief door de troepen van Floris van IJsselstein in 1511 is platgebrand. Broeders dragen samen verantwoordelijkheid voor de bouw en inrichting van de kapel. [Broederschapsbrief geïnspireerd op die van St. Job.] Elke dag een gelezen mis, zaterdag een gelezen mis voor de zusters t.w.v. 4 rg p.j. door de vrouwen zelf op te brengen. Elke dag drie Pater Nosters en drie Ave Maria's. Gasthuisbroederschap functioneert verder in alle opzichten als gewone broederschap, op St. Antoniusdag vergaderen op de Plaats, etc. Grote betrokkenheid van brs en zrs bij gasthuis.
- 14 *Leeuwenberggasthuis*, testament 11 aug. 1562, plan tot broederschap 1566, bouw gasthuis 1567.

- 15 *St. Apostelgasthuis*, bij testament dd 22 sept. 1564 gesticht door mr Jacob Uteneng, deken van St. Pieter, in 1569 gebouwd in de Jufferstraat. Hiervoor werden o.a. de 12 godskamers die Marcus van Weze bij testament gefundeerd had, gedoteerd. Verleende van meet af aan onderdak aan 14 oude mannen, in 1603 waren er volgens Laps *Memorie* 12 oude mannen. In 1573 is een broederschap van 14 broeders opgericht om de exec.-test. te ontlasten.
- 16 *Dollhuis*, gebouwd in 1460, stichtingsbrief 1461, beheer onder hoede broederschap van St. Barbara en van St. Bartholomeus en 2 parochianen van de Klaaskerk, constructie werkt tot 1583, dan eigen broederschap.

III. Lijst van broederschappen verbonden aan een gilde

Joosting en Overvoorde, *Gilden van Utrecht*, I, cliii–clvi: *De broederschappen der gilden*. Lang niet ieder gilde had een broederschap. Waar die bestond, is die vaak later opgericht dan het gilde zelf, bijv. die van de bijlhouwers pas in 1444. Toetreding aanvankelijk niet verplicht voor gildeleden. Pas in later tijd door de raad verplicht gesteld.

- 1 In 1441–1445 is er sprake van een Eloy-broederschap van de goudsmiden in het Regulierenconvent (mededeling Bram van den Hoven van Genderen). In 1493 het lidmaatschap van *St. Eloy* voor de leden van het smedengilde verplicht. *St. Eloyengasthuis*, eerste vermelding 1446. Ingesteld door het smedengilde t.b.v. arme vrouwen en mannen uit haar gilde. In 1538 kregen mannen en vrouwen hier de kost. Gevisiteerd in 1538. In 1653 werden hier 8 personen verpleegd. Sprake van broederschap in 1653.
- 2 In 1516 het lidmaatschap van *St. Jozef* voor de bijlhouwers.
- 3 *St. Gallus en St. Ober* voor de bakkers. Vóór 1529 had het bakkersgilde een *St. Obertaltaar* in het Karmelietenklooster aan de Lange Nieuwstraat (mededeling Bram van den Hoven van Genderen). In 1545 hebben het bakkersgilde en de broederschap van *St. Barbara* die beide gevestigd waren aan het altaar van *St. Barbara en St. Ober* en het H. Sacrament van de Buurkerk zich verenigd (HUA, SBA II, 100).
- 4 De broederschap van de molenaars heette *St. Victor* (regl. 1540).
- 5 Broederschap van de *Heilige Vier Gekroonden* in de Buurkerk, regl. 1458, verwijzing SBA II, 348, 1464. *Akte waarbij de broederschap van de Heilige Vier Gekroonden in de Buurkerk zich tegenover Peter Willamsz. en zijn vrouw Weyndelmoet verbindt, om te hunner memorie en die hunner ouders uit de opbrengst van 3 morgen land te Oudenrijn en van een stedelijke rente van 7 pd p.j., door hen aan de broederschap opgedragen, wekelijks een mis op het altaar der broederschap te doen lezen, bij verzuim waarvan de inkomsten zullen geïnd en het doen der mis bezorgd zal worden door kerkmeesters der Buurkerk, 1464, 1 charter*. Deze broederschap had een zegel: aan deze charter hing een zegel, zie *Lijst van de zegels aan middeleeuwse oorkonden der stad Utrecht, in afgietsels voorhanden bij het Utrechtsche Gemeente-Archief*, Utrecht, 1898 (HUA, XLIV E 6), nr. 195.
- 6 *St. Barbara* in de Buurkerk bij de klompenmakers, die op hun beurt deel uitmaakten van het zadelaarsgilde,
- 7 evenals die van *St. Lucas* in de Predikherenkerk voor de schilders
- 8 en van de *pijndersbroederschap* bij de zakkendragers.

In totaal minstens 101 broederschappen.

NB 1: Aan de kloosters zullen beslist meer broederschappen verbonden zijn geweest dan nu bekend is.

NB 2: En ook is het heel goed mogelijk dat aan alle aflaatkassen in de parochiekerken een broederschap verbonden was. Wat het totaal nog meer zou opdrijven. Deze gedachte viel mij in toen ik in het testament van Maria Gijsbert de Gruytersd., echtgenote van Johannes van Zuydoort, uit 1481 las: *Item mijn dootscult inde broederschap van S. Hubertskas* (HUA, Verz. BB, 6, f. 182^v). De testatrice vermeldt niet waar deze broederschap gevestigd was, maar het is niet onwaarschijnlijk dat dit in de Buurkerk was, waarvan zij parochiaan was. De Buurkerk ontving jaarlijks maximaal acht kassen, en wel van HH. Antonius, Quirijn, Ewout, Cornelius, OLV en de twaalf apostelen, St. Hubertus, St. Maarten en het H. Sacrament (bijv. SBA II, 1449/50, f. 10). Van St. Quirijn, St. Cornelius, OLV en de apostelen en St. Maarten is geen broederschap bekend. En of de overige drie (St. Antonius, St. Ewout en het H. Sacrament) ook de kas verzorgden, is onbekend, maar in het geval van de hier bestudeerde St. Antoniusbroederschap onwaarschijnlijk: daarvoor zijn er te veel rekeningen van deze broederschap bewaard gebleven, die daar met geen letter naar verwijzen.

BIJLAGE II

Zielbroeders die politiek actief waren in 1525–1528

@	conroeds
\$	kabeljauws
@?	conroeds?
\$?	kabeljauws?
!	weet bestuurlijke carrière na machtsovername Karel v voort te zetten
>	wint lidmaatschap na machtsovername Karel v
+	lid van meer dan één broederschap
Antbr.	Antoniusbroeder
gedep.	gedeputeerde
km	keizerlijke majesteit
Kv	Karel v
mm	meenteman
nj	najaar
om	ouderman
ov. om.	overste ouderman
rg	rijnsgulden
st	stuiver
vj	voorjaar

1	@?	Aert Aertsz. de mesmaker, (– 1539/40). Pol. functies: Aernt Aertsz. vertegenw. smedengilde in 1526: @?
	>@	Willem van Armborsteyn, entr. 1530/31; pol. functies: gedep. gilde 1526; zijsmr. 1526: @.
2	@+	<i>Jan Aertsz. van Beusichem (–1559/60). Proc. 1521, 1541. Schenkt in 1542 10 rg t.b.v. altaar. Pol. functies/ambten (1510–1528): om snijders 1515?, 23; 2^e kam. 1522; raad 1525, vive nj 1525, nj 1526, nj 28; schepen april 1525, 28; raad op straat 1526 schepenklerk 1510–1520, kocht in 1520 strijkambt van het linnen en wollen laken. Voortvluchtig 1 aug. 1528: @. Paskwil. Jeruzalemvaarder (1524). In dat jaar brandt zijn vrouw Lieve Jacob Jacobszd. een lamp voor het H. Sacr. op het OLV-koor. Conroeds: verbonden met Jan van Huchtenbroek.</i>
3	!\$	<i>Anthonis Bevelant (–1548/49), wijntapper/herbergier aan de Plaats (Klein Lichtenberg). Entr. 1518/19; betaalt verzuim niet in 1539/40. Pol. functies 1508–1544: 2^e kam. 1508/09, 09/10; om wantsnijders 1513, 26; vive 1513, 15, 19; rade op straat 1515, april 1525; raad 1519; 1^e kam. 1524; auditeur elect 1528; raad km 1528, 29, 30, 42, 44. In 1522 beging Dirck van Oostrum een doodslag aan Floris, de zoon van Anth. Beefland, waarvoor hij in 1531 remissie krijgt.</i>
4	\$?+	<i>Claes Bevelant (–1538/39). Herh. proc. Zielbrsch., o.a. 1518/19. Pol. functies 1493–1525, doch ook verbannen (1486, 1487): om wantsnijders 1493 [...], 1507, 14, 23 (ov. om.); schepen 1509, 12, 18, 25; vive 1512; mm april 1525. Vermogend. OLV?</i>

- 5 ?+ Geerlof Bitter (–1532/33), entr. zielbrs. 1492/93. Pol. functies: om cordewaniers 1512, 1520, april 1525. Krijgt toestemming tot echtscheiding 1525. H. Kruisbr.
- 6 ?- Peter Braem de viskoper (–1543/44). Entr. 1491/92; betaalt in de jaren '30 het verzuim niet. Pol. functies: om viskopers 1501, 03, 08, 11, 14, 20, 22, 24; raad 1516, 18, april 1525.
- 7! @- Ariaen Ariaensz. van Brevoerd (–1529/30), entr. 1497/98, proc. 1507/08, 1508/09, 1514/15. Pol. functies: om smeden 1514, 20, 22; 1^e kam. 1517/18; raad 1525, 26, km 28, 29; vive vj 1525, rade op straat april 1525; schepen 1528: @?; raad km 1528/29. Vermogend: 30 st in 1492/93 (f. 16), 3 rg in 1495/96 (f. 15^v). NB: onder Conroedsen en Kv. Beheert strijkambt. Kerkmeeester Buurkerk (<?1511–1530). Woont onder de Handschoenmakers.
- 8 ?- Willem van Diemerbroek (–1539/40). Pol. functies: raad 1512, 1517, om 1524, meenteman april 1525.
- 9 @- *Gelis Dyrksz. de bakker (–1553/54). Proc. 1532/33. Draagt in 1552/53 3 st bij aan kistwerk kapel. Levert de zielbr. brood t.b.v. armen. Heeft geld van de zielbrsch. geleend. Pol. functies: om 1519, 1523, aug. 1525; raad 1521, 1523, 1527.*
- 10 \$- Peter van Dort (–1548/49). *Is hij de leidekker, die in 1520, 1524 om steenbikkers is en in april 1525 meenteman? In 1526 om pol. redenen veroordeeld tot bedevaart naar OLV te Nyenzeel. Dit levert hem na Kv geen pol. functies op.*
- >@?– Peter Fockinck de snijder, entr. 1528/29, proc. 1535/36, 1536/37, schenking 1552/53 (6 st). Maakt in 1547/48 ornamenten t.b.v. Sacr.brs. Pol. functie: gedep. gilde in 1526: @?
- 11 @- Vranck Folpertsz. (–1542/43), proc. 1525/26. Pol. functies: 1517 om riemsnijders, 1519 raad, 1526 ged. gilde. Koopt appel- en nootmaat (1521); zoutzijs (1526, 1528): @.
- 12 @- Andries Goyertsz. de mesmaker (–1542/43). Pol. functies: raad aug. 1525, 1528; vive 1528: @. Vluchteling in 1528.
- 13 @- *Jan Beerntsz. van Goch die boeckprinter/-binder (–1545/46), entr. 1520/21; wint burgerschap in 1524/25. Pol. functies: om zadelaars 1527, raad 1528, vive vj 1528: @.*
- 14 @?– Wouter de Grebber, entr. 1496/97. Pol. functies: om grauwerkers 1516, 1527: @?
- 15 ?+ Claes van Gruenenberch jr, entr. 1501/02; hij leeft nog in 1538/39. Een ClvG is ook lid Antoniusbrsch. Pol. functies: om viskopers 1513, 1518, 1522, aug. 1525. Zijn vrouw Alyt overlijdt: momberstelling 1521. Genealogie: Monique van der Linden, 151–152.
- >@?– Oloff Jansz. van Haemstede (–1544/45); entr. 1534/35, proc. 1537/38, 1539/40; schenkingen t.b.v. altaar in 1542/43 2kg, in 1543/44 10 st. Pol. functies: om riemsnijders 1526: @? Koopt ambt schepenbode 1532.
- 16 ?- *Elyas/Eelgis Dircksz. van Hamelenberg, bontwerker (–1530/31). entr. 1491/92, proc. 1509/10, 1517/18. Pol. functies: om grauwerkers, vive, raad (heel 1525!).*
- 17 \$- *Cornelys de Jonghe (–1534/35), entr. 1516/17. Pol. functies: schutm. 1514, 15, 16, om grauwerkers 1517, 19, 21, vive 1521, 23, 25, rade opt straat 1523, 25. Beschouwt als aanhanger Zoudenbalch: 3 jr lang geen raadsfunctie; geen lang mes; eed Kv 1528. In rek. Buurkerk overlijden gemeld in 1535/36. Gehuwd met Mechteld van Cleyenberch, door Gijsbert van C., zuster van Dirck en Aryaen. AvCl: vic. Oudmunster. Overl. 1434/35, doch pas 1538/39 in rek. zielbrs.*
- 18 !\$+ Henrick Knoop van Merenburch (–1538/39). Sacr.br. Pol. functies: om wantsnijders 1528, huisarrest omdat hij zijde Kv kiest; raad 1532, 33, 34.

- !>@- Eggert Croeck, entr. 1530/31. Betaalde verzuim niet in 1534/35, 1535/36, 1538/39. Pol. functies: raad 1519, 23, 28, 33, 34, 35, 36, [51, 52?]; om korenkopers 1525, april 1525, 1526: @.
- 19 @+ Ghijsbert van Leeuwen (-1541/42), entr. 1487, gen. 1500. Pol. functies: om wantsnijders 1503; schepen 1513, 26; vive 1526: @. Eed Kv 1528. Vermogend: 1 rg 1495/96 (f. 22^v). Antbr.
- 20 @+ Jacob Jacobsz. [van Lutikkenhuis?], entr. zielbrs. 1488/89. Pol. functies van JJvL: om zadelaars, 1500, 1523, raad 1508, 1513, 1519, 1521, schutmr. 1517/18, schepen 1528: @. Vermogend: 1492/93 3 rg (f. 13^v), 1495/96 4 rg of 2 rg (f. 14^v, 18^v). Kerkmr. Buurkerk 1526 – (in ieder geval) 1530. Schoonvader van Jan Aertsz. van Beusichem en van Jan van Lent. Proc. OLV-Lofbroederschap 1520/21. Conroeds? NB: *er zijn 2 Jacob Jacobsz.*
- 21 !\$- Anthuenis/Thonis de Man. Verzuim niet betaald 1532/33, 1534/35, 1535/36 (vijf jaer), 1538/39. Anth. de Man Aertsz. wint burgerschap 1509. Pol. functies: raad 1517, 28, 29, 30, 36, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48; 2^e kam. 1520, om grauwerkers 1522, 24, vive 1524. Aanhangen Zoudenbalch: 3 jr van raadslidm. uitgesloten, 1525–1528.
- 22 !\$- Peter Gerritsz. van Merenborch (-1542/43), entr. 1503/04, proc. 1516/17. Pol. functies: schepen 1506, 13, 23, april 1525, aug. 1525, 30; 1^e kam. 1511, 1512/13; om wantsnijders 1518, 25, 27, ov. om. 1521; burgemeester 1528, 29; raad 1536. In 1525/26 in hechtenis vw rek. 1511, onschuldig bevonden.
- 23 \$- Arien/Aryaen van Oert/Noerde, entr. 1517/18. Pol. functies: raad 1519, 21; om bakkers 1525, huisarrest (aanhangen Zoudenbalch), oirvede 1526.
- >?- Bartolomeus Ottensz. (-1538/39), entr. 1531/32. Pol. functies: om linnenwevers 1505, 07, 11, 15, 18, 20, 22, april 1525. Wat hoopte hij met lidmaatschap te bereiken: politieke invloed, netwerk, een graf?
- 24 !@?- Gerrit Hubertsz. Pauw de goudsmid (-1534), entr. zielbrs. 1517/18. Pol. functies: raad: 1526: @?, 1533. Vermogend: 2 rg 1495/96 (f. 17ⁿ). Woonde aan de Donkere Gaard, zie kaartje Willem Scay Brunincz. Opdrachten: maakte tzm zijn broer Peter de zilveren kruisen die de stad de elect schonk 1524; andere eervolle opdrachten.
- 25 @?- Cornelis van Roeyesteyn (-1539), proc. 1520/21, 1530/31. Pol. functies: om riemsnijders 1519, aug. 1525, raad 1528: @? Koopt ambt halve makelaardij zout 1519/20 dat door het overlijden van zijn vader Claes Cornelisz. van Roeyensteyn vacant geworden is (1519).
- >@? Dirck van Scayck (-1548/49), entr. 1529/30. Identiek aan de gedeputeerde uit de wantsnijders die in 1526 de rek. van de kameraars controleerde?: @?
- 26 !@- David van Selck (-1533/34), entr. 1515/16. Pol. functies: 1^e kam. 1513; 2^e kam. 1517; schepen 1514, 18, 20, 22, 24, 26, 28: @; raad km 1528, 29, 30, ijkmeester en andere functies 1526–1528. In 1528 stellen Cornelis die Jonge en Anthonis die Man zich borg voor hem als hij het tonnegeld (= biersijs) gekocht heeft voor 200 pd. Begeert in 1512/13 een graf boven het zadelaarsaltaar.
- 27 @?- Jan Sversz., entr. 1520/21, verzuim achterstallig 1532/33. Pol. functies: mm bijhousers april 1525, raad 1528: @?
- 28 @?- Dirck Dircksz. Tant (-1534/35), entr. 1517/18. Pol. functies: om grauwerkers 1524, gedep. grauwerkers in 1526: @? Het ambt van helft sterfhuis neemt hij in 1508 over van Goesen van Schaijck, is in 1534 onzorgvuldig: gevangen, verkoopt ambt en moet borgen stellen. Goesen van Schaijck is zijn zwager/schoonvader. DT bewaart appel- en nootmaat vw Gijsbert Hendricksz. (zwager?) en Frank Folpertsz., 1521.

- 29 ?- Hector/Echter Utenleen (–1530/31), entr. 1492/93, bij overlijden staat doodschuld uit. H. Kruis. Turbulente carrière: deurwaarder (1487), stads-oudermanklerk (1509), entr. 1492/93. Vermogend: weigert in 1495/96 de 2 rg waarop hij gezet is te betalen (f. 24). Hakte in 1489 hand van Rover Petersz. [Antbr] af, raad vergeeft hem dit omdat zijn vader Geryt uten Leen in 1481 zijn leven voor de stad heeft gegeven: HuL moet blootshoofds raad om vergeving bidden, 80 pd betalen en bedevaart naar Wilsenack (laten) maken (HuL laat zich inderdaad vervangen). Weigerde in 1492 te waken: 1 nacht op de poort. Klaagde in 1493 echtpaar ten onrechte aan: boete, in totaal 30 pd. Hield in 1512 ossen twv 32 ph.gld geld achter; wordt in datzelfde jaar zoals gebruikelijk beloond voor buitengewone diensten. In 1514 sterft een vrouw door de slagen haar toegebracht door Heylwich hv HuL, zij is voortvluchtig (NB: er komt geen vonnis). Pol. functies: vlucht ca. 7 aug. 1481, raad 1483–2, nieuwe vive nj 1483; kabeljauws; raad 1486 vervangen door Steven van den Zevender als hij in 1487 deurwaarder wordt; om grauwerkers 1514, april 1525. Dochter in St. Nicolaasconvent.
- 30 @?- Abel Wernersz. van der Vechte (–mei 1540), entr. 1495/96. Aanwezig bij uitbesteden altaartafel in 1501/02, draagt in 1529/30 2 st bij aan gestoelte kapel. Wint burgerrecht 17 nov. 1494. Pol. functies: om smeden 1521, 26: @? Begraven met zwart en wit laken.
- 31 !@?+ Gijsbert [Stevensz.] van Wee, goudsmid (–1535/36). Verzuim 1534, 1535. NB: 2 Gijsberts van Wee: Gijsbert Stevensz. × Alidt Aernt Borrend. en Gijsbert Jansz. (biografietjes Louise 96 en 100). Pol. functies: raad 1503, 05, 07, 16, 18, 20, 22, 24, aug. 1525; vive 1505, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24; om smeden 1509, 12, 14, 28: @? Eed Kv 1528. Schepen 1532. Een GvW maakt zilveren pullen voor Anth.brsch. 1512/13 twv 18 gld 6 st. Legaat van 6 rg aan St. Ceciliaconvent. Proc. OLV–Lofbroederschap 1530/31.
- 32 !@?- Herman van Wee (–1540/41). Ambten: kocht wijnroede 1518/19. Pol. functies: raad 1527: @?, 36, 37, 38.
- 33 ?- Jan Weyman (–1547/48), entr. 1508/09. Draagt in 1529/30 1 st 11 p bij aan gestoelte. Pol. functies: om steenbidders 1514, 22; raad 1520, 1525. (febr., april). Herdoopt: herroept 1534.
- 34 @- Goert Wyllamsz. in de Clocke, entr. 1488/89 (zijn vader Willem Geurtsz., wonend onder de Gaard, ook zielbr., overlijdt in dat jaar); achterst. 1491/92. Pol. functies: om marslieden 1511, 24, 27: @?; raad 1514; vive 1514, 24, kam. apr. 1525; eed Kv 1528.

BIJLAGE 12

Tabellen met betrekking tot armenzorg

Tabel 1. *Lijst van armeninstellingen in Utrecht vóór 1580 opgericht*

<i>Nr.</i>	<i>Instelling</i>	<i>Stichtings- datum</i>	<i>Oudste vermelding</i>	<i>Sluiting</i>	<i>Bestuur</i>
1	Catharijnegasthuis		Ca. 1122 (?)	1811	Johannieters, in 1388 toezicht van stadswege
2	Duitse Huis		1267	> 1267	Ridderlijke Duitse Orde
3	Melatenhuis		1267	1656	In 1399 ziekmeesters die verantwoording verschuldigd waren aan stedelijke raad; broederschap in 1571
4	H. Geesthuis	1307		Na 1964	Domdeken en twee burgemeesters
5	Buurkerk		1349		Kerkmeesters
6	St. Barbara- en St. Laurensghasthuis	1359 1372		1817	Beheerders, smelten in 1392 samen met broederschap van St. Barbara
7	St. Aachtengasthuis	1366		1468	Beheersvorm onbekend. Gaat op in Maria Magdalenagasthuis
8	Margrietgasthuis	1367			Raadsburgemeester en proost van Leiden
9	Apolloniagasthuis	1367		1378	Gaat op in Bartholomeusgasthuis
10	Domkerk	1369			Aalmoezenier namens Domkapittel
11	St. Jacobsgasthuis		1375	1615	Broederschap Compostellangers
12	St. Joostengasthuis	1377		1615	Broederschap St. Joost
13	Bartholomeus- gasthuis	1378			Broederschap in 1407
14	Mariawijngaard/ Driekoningen- gasthuis		1378 1463	1484 1636	Broederschap in 1378 Mariawijngaard gaat in 1484 op in Driekoningengasthuis
15	Maria Magdalenagasthuis	1395		1519	Broederschap in 1395; gaat in 1519 op in het St. Quintijngasthuis
16	Eleemosynae van Oudmunster	1402/1418		Na 1950	Aalmoezenier namens kapittel van Oudmunster
17	H. Kruisgasthuis	1408		1817	Broederschap in 1412
18	St. Antoniusgasthuis		1439	1615	Broederschap in 1439
19	St. Eloyengasthuis		1446	1967	Smedengilde. In 1603 een regentencollege

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

Nr.	Instelling	Stichtings- datum	Oudste vermelding	Sluiting	Bestuur
20	St. Maartensgasthuis in de Weerd	1454		1816	Drie buren, verantwoording verschuldigd aan buurraad
21	St. Martha's gasthuis	Ca. 1447		1615	Gasthuismeesters van Bartholomeus- en H. Kruisgasthuis > zusterschap
22	Dolhuis	1460/61			Gasthuismeesters van Barbara- en Bartholomeusgasthuis en twee parochianen van de Klaaskerk. In 1583 eigen broederschap
23	Pot Jacobikerk		1470		Potmeesters
24	St. Elisabeth/ weeshuis	1485/1491		1963	Domdeken, schepenburgemeester en oudste erfgenaam stichter. In 1561 een broederschap
25	Armennoodhulp	1496		1817	Gasthuismeesters van St. Barbara en St. Laurens, Bartholomeus en H. Kruis
26	Pieterskerk		1499	1811	Aalmoezenier namens kapittel St. Pieter
27	St. Jobsgasthuis	1504	1481 ¹	1817	Broederschap opgericht in 1506, bestaat grotendeels uit buren
28	Collegium Willibrordi	1510 1551			Broederschap. Nieuwe statuten in 1551
29	St. Quintijngasthuis	1519	1537	1564	Broederschap. In 1564 opgegaan in Leeuwenberggasthuis
30	Geertekerkerk		1538		Potmeesters
31	Thomas van Nijkerken	1551			Dekens van Dom-, Pieters- en Janskerk en eerste burgemeester
32	Mariakerk		1561	1811	Aalmoezenier namens kapittel St. Marie
33	Leeuwenberggasthuis	1562/1567		1793	Aanv. executeurs-testamenteair. Broederschap in 1566 op onduidelijke grondslag
34	Klaaskerk		1562		Potmeesters
35	Apostelgasthuis	1564/1569		1872	Broederschap in 1573
36	Diaconie	1578			Diakenen

Uitleg der tekens

< = voor

> = na

Bronnen

Hulzen, A. van, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn, 1986.

Muller Fz. (ed.), *S. Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde gods-
en gasthuizen*, Utrecht, 1900.

Muller Fz., S. (ed.), 'Stichtingsbrieven van Utrechtsche gasthuizen', in: *AAU*, 30 (1905), 42-147.

Tabel 2. *Overzicht van het aantal uitdelingen ca. 1540 en 1570*

<i>Instelling</i>	<i>Uitdeling</i>
<i>Armen Noodhulp</i>	(Twee)wekelijkse 52 uitkeringen in geld. De hoogte is afhankelijk van het seizoen. Aantal bedeeden niet genoemd, alleen bedragen. In de winter krijgen meer mensen een aalmoes dan in de zomer. Naast geld ook uitdelingen van turf, roggebrood en kleding.
<i>Barbara-en-Laurens</i>	In 1537 deelde dit gasthuis 100 philipsgulden [= 156 kar.gld.] uit aan aalmoezen en besteedde het 173 kar.gld. aan de zondagse pot, dwz ruim 3 gulden pw. In 1603 deelde dit gasthuis wekelijks 70 schotels uit, 35 op woensdag en 35 op zondag.
<i>Bartholomeus</i>	In 1536/37: elke zondag 32 schotels vlees met brood; elke woensdag 32 schotels met boter, brood en eieren op woensdag; aalmoezen met Kerst: geld, schoenen en linnen laken twv 5 kar.gld; godskameren ontvangen elk jaar turf, erwten en haringen.
<i>Broederschappen</i>	Doen in 1570 in beperkte mate aan armenzorg, zie het betreffende hoofdstuk.
<i>Buurkerk</i>	In 1540: 59 × 37 broden uit een schepel tarwe (= 1/4 ^e mud); 55 × een kwart stuiver op 37 broden; 4 × 20 broden à 1/2 stuiver met een kwart stuiver op elk brood; wollen hosen [kousen] uit 107 el wit en zwart laken dat doden bedekte; linnen hemden uit ruim 100 el linnen; schoenen; geld twv 2 kar.gld.; 13 mandaatbroden [op Witte Donderdag]. En vanaf 1552: 3 × 25 broden met een kwart stuiver; 2 × 37 broden met een kwart stuiver. En vanaf 1564: 36 armen krijgen 20 weken 2 broden van anderhalf pond; 52 × 15 broden van 2 pond; 43 × 13 broden van een stuiver. En in 1582: 52 × 30 schotels met een kwart pond boter; aan schoenen en pantoffels gedeeld twv 165 gld 10 st.
<i>Catharijnegasthuis</i>	In 1540 12 × p.j. brood (60 mud tarwe), kaas en boter twv 168 kar.gld. p.j. In 1561 13 × p.j. brood (71 à 80 mud tarwe). In 1603 2000 eenponds roggebroden per maand.
<i>Duitse Huis</i>	Drie uitdelingen per week. In 1603 40 × 3 pd roggebrood pw.
<i>Eleemosynae Oudmunster</i>	Bediende vanaf 1540 100 armen pw, die ieder bijna 5 kar.gld. p.j. ontvingen. Ook nog in 1570.
<i>Geertekerk</i>	In 1538 15 schotels met brood en boter; in 1550 16, en in 1586 17 schotels.
<i>H. Geesthuis</i>	In 1546/47 schonk het huis tarwe en geld ter waarde van 15,5 kar.gld. aan arme conventen, t.w. de predikheren, minderbroeders, St. Brigitten en de Bekeerde Zusteren, en aan het St. Jacobsghasthuis; keerde het aalmoezen uit t.w.v. 49 kar.gld. aan arme huiszittenden, weeskinderen; en kregen 250 armen elke zes weken vijf stuivers (562,5 kar.gld. op jaarbasis). In 1564/65 ontvingen 300 armen elke zes weken vijf stuivers en werd er voor 193 kar.gld. aan extra aalmoezen uitgedeeld.
<i>Jacobikerk</i>	In 1492 ontvingen 30 armen brood, boter en turf. In 1560 werden elke week 137 schotels uitgedeeld met brood, boter en 1/2 stuiver, plus turf. In 1570 ging het om 147 schotels pw als in 1560, plus turf.
<i>Klaaskerk</i>	In 1562 51 schotels met brood en boter, in 1570 was dit uitgegroeid tot 61 schotels.

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Instelling</i>	<i>Uitdeling</i>
<i>Mariakerk</i>	In 1603 kregen 83 personen 6 st pw in de winter. En nog eens 36 mensen brood, turf en geld in de winter. En honderd mensen brood, 2 haringen, erwten, bier en geld elke vastenweek.
<i>St. Margriet-gasthuis</i>	In 1570 ontvingen 6 armen elke zondag 1 stuiver; kregen 17 alleenstaande bewoners van de kamers ca. 4 st. pw (10 kar.gld. 6 st p.j. = 10-6) plus 30 zakken turf, en kregen de vijf echt)paren 5,5 st. pw (14-15 p.j.) plus 44 zakken turf. Bovendien onderhield het gasthuis vier proveniers, waaronder een <i>innocent</i> , <i>duaes</i> , <i>krupel kind</i> (10 gulden), twee vondelingen (resp. 4 en 6-15), en de voormalige rentmeester <i>overmits syn armoede ende ouderdom</i> (10-8).
<i>Th. van Nijkerken</i>	In 1570 ontvingen 36 armen elke zondag 1 st; extra-ordinaris werd 699 gulden aan aalmoezen uitgedeeld.
<i>St. Paulusabdij</i>	In 1603 2.000 1 ponds roggebroden per maand.
<i>St. Servasabdij</i>	In 1603 een uitdeling op Witte Donderdag. Plus ? × 3 pd tarwebrood en 2 st.
<i>Stad Utrecht</i>	Tot 1528 ontving iedere arme 2 à 3 wit op St. Maarten translatio (4 juli). Aantallen variëren van 2.000 tot 10.000 aalmoezen of broden.

Muntwaarde 1 kar.gld. = een karolusgulden van 20 stuivers het stuk; 1 stuiver bestaat uit 12 wit; 1 philipsgulden is in 1537 ca. 31 stuivers waard.

Maat een mud is een hectoliter, een schepel is 1/4^e hectoliter.

Bronnen deze gegevens zijn gebaseerd op jaarrekeningen, rapporten uit 1538 en 1603, en literatuur (zie bijlage 13). De cijfers tussen vierkante haken zijn een schatting op basis van latere of eerdere gegevens.

Tabel 3. *Lijst van bedden voor zieken, ouden van dagen en passanten*

<i>Nr.</i>	<i>Instelling</i>	<i>Aantal bedden vóór 1580</i>	<i>Idem na 1580</i>	<i>Stichtingsjaar</i>	<i>Gesloten</i>
1	Catharijnegasthuis	24	50	1122?	1811/UMC
2	Duitse Huis	?	Nee	1232	Structurele zorg beëindigd vóór 1345
3	Melatenhuis	22 à 23	23	1267	1656
4	St. Barbara- en St. Laurens-gasthuis	60	30 oude vrouwen; 45 oude mannen	1359	1817
5	St. Aachten	7	Nee	Vóór 1366	1468
6	St. Margriet	8 tot 10 bedden; 27 kamers voor vaste gasten in 1570	Passantenverblijf opgeheven in 1562; kamers worden nog steeds verhuurd door het UMF	1367	1562/verhuur kamers loopt nog steeds
7	St. Apollonia	?	–	1367	1378, opgegaan in Bartholo- meusgasthuis

BIJLAGE 12

<i>Nr.</i>	<i>Instelling</i>	<i>Aantal bedden vóór 1580</i>	<i>Idem na 1580</i>	<i>Stichtingsjaar</i>	<i>Gesloten</i>
8	Bartholomeus- gasthuis	[52?]	52 oude mannen en vrouwen	1378	Bestaat nog
9	St. Jacobsgasthuis	?	?	Vóór 1375	1615
10	St. Joostgasthuis	4 tot 5	?	Vóór 1377	1615
11	Mariënwijngaard en Driekoningen- kapel	?	?	1378 Ca. 1463	1484 1636
12	Maria Magdalenagasthuis	?	—	1395	1519
13	H. Kruisgasthuis	35 tot 36	42 oude vrouwen	1408	1817
14	St. Antonius- gasthuis	6 tot 8	20 oude vrouwen	Vóór 1439	1817
15	St. Eloyengasthuis	7	7	1446	1967
16	St. Maartens- gasthuis	5	8	1454	1816
17	St. Marthagasthuis	5	5	Vóór 1459	1615
18	Dolhuis	6	6	1460/61	Bestaat nog
19	St. Elisabeth/ weeshuis	Ca. 40	Ca. 50	1485/1491	1963
20	St. Jobsgasthuis	18	16	1504	1817
21	Coll. Willibrordi	12 à 24	24	1510	Stedelijk Gymnasium
22	St. Quintijns- gasthuis	?	—	1519	1564
23	Leeuwenberg	40	Ca. 40	1562/1567	1793
24	Apostelgasthuis	14 oude mannen	12 oude mannen	1564/1569	1872: AZU/UMC
	<i>Totaal aantal bedden</i>	<i>365 tot 384</i>	<i>430</i>		

Bronnen: als bijlage 12, tabel 1. Deze gegevens zijn mede gebaseerd op de rapporten die in respectievelijk 1538 en 1603 zijn opgemaakt over de staat van de gasthuizen, en op literatuur over de instellingen (bijlage 13). De cijfers tussen vierkante haken zijn een schatting op basis van latere of eerdere gegevens.

Tabel 4. *Lijst van stichtingen, vóór 1580 gesticht, die kameren beheren*

	<i>Kameren</i>	<i>Aantal</i>	<i>Gesticht</i>	<i>Sluiting</i>	<i>Beherende instelling</i>
1	Vijfzuster- woningen	5?	1375	?	?
2	Croontgenspoort	5 10 / 15	1397 <1581	1650	Barbara-en- Laurensghasthuis
3	Willem Coenensz.	3	1397		Bartholomeus- ghasthuis
4	Jan de Ridder	10	1435	1535	> Johan van Medemblick > Eleemosynae Oudmunster
5	Sionskameren	15	1439	>1639	Bartholomeus- ghasthuis
6	Jan en Oedel v.d. Meer	12 1/13	1452	1561 1583	Barbara-en- Laurensghasthuis Hubert van Buchel
7	Wed. v.d. Heyligen Lande 6		1469		Bartholomeus- ghasthuis
8	Willem Godevaertsz.	8	1475		Bartholomeus- ghasthuis
9	Jan van Medemblick	37	<1542		Eleemosynae Oudmunster
10	Marcus van Weze	12	1548	1569	> Apostelghasthuis
11	Van Arkelconvent	4	<1551		
12	Thomas van Nijkerken	4	1556		Dekens van Dom-, Pieters- en Janskerk en eerste burgemeester
13	Jan van Goch	11	1560		Armen Noodhulp
14	St. Margriet- ghasthuis	22	1562		Raadsburge- meester en proost Leiden
15	Jacobsgasthuis	10	<1570	1615	Broederschap
16	Jan van Campen	14	1574		Leeuwenberg
17	Dirck van Zuylen	20	<1567		Kap. St. Pieter en Armen Noodhulpmeesters
18	Leeuwenberg	?	>1567		Leeuwenberg
19	Jacobikerk	4	1576		Potmeesters Jacobikerk

BIJLAGE 12

	<i>Kameren</i>	<i>Aantal</i>	<i>Gesticht</i>	<i>Sluiting</i>	<i>Beherende instelling</i>
20	Aan Grote Vuilsteeg bij St. Servaasklooster	?	o.v. 1513	?	Barbara-en- Laurensghuis (SBA II, 268, 91-92)
21	Oudmunster	Tientallen ²			
	<i>Totaal aan kameren</i>	> 250			

Bronnen: als tabel 1, de rekeningen van de diverse stichtingen, de visitatie van 1538, en literatuur (zie bijlage 13). De cijfers tussen haakjes geven het totaal aan.

NB: Deze lijst is verre van volledig. Zo stonden er in 1543 zestien kameren op het St. Nicolaas-kerkhof die van stadswege afgebroken moesten worden (HUA, SA I, 13, dd 28 nov. 1543). Zal zo iets niet bij alle parochiekerken het geval geweest zijn?

Tabel 5. *Jaarlijkse uitkering op St. Maartens Schuddekorfdag (grafiek in tekst)*

<i>Jaar</i>	<i>Totaal bedrag in muters (2 wit)</i>	<i>Loon in muters</i>	<i>Aantal uitdelingen</i>
1490	2.118 muters incl. loon	[600]	[1.518]
1491	3.384 muters incl. loon	[650]	[2.734]
1492	Geen gegevens		
1493	Geen gegevens		
1494	3.816 muters incl. loon	[700]	[3.116]
1495	4.320 muters incl. loon	[700]	[3.620]
1496	5.100 muters incl. loon	[700]	[4.400]
1497	4.228,5 muters incl. loon	[700]	[3.528]
1498	3.489 muters incl. loon	[700]	[2.789]
1499	3.079,5 muters incl. loon	[700]	[2.379]
1500	4.404 muters incl. loon	[750]	[3.654]
1501	Geen gegevens		
1502	4.518 muters incl. loon	[750]	[3.768]
1503	4.135 muters incl. loon	[750]	[3.385]
1504	3.642 muters incl. loon	[750]	[2.892]
1505	3.930 muters incl. loon	[750]	[3.180]
1506	3.975 muters incl. loon	[750]	[3.225]
1507	4.299 muters incl. loon	756	3.543
1508	4.320 muters incl. loon	[750]	[3.570]
1509	4.578 muters incl. loon	[750]	[3.828]
1510	Geen gegevens		
1511	Geen gegevens (oorlog!)		
1512	6.735 muters incl. loon	[800]	[5.935]

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Jaar</i>	<i>Totaal bedrag in muters (2 wit)</i>	<i>Loon in muters</i>	<i>Aantal uitdelingen</i>
1513	7.908 muters incl. loon	[800]	[7.108]
1514	Geen gegevens		
1515	7.807 muters incl. loon	807	7.000
1516	8.952 muters incl. loon	807	8.146
1517	8.948 muters incl. loon	[948]	8.000
1518	8.295 muters incl. loon	[950]	[7.345]
1519	8.140,5 muters incl. loon	[950]	[7.190]
1520	Geen gegevens		
<i>Jaar</i>	<i>Totaal bedrag in oortjes (3 wit)</i>	<i>Loon in oortjes</i>	<i>Aantal uitdelingen</i>
1521	5.912 oortjes incl. loon	[950]	[4.962]
1522	5.272 oortjes incl. loon 3.000 broden tgv de pauskeuze van Adriaan van Utrecht	[950]	[4.322]
1523	9.017 weggen incl. loon		
1524	11.604 weggen incl. loon	1.104	10.500
1525	9.050 oortjes incl. loon	690	9.200 [8.360] weggen
1526	8.800 oortjes	–	8.800 weggen
1527	9.176 oortjes	–	9.176 weggen

Gegevens uit HUA, SA 1, 626, rekening 2^e kam., onder de post ‘dagelijkse kost’. Deze rekeningen lopen van Maria-Lichtmis tot Maria-Lichtmis (2 februari). ‘Geen gegevens’ betekent waarschijnlijk dat er in dat jaar geen uitdeling is geweest. In de rekeningen is meestal alleen sprake van het eindbedrag, maar omdat de uitgereikte gelden of broden en de beloning van de stadsdienaren een standaardbedrag waren, kon het aantal bedeeden worden berekend (wanneer dit getal het resultaat is van een berekening, staat het tussen vierkante haken). In 1525/26 kloppen de opgegeven aantallen, t.w. 9.200 weggen ter waarde van 3 wit, niet met de genoemde bedragen. Misschien wogen de broodjes lichter, anders is er slechts sprake van 8.360 weggen.

Tabel 6. *Inkomsten van armeninstellingen ca. 1538 en 1570 in karolusguldens*

In deze tabel ben ik van een groeipercentage van 262% uitgegaan voor die armeninstellingen waarvan ik wel cijfers had rond 1538, maar niet rond 1570. Dit getal is tussen vierkante haken aangegeven. Had ik gegevens over een eerder of later jaar, dan is dit bedrag weergegeven met daarachter het jaartal tussen haakjes.

<i>Instelling</i>	<i>Ca. 1538</i>	<i>Ca. 1570</i>
St. Antonius	?	?
St. Apostel	–	?
Armen Noodhulp	213+	3.959 (1584)
Bartholomeus	1.468	2.700
St. Catharijne/Johannieters	3.178 (1540)	8.000 (1565)
Collegium Willibrordi	?	?
Dolhuis	?	1.198 (1584)
St. Elisabethweeshuis	477	2.522
St. Eloy/Smedengilde	79	[207]
H. Geesthuis	627	3.197
St. Jacobsghasthuis	100	247
St. Job	295	[773]
St. Joost	44	141 (1608)
H. Kruis	1.281	1.723
St. Barbara en St. Laurens	1.567	[4.106]
Leeuwenberg	–	2.536 (1602)
St. Maarten	95	321 (1605)
St. Margriet	229	566
St. Martha	31	115 (1615)
Melatenhuis	521	[1.365]
Thomas van Nijkerken	–	2.247
St. Quintijn	281 ³	–
<i>Totaal</i>	<i>10.486</i>	<i>35.923</i>
<i>Armenzorg vanuit kerken</i>		
Buurkerk	180	582
Domkerk	?	?
Geertekerk	29	312 (1586)
Jacobikerk	?	2.446
Klaaskerk	?	335
Oudmunster	880	3.068
Mariakerk	?	?
Pieterskerk	?	?
<i>Totaal</i>	<i>1.089</i>	<i>6.743</i>
<i>Samen</i>	<i>11.575</i>	<i>42.666</i>

- De cursieve bedragen zijn ontleend aan het rapport van 1538, de overige aan de (uitgegeven) rekeningen (zie bijlage 13).
- De bedragen zijn afgerond op de dichtstbijzijnde karolusgulden (van 20 stuivers).
- Waar rekeningen helemaal ontbreken, staat een vraagteken. Waar mogelijk heb ik de gegevens van het dichtstbijzijnde jaar genomen. Het bedrag bij dat jaar staat dan tussen haakjes vermeld.
- De cijfers tussen vierkante haken zijn een schatting op basis van eerdere gegevens.
- Een liggend streepje geeft aan dat een instelling nog niet (zelfstandig) bestaat of inmiddels is opgeheven.
- Van de armeninstellingen van de kapittels heb ik alleen die van Oudmunster onderzocht. Het kapittel van St. Marie blijkt in 1603 substantieel aan armenzorg te doen: dan bedeeft het vanaf de Advent tot aan Pasen 219 mensen.
- Van het Melatenhuis wordt in 1603 opgemerkt dat het veel geld uit renten ontvangt (Lap, 'Memorie', 104). Zie voor een overzicht van de uitkeringen in 1603: Lap, 'Memorie'.

Tabel 7. Schenkingen aan de Buurkerk voor de armenzorg

Jaar	Nr.	Schenker	Cijff	Doel	Bron	Memoriestichting
>1323	1	Transportakte, maar nog niet aan de Buurkerk, dus hier: onbekend	Huis en hofstede in Massegast	1 pond per jaar voor armen	SBA II, 221; SA I, 586, f. 52	Niet in deze akte
1349	2	Adam Zoudenbalch	200 pond zwarte tourmoysen uit morgen land op Laagraven	4,5 Schoenen	SBA II, 222; 2, 8–9; Cart. 55	Niet in deze akte
1355/1382	3	Johan van Clarenborch	Rente van 25 groot en 2 hoenen uit hofstede in de Watersteeg en van 2 pond en 8 hoenen per jaar uit viertel land op het veen; 5 pond penningen uit huis Clarenborch	Schoenen; 5 schelling voor monigwijn armen met Pasen; 5 pond in passieweek voor armen die <i>beddewast</i> zijn	SBA II, 223; Cart. 56, 73–74	Niet in deze akte
1357	4	Korstine, wed. van Herboert van Pallaes en hun 4 kinderen	Rente ter waarde van 9 pond en 2 capoen uit hofstede aan Oudegracht op hoek Smeesteeg en Oudegracht bij Rode Toren	Schoenen op St. Maarten [...] <i>tot der armen behoefte</i>	SBA II, 2, 181–183; SBA II, 224; Cart. 55	Niet in deze akte
1358	5	Abraham de Vissher, vicaris OM	Rente van 16 pond per jaar uit huis ten noorden van Rodenborch	Hemden en schoenen	SBA II, 2, 183–186; SBA II, 225; Cart. 92	Niet in deze akte
1358–1362	6	Tydeman Mouwer/Mouwerkin Petersz. en zijn vrouw Berte Wouter van Colensd.	Zeven percelen met gezamenlijke opbrengst van 14,5 pond en 16 groten per jaar	Schoenen op Allerheiligenav. in <i>d'ere gods</i> voor allerarmsten en allerbehoefigsten; kerkbouw Buurkerk	SBA II, 226; 2, 215–220; Cart. 59–60	Niet in deze akte, familie had vicarie
<1361	7	Wouter van Voerschoten, zoon van Dirk Korthozens	Pacht van 4 pond en 4 hoen uit halve viertel in Maarsveen	2 pond aan armenzorg tijdens zielmis-/ jaargetijde stichter en zijn vrouw; 1 pond voor monigwijn armen met Pasen	Cart. 51	Memorie
<1361	8	Jan Grauwert	Pacht van 3 schelling en 2 hoenen uit 1,5 morgen land bij Houten/Loerikerweide	Toorts met Pasen om met H. Sacrament uit te gaan <i>ten armen luden waert die ghene tortyse en hebben</i>	Cart. 51	Niet bekend

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Jaar</i>	<i>Nr.</i>	<i>Schenker</i>	<i>Cijf</i>	<i>Doel</i>	<i>Bron</i>	<i>Memoriestichting</i>
<1361	9	Hr. Jan Meynaert	Rente van 1 pond per jaar uit huis aan Massegast	<i>Om den armen mede te monighen</i>	Cart. 52. Cart. 93 spreekt van 10 pond voor <i>schoen</i>	Niet bekend
<1361	10	Floris van Jucfaes Schadenz.	Rente van 1 pond per jaar uit huis aan Brantsteeg	Toorts op paasavond waarmee priesters armen kunnen bezoeken	Cart. 56–57	Niet bekend
<1361	11	Claes van Loenen	Rente van 34 groot per jaar uit huis bij Hertsteeg	Toorts van 30 groot met Kerst waarmee priesters armen kunnen bezoeken	Cart. 52, 93 alwaar sprake is van een toorts van slechts 4 groot	Jan Hombout stelde memorie in voor hem
1362	12	Direk Baers van Tulle	2 pond uit 4 hont land in Vuilcoop	Schoenen en brood ter waarde van 26 schelling; 3 schelling bij jaargetijde	SBA II, 2, 42–44; SBA II, 344; Cart. 57	Memorie
1365	13	Willem Hugensz.	400 pond penningen waarvan 20 pond 10 schelling voor de armen	50 paar schoenen tussen Allerhellen en Kerst <i>om goeds wille voer Williams siele</i> ; 10 schelling bij maandstonde	SBA II, 2, 353–354; Cart. 131	Maandstonde voor Willem en zijn vrouw Margriet
1366	14	Mr. Hughe Braem, deken SM	6 morgen en 1 hont land in Wiersebroek; 10 morgen land bij Vechten; 10 morgen en 4 hont te Jutphaas	Uit de pacht moeten kerkmeesters laken, linnen en schoenen bekostigen voor de <i>armste lude die zi bekennen moghen bi hoer consciencie ende bi hore waerheit</i>	SBA II, 2, 18–19; SBA II, 227; Cart. 15–16	Niet in deze akte, aparte memoriestichting
1369	15	Otte de Zwarte	Viertel veen te Oostveen	Schoenen; 1 pond voor Buurkerk	SBA II, 228; 2, 87–91; Cart. 66, 171	Niet in deze akte
1369	16	Beerte wed. van Abraem uter Coormmarkt en haar kinderen	6 morgen land te Loenen	Linnen laken en schoenen <i>om gods te gheven den rechten armen daer hem dinct bi hoerre zielen dattet best bestaet si</i> ; 1 pond voor Buurkerk	SBA II, 2, 66–72, 102–108; SBA II, 229; Cart. III	Niet in deze akte

Jaar	Nr.	Schenker	Cijf	Doel	Bron	Memoriestichting
1369	17	Sofye wed. van Henric Witte en haar kinderen en Beatrijs wed. van Tynman Scrodekiin en haar zoon	10 pond per jaar uit huis 'bi den winterhuse'	<i>Soen daer mede copen die si armen luden jaerlix ewelike gleren zellen daer hem dinct bi hore consienci dattet ane bestaet is</i>	SBA II, 2, 189-191; SBA II, 230; Cart. 68	Niet in deze akte. Vicarie in familie
1375	18	Goude van Voerschoten	Huis <i>opt heylighe leven</i> [Korte Jufferstraat]	Huisvesting voor twee vrouwen die hoer brodekiin winnen sellen binnen dien huze ende god te dienen ende godlijc leven te leyden, m.a.w. begijnen	SBA II, 261	Aparte memoriestichting
1389	19	Fy van Haefven hv Tynman van Damassche	4 pond penningen stadpaaij	Schoenen	Mem. 114-115; SBA II, 292; Cart. 72	Aparte memoriestichting
1393	20	Jan van Driel	Leende kerk 25 oudschilden voor kerkbouw	Op zijn eerste maandstond te verdelen onder de rechte armen voer zine ende zinne ouder zielen	Cart. 77-78	Aparte memoriestichting
<1395	21	Eerst Taets	?	Schoenen	Cart. 155	Niet bekend
<1395	22	Pellecussen	?	Schoenen	Cart. 155	Niet bekend (familie verweven met H. Geesthuis)
1416	23	Jan Vos × jkvr. Agniese	Rente van 20 loot zilver uit 3,5 morgen land te Cothen	Bekeerde Susteren tot St. Maria Egypt. bij Maria Magd.gasthuis II loot zilver; pot van St. Bart. en van St. Barb. gasthuis also als man die den ammen dighet 4,5 loot zilver; memorie 3 loot; kerkbouw 1 loot, kerkmeesters ½ loot. Ev. overschot aan schoen Buurkerk	Cart. 141	Memorie

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

Jaar	Nr.	Schenker	Gijft	Doel	Bron	Memoriestichting
1418/ 1432	24	Hendrik Vos × Liesbeth	Renten uit halve hoeve aan de Ouderij; 2,5 oudschild uit 5 morgen land te Jupphaas	Tot zorg voor armen die <i>beddenast</i> zijn > vicarie in Bartholomeus-gasthuis van 3 missen pw Schoenen op St. Maarten ter waarde van 1 oudschild voor <i>den rechten armen luden om goedsuille daer zi wanen dattet beste bestaet is bi horen contandien voor henrix vos ziele voors</i>	Cart. 11–12, 136–137, 142–145	Memorie in Buurkerk en vicarie in Bartholomeus-gasthuis
1457	25	Jutte en Vrenk, dochters van Lodewijk de Wāle	Rente uit huizen aan Hoge Jacobijnenstr. en Viestraat	1/4 ^e voor Buurkerk, 3/4 ^e voor armen (laken en schoenen)	SBA II, 231, zie ook nr. 157.; HUA, SBA II, 47, 1463/64, f. 5 (bijv.)	Memorie
1500	26	Floris Gijbsbertsz.	1/3 ^e van twee oudschilden	30 broden op drie Verzworen Maandagen	SBA II, 3, f. 98–99	Memorie en vicarie
1501	27	Twee anonieme schenkers	350 rijns gulden voor nieuwbouw Buurkerk, waarvan 200 rijns gulden een lening is waarop rentelast rust van 6 rijns gulden current per jaar	30 broden van 1/3 ^e stuiver [totaal 10 stuiver] op de eerste zondag van de maand na de hoegmis voor 30 armen die <i>om broet gaen diet meest te doen hebben</i> . Voór 1533 werd uitdeling verhoogd en kwamen er 30 oortjes (kwartstuivers) bij [totaal 7,5 st]	Cart. 173; SBA II, 232; SBA II, 3, f. 99 ^v –100 ^v ; zie ook SBA II, 2, 120–122	Niet bekend, maar in stichtingsakte wordt gebed niet gevraagd
1507	28	Anonieme schenker	Loste lening Buurkerk ter waarde van 100 rijns gulden current af. Eiste als tegenprestatie Buurkerk (zie vlg. kolom)	Mondaat voor 13 armen op Witte Donderdag ter waarde van 13 stuiver; 6 broden à 1/3 ^e stuiver op elke eerste zondag van de maand en op de drie Verzworen Maandagen	SBA II, 233; SA I, 586, 177.	Gebed voor ziel schenker gevraagd

<i>Jaar</i>	<i>Nr. Schenker</i>	<i>Gijft</i>	<i>Doel</i>	<i>Bron</i>	<i>Memoriestichting</i>
1509	Liesbeth Dirck Claeszd.	Rente uit huis aan Oudegracht tussen Volder- en Geerteburg	Brood ter waarde van 1 Beierse gulden per jaar	SBA II, 234; 2, 206-207	Niet in deze akte (misschien wel bij begijnen die zij ook 1 pond rente gaf)
1509	30 NN	Schenking	15 × per jaar brood à ¼ stuiver voor 3 armen	SBA II, 357	Kaarsenstichting
1521	31 Hendrik van Duven × Margriet	Viertel land te Vuilkoop	15 × per jaar brood en geld à ½ stuiver voor 18 armen	SBA II, 155; 2, pp. 21-26	Apart memoriefonds /wekelijkse mis
1529/ 1537	32 Goeyert van Voerd Hendriksz. en zijn vrouw Liesbeth Jan van Trielsd.	1529: 9/10 ^e van 5 morgen land te Vuilkoop; 1537: een halve hoeve te Werkhoven	1529: uit pacht elke 14 dgn 15 arme mannen en 15 arme vrouwen brood en geld à ½ stuiver [net als Hendr. van Duven]; 1536: elke 14 dgn 36 broden van 1,5 pond en 36 kwartstuivers voor 36 armen	SBA II, 2, 38-39, 45-47; 83-84, 228-247 [lijst van alle schenkingen van GvVHxLVT aan Buurkerk]; SBA II, 236-5; 361 (1536)	Apart memoriefonds (twee missen per dag)
1533/ 1504/ 1511	33 Beertgen van Moutwijck, tante van Dirck van Moutwijck	1 mud weyt uit 14 morgen land te Cothen	4 broden à 1/3 ^e stuiver en ¼ stuiver p.mnd. [gevoegd bij 30 broden van 1501: dan in totaal 34 broden en oortjes op elke eerste zondag van de maand na de hoogmis aan <i>arme menschen die om broot gaen in die 't meest te doen hebben</i> uit te reiken	SBA II, 2, 118-122; SBA II, 237; SBA II, 47, 1504, f. 7 ^v , 1511, f. 9 ^v . Beertgen schonk de Buurkerk al jaren voordat zij haar schenking institutionaliseerde een mud weyt	In akte geen gebed gevraagd
1533	34 Arckennaet Dirck Crollend.	Rente van 101 gouden hertog Philipsgulden van Oostenrijk	Een mud weyt per jaar als halve stuiverbroden uit te delen op woensdag quateremper voor Kerst [21 dec.]; jaargetijde St. Bertken; kerkbouw	Cart. 220	Schenking <i>wer hoer ende hoer ouders stelen</i> [geen mis]

<i>Jaar</i>	<i>Nr.</i>	<i>Schenker</i>	<i>Gijft</i>	<i>Doel</i>	<i>Bron</i>	<i>Memoriestichting</i>
1535	35	Peternelle van Borchsteden, wed. Willem Jansz. van Amersfoort	Uit rente van 200 gouden karolusgulden	Met dit geld is de nieuwe klok betaald. Uit rente: 16 × per jaar (elke 4 weken op zondag en op drie Verzwooren Maandagen) 12 weytenbroden van 1/3 ^e stuiver met een kwartstuiver aan geld	SBA II, 3, f. 100 ^v –101 ^v	Apart memoriefonds
1535	36	Nellelgen Gysbert Tymonsz. die Waelsd.	Rente van 36 karolusgulden	Eens in 2 weken op zondag en op Verzwooren Maandagen en Allerzielen 1 brood à 1/3 stuiver en een kwart stuiver aan geld [in tot. elke 14 dgn 36 1/3 ^e stuiverbroden en 1/4 ^e stuiver aan geld]	AAB, 3, 3	In akte geen gebed gevraagd
1538	37	Jan Beerntsz. × Elabee Cornelis Jansz. van Atrevelsd.	Twee kameren aan St. Jansstraat bij de stadsmuur [Nobelstraat]	Godskameren	SBA II, 2, 163; 264	Niet in deze akte
1545	38	Elisabeth van Loenersloot, wed. van Coert de Gruyter	6 karolusgulden per jaar; 4 karolusgulden en 11 stuivers uit twee huizen op Visbrug	Onderhoud kerk; schoenen, hemden en hozen	SBA II, 238	Mochten de kerkmeesters in gebreke blijven, dan gaat de rente naar de vicarissen en memoristen in de Janskerk ende wille dat sy mijn ewige memorie daer voor houden sullen
1552	39	Aafje weduwe van Hendrik de Jonge	1/4 ^e van 5 morgen land te Harmelerweerd	2 mud weit per jaar voor armenbrood om goodsuulle	SBA II, 239; 2, 33–37	Niet in deze akte
1553	40	Emmeken Hendrik Claeszd.	753 karolusgulden en 15 stuiver	17 weken per jaar 2 broden voor 36 armen tot behoeff den armen/tot behoeff den rechten armen	SBA II, 240	Niet in deze akte

<i>Jaar</i>	<i>Nr. Schenker</i>	<i>Giff</i>	<i>Doel</i>	<i>Bron</i>	<i>Memoriestichting</i>
1555	41 Hillegond van Alendorp, weduwe van Johan van Wijck	70 karolusgulden	4 × per jaar uitkering van 10 stuivers aan een arme	SBA II, 241	Niet in deze akte
1556	42 Mr. Hendrik van Medemblik, weduwnaar van Crystina van Loenersloot	3 karolusgulden en 16 stuiver per jaar uit twee huizen aan de Visbrug door haar nicht Elisabeth van Loenersloot, weduwe van Coert de Gruyter, aan de Buurkerk vermaakt	Twee paar schoenen, hemden en hozen als aanvulling op de schenking van haar nicht Elisabeth van Loenersloot	SBA II, 242; 2, 178–180	Mochten de kerkmeesters in gebreke blijven, dan gaat de rente naar de <i>vicarïen en memorïsten</i> in de Janskerk <i>ende wille dat zy mijn ewyge memoïe dair voer houden zullen</i>
1557/1562	43 Mr. Jacob van Bommel, Willemisz. en zijn vrouw Anna Ewoutsd.	Vermaken goederen aan Buurkerk, indien beiden zonder nakomelingen overlijden. In dat geval: zie volgende kolom	Elke zondag en op jaargetijde testateurs, zijn ouders en zijn broer aan 13 armen brood uit te delen	SBA II, 2, 321–326; SBA II, 243, 246	Jaargetijden testateurs en zijn ouders en broer. Armen moeten zondagse mis en memorïemissen bijwonen in Paulusabdij en dan in Buurkerk brood ophalen
1557	44 Reyer Jansz., vicaris van Oudmunster	Legaat van 747 karolusgulden en 10 stuivers	Wekelijks een brood en een oort aan 15 armen	SBA II, 244; 266; 2, 167–177	Niet in deze akte, waarschijnlijk in om
1562	– Alit Haze, dochter van Gerrit Evertsz.	Schenkt haar huis aan Mariaplaats op de hoek van het blinde steegje aan St. Elisabethsweeshuis dat bij opheffing weeshuis aan Buurkerk komt <i>tot behoef vanden armen binnen Utrecht</i>	Huis <i>tot behoef van den armen weeshuysdaren aldaer</i>	SBA II, 245	Niet in deze akte
1563	45 Henrick van der Horst, advocaat	Hoeve lands te Gerwerscop	Opbrengst voor armen Buurkerk	SBA II, 247; 2, 141–145	Niet in deze akte

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Jaar</i>	<i>Nr.</i>	<i>Schenker</i>	<i>Gifft</i>	<i>Doel</i>	<i>Bron</i>	<i>Memoriestichting</i>
<1564	46	Onbekend	Rente van 4 karolusgulden per jaar	Tbv twee huisbegintjes van de Buurkerk	SBA II, 258	Niet in deze akte
1564	47	Johan Andriesz. Crap en zijn vrouw Margriet van Hamelenberch	600 karolusgulden	Elke zondag 22 schotels met ¼ pond boter voor mensen die de elevatie in de hoogmis hebben bijgewoond; bij verzuim vervalt kapitaal aan Armen Noodhulp; bij verzuim aan wees- en dolhuis. Na overlijden erfgename bepaalt de oudste pastoor welke armen deze schotels ontvangen mogen. Veel restricties wie de schotels niet mogen ontvangen	SBA II, 248	Proveniers moeten <i>zoe langhe zy die schottel genyeien getrouwelicken bidden voir desc fundateurs en hoer vrunden zielen.</i> J.A. Crap kocht graf in Buurkerk aan nz ter waarde van 23 karolusgulden (BA II, 47, 1562/63, f. 13 ^v)
1570	48	Elisabeth van Cordenoirt	Rente van 18 karolusgulden 9 stuiver te lossen met 369 kg	Elke maandag <i>nae die stelmisse</i> 1 stuiver aan 7 arme vrouwen	SBA II, 249; 2, 255-258	Niet in deze akte
1574	49	Cornelis Berentsz., priester en vicaris van sp		3 x per jaar 50 weitebroden à 1 stuiver voor 50 armen, die de hoogmis bijwonen op het jaargetijde van de erflater zelf en die van zijn ouders <i>ende bidden voor my ende myn ouders zielen</i>	SBA II, 250; 2, 263-269	Memorie op sterfdag met vier kaarsen om ouderlijk graf in Buurkerk
1575	50	Cornelia Huybert Hendrikszd.	Legaat van 100 karolusgulden	Eén wekelijkse armenschotel	SBA II, 251; 2, 270-278	Niet in deze akte
1575	51	Anthonia Anthonis Schayend., gehuwd met Frederick van Noordt, geen kinderen	Legaat	Drie armenschotels pw met boter en brood	SBA II, 235	Nee, niet gevraagd in deze akte/ dit testament

SBA II, 2, paginering op basis van transcriptie die helaas afwijkt van foliëring in origineel [bijv. stichting jkvr. Korstine, wed. Floris van Pallaes uit 1357 staat in het origineel op 112-113 en in de transcriptie op 181-183].

SBA II, 268, foliëring op basis van origineel; de paginering in de transcriptie wijkt af van origineel.

Uitdeling op jaargetijde (zie bijv. SBA II, 343, tav Steven van Groenewoude) is niet meegenomen in dit overzicht. Het gaat om substantiële giften aan armenzorg.

1 pd = 2 loot zilver in 1369 (Cart. 66)

1 pd penningen = 8 plakken in 1372 (Cart. 69)

10 schelling = 6 groot in 1365 (Cart. 131)

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

Tabel 8. Jaarcijfers van de H. Geest, met specificatie van de uitgaven.

NB: de opstelling kan enkele guldens verschillen, omdat de bedragen steeds naar het dichtsbijzijnde hele getal zijn afgerond.

Bron: HUA, SBA I, 413.

Boekjaar	Inkomsten, inclusief batig saldo van het jaar ervoor		Saldo, een elk jaar oplopend/afnemend bedrag		UITGAVEN AAN						
	jaar ervoor	Uitgaven	Uitgaven	afnemend bedrag	Armenzorg	Rentekoop	Rentebetaling	Vaste lasten	Diversen	Restanten	
1545/46				485	627	300	9	94	55	0	
1546/47	1.616	1.089	1.089	525							
1553/54	?	?	?	376							
1554/55	1.318	970	970	348	838	0	32	92	6	0	
1555/56	?	?	?	501							
1556/57	3.776	3.176	3.176	600	2.983	2.070	51	93	0		
1557/58	2.289	1.481	1.481	808	1.205	0	180	92	4	0	
1558/59	2.048	1.113	1.113	935	801	0	193	94	26		
1559/60	2.174	1.096	1.096	1.078	801	0	193	97	5		
1560/61	2.412	1.610	1.610	802	727	626	157	99	0		
1561/62	2.070	1.092	1.092	978	839	0	157	96	0	0	
1562/63	2.277	1.155	1.155	1.123	833	0	157	102	1	62	
1563/64	2.401	1.054	1.054	1.347	731	0	157	103	7	56	
1564/65	2.690	1.205	1.205	1.485	868	0	157	103	21	56	
1565/66	2.860	1.988	1.988	.872	848	816	157	103	3	63	
1566/67	2.230	1.056	1.056	1.175	788	0	87	103	15	63	
1567/68	2.545	1.080	1.080	1.465	817	0	87	99	15	63	
1568/69	2.849	1.047	1.047	1.801	786	0	87	99	8	67	
1569/70	3.197	1.010	1.010	2.187	753	0	87	102	1	67	
1570/71	3.555	972	972	2.583	714	0	87	103	1	67	
1571/72	4.018	1.055	1.055	2.964	767	0	74	103	12	99	
1572/73	4.293	1.132	1.132	3.161	780	0	87	104	0	161	

BIJLAGE 12

JAARCIJFERS

UITGAVEN AAN

Boekjaar	Inkomsten, inclusief batig saldo van het jaar ervoor	Uitgaven	Saldo, een elk jaar oplopend/afnemend bedrag	Armenzorg	Rentekoop	Rentebetaling	Vaste lasten	Diversen	Restanten
1573/74	4.494	1.023	3.472	635	0	87	103	15	184
1574/75	?	?	?						
1575/76	?	?	?						
1576/77	?	?	[2.983/1.531]						
1577/78	508	193	315	39	0	52	41	57	4
1578/79	1.435	939	496	743	0	77	113	5	0
1579/80	1.655	1.016	639	738	0	77	110	91	0
1580/81	1.893	1.011	883	781	0	77	111	41	0
1581/82	2.339	1.232	1.107	699	280	77	111	65	0
1582/83	2.352	1.122	1.230	825	0	77	110	109	0
1583/84	2.483	1.011	1.472	748	0	77	113	91	0
1584/85	2.830	1.099	1.731	822	0	65	99	124	0
1585/86	3.067	1.045	2.022	821	0	65	113	61	0
1586/87	3.332	1.009	2.324	787	0	90	113	19	0
1587/88	3.662	1.045	2.617	819	0	77	113	36	0
1588/89	3.933	989	2.944	800	0	77	110	0	0
1589/90	4.267	1.022	3.245	829	0	77	110	3	0
1590/91	4.525	1.281	3.244	1.064	0	77	112	27	0
1591/92	4.518	1.444	3.074	1.229	0	77	109	29	0
1592/93	4.909	1.595	3.365	989	400	77	127	1	0
1593/94	4.686	1.339	3.347/3.252	1.175	0	52	110	0	0
1594/95	4.607	1.437	3.170	1.148	100	52	116	20	0
1595/96	4.721	2.611	2.110	1.432	832	52/92	110	179	0
1596/97	3.821	1.701	2.120	1.188	400	0	110	3	0
1597/98	4.669	2.737	1.932	1.386	1.200	0	109	39	0
1598/99	3.580	2.960	619	2.226	600	0	109	23	0

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

Tabel 9. Inkomsten en uitgaven van de Armen Noodhulp, 1503–1505, 1509, 1584–1598

Bron: HLA, SBA II, 2268.

JAARREKENING	Saldo, een jaarljks oplopend / aftnemend bedrag		INKOMSTEN			IN-UIT	UITGAVEN			
	Ink. inclusief saldo van het jaar daarvoor	Uitg.	Vaste inkomsten uit renten, huur, legaten, boetes, pacht, etc.	Eenmalige inkomsten: schenkingen, legaten, boetes, diversen	Uit de kist, afgeloste lening, geldbrief-schenking		Restanten eerdere boekjaren	Mid. roge: ontvangten / uitgedeld / saldo	Turf in resp. schouwen, zakken	Armenzorg en % uitgaven
1503	347	347	23	230	99			86/86/0	313 = 90%	34
1504	528	530	41	244	248			82/82/0	528 = 100%	2
1505	572	540	85	344	150			50/50/0	538 = 94%	2
1509	493	456	126	120	28/207			72/72/0	456 = 93%	37,5
1583/84					634					
1584/85	3.959	2.390	1.177	706	797	645	43/21/22	1.451 zakken	1839 = 46%	37
1585/86	4.258	3.724	887	958	844	0	45/44/1	275 zakken	1830 = 43%	6
1586/87	4.096	1.986	1.100	581	1.412	469	98/78/20		1743 = 43%	143
1587/88	3.368	2.742	934	324	0	0	39/36/3		1706 = 51%	236
1588/89	3.701	2.211	463	1.012	0	1.600	34/14/20		1827 = 49%	0
1589/90	3.528	3.328	648	1.421	0	0	20/28		2246 = 64%	78
1590/91	2.664	1.567	1.268	8	300	890	44/21/23		1537 = 58%	0
1591/92	3.015	2.342	853	386	550	128	42/25,5/17,5		2014 = 67%	27
1592/93	5.196	3.359	1.282	1.115	1.164	962	?/21/?		1862 = 36%	327
1593/94	2.831	2.712	794	200	0	0	?/6/18		2246 = 79%	66
1594/95	2.934	2.478	1.459	80	[350]	1.275	?/17,5/19		1979 = 67%	149
1595/96	2.292	2.028	993	433	400	0	?/19/19		1698 = 74%	130
1596/97	4.855	2.993	1.793	7,5	1.993	796	?/19/19		1759 = 36%	234
1597/98	4.544	3.769	1.149	1.533	0	0	38/19/19		2184 = 48%	85
1584/1597	51.241	37.629	14.800	8.764,5	7.460	6.765			26470 = 52%	1.930
Gemiddeld	3.660	2.688	1.057	626	533	483			1891 = 52%	658 = 18%

Bedragen 1503–1509 in rijns gulden current, 1583–1600 in karolusgulden. Bedragen zijn afgerond naar de dichtstbijzijnde hele gulden. Vanwege de berekening in Excel kan de som licht afwijken.

Tabel 10. *Lijst van armenmoodhulpmeesters, kwartiermeesters en gasthuismeesters, verbonden aan Armen Noodhulp en Melatenhuis, 1582–1598*

<i>Voor naam</i>	<i>Achter naam</i>	<i>Functie</i>	<i>Jaren</i>	<i>Lidmaat/ Duifhuisiaan/ Katholiek</i>	<i>Bijzonderheden</i>
Jhr. Jan Willemsz. van	Abcoude van Meerthen	Gasthuismr.	1584–1585	Lidmaat: 3 april 1580, f. 8 ^v	Schepen 1576 > 1598 Bartholomeusgasthuis
Elyas van	Audeweert	Kwartiermr.	1597		H. Kruisgasthuis
Volcaert van	Baern	Kwartiermr.	1598–1599		
Jacob van	Bemmel	Gasthuismr.	1596–1597	Lidmaat: 27 dec. 1584, f. 26	Ouderling, 1590 woont in St. Jansstraat Kerkmr. Buurkerk, 1594 Diaken, 1602–1603
Johan van	Blockland	Gasthuismr.	1586–1587		Bartholomeusgasthuis
Dominicus	Bogaert	Kwartiermr.	1594–1596		Zie (1596/97) – en Sac.br. 1610
Volken	Both	Gasthuismr.	1592–1593		Raad 1589– Sac.br. 1592 H. Kruisgasthuis
Frederick van	Bueren	Gasthuismr.	1598–1599		H. Kruisgasthuis; Kleine Kalande 1600
Jhr. Dirck	Canter	Gasthuismr. Melaten- broeder	1584–1585 1595		Stadsbestuur 1575–1594, 1610
Niclaes van	Coddenoerd	Kwartiermr.	1598–1599		Bartholomeusgasthuis H. Drieuldigheid, 1610
Antonis van	Cuyck	Gasthuismr.	1588–1589	Katholiek	
Cornelis	Dierhout	Kwartiermr.	1592–1593		
Willem van	Drielenburch	Gasthuismr. Gasthuismr. Melaten- broeder	1592–1593 1598–1599 1595	NNvD, 1587, f. 31 ^a (Duifhuisiaan)	Stadsbestuur 1580–1617
Goort Gerritsz. van der	Eem	Gasthuismr. Noodhulpmr. Melaten- broeder Gasthuismr.	1584–1585 1594–1595 1595 1596–1597		Sacr. br. 1585 Schepen 1590 H. Kruisgasthuis Bartholomeusgasthuis
Jacob	Foeck/Foock	Noodhulpmr. Gasthuismr.	1590–1591 1592–1593		
Floris	Foeyt	Kwartiermr. Melaten- broeder Noodhulpmr.	1586–1587 1595 1598–1599		Bartholomeusgasthuis; H. Kruisgasthuis

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Voornaam</i>	<i>Achternaam</i>	<i>Functie</i>	<i>Jaren</i>	<i>Lidmaat/ Duijhuisiaan/ Katholiek</i>	<i>Bijzonderheden</i>
Anthonis van	Haefen	Gasthuismr.	1590-1591		H. Kruisgasthuis
Hendrik van	Helsdingen	Gasthuismr. Melaten- broeder Kwartiermr.	1590-1593 1595 1597		Raad 1590 > 1598 H. Kruisgasthuis Bartholomeusgasthuis
Eduwaert van	Hemert	Gasthuismr.	1598-1599		Bartholomeusgasthuis
Mr. Dirck van der	Kerke	Noodhulpmr.	1586-1587		
Joris van	Lamzweerde	Kwartiermr. Gasthuismr. Gasthuismr.	1588-1589 1590-1591 1598-1599		Sacr.br. 1577; Bartholomeusgasthuis
Gerrit de	Langhe	Kwartiermr.	1598-1599		H. Kruisgasthuis, Sacr.br. 1591
Cornelis de	Langhe	Gasthuismr.	1598-1599		
Wouter van	Leeuwen	Kwartiermr.	1584-1585		Overleden na 10 juli 1586
Aert van	Leeuwen	Kwartiermr.	1588-1589		H. Driev. 1610
Jhr. Jacob van der?	Maeth	Gasthuismr.	1594-1595		Raad 1591- H. Drievuldigheid, proc. 1614/15
Cornelis Aertsz. de	Man	Noodhulpmr.	< 1566	Lidmaat: Pasen 1583, f. 21 ^v	Schepen 1577 t/m 1585 Vader doodstraf in verband met herdoop
Gerrit Cornelisz. van	Merenborch	Gasthuismr. Melaten- broeder Noodhulpmr.	1586-1587 1595 1598-1597		Schepen 1568-1575, raad 1576
Mr. Librecht van der	Molen	Gasthuismr. Noodhulpmr. Noodhulpmr.	1582 1583-1584 1584-1587		Schepen 1575-1578; Bartholomeusgasthuis H. Kruisgasthuis
Adam van der	Molen	Kwartiermr. Noodhulpmr. Gasthuismr. Melaten- broeder	1584-1585 1588-1589 1592-1593 1595		Raad 1568-1575, schepen 1575 Bartholomeusgasthuis
Hendrik	Opstraet	Gasthuismr.	1594-1595		Advocaat HvU; Bartholomeusgasthuis
Jhr. Albrecht/ Albert	Proeys	Gasthuismr.	1594-1597	Katholiek?	Bartholomeusgasthuis; H. Kruisgasthuis, KK, H. Driev., St. Annabroederschap

BIJLAGE 12

<i>Voornaam</i>	<i>Achternaam</i>	<i>Functie</i>	<i>Jaren</i>	<i>Lidmaat/ Duifhuisiaan/ Katholiek</i>	<i>Bijzonderheden</i>
Dirck	Pyll	Gasthuismr.	1586–1589		Raad 1580 > 1598; Bartholomeusgasthuis
Jacob van	Quaribbe	Gasthuismr. Gasthuismr. Gasthuismr.	1582 1590–1591 1596–1597		Raad, etc. 1575–1576
Adriaan	Ram	Noodhulpnr.	1566		Raad 1567–1575, schepen 1576
Gerrit Cornelisz. van	Resandt/ Rosandt	Kwartiermr.	1586–1587		
Johan van	Resandt/ Rosandt	Kwartiermr.	1592–1593		
Gerrit/ Geraert de	Rhode/Roy	Kwartiermr. Gasthuismr.	1597 1598–1599		Bartholomeusgasthuis
Anthonis de	Ridder van Groenestein	Kwartiermr.	1586–1587		Brouwer; burgerhopman 1573–1578, kerkmr. Klaaskerk 1571/72; Bartholomeus- gasthuis (Van Groenestein vanaf 1601)
Jan van	Ruempst	Kwartiermr. Gasthuismr. Kwartiermr.	1584–1585 1588–1591 1594–1596		Bartholomeusgasthuis
Aert/Arent van der	Sevender	Kwartiermr. Gasthuismr.	1588–1589 1596–1597		H. Kruisgasthuis; H. Driev., proc. 1612/13
Jhr. Thiman	Sloeth/Sloot	Gasthuismr. Melaten- broeder Weeshuismr.	1592–1593 1595	1587, f. 31 ^a . Jac. Duifhuisiaan	Raad/schepen 1579–1588, burgerhopman 1590–1591
Francois van	Sneek	Gasthuismr. Melaten- broeder	1586–1587 1595		Raad 1576 > 1598. Wijnkoopman. Koopt ridderhofstad Oudaen (bij Breukelen) in 1578
Willem	Splinter	Kwartiermr.	1594–1596		
Berend	Stell	Gasthuismr. Melaten- broeder	1586–1587 1595		Raad 1578–1585, 1589–1599; burgerhopman 1578–1584

TABELLEN MET BETREKKING TOT ARMENZORG

<i>Voornaam</i>	<i>Achternaam</i>	<i>Functie</i>	<i>Jaren</i>	<i>Lidmaat/ Duifhuisiaan/ Katholiek</i>	<i>Bijzonderheden</i>
Peter van	Sypenese	Gasthuismr. Kwartiermr. Melaten- broeder	1588–1589 1592–1593 1595	Katholiek	raad 1576–1580 Sac.br. 1567– 1600; OLV-Lofbr. 1573–1615; kerkmr. Buurkerk 1581/82; H. Kruisgasthuis
Amelis Joostensz.	Uteneng	Noodhulpnr.	1584–1585	Lidmaat: Kerst 1588, f. 38 ^v	Raad 1572–1576, 1582–1584
Jan Jansz.	Uutewael	Gasthuismr.	1588–1589	?	Burgerhopman 1573–1574 Sac. 1569–1592
Herman van der	Vecht	Gasthuismr.	1582	Katholiek	Schepen en burgemr. 1563–1575, verbannen 1586–1588 H. Kruisgasthuis
Jhr. Willem de	Voocht van Rijnevelt	Gasthuismr. Noodhulpnr.	1584–1585 1592–1593		Raad 1565, 1575–1576. Kleine Kalande 1581–1606 Bartholomeusgasthuis
Gosen van der	Voort	Gasthuismr. Melaten- broeder	1594–1595 1595	1587, f. 31 ^a . Jacobikerker (Duifhuisiaan)	Stadssecretaris H. Sac. 1572–1601
Gerrit Claesz.	Vos	Kwartiermr.	1592–1593		Zielbr. <1564->1595
Jan Willemsz. van	Wadden- oeyen/ Waeyenoeyen	Gasthuismr. Gasthuismr. Kwartiermr. Gasthuismr.	1582 1588–1589 1592–1593 1594–1595		Zielbr. 1569 > 1602 Bartholomeusgasthuis; H. Kruisgasthuis
Willem de	Wael van Vronesteyn	Gasthuismr.	1592–1593		Schepen 1577, raad 1579
Peter van	Weede	Kwartiermr.	1592–1593		
Herman van	Westrhenen	Gasthuismr.	1596–1597	Lidmaat: 1579, f. 4	Raad/schepen 1584–1587 Woont in Lange Lauwerstr.
Johan van	Winsen	Wnd. Gasthuismr. Gasthuismr.	1592–1593 1594–1595	Katholiek?	Raad 1577, verbannen 1586–1588 H. Drievuldigheid, 1610

> voorbij (jaartal)

De rekeningen van het Bartholomeusgasthuis zijn voor deze periode integraal bewaard gebleven (HUA, SBA II, 1623–7 en 1623–8) en gaven dus informatie over de broeders van het gasthuis; van het H. Kruisgasthuis zijn de rekeningen van 1583 tot 1600 verloren gegaan; van het St. Barbara- en St. Laurens-gasthuis zijn voor deze periode helemaal geen rekeningen bewaard gebleven.

Tabel op basis van gegevens in mijn kaartenbak, dus niet op grond van uitputtend onderzoek.

BIJLAGE 12

Tabel II. *Overzicht van het aantal schenkingen, legaten, collectes en boetes voor de Armen Noodhulp, 1584/85–1597/98*

Bron: HUA, SBA II, 2268.

1584/85	6 × schenking NN: 641 1 × legaat: 50 1 × boete: 15	706	
1585/86	6 × schenking NN: 452 2 × legaat: 475 1 × diversen	927	100 mud rogge
1586/87	2 × schenking NN: 300 2 × legaat: 179 1 × div.	479	
1587/88	4 × legaat: 324	324	
1588/89	1 × legaat: 1012	1.012	
1589/90	1 × legaat: 1017 1 × schenking NN: 200 1 × collecte: 203	1.421	Verschil van 30 gulden tussen geboekte inkomsten en opgegeven totale inkomsten
1590/91	1 × schenking NN: 8	8	
1591/92	7 × schenking NN: 336 1 × legaat: 50	386	
1592/93	3 × schenking: 432 5 × legaat: 683	1.115	1 mud weit
1593/94	2 × legaat: 200	200	
1594/95	1 × legaat: 28 1 × schenking NN: 25 3 × div.	53	
1595/96	1 × gift stadsbestuur: 190 3 × legaat: 243	433	
1596/97	Geen schenkingen of legaten 1 × boete	7,5	
1597/98	5 × legaat: 1.446 4 × schenking: 88	1.534	
<i>Totaal</i>	68 ×	8.605,5	101 mud koren
	Gemiddeld per jaar	615	

Tabel 12. Jaarrekening van het St. Margrietgasthuis onder het rentmeesterschap van Jan Bogaert de oude (HUA, SBA 1, 510, de rekening loopt van 11 november tot 11 november)

Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Saldo	Gecompen- seerd in	Rekening gesloten dd
1567/68	654	408	246		5 juli 1571
1568/69	1.624	1.882 ⁴	-258	1569/70	22 aug. 1571
1569/70	954	1.501	-547 ⁵	1571/72	25 aug. 1571
1570/71	566	594	-28	1571/72	18 maart 1574
1571/72	594	1.155 ⁶	-561		18 maart 1574
1572/73	Geen balans bewaard				Onbekend
1573/74	Geen balans bewaard				Onbekend
1574/75	352	491	-139 + -276 = -415 ⁷		2 jan. 1579
1575/76	394	533	-139 + -415 = -554		Niet genoemd
1576/77	354	430	-77 + -554 = -631 ⁸		5 jan. 1579
1577/78	456	506	51 plus schuld 1576/77 ⁹		9 nov. 1581
1578/79	492	460	32, verrekend met 51 gld uit 1577/78 = 19 gulden		10 nov. 1581
1579/80	603	573	30-19 = 11		11 nov. 1581

BIJLAGE 13

Lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur met betrekking tot Utrechtse armeninstellingen

Algemeen: de bronnen met betrekking tot de meeste arminstellingen zijn te vinden op Het Utrechts Archief (HUA), onder de Stads Bewaarde Archieven (SBA), dl. I en II. Indien beschikbaar heb ik de rekeningen over 1538 en 1570 bestudeerd.

Voornaamste algemene literatuur:

- Dotd van Flensburg (ed.), J.J., 'Staat der gasthuizen binnen Utrecht, ten tijde van de overdragt der temporaliteit aan keizer Karel den vijfden', in: *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 2 (1839), 169–182.
- Graft, C. Catharina van de, 'De armenpotten van de St.-Nicolaas- en de St.-Geertruidakerk te Utrecht', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1926, 84–113.
- Hulzen, A. van, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn, 1986.
- Lap van Waveren, J., *Memorie van sommighen en verscheyden Provens, Ghasthuysen en Goodtscameren, die binnen de stadt van Utrecht, den armen gehantreyckt ende gedeylt worden*, 1603, gepubliceerd door J.A. Grothe, *Kronijk van het historisch genootschap* 15 (1859), 86–109.
- Muller Fz., S., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde godsen gasthuizen*, Utrecht, 1900. Hierin bevindt zich ook informatie over vrijwoningen, en wel Croontgenspoort, de Sionskameren, de kamers van den Heyligen Lande, van Jan van Campen, van het Van Arkelconvent, en het Leeuwenberggasthuis.
- Muller Fz., S., 'Stichtingsbrieven van Utrechtsche gasthuizen', in: *AAU*, 30 (1905), 42–147.
- Muller Fz., S., 'Middeleeuwsche liefdadigheid', in: *Schetsen uit de middeleeuwen*, nieuwe bundel, Amsterdam, 1914, 151–185.

Uitgesplitst naar instelling, geordend naar anciënniteit, voor volledige titel – anders dan bovengenoemd – zie de literatuurlijst achter in het boek.

Catharijnegasthuis

- HUA, R1, *Inventaris van het archief van de balije van Utrecht der Johanniterorde 1251–1851*.
Brondgeest, *Bijdragen*.
Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 22–32.
Lap, *Memorie*, 95.
Muller Fz., S., *Geschiedenis*, 3–6.
Muller Fz., S. (ed.), 'Gedenkschriften', 44.
Suir, E.T. (inl.), *Inventaris van het archief van de balije van Utrecht der Johanniterorde 1251–1851* (RAU, R1)
Van Winter, *Sources*.

Duitse Huis

- Biesma, *Ridders in een klooster*, 24.
 Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 97–99.
 Klück, *De landcommanderij*, 6.
 Lap, *Memorie*, 94.
 Mol, 'Vechten of verplegen?'

Melatenhuis

- Vermeld in SBA I, geen rekeningen.
 Brondgeest, *Het Melatenhuis te Utrecht*.
 Dodt, 'Staat', 174, 180.
 Ketner, 'De ligging van het oudste leprozenhuis bij Utrecht'.
 Muller Fz. (ed.), 'Stichtingsbrieven', 47–53.
 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, dl. I, art. 102, p. 53:
De zyken de buten der stat woenen, de siin inder stat bescermenesse; ende si en moeghen gheenrehande dinghe tehande tien buten der stat rade ende wille; noch erve te vercopen, noch broeder tontfaen noch zyken, ten si bi der scepene wille, de de stat daer toe set. Ende de stat sel hem setten enen meyster, de sel alle iaer rekene voer de scepene de die stat daer toe set, waer toe rente bliven ende hoe goet dat si si, ende de nyet te argheren, maer de altoes te beteren.

H. Geesthuis

- SBA I, 413 (rekeningen).
 Dodt, 'Staat', 170, 178.
 Lap, *Memorie*, 92.
 Muller, 'Stichtingsbrieven', 43–46.

Buurkerk

- SBA II, 47 (rek. kerkmeesters).
 Van de Graft, 'Armenpotten', 85.
 Lap, *Memorie*, 90–92.

St. Laurens en St. Barbara

- SBA II. Van deze instelling zijn nauwelijks rekeningen bewaard gebleven. Schenkingen: nrs. 1298–1352. Overzicht van het goederenbezit: 1353–1558. Schenkingen aan de armenpot: nrs. 1559–1583.
 Bosch, L.E., 'Het Ste. Barbera-Gasthuis, thans het Magazijn van den heer Sinkel', in: *Utrechtsche Volks-Almanak*, 1842, 185–208.
 Dodt, 'Staat', 170, 178.
 Heurneman, 'Op aensien van ouderdom en armoede'.
 Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 105–111.
 Lap, *Memorie*, 93, 105.
 Muller, *Geschiedenis*, 7–16.

St. Aachten

Muller, 'Stichtingsbrieven', 54–57.

St. Margriet

SBA I, 510 (rekeningen).

Dodt, 'Staat', 169, 178, 181.

Lap, *Memorie*, 92, 103.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 57–60.

St. Apollonia

Muller, *Geschiedenis*, 17, nt. 1.

Aalmoezerij Domkerk

Armengoederen van het kapittel van de Dom, RAU, toegang 16, armenprebenden onder nrs. 3084–3093.

Lap, *Memorie*, 87.

St. Bartholomeus

SBA II, 1623, rekeningen.

Dodt, 'Staat', 171, 179.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 130–134.

Lap, *Memorie*, 93–94, 104.

Muller, *Geschiedenis*, 17–22.

Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis'.

St. Jacob

SBA II, 2499, rekeningen huismeester 1557–1614.

Dodt, 'Staat', 173, 180.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 61–64.

St. Joost

SBA II, 2510, rekeningen eerste huismeester 1608–.

Dodt, 'Staat', 174, 180.

Lap, *Memorie*, 98, 104.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 64–70.

Mariëwijngaard en Driekoningen

Muller, 'Stichtingsbrieven', 71–81.

Maria Magdalena

Muller, 'Stichtingsbrieven', 82–89.

Eleemosynae van Oudmunster

RAU, toegang 23 (Oudmunster), 2399, rekeningen van de rentmeester en de eleemosynier, 1525–1580.

Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk*, passim.

Idem, 'Evert Foec'.

Lap, *Memorie*, 88–89.

H. Kruis

SBA II, 1856, rek. eerste huismeester.

Dodt, 'Staat', 171, 179.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 111–115.

Lap, *Memorie*, 104.

Muller, *Geschiedenis*, 23–36.

St. Antonius

SBA II, 2003, rekeningen beginnen pas in 1671

Dodt, 'Staat', 175, 181.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 123–125.

Lap, *Memorie*, 104–105.

Muller, *Geschiedenis*, 67–75.

St. Eloy

Dodt, 'Staat', 174, 180.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 142–147.

Lap, *Memorie*, 94, 104.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 90–99.

Ritter, *Het Utrechtse smedengilde*.

Rommes en Van der Spek, *Met hand en hart*.

St. Maarten

SBA II, 2063, rekeningen beginnen pas in 1605.

Dodt, 'Staat', 175, 181.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 116–118.

Lap, *Memorie*, 104.

St. Marta

SBA II, geen rekeningen.

Dodt, 'Staat', 175, 181.

Lap, *Memorie*, 104.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 100–101.

Van Tongerloo, 'Martha en de martha's'.

Dolhuis

- SBA II, 2540, rek. huismeester 1584–1599
 Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 147–154.
 Hut e.a., *De Willem Arntsz Stichting*.
 Lap, *Memorie*, 105–106.
 Van der Lith, *Geschiedenis van het krankzinnigengesticht te Utrecht*.
 Muller, 'Stichtingsbrieven', 101–109.
 Wijburg jr., 'Gegevens over Willem Arntszoon van de Heyligen Lande en zijn familie'.

Pot Jacobikerk

- SBA II, 659, rekening potmeesters Jacobikerk, 1560–.
 Bogaers, 'Alit Salm'.
 Lap, *Memorie*, 92.
 Pollmann, 'Hubert van Buchel'.

St. Elisabeth

- SBA II, 1013, rek. van de huismeester, 1561–1580.
 Dodt, 'Staat', 173, 179.
 Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 139–142.
 Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis*.
 Muller, 'Stichtingsbrieven', 109–127.

Armen Noodhulp

- SBA II, 2268, rekeningen 1503–1505, 1509, 1584/85–1597/98.
 Dodt, 'Staat', 175, 181.
 Lap, *Memorie*, 96–98.
 Muller, *Geschiedenis*, 209–229.

Aalmoezerij Pieterskerk

- Armengoederen van het kapittel van St. Pieter, RAU, toegang 20, nrs. 1136–1168.

St. Job

- SBA II, 2116, rekeningen 1518/19, 1678/79.
 Bok, *Vijfendertig Utrechtse kunstenaars*.
 Dodt, 'Staat', 173, 180.
 Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 118–123.
 Lap, *Memorie*, 104.
 Muller, *Geschiedenis*, 59–66.

Collegium Willibrordi

SBA I, geen rekeningen voor deze periode.

Lap, *Memorie*, 105.

Muller, 'Stichtingsbrieven', 127-147.

St. Quintijn

Dodt, 'Staat', 172, 179.

Pot Geertekerk

SBA II, 830, rek. potmeesters Geertekerk: 1538-1550, 1586-1592, etc.

Van de Graft, 'Armenpotten', passim.

Lap, *Memorie*, 93.

Thomas van Nijkerken

SBA I, 541, rekeningen, o.a. 1570.

Aalmoezerij Mariakerk

Armengoederen van het kapittel van St. Marie, RAU, toegang 21, nrs. 2191-2207.

Leeuwenberg

SBA II, 2217, rek. eerste huismeester 1602/03-.

Campen, J.W.C. van, 'Leeuwenberch', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1931, 78-101.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 134-138.

Lap, *Memorie*, 105.

Muller, *Geschiedenis*, 76-98.

Rommès, 'Op het spoor'.

Pot Klaaskerk

SBA II, 741, rek. potmeesters Klaaskerk, 1562/63-.

Van de Graft, 'Armenpotten', passim.

Lap, *Memorie*, 92-93.

St. Apostel

SBA II, rekeningen beginnen pas in 1629/30.

Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 126-127.

Lap, *Memorie*, 105.

Muller, *Geschiedenis*, 99-103.

Diaconie

- Adriani, J.H., 'Geschiedenis en tegenwoordige werkwijze van de Diaconie der Ned. Hervormde Gemeente te Utrecht', in: *Onze diaconie*, 4 (1916), 3–35.
- Kaplan, Benjamin J., *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1575–1620*, Oxford, 1995, passim.
- Pollmann, Judith, *Een andere weg naar God*, passim.

KAMEREN, algemeen

- Hulzen, A. van, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, Baarn, 1986.
- Kam, René de, 'Voor den armen alhier'. *De geschiedenis van vijf Utrechtse fundaties en hun vrijwoningen*, Utrecht, 1998.
- Klaveren Pz., G. van, 'Jans kameren van der Meer': *JOU*, 1930, 114–149.
- Lap van Waveren, J., *Memorie van sommighen en verscheyden Provens, Ghasthuysen en Goodtscameren, die binnen de stadt van Utrecht, den armen gehantreyckt ende gedeylt worden*, 1603, gepubliceerd door J.A. Grothe, *Kronijk van het historisch genootschap* 15 (1859), 98–103.
- Thoomes, W., *Hoffes in Utrecht. 'Aldaer ewelick fundere' Godskameren te Utrecht*, Utrecht, 1984.

*KAMEREN, specifiek**Arkelklooster*

- Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*, 79.
- Muller, *Geschiedenis*, 154–162.

Croontgenspoort

- Lap, *Memorie*, 99.
- Muller, *Geschiedenis*, 107–119.

Eleemosynae van Oudmunster

- De Kam, 'Voor den armen alhier', 32–41.
- Lap, *Memorie*, 99, 99–100.

Kameren van den Heiligen Lande

- Hut, *De Willem Arntsz Stichting*, 1461–1961.
- Lap, *Memorie*, 101.
- Van der Lith, *Geschiedenis van het krankzinnigengesticht te Utrecht*.
- Muller, *Geschiedenis*, 136–143.

Jan van Campen

- Lap, *Memorie*, 100.
- Muller, *Geschiedenis*, 144–153.

Leeuwenberg

- Muller, *Geschiedenis*, 163–171.

St. Margriet

De Kam, 'Voor den armen alhier', 23–32.

Lap, *Memorie*, 100.

Thoomes, *Hofjes*, 14–17.

Sionskameren

Lap, *Memorie*, 102.

Muller, *Geschiedenis*, 120–135.

Vijfzusterwoningen

De Kam, 'Voor den armen alhier' 19: Vijfzusterwoningen gesticht door juffrouw Alijdt in 1375, die tot het einde van de 19^e eeuw aan de Waterstraat stonden [op de hoek met de Jan Meijenstraat] waren de oudste vrijwoningen van Utrecht.

Lap, *Memorie*, 98–99.

Zuylenskameren

Lap, *Memorie*, 99.

Muller, *Geschiedenis*, 172–206.

BIJLAGE 14

Bijlagen bij het hoofdstuk over de memoriecultuur in de Pieterskerk

Tabel 1. *Epitafen ca. 1400–1611 in chronologische volgorde*

Bronnen: Buchelius, *Monumenta*, f. 35^v–42^v (B.). Gegevens aangevuld met observaties Cornelius Hoyneck van Papendrecht, *Catalogus historico chronologicus praepositorum et decanorum quinque ecclesiarum Ultrajectensium a seculo VIII usque ad finem seculi XVI*, Den Haag, 1743 (HvP); *Lijst van grafsteden*, 1636/ca. 1760 (HUA, St. Pieter, 115) (LvG); P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht*, Utrecht, 1919 (Bloys); de doctoraalscriptie kunstgeschiedenis van Barry Heinrichs en Gilda de Kiviet: *Onderzoek naar memorievoorstellungen in de Sint Pieterskerk te Utrecht*, 1996 (HK), en oculaire inspectie van Arie de Groot en mijzelf.

- NB 1 Citaten uit de Latijnse teksten van Buchelius zijn veelal vertaald op basis van de vertalingen van de Werkgroep Van Buchel olv dr. C. Smit.
- NB 2 + betekent dat het epitaaf of de zerk nog bestaat.
- NB 3 Alleen de epitafen en zerken van vóór 1610 zijn genummerd. Het getal voor de schuine streep geeft het epitaaf aan, het getal erna de zerk. Wanneer er alleen een schuine streep staat, betekent dit dat de kanunnik hier wel begraven is, doch dat er geen (familie)zerk bekend is.
- NB 4 De overledenen zijn allen kanunnik van de Pieterskerk, tenzij anders vermeld.
- NB 5 Bij foliëring Buchelius betekent 'l.' de linker- en 'r.' de rechterkolom.
- NB 6 Als peildatum is het sterfjaar gekozen, ook als bekend is dat de epitaaf of zerk jaren jonger of ouder is.

Nr. Jaartal Beschrijving epitaaf

-
- 1 Ca. 1400 Epitaaf Bernold († 1054) met de tekst:

Aan de allerhoogste God en tot heilige gedachtenis [van Bernold].

Hier is het gebeente van bisschop Bernold begraven. Laat de tong hem prijzen, want hij heeft grote geschenken gegeven. Zijn ambt verkreeg hij op deze wijze: toen de bisschopszetel vacant was, zijn er verwarde twisten ontstaan. Omdat het volk om een bisschop smeekte, is koning Koenraad gekomen om daar snel vrede te brengen. Heel het volk maakte aan de koning zijn wensen over de bisschop bekend. Gisela, zijn hoogzwangere vrouw, die teruggestuurd was, baarde in Oosterbeek een kind, zij had Bernold in haar omgeving. Aan hem verleende de koning het bisschopsambt, toen hem het nieuws gebracht was dat hem een kind geboren was. Als twintigste herder is Bernold Adelbold opgevolgd. Hij regeerde op goede wijze zeven en tweemaal tien [27] jaren. Hij verbond de Hollandse ridderschap aan de kerk. Voor de heilige [Johannes de] Doper, Petrus, Paulus en Lebuïnus stichtte hij vier voortreffelijke kerken. Het was op 19 juli, viermaal één, eenmaal duizend, eenmaal vijftig [1054] dat hij ten hemel voer. Een plotselinge dood is niet erg, als daaraan een goed leven is voorafgegaan. Waarschijnlijk heeft het epitaaf altijd bij het laagkoor gehangen, het is in de jaren 1580 door soldaten vernield. In 1603 liet het kapittel een nieuw wandbord maken dat toen op de muur voor het laagkoor werd geplaatst. Dit bord dat nu in de noorderzijbeuk hangt, kreeg toen een pontificale plaats midden op het muurtje dat het schip van het laagkoor scheidde, precies onder de muurschildering boven de triomfboog en recht vóór het erachtergelegen graf (B., f. 35^v, Van Akerlaken, 54–55).

- 2 1415 Epitaaf Petrus Bloem († 1415) met de tekst:

Hier is begraven Petrus Bloem, dienaar in goddelijke zaken, die hier zijn graad behaald heeft in de beide rechten en in de kunsten. In duizend met driemaal vijf, terwijl je viermaal honderd onthoudt, kwam aan dit leven een einde in Damascus. Moge hij in de hemel zijn opgenomen.

Oorspronkelijk was hier een religieuze voorstelling waarin een wapenschild was opgenomen. Bloem stierf tijdens een pelgrimage naar het H. Land in Damascus. Geen oproep tot gebed! In het grafschrift staat wel dat hij hier begraven is, maar dat is natuurlijk onmogelijk: in die tijd werd geen lijk van Damascus naar Utrecht vervoerd. Misschien gaat het om een lichaamsdeel (B., f. 39, r.; Bloys, 264, nr. 36; HK, nr. 5, De Groot e.a., Pieter Saenredam, cat. nrs. 45 en 46). Op de tekening uit 1636 zijn nog net twee staande figuren zichtbaar aan weerszijden van een geknield persoon. Nu is de hele voorstelling weggebikt, alleen de gotische omlijsting is niet weggehaald.

- 3 1418 Epitaaf voor mr. Alpherd van der Aa († 1418) met in de hoeken de vier kwartierstaten. Buchelius geeft alleen de tekst weer, waarin vermeld wordt dat de kanunnik hier begraven is, plus de wens: *Bidt voor hem* (B., f. 39, l.). NB: één der kwartieren, nl. die met de drie harten of plompebladeren, 2 en 1, is identiek aan het wapen op zerk nr. 21. Vergelijk zerk 30.
-

- 4 1421 Epitaaf mr. Johannes van Leidenberg († 1421). Zijn graftekst bevat de woorden: *Zijn ziel ruste in vrede, Amen*. Volgens Buchelius placht *een gevleugelde figuur de wapens te dragen, maar die zijn nu vernield* (B., f. 37, l., aldaar abusievelijk ‘Van Uttyenberch’ genoemd; LvG, f. 3; Bloys, 261, nr. 21; HK, nr. 9, hier per abuis ‘Van Uttenberch’ genoemd).¹ De voorstelling is weggebikt, van het epitaaf zijn alleen de omlijsting en het tekstgedeelte bewaard gebleven. Buchelius zag dit epitaaf aan de muur voor de derde pilaar, waartegenover hij begraven is. Het epitaaf heeft hier – ten oosten van het noordportaal – gehangen totdat het in de eerste helft van de 20^e eeuw in verband met de aanleg van centrale verwarming ten westen van het portaal geplaatst is.
-

Nr.	Jaartal	Beschrijving epitaaf
5	1447	Epitaaf mr. Wilhelmus Gerardi van Leyden († 1447), doctor in het kerkelijk recht, kanunnik en scholaster van het kapittel van St.Pieter, hier begraven. <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> . Beeldvoorstelling is vernield, Buchelius zag nog één wapenschild, dat nadien ook is weggebikt. Alleen de contouren van iets stervormigs of van een stralenkrans zijn nog waar te nemen. Vlg. Buchelius zou dit epitaaf ook gewijd zijn aan een Gerrit van Leiden, doch daarvan zijn nu geen sporen meer zichtbaar. In de tekstplaat die in zijn geheel bewaard is gebleven, is alleen maar ruimte voor bovengenoemde Willem Gerritsz. van Leiden (B., f. 39 ^v , l., f. 42 ^v , l.; Bloys, 260, nr. 20; HK, nr. 3; De Groot e.a., <i>Pieter Saenredam</i> , cat. nr. 47).
6	1448	Epitaaf mr. Petrus Franconis († 1448), licentiaat in het kerkelijk recht en kanunnik St. Pieter, hier begraven. <i>Bidt voor hem</i> (B., f. 40 ^v , l.; Bloys, 261, nr. 23; HK, nr. 8).
7	1449	Epitaaf Simon van Ostende († 1449). Buchelius kon op 4 sept. 1611 niet beschrijven wat hij hier zag (B., f. 40 ^v , r.; Bloys, 261, nr. 26; HK, nr. 7a). De beeldvoorstelling is afgebikt, alleen het tekstgedeelte is nog goed te lezen. Hier staat het overlijdensbericht van de kanunnik te lezen, met de mededeling dat hij hier begraven is, gevolgd door een oproep tot gebed: <i>Bidt voor hem</i> . Onder de tekst waren twee aparte wapenschildjes, waarvan het wapen afgebikt is. Onder dit epitaaf is op later tijdstip de tekstplaat van Simon Haw geplaatst.
8	1451	Epitaaf Johan Herboert († 1451), hier begraven. <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> . Buchelius heeft alleen tekst opgetekend en de naam abusievelijk weergegeven als 'Herbocet' (B., f. 40 ^v , l.).
9	1453	Epitaaf Johan van Brunsfeld († 1453), hier begraven. <i>Bidt voor hem</i> (B., f. 40 ^v , r.).
10	1456	Epitaaf hr. Johannes Lambertsz. († 1456), met opschrift en twee wapens. Geen info waar hij is begraven. <i>Bidt voor hem</i> (B., f. 39, r.).
11	1463	Epitaaf en familiegraf van in ieder geval drie leden van de familie Cloetinc: kanunnik Zweder Cloetinc († 1463), diens vader Willem Cloetinc, burger van Utrecht († 1434) en zijn vrouw Dilburga († 1438). Elk overlijdensbericht eindigt met de oproep om voor de overledene te bidden: [...] <i>bidt voor hem; bidt voor hem; bidt voor haar</i> . Deze teksten zijn in het Latijn. De gedenksteen die in 1963 is teruggevonden en weer ingemetseld, is overduidelijk één stenen plaat van 92,5 × 11,7 cm, waarop de overlijdensberichten verdeeld over drie vakjes gegrift staan. Dit betekent dat de plaat rond 1463 is gemaakt (B., f. 37 ^v ; LvG, f. 3; HK, nr. 12; <i>Maandblad Oud-Utrecht</i> , 37-3, 29-30).
12	1464	Onder een schildering van het Laatste Oordeel bevindt zich het epitaaf van hr. Otto van Snellenberch, pastoor te Lopik en eeuwig vicaris van de Pieterskerk († 1464), hier begraven. <i>Zijn ziel ruste in vrede. Amen</i> (B., f. 37, r.). Saenredam heeft dit epitaaf afgebeeld op zijn tekening van het schip van de Pieterskerk, gezien naar het westen (De Groot e.a., <i>Pieter Saenredam</i> , cat. nr. 45).
13	1467	Epitaaf mr. Everard van Duthe († 1467), hier begraven: <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> . Zerk met wapen Van Duthe, vijf rechterschuin balken, in de vloer draagt eveneens naam Everard van Duthe, zonder jaartal, zonder zielewens. Buchelius vermeldt dat hier tevens Johannes van Duthe rust (B., f. 39, r.; Bloys, 258, nr. 8 en 261, nr. 25; HK nr. 6). Van het epitaaf zijn nu alleen nog het tekstgedeelte en de lijst te zien.
14	1471	Epitaaf van hr. Reynerus Bonyneck († 1471), voormalig vicaris van de Pieterskerk, hier begraven. <i>Bidt voor hem</i> . Nu ingemetseld in hoogkoor (HK, nr. I; HUA, TA, Ib 11.12).
15	1471	Epitaaf NN († 1471), hier begraven, <i>bidt voor hem</i> , nu in archeologenkelder met tekstfragment en deel beeldhouwwerk (HK, nr. H).

Nr.	Jaartal	Beschrijving epitaaf
16	1472	Epitaaf en zerk Arnold Taets († 1472). Buchelius vermeldt abusievelijk 1462, maar zijn testament dateert van 1 mei 1471 (HUA, St. Pieter, 1122). Buchelius noemt dit epitaaf een <i>tabula memoriae causa</i> (gedenksteen). Buchelius vermeldt vier kwartieren op zowel de zerk als het epitaaf. Opschrift op epitaaf eindigt met [...] <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> (B., f. 37, l.; LvG, f. 3 ^v). Buchelius vermeldt abusievelijk 1462, maar zijn testament dateert van 1 mei 1471 (HUA, St. Pieter, 1122). Daarin uit hij de wens in het graf van hr. Jacob van Drakenborch te worden bijgezet en geeft hij opdracht tot een mooie zerk. Wapen Taets: dwarsbalk is op de uitgesleten zerk nog zichtbaar.
17	1478	Epitaaf en zerk van de vicaris hr. Petrus Johannis van Amsterdam († 1468). <i>Bidt voor zijn ziel</i> ; en voor zijn wettige zoon mr. Nicolaus Petri de Amsterdam, kanunnik van de Pieterskerk, 1478. <i>Bidt voor hem</i> . Bij het epitaaf lag de zerk die nu in het noorderportaal staat (B., f. 39 ^v , r.). Buchelius maakt geen melding van een religieuze voorstelling op het epitaaf.
18	1478	Epitaaf Hendrik Voss († 1478). <i>Bidt voor hem</i> . Geen info waar hij begraven is (B., f. 40 ^v , r.; Bloys, 263, nr. 31; HK, nr. D). Nu in de Pieterellenkapel. Het epitaaf is zwaar gehavend. Alleen de tekst is nog goed leesbaar. Van de religieuze voorstelling zijn de fragmenten bewaard gebleven. Op dit epitaaf is een Maria Lactans afgebeeld op de maansikkel. Hieronder vliegen twee engeltjes. Daaronder een knielende kanunnik geflankeerd door links de apostel Petrus met sleutel en rechts de apostel Andreas met Andreaskruis. Boven in het epitaaf is aan weerszijden van de beeldvoorstelling ruimte voor twee gedeelde wapenschilden, doch die zijn nu kaal.
19	1482	Nicolaas van Sperwoude († 1482): <i>bidt voor hem</i> ; en zijn moeder Mechtelt Dirck Keyersds. († 1454): <i>bidt voor die siel</i> . Boven de bovenste regel staan de letters 'h s', wat 'hic sepultus' betekent, hier begraven (B., f. 37, l.; Bloys, 262, nr. 29; HK, nr. 13; niet bij Saenredam, nr. 47). Het epitaaf zit nog steeds op dezelfde plaats. Van het epitaaf is alleen de lijst en de tekstplaat met twee wapenschildjes bewaard gebleven. De religieuze voorstelling was waarschijnlijk al vóór 1611 weggebikt. Buchelius merkt in dat jaar op dat de vier wapenschildjes – waarvan er nu nog twee onderaan aan weerszijden van de tekstplaat te zien zijn – met gips bedekt waren of overgekalkt.
20	1485	Epitaaf mr. Simon Haw [Hauw] († 1485), vicaris van de Pieterskerk en pastoor te Tuijl. Tekst in Middelnederlands: <i>God heb die sijel</i> . Geen info of Haw in de Pieterskerk is begraven, mogelijk is hij in Tuijl begraven (B., f. 40 ^v , r.; Bloys, 261, nr. 27; HK, nr. 7b). Oorspronkelijk afkomstig uit (omgeving) zuidtransept, nu is deze tekstplaat onder het epitaaf van Simon van Ostende geplaatst.
21	1488	Epitaaf Herman van Rijn († 1488), deken. <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> . Gedeeld wapen. Aanv. aan oostmuur zuidtransept, nu in Pieterellenkapel (B., f. 40 ^v , l.; LvG, f. 1; HvP, 242; Bloys, 264, nr. 34; HK, nr. E; HUA, TA, Ib 6.17, foto uit 1915). Het epitaaf is zwaar gehavend. Alleen de tekst is nog goed leesbaar. Van de religieuze voorstelling zijn fragmenten bewaard gebleven. Hier is Maria in de stralenkrans afgebeeld (Vgl. Openbaringen, 12: 1). Onder dit tafereel knielt een kanunnik geflankeerd door twee niet meer herkenbare beschermheiligen. Mogelijk is de figuur rechts een apostel vanwege de blote voeten en is de linkerfiguur St. Maarten: aan zijn voeten is een mens(je) zichtbaar. Onder de beeldvoorstelling is de tekstplaat. Een engel sluit het epitaaf af. Daaronder is het wapenschild aangebracht, waarop een gedeeld wapen was geschilderd, waarvan alleen het linkerwapen nog zichtbaar is met de golfjes van de rivier de Rijn.
22	1490	Epitaaf met twee wapens en opschrift mbt de broers Petrus († 1482), <i>bidt voor hem</i> , en Johannes Bij Jacobsz. († 1490), zonder zielewens (B., f. 38, r.). Buchelius maakt geen melding van een religieuze voorstelling op het epitaaf. Zerk.

Nr. Jaartal	Beschrijving epitaaf
23 1491	<p>Johannes de Wit († 1491). Buchelius zag op epitaaf de afbeelding van een kanunnik in gebedshouding, vergezeld van de volgende tekst:</p> <p><i>Toen men schreef eenmaal duizend, viermaal honderd, drie maal tien driemaal, eenmaal een [= 1491] sinds de geboorte van de Koning [= Christus], de uit het Woord geborene, in de staart van de steenbok en het licht van de zon. Hier ligt de held Jan de Wit de oude, doorkneet in de natuurkunde en de rechtsgeleerdheid, en die waardig was bisschop David te vervangen, zie, de teugels van het leven is hij ontweken. Nu vragen wij u, Christus: neem hem op in uw hemelen.</i> Ook hij had zijn graf bij het epitaaf. Wapen afgebeeld op zerk (B., f. 37, r.; LvG, f. 3; Bloys 264, nr. 35; HK, nr. 10).</p> <p>NB: Van de kanunnik in gebedshouding is nu geen spoor meer zichtbaar. Het smalle rechtergedeelte van de tekstplaat is beschadigd, hier zou een afbeelding kunnen hebben gestaan. Het epitaaf zelf is als gave steen ingemetseld in de muur. In de omgeving wijst niets erop dat hier iets is weggebikt. Is het epitaaf ooit verplaatst? Of was de biddende kanunnik een muurschildering? Of was die op de smalle rechterstrook van de tekstplaat afgebeeld? In dat geval ontbreekt de traditionele religieuze voorstelling.</p>
24 1494?	<p>Epitaaf met twee wapens, links Van Winssen: een geënte dwarsbalk, rechts Mouwer (of als Mouwer, bijv. Uter Corenmarkt), vier balken met 10 sterren 4, 3, 2 en 1. Buchelius noemt een zerk Van Winssen, en wel van Judocus van Winssen († 1494) en van hr. Jacob van Winssen († 1547), senior kanunnik van de vijf kapittels (B., f. 40, r.; LvG, f. 1; Bloys, 260, nr. 18). Op grond van de beschikbare gegevens hoort dit epitaaf bij de hier genoemde Judocus van Winssen († 1494), die vlg Booth een zoon is van Jacob van Winssen en Agnes NN (Booth, f. 416, nr. 6). Heraldisch kan het ook gaan om een zoon uit het huwelijk van Godschalk van Winssen en Elsabe Mouwer (in ieder geval 1404–1439), maar dan is de steen van ouder datum. Het is uitgesloten dat het epitaaf bij zijn neef Jacob hoort: diens moeder was een Woudenberch. Bij het epitaaf was geen religieuze voorstelling: hier was geen ruimte voor. Het epitaaf is 30 cm breed en bevat in een muurtje van 38 cm breedte.</p>
25 1495	<p>Epitaaf Heinricus van Coesfelt († 1495). <i>Zijn ziel ruste in vrede. Amen.</i> En zijn moeder Conigundus van Coesvelt († 1458), van wie niet vermeld wordt dat zij hier begraven is. Wel: <i>Haar ziel ruste in vrede. Amen.</i> Zuidwand kerk. Beide teksten in het Latijn. Dit epitaaf is aangebracht na het overlijden van Hendrik van Coesfelt. Tekst en religieuze voorstelling vielen binnen een gotische omlijsting die nog aanwezig is, het beeldverhaal is weggehakt (Bloys, 261, nr. 24; HK, nr. 4).</p>
26 15 ^e eeuw	<p>Laatste Oordeel, zonder tekst, nu in Pieterellenkapel (HK, nr. G). Links is de hemelpoort zichtbaar, Petrus legt beschermend zijn rechterhand op de schouder van de suppliantkanunnik, rechts is de wijd opengesperde hellemond afgebeeld.</p>
27 15 ^e eeuw	<p>H. Maagd met op haar schoot het staande Christuskind. Alleen het bovenste deel is bewaard gebleven, de eventuele afbeelding van de schenker, de wapenschilden en de tekst zijn verdwenen. Nu in de Pieterellenkapel (HK, nr. F).</p>
28 15 ^e eeuw	<p>Epitaaf van knielende kanunnik voor patroonheilige die in bisschopsornaat is afgebeeld. Geen tekst, geen wapens. Nu aan zuidwand kerk (HK, nr. A; <i>Westerheem</i>, 1969, 292).</p>

Nr.	Jaartal	Beschrijving epitaaf
29	1517	<p>Epitaaf Godfried de Coninck († 1517): <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> en Johannes de Coninck († 1566):</p> <p><i>Na met lof 52 jaar kanunnik van deze kerk te zijn geweest, is op 70-jarige leeftijd gestorven de heer Jan de Coninck, senior kanunnik van de vijf Utrechtse kapittels. Voor dit altaar heeft hij zijn stoffelijke resten neergelegd op 1 februari 1566. Gij die hier wandelt, wil hem met uw vrome gebeden helpen.</i> Familiegraf in zuidtransept.</p>
30	16 ^e eeuw	<p>Hier vlakbij zag Buchelius een wat ouder epitaaf van witte steen dat nog schitterde van de recent aangebrachte kleuren. Hierop is in het centrum het wapen De Coninck aangebracht met helmteken en in de vier hoeken vier wapenschilden van elk vier kwartieren. Op de steen is linksboven een koning met een scepter afgebeeld, en rechtsboven een boer met een houweel. Met onderaan de tekst: <i>De dood maakt scepters gelijk aan houweelen</i>. Op een apart veld staat: <i>D.O.M. (Aan God de allerhoogste lof)</i>. In de tekening die Buchelius van dit epitaaf maakte, wijst niets op een religieuze voorstelling (B., f. 40, l.). Datering gebaseerd op humanistische tekst en beeldvoorstelling. Familiegraf.</p>
31	Ca. 1519	<p>Epitaaf en zerk van mr. Johannes Modde († ca. 1519) en zijn moeder met zerk, waarop een gedeeld wapen is aangebracht met in de linkerbovenhoek een klimmende leeuw, daaronder drie donkere verticale banen en rechts drie diagonalen v.r.n.l. Tekst grotendeels onleesbaar, wel: <i>Bidt voor hem</i>. In de rekeningen wordt Modde voor het laatst in 1518 genoemd (B., f. 38, l; LvG, f. 2).</p>
32	1521	<p>Epitaaf en zerk mr. Gerard de Turri [Van der Toren], doctor in de beide rechten, kanunnik, deken van St. Pieter en vicaris-generaal van Utrecht († 1521). Stichtte dagelijkse mis op Driekoningentaltaar die is ingegaan op 1 juni 1521. Epitaaf bevat voorschriften tot zekerstelling van de uitvoering van de mis:</p> <p><i>A.D. 1521 is gestorven de eenwaarde mr. Gerard de Turri, doctor in de beide rechten, die op het Driekoningentaltaar een dagelijkse mis heeft gesticht, welke door de koorgezellen onder het luiden van de priem gelezen moet worden. Indien iemand dit veronachtzaamde, diende hij als vrome boete het dubbele van wat hij had moeten ontvangen aan de kerksfabriek te betalen, waaruit dat wat veronachtzaamd was weer goedge maakt zou worden. Dat zijn ziel en die van alle gelovigen mogen rusten in vrede. Amen</i> (B., f. 37, r. en f. 38^v, r.; HvP, 242; Bloys, 262, nr. 30; HK, nr. 11).</p> <p>NB: van het epitaaf is alleen het tekstgedeelte bewaard gebleven. Gezien de kraagsteenachtige contour is het zeer wel mogelijk dat hierop beeldhouwwerk gestaan heeft: de plaat is van boven rechthoekig en van onder boogvormig.</p> <p>Zerk midden in middenschip, waarschijnlijk ter hoogte van epitaaf of altaar (B., f. 38^v, r.; LvG, f. 2^v).</p>
33	1537	<p>Epitaaf Johannes Utenham († 1537). Hij is in Rome gestorven en begraven. <i>Moge God zich over zijn ziel ontfemen</i> (B., f. 40, r.; HK, nr. 2).</p> <p>Dit epitaaf is waarlijk een memorietafel: de overledene lag in Rome begraven, misschien was de overledene daar als pelgrim. Resten van polychromie zijn nog zichtbaar, ook nog van verguldsel. Tekstgedeelte wordt gedragen door een beschadigd engelenkopje met vleugels. De steen is in renaissance-stijl, er is geen spoor van een religieuze afbeelding, ook niet boven de tekstplaat.</p>
34	Na 1569	<p>Epitaaf Frederik van Honseler, bloedverwant van deken Jacob Uteneng, in wiens graf hij is bijgezet (B., f. 40^v, l.).</p>

<i>Nr.</i>	<i>Jaartal</i>	<i>Beschrijving epitaaf</i>
35	1578	Epitaaf hr. Cornelis Uteneng († 1578), senior kanunnik van de vijf kapittels, scholaster van St. Pieter, <i>die zich voor zijn kapittel zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Tot zijn gelukzalige nagedachtenis heeft het kapittel deze steen [in 1602/03] geplaatst. Hij heeft 82 jaar geleefd, en is heengegaan op 28 oktober 1578. Wanneer de dood gestorven is, zal ik herleven.</i> In centrum epitaaf is in een cirkel het wapen weergegeven met helmteken en daaronder de letter <i>D.O.M.</i> , geflankeerd door de vier kwartieren (B, f. 40 ^v , l.; HUA, St. Pieter, Fabrieksrekeningen 1602/03).

In de Pieterskerk zijn nu nog 22 epitafen te zien.

Tabel 2. *Volgorde van de epitafen, zoals die nu nog in de Pieterskerk te zien zijn, gaande van noordwand via westwand naar zuidwand, zuidtransept, dekenkapel en koor*

Noordtransept

1603 Bernold.

Noordwand

- 1482 Van Sperwoude, kale lijst, tekstplaats, oorspr. 4, nu nog 2 wapenschilden, moeder en zoon, geheel opgemaakt na overlijden zoon.
- 1463 Cloetinc, alleen 3 tekstplaten voor resp. zoon, vader en moeder; geheel opgemaakt na overlijden zoon.
- 1521 De Turri, tekst bevat alleen voorschriften voor misfundatie, geen wapens, mogelijk was er een beeldvoorstelling boven de tekstplaat.
- 1491 De Wit, nu alleen tekstplaat.
- 1421 Leidenberch, kale lijst met tekstplaat.

Pietermellenkapel

- 1478 Vos, religieuze voorstelling, tekst, 2 wapenschilden.
- 1488 Van Rijn, religieuze voorstelling, tekst, gedeeld wapenschild.
- ? Kanunnik aan voeten Maria, geen tekst, geen wapenschilden.
- ? Laatste Oordeel, geen tekst, geen wapenschilden.

Westwand

1448 Mr. Petrus Franconis, nu alleen tekstplaat.

Zuidwand

- 1449 Ostende, uitgevlakte beeldplaat, tekstplaat en plaat met 2 uitgevlakte wapenschilden.
- 1485 Haw, alleen tekstplaat.
- 1467 Duthe, uitgevlakte beeldplaat met daaronder de tekstplaat.
- ? Beeldhouwerk van knielende kanunnik voor ?, zonder tekst of wapens.
- 1415 Bloem, kale lijst met kaal wapenschild, waaronder de tekstplaat.
- 1495 Coesfelt, moeder en zoon. Kale lijst, waaronder de tekstplaat.
- 1447 Van Leyden. Kale lijst met daaronder de tekstplaat.

Transept

1537 Utenham, alleen tekstplaat zonder apart beeldhouwwerk, geen wapenschild.

Dekenkapel

1494? Winssen, epitaaf bevat alleen wapen, geen ruimte voor religieuze voorstelling of tekst.

Koor

1471 Bonyneck: alleen tekst.

Archeologenkelder

1471 NN, deel beeldhouwwerk met tekstfragment (HK, nr. H).

Tabel 3. *Zerken 1386–1611 in chronologische volgorde*

NB 1 + wil zeggen dat de zerk nu nog in de kerk aanwezig is of bestaat.

NB 2 het getal achter de schuine streep verwijst naar het bijbehorende epitaaf.

<i>Nr.</i>	<i>Jaartal</i>	<i>Beschrijving zerk</i>
1	1386	Sarcofaag (1054), zerk (ca. 1386) en epitaaf (ca. 1400) van bisschop Bernold († 1054). De zerk rustte op het laagkoor en is in 1952 naar de crypte verplaatst. Op de zerk stond met vergulde letters bovenaan: <i>ss. Baptiste, Petro, Paulo, Lebuino</i> . Deze namen verwijzen naar de vier kerken die Bernold in Utrecht en Deventer gesticht heeft. Onderaan stond: <i>Anno 1054, cuius anima requiescat</i> [gestorven in 1054, Zijn ziel ruste in vrede]. De lay-out maakt het aannemelijk dat de zerk diende als ondergrond voor het in 1386/87 gemaakte beeld van de bisschop dat er precies tussen in paste.
2	1399	Zerk van zowel hr. Arnold van Lokhorst, met het wapen Lokhorst, wiens tekst grotendeels onleesbaar is, als van hr. Nicolaes Lamberti († 1399). Zijn tekst heeft Buchelius geheel weergegeven: naam, functie, sterfdatum. Geen zielewens. Begraven in zuidzijde schip (B., f. 39 ^v , r.; LvG, f. 1 ^v).
3	1421	Zerk mr. Johannes van Leidenberg († 1421), graf is voor de derde zuil: <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> (B., f. 37, l.; LvG, f. 3; Bloys, 261, nr. 21; HK, nr. 9).
4	1434	Familiegraf en epitaaf van de familie Cloetinck, waarin resp. de vader in 1434, de moeder in 1438 en de zoon in 1463 zijn bijgezet. Zerk draagt familiewapen (B., f. 37 ^v ; LvG, f. 3; HK, nr. 12).
5	1441	Zerk Floris van Zoelen († 1441). <i>Moge hij rusten in vrede</i> . Geen wapenschild (B., f. 39 ^v , r.). Vanwege schrijfwijze was controle op datum nodig: de rekeningen van de kleine fabriek (HUA, St. Pieter, 194-1) wijzen uit dat FvZ in 1441 is overleden.
6	1467	Op zerk wapenschild Van Duthe: vijf rechterschuin balken, met in randschrift daaromheen: <i>Graf van mr. Everard van Duthe, kanunnik van deze kerk</i> . Zonder jaartal, zonder zielewens. Buchelius vermeldt dat hierin ook Johannes van Duthe rust (B., f. 39, r.; Bloys, 258, nr. 8 en 261, nr. 25; HK, nr. 6). Vlak daarbij epitaaf mr. Everard van Duthe († 1467): <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> .
7	1467	Zerk met gedeeld wapen van deken Pieter Zuermont van Hinderstein († 1467): I vier golvende dwarsbalken; II drie plumpebladeren 2 en 1. Zerk is hem <i>uit eerbied</i> geschonken. Lag begraven aan de noordwand van de dekenkapel (B., f. 40, l.; LvG, f. 1; HvP, 241; Bloys, 259, nr. 17).

BIJLAGE 14

Nr.	Jaartal	Beschrijving zerk
8	1468	Zerk van de vicaris hr. Petrus Johannis van Amsterdam († 1468), vicaris van deze kerk en zijn wettige zoon mr. Nicolaus Petri de Amsterdam, kanunnik van de Pieterskerk, 1478. De zerk heeft als randschrift <i>Graf van de vrome priester hr. Petrus Johannis, vader en leermeester van Nicolaus Petri, zijn wettige zoon. Bidt voor hem.</i> Op de zerk hangt het familiewapen, een dwarsbalk, aan een tak. Hieronder is de priesterkelk afgebeeld; in de vier hoeken zijn de vier kwartieren nog gedeeltelijk zichtbaar. Begraven in de zuiderbeuk. De zerk bevindt zich nu in het noordportaal (B., f. 39 ^v , r.; LvG, f. 1). Er was ook een epitaaf.
9	1472	Zerk Arnold Taets († 1472). Buchelius vermeldt abusievelijk 1462, maar zijn testament dateert van 1 mei 1471 (HUA, St. Pieter, 1122). Daarin uit hij de wens in het graf van hr. Jacob van Drakenborch te worden bijgezet en geeft hij opdracht tot een mooie zerk. Wapen Taets: dwarsbalk is op de uitgesleten zerk nog zichtbaar. Opschrift op epitaaf eindigt met [...] <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> (B., f. 37, l.; LvG, f. 3 ^v).
10	1482	Familiegraf Bij Jacobsz. bij epitaaf met vier kwartieren en opschrift mbt de broers Petrus († 1482), <i>bidt voor hem</i> , en Johannes Bij Jacobsz. († 1490), zonder zielewens (B., f. 38, r.). De beide broers zijn in de buurt van het epitaaf begraven. Het eerste kwartier is het wapen Zas, het derde kwartier het wapen Bij Jacobsz. Dit laatste wapen staat – zonder opschrift – op een nabijgelegen zerk (B., f. 38, r.). In de <i>Lijst van grafsteden</i> wordt de zerk van Jacobus Bij onder het orgel genoemd (f. 2). De verwantschapsgraad tussen deze Jacob Bij en de broeders Bij Jacobsz. kon bij de huidige stand van het onderzoek niet worden vastgesteld, maar waarschijnlijk gaat het hier om een familiegraf.
11	1491	Zerk Johannes de Wit († 1491) met als wapen de eenhoorn (B., f. 37, r.; LvG, f. 3; Bloys 264, nr. 35; HK, nr. 10). Epitaaf.
12	1494	Zerk van Judocus van Winssen († 1494) met familiewapen en hr. Jacob van Winssen († 1547). Deze zerk is in 1968 opgegraven en staat nu aan de noordwand van de noordkapel (B., f. 40, r.; LvG, f. 1; Bloys, 260, nr. 18; <i>Westerheem</i> , 1969, 289–297). Epitaaf.
13	15 ^e eeuw	Zerk met wapen Scroeikyn: 2 kepers boven elkaar. Familiegraf. Persoonsgegevens ontbreken (B., f. 37, r.; Bloys, 259, nr. 16).
14	1501	Zerk Johannes Maes, van de tekst is alleen nog leesbaar: <i>Graf van Johannes Maes</i> (B., f. 39, l.; LvG, f. 2).
15	1517	Zerk met wapen De Coninck. De zerk, naar de stilering te dateren rond 1517, is geheel gevuld met het familiewapen, drie kronen twee en een, en helmteken. Uit het helmteken reiken twee harige armen naar boven, de afbeelding daar is verloren gegaan. Op de zerk zijn geen kwartieren aangebracht. Tekst ontbrak. De zerk hoorde bij epitaaf van Godfried de Coninck († 1517) en Johannes de Coninck († 1566). Lag aanvankelijk voor een altaar in het midden van het zuidtransept en is nu in de noordingang geplaatst (B., f. 40, l.; LvG, f. 1).
16	1519	Zerk Gijsbert van Mierlo († 1519). Wapen: drie geknopte ruiten, 2 en 1, met zittende hond als helmteken (B., f. 39, r.; Bloys, 259, nr. 15).
17	Ca. 1519	Zerk en epitaaf van mr. Johannes Modde en zijn moeder, ca. 1519. Gedeeld wapen (B., f. 38, r.; LvG, f. 2).

BIJLAGEN BIJ HET HOOFDSTUK OVER DE MEMORIECULTUUR IN DE PIETERSKERK

Nr.	Jaartal	Beschrijving zerk
18	1521	Zerk mr. Gerard van Turri [Toren], doctor in de beide rechten, kanunnik, deken van St. Pieter en vicaris-generaal van Utrecht († 1521), hier [dus niet in de dekenkapel] begraven [mogelijk vanwege misfundatie op het Driekoningentaltaar]. <i>Bidit voor hem</i> (B., f. 37, r. en f. 38 ^v , r.; HvP, 242; Bloys, 262, nr. 30; HK, nr. 11). Zerk in schip kerk, wrsch ter hoogte van epitaaf waarop voorwaarden misfundatie.
19	1528	Grafzerk van de broers Hugo († 1528) en Dirck Willem Zwanincksz. van Abcoude († ca. 1575/76). In het hart van de zerk is een cirkel, waarvan het randschrift het overlijdensbericht van Hugo vermeldt; in de cirkel houdt een engel het wapen Zwanning vast (B., f. 38, onderaan links en rechts: teksten horen bij elkaar; LvG, f. 2).
20	Vóór 1529	Zerk van de familie Junius (De Jonge), tekst nagenoeg onleesbaar met uitzondering van Wouter de Jonge († 1529). Wapen inclusief vier kwartieren afgebeeld (B., f. 38, l.; LvG, f. 2 ^v).
21	1533	Zerk van Herman van Amerongen († 1533) die zich tooit met de wapens Bor. Midden op de zerk is in een cirkel het wapen Bor afgebeeld: een diagonaal met aan weerszijden 3 lelies, en in de hoeken de vier kwartieren, waaronder die van het geslacht Wassenaer. <i>Zijn ziel ruste in vrede. Amen.</i> Zerk bevindt zich vóór het zuiderportaal (B., f. 39 ^v , l.; LvG, f. 1 ^v).
22	1540	Zerk mr. Hugo Snel van Oudewater († 1540), licentiaat in de beide rechten, kanunnik van St. Pieter. Op de zerk is binnen een lijst zijn wapen weergegeven, onderverdeeld in vier kwartieren, en bekroond door het helmteken. In deze lijst staan zijn antecedenten vermeld, eindigend met de woorden: <i>Zijn ziel ruste in vrede. Amen</i> (B., f. 39 ^v , l.).
23	1541	Zerk deken Joris van Zolms/Solms († 1541) in middenschip. <i>Moge God zich over zijn ziel ontfermen. Amen.</i> Centraal het wapen met helmteken en in de hoeken de vier kwartieren (B., f. 38 ^v , r.; LvG, f. 2 ^v ; HvP, 243, 244). NB: ook niet in dekenkapel begraven.
24	1543	Zerk van mr. Franciscus Beyer van Rhenen († 1543). In de driepas zijn twee wapens zichtbaar, het helmteken is uitgewist (B., f. 38, l.).
25	1549	Zerk Christoffel van Amstel van Mijnden († 1549). Wapen met acht gedeelde wapenschilden, in totaal 16 kwartieren, die allemaal benoemd zijn. Uit helmteken ontspringen twee harige armen die lauwerkrans vasthouden, geen wens (B., f. 38 ^v , l.; LvG, f. 2; Bloys, 258–259, nr. 13).
26	1559	Zerk Wolferd de Wael van Vronesteijn († 1559). Persoonlijke overweging in randschrift rond twee gedeelde wapenschilden met daarboven het helmteken. <i>Tenwijl wij nog moeten beginnen, worden wij afgesneden en gaan wij ten onder. Nu slapen wij in het stof der aarde om op te staan op de jongste dag</i> (B., f. 39 ^v , l.).
27	1559	Zerk hr. Adam van Compostel († 1559). Centraal wapen met helmteken en in de hoeken de vier kwartieren, geen wens, alleen opmerking dat AvC <i>hier te ruste is gelegd</i> (B., f. 38 ^v , l.; LvG, f. 2 ^v).

Nr.	Jaartal	Beschrijving zerk
28	1564	<p>Zerk Ernst van Schayck († 1564) op 2,80 m. van de nis in het noordportaal. De zerk was al gereed in 1542. Buchelius vermeldt geen zielewens, wel stond er: <i>aan koorts lijdend heb ik de geest gegeven op 3 januari 1564</i>. Buchelius tekende het wapen van Van Schayck en van een latere eigenaar, Tydeman Knijff, dat hij abusievelijk 'Sas' noemt (B., f. 37, l.; LvG, f. 3^v; HK, nr. 1). Op de zerk is midden rechts nog steeds het wapen Zas, het wapen van zijn moeder, te onderscheiden. Buchelius heeft het wapen Van Schayck getekend en het wapen Knijff dat hij abusievelijk 'Sas' noemt. Tydeman Knijff was de latere eigenaar van de zerk. De zerk heeft een renaissance-versiering: in het centrum blazen rug aan rug twee engelen op de bazuin. Uit hun midden rijst een zwaard op. De symboliek verwijst naar de dag des oordeels. Onder de engelen zijn de wapens afgebeeld. Daaronder was nog een afbeelding: links wijst een man op een schild. Alle tekst en het grootste deel van de afbeeldingen is verloren gegaan.</p> <p>Waarschijnlijk lag het graf bij het altaar, gewijd in 1532, dat – ook weer waarschijnlijk – aan de noordwand van het noordtransept heeft gestaan, in de beschilderde nis – er zijn nog sporen van polychromie – onder de twee spitsboogvensters. Van minstens één raam heeft Ernst van Schayck het glas-in-lood bekostigd. Qua ronding en hoogte past het overigens ook precies in de romaanse noordkapel, maar dit gegeven spoot niet met bovengenoemde schenkingen van Ernst van Schayck.</p>
29	1567	<p>Zerk met twee wapens van Casper Oom van Wijngaerden († 1567). <i>Stoffelijk overschot van de aanzienlijke en voortreffelijke heer Kasper Oom van Wijngaerden</i>. Geen zielewens (B., f. 37, r.; LvG, f. 3).</p>
30	1569	<p>Zerk mr. Jacob Uteneng († 1569), licentiaat in de beide rechten, kanunnik en deken van St. Pieter (1541–1569). Het randschrift eindigt met de woorden <i>Bidt voor hem</i>. JvU was stichter van het Apostelgasthuis. Hij lag begraven aan de buitenmuur van de dekenkapel. De zerk is in 1968 opgegraven en staat nu aan de noordwand van de dekenkapel. Aan de muur hingen de epitaven van respectievelijk zijn broer hr. Cornelis Uteneng († 1578) en van zijn bloedverwant Frederik van Honseler († 1559) die in het graf van de deken is bijgezet. (B., f. 40^v, l.; LvG, f. 1; HvP, 244; <i>Westerheem</i>, 1969, 289–297). In het midden van de zerk is in een langwerpige lijst prominent het wapen, 3 ruiten twee en een, met helmteken afgebeeld, in de vier hoeken de vier kwartieren. Renaissance-zerk: in het centrale kruis leunt een putto op een doodshoofd met aan weerszijden de woorden <i>Vivendo morimur</i> [door te leven sterven wij]; midden onder is een doodshoofd afgebeeld met daaronder de woorden <i>mors ianua vitae</i> [de dood is de poort tot het leven] met aan weerszijden maskers en wildemannen en eronder bloemenranken. De afbeelding boven in de zerk is niet goed herkenbaar: is hier het doorboorde hart van Christus afgebeeld?</p>
op nr. 18	1572	<p>Grafopschrift Gerard ten Bussche († 1572), versierd met centraal wapen en vier kwartieren in de hoeken plus het volgende memento-mori-achtige opschrift: <i>Luister eens, voorbijganger, beloof jezelf geen lang leven. Ik, Gerard ten Bussche, kanunnik van dit heiligdom, heb midden in mijn loopbaan op 3 juni 1572 mijn stoffelijke resten hier neergelegd, in afwachting van de Dag des Oordeels, wiens nagedachtenis [...]</i> (B., f. 38^v, r.).</p>

BIJLAGEN BIJ HET HOOFDSTUK OVER DE MEMORIECULTUUR IN DE PIETERSKERK

Nr.	Jaartal	Beschrijving zerk
op nr. 19	1575/76	Grafopschrift van Dirck Willemsz. van Abcoude. Op de zerk reikt een hand uit de hemel die een doorboord hart vasthoudt. Verder staat er zijn lijfspreuk vermeld: <i>zonder bitterheid</i> ; ook staat er apart <i>broeders verenigd</i> en is het wapen met de vier kwartieren afgebeeld. In het randschrift staat een bericht aan de voorbijganger met een persoonlijke overweging: <i>Houdt de pas in. Onder deze steen ligt begraven het lichaam van Dirk, voortgekomen uit een verwant geslacht. Hij ligt hier broederlijk verbonden met zijn broer. Zie lezer, zoals de bloem verwelkt, zo vergaat elk mensengeslacht</i> (B., f. 38, onderaan links en rechts: teksten horen bij elkaar; LvG, f. 2; Louise van Tongerlo, 'Dirk van Abcoude. Leven tussen oud en nieuw in de zestiende eeuw', in: <i>Jaarboek Oud-Utrecht</i> , 1994, 55-83).
31	1581	Zerk van mr. Pieter Camp († 1581) begint met tekst: <i>Zie, ik was als verdord gras in de akker, en nu slaap ik in het stof, om op te staan op de jongste dag.</i> Op de zerk is in het centrum een cirkel aangebracht met daarin zijn gedeeld wapen. Het overlijdensbericht eronder eindigt met de woorden: <i>Zijn ziel ruste in vrede</i> (B., f. 40, r.; LvG, f. 1). De zerk bevindt zich nu aan de zuidwand in de noordkapel.
32	1584	Zerk van hr. Johannes Robertsz. van Poortvliet († 1500) en van Johannes van Lichtenberg († 1587), <i>vicaris en dienaar, hoewel onwaardig van het woord Gods. Moge God zich over zijn ziel ontfermen. Amen.</i> Op de zerk staat vermeld dat Joh. van Lichtenberg de zerk in 1584 heeft laten behouwen met het overlijdensbericht van Van Poortvliet, voor wie hij kennelijk hoge achting had. Wapen van Lichtenberg: drie gekruiste stokken (B., f. 38, r.; LvG, f. 2; Bloys, 259, nr. 14). (B., f. 38, r.; LvG, f. 2; Bloys, 259, nr. 14).
33	1603	Zerk mr. Johannes del Vael († 1603) uit Oudenaarde in Vlaanderen. Zerk geplaatst door Johannes Valerius, licentiaat in de beide rechten en kanunnik van St. Pieter, oudst residerend lid, <i>uit vroomheid en om hier zelf begraven te worden</i> (B., f. 38 ^v , l.).
34	?	Zerk met als wapen: drie harten of plompebladeren, 2 en 1, zonder tekst (B., f. 39, l.).
35	?	Zerk waarop alleen nog een versleten gedeeld wapen te zien is, en wel 3 ringen, 2 en 1, en een struisvogel (B., f. 40, 2.).
36	?	Zerk waarop alleen nog een versleten wapen te zien is: drie klimmende leeuwen 2 en 1 (B., f. 40, 2.).

BIJLAGE I 5

Eeuwigdurende memoriestichtingen in de Buurkerk, zowel jaargetijden als maandstonden

NB: In heel wat akten in dit boek is geen memorieverplichting vermeld. Wel zijn alle percelen eigendom van de pastoors en vicarissen van de Buurkerk, die hun percelen beheren en zelf aankopen doen. In dit boek staan ook voorbeelden van pacht- en koopcontracten. De pachtcontracten heb ik buiten beschouwing gelaten als de venverving van het perceel mij bekend was. Een voorbeeld van een koopakte: 1393 mbt Tolsteeg, 1400 mbt Raven.

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigten	Schenking	Soort memorie	Bron
1? > 1302	Werner Hugensz.	?	?	25 schelling uit perceel in oude-wanthesis aan Donkerstr. dat hij deelt met Ermbrecht Ermbrechtsz.	? Transportakte	Mem. 33-34
2 Ca. 1318	Jan Vrencken	Voor hemzelf	1	Rente van 10 groten en 2 hoen uit huis aan wz Weerd; vicarie: lampstichting op altaar van Driekoningen en H. Sacrament aan nz (1318)	Momigwijn voor blinden met Pasen (5 gr.); zingen van <i>Regina celi letare</i> in paasvespers (5 gr.)	Cart. 48; 70; 114. Familie kocht in 1344 bank met graf in transept en schoon ornament (Cart. 5, 35, 39)
3 1322	Commandeur johannieters	Tydeman die buere daer God die ziele off hebben moet	1	1 pond zwarte tournoysen uit huis in Strosteeg	? [jaargetijde]	Mem. 41-42
4? > 1336	Hr. Thomas als procurator ? H. Geest (erfgenaam van Ermbrecht Ermbrechtsz., zie onder 1)	?	?	25 tournoysen uit huis in Schoenmakershal	? Transportakte	Mem. 33

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigten	Schenking	Abstede	Soort memorie	Bron
5 1350	Coman Aernt	Overmits verlossemisse sinne ouder zielen ende zalicheit Jacobs witten zinne sustersoen ende andere guede lude die hem goet ghedaen hebben	3	9,5 morgen land in	Abstede	Vicariestichting op naam van Jacob de Wit	Cart. 157-158
6 1352	Hr. Henricus van Tyneren, priester	Hillegonda, vr. van Jan Roe-lofsz. de baar- denmaker en haar twee dochters Zwaneld en Beatrix	3	2 pond zwarte tournoysen uit huis aan Donkerstraat		Drie jaargetijden	Mem. 35-36
7 1352	Hr. Godschalk van Reden, vicecureit Buurkerk	Voor hemzelf	1	6 morgen land in St. Nic. parochie		Maandstonde: vigilie, dodenmis (<i>missa pro defunctis</i>) en begangenis met gebeden	Mem. 101-103
8 1354	Jkvr Aleid Mengede Heynend.	Haar vader en moeder en haarzelf	3	3 huizen: aan Jansveld, Springwijk en Lijnmarkt		Maandstonde met vigilie, zielmiss en begangenis met kruis	Mem. 53-54; SBA II, 318-e; haar vader schonk vóór 1361 een pel > ornamant (Cart. 39)
9 1355	Ghisebrecht van Driel	Voor hemzelf	1	5 schelling 4 penningen uit 2 morgen land in Blok van Jurphaas		Maandelijks (13 x per jaar) grafbezoek met kruis; kerkbouw	Mem. 62-63, 112-113; SBA II, 2, 10; Cart. 54

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
10	1358 1375	Wouter van Colenberch, zoon van Wouter van Colenberch × Beatrix	5	1358: een vierdel land in Westbroek 1375: percelen ter waarde van 50 loot fijn zilver, 63,5 pond was en 20 taken traan	1358: jaargetijden plus armenzorg (ter waarde van 8 schelling) voor ouders en hemzelf in minderbroederskerk (die van de stichter te melden in sermoen); bijdrage aan vicarie St. Aagtenalt. in Jacobikerk; kerkbouw Buurkerk 1375: kaarsen en lampen in kerken minderbroeders en Mariëndaal; jaargetijden van hemzelf en zijn vrouw te minderbrs., predikheren, Mariëndaal en begijnhof (alle met pitancie); Buurkerk; jaargetijden op beide sterfdagen best. uit vigilie en zielmis	SBA II, 322a, 342; Mem. 132–136; Cart. 58, 67
11	1359	Gijsbrecht Potter	1	Rente van 8 schelling uit huis aan Twijnstraat	Jaargetijde; 3 pond voor zielmissen	Mem. 23–24; SBA II, 318–o
12	1360	Johan Wamelaar, smid × Elsabe	2	Rente van 2 pond uit huis aan Smeestraat	Twee jaargetijden	Mem. 29–30; SBA II, 318j

<i>Nr.</i> Jaar	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
13 1360	Steven Gerardsz. van Groenewoude × Aerneld	Echtbaar zelf <i>ende voer der gheene zielen dat sy voir begerende syn</i>	2 +	Renten uit 4 percelen ter waarde van 66 groten en 2 pond 5 schelling	Begangenis van een graf in Buurkerk op dinsdag en woensdag na Allerzielen. NB: echtbaar in Predikherenkerk begraven, aldaar bij memoriediensten 4 stalkaarsen om graf; in kerken bedelorden: vigilie en 2 gezongen missen: ter ere van H. Kruis en zielmis. Pitancie. Kerkbouw	SBA II, 2, 186–189; SBA II, 343; Cart. 100–101
14 1360	Werner Braem	Dirck Meynaertsz. 'van wie God de ziel hebben moet' en zijn vrouw Geertruid	2	Rente van 6 pond uit lening van 124 pond penningen voor bouw noordtransept	Maandstonde en jaargetijde: vigilie, zielmis en grafbezoek met kruis; gift voor feestelijk gezongen mis die Geertruid heeft ingesteld	Mem. 61
15 < 1361	Wouter van Voerschoten, zoon van Dirck Korthozens van Colensd.	Zijn vrouw Fye Wouter	1	Pacht van 4 pond en 4 hoen uit halve viertel in Maarsseveen	Jaargetijde: 20 schelling voor vigilie en zielmis, beide met grafbezoek; armenzorg tijdens zielmis; kerkbouw	Cart. 51, 114. Fye schonk Buurkerk vóór 1361 een bruin ornament (Cart. 40)
16 < 1361	Peter Scoree	Zijn vader Tyman Scoree, zijn vrouw Belye en Peter Scoree zelf	3	Rente van 1 pond per jaar uit huis aan Jacobssteeg	Drie jaargetijden	Cart. 47, 114
17 < 1361	?	Ave van Mynden	1	5 gld	?	Cart. 54, 114

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
18 < 1361	Mr. Jan van Capenborch	Mr. Jan en zijn vrouw Hidegond	2	Rente van 1 pond 6 duit uit huis aan Vismarkt	Jaargetijden: vigilie en zielmis, grafbezoek met kruis door koster gedragen	Cart. 50
19 < 1361	Peter van Amerongen Jansz.	<i>Om sine ouder ziele onde om sijns selfs ziele</i> en alle anderen voor wie hij dit wil	> 3	Rente van 15 groot uit huis aan Lijnmarkt boven het kleine watersteegje	Jaargetijde: 5 priesters moeten elk jaar een zielmis lezen; kerkbouw. Schenking noemt hij <i>almossen</i>	Cart. 53
20 < 1361	Jkvr. Korstine Jacob de cupersd., hv Roetaert van Lanscroen	Voor haarzelf	1	Rente van 1 pond per jaar	Jaargetijde incl. grafgang; kerkbouw	Cart. 63; haar vader kocht in 1344 zitplaats in transept incl. graf (Cart. 36)
21 1361	Goude van Voerschoten, Wouter van Voerschotensd.	[...] <i>pro salute anime sue, suorum parentum et progenitorum</i> [...]	3+	Rente van 10 groten per jaar en 2 pond	Jaargetijde voor Goude en voor haar vader Wouter	Mem. 64-66
22 1362	Dirck Baers van Tulle	Voor hemzelf	1	2 pond uit 4 hont land te Vuilkoop	Jaargetijde 6 schelling, armenzorg 29 schelling, kerkbouw 3 schelling	SBA II, 2, 42-44; SBA II, 344; Mem. 34; Cart. 57
23 1363	Jacob van der Putte × Oedel en hr. Claes Tols	Voor hemzelf	3	5 morgen land in Lopik	Vicarie/memorite (in canon doen zetten)	Cart. 23-24, 63; SBA II, 339; Vis. 51, 81-82; Off. 1557/58
24 1365	Willem Hu- gensz. × Margriet	Echtpaar	2	400 pond penningen	Maandelijks graf begaan met kruis en armenzorg (10 schelling); armenzorg; kerkbouw; tot St. Ewoutsmis 10 schelling = 6 groten en 2 schelling voor kaarsen	SBA II, 2, 353-354; Cart. 131

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
25 1370	Corstjine, wed. Gijsbrecht van Driël	Jvr. Aleyd van den Spiegel, 2 haar zuster, en hun broer Jacob van den Spiegel, die beide kinderloos gestorven zijn (Booth, f. 348)	2	Rente van 4 pond, 3 schelling 4 duit In datzelfde jaar schonk zij de kerkmeesters Buurkerk huis aan Buurkerkhof wz dat zij van Alyt geërfd had	Maandstonde voor Aleid met vigilie en zielmis; jaargetijde voor Jacob; kerkbouw	Mem. 60-61; Cart. 65; Korstijn schonk Buurkerk een gulden ornament (Cart. 5)
26 1371	Dirc, Jacob, Johannes en Werner, broers, als zonen en erfenamen van Johan van den Spiegel (Booth, f. 348)	Ter memorie van hun vader Johan van den Spiegel en hun – niet nader aangeduide – moeder en al hun voorouders	2 +	Verschillende percelen te Kortenhof	?	Mem. 122-131; SBA II, 285; JvdS schonk Buurkerk een gulden kazuifel en een zilververgulde kelk (Cart. 4, 17, 28)
27 < 1371	?	Korstine Keyl	1	2 pond	?	Cart. II4
28 < 1371	?	Zwanelt slotenmakers	1	10 schelling	?	Cart. II4
29 > 1371 < 1393	?	Gheryt van den Veen	1	2 pond	?	Cart. II4
30 > 1371 < 1393	?	Jan Roelofs.	1	13 schelling 4 duit	?	Cart. II4
31 > 1371 < 1393	?	Aernt Ryem	1	2 pond	?	Cart. II4
32 > 1371 < 1393	?	Jan Liebaert	1	20 groten	?	Cart. II4
33? > 1371 < 1393	?	Hr. Ghisebrecht van Muiden, cureit Buurkerk	1	1 pond	? Aflosbare lening	Cart. II4

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigen</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
34 > 1371 < 1393	Kinderen Hendrik de Bolc	Hendrik de Bolc?	1	30 schelling per jaar uit huis aan Koestraat	?	Cart. 115. Familie kocht in 1344 bank en graf in kruiswerk (Cart. 36)
35 > 1371 < 1393	Gheriic	[...] tot heghetiden mede te doen (liturgie/armen-zorg?)	1	2 pond	?	Cart. 115
36 1372	Hr. Peter van der Wedde, pastoor Buurkerk	Zijn overleden zuster jkvr. Liesbeth van der Wedde <i>daer God die ziel of hebben moet</i>	1	Aflosbare lening van 48 pond à 3 pond rente per jaar	Maandlijks grafbezoek	Mem. 63; Cart. 107, 114
37 1377	Hugo Mouwer, zoon van Mengde Heyne, natuurlijke, gelegtinmeerde broer van Geertuid, wed. Egbert Lewen	Hugo Mouwer <i>propter deum et anime sue salutem</i> ; [...] <i>opus pietatis</i> [...] <i>ad opus dominorum cinatorium et beneficiorum in eadem s. ecclesia par. civile</i>	1	3 pond zwarte tournoysen à 16 penningen uit huis aan Molensteeg bij hr. Voltraeds brug [Vollersbrug]	Maandstonde	Mem. 49-51; 52-53
38? < 1379	?	?	?	Grond te Werkhoven	?	Mem. 107-109
39 1380	Matrona Cristina, wed. mr. Coenraad van Honcville, en zijn vrouw Cristina, en hun ouders	Coenraad van Honcville, zijn vrouw Cristina, en hun ouders	6	200 Utr. stadspound [800 stuiver]	Jaargetijden	Mem. 54-55
40? 1380	St. Aagtenbroederschap Utrecht	?	?	Rente van 6 pond per jaar uit 2 akkers in Loosdrecht	? Koop?	Mem. 164-165
41 1381	Hr. Gijsbert van Hamelenberg, Domvicaris	Vicarie in Buurkerk tot zieleheil hemzelf, zijn ouders, weldoeners en alle gelovige zielen; maandstonde voor ouders	3+	3 pond uit 6 percelen te Soest	Maandstonde op de 14 ^e van elke maand; 1 pond op 10.000 martelarendag	Cart. 152-153

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begun- stigten	Schenking	Soort memorie	Bron
42 1381/ 1382	Johan van Clarenburg	Jkvr. Margriet, hv Aernt van Broekhuizen en hun zoon Zweder	2	4,5 schelling uit huis bij Viebrug; 8 pond penningen uit huis Clarenborch	Jaargetijden: vigilie en zielmis op zondag letare; monigwijv voor armen met Pasen; armenzorg in Goede Week	Mem. 46; Cart. 73-74; SBA II, 223
43 1382	Peter Scroeyken	?	?	1 pond zwarte tournoysen uit huis in Strosteeg	<i>Opus pietatis</i>	Mem. 42-46
44 1382	Frederik de Lange	?	?	4 morgen land te Weden	?	Mem. 98-99, 147; SBA II, 313 (1462). Tyman de Lange schonk Buurkerk vóór 1401 gulden kazuifel (Cart. 18)
45 1382	Claes Petersz.	?	?	1 morgen land te Cothen	?	Mem. 106-107; SBA II, 280
46? 1384	Scade van Tul	?	?	3,5 morgen land te Tull	Koop	Mem. 115; Cart. 115. Zie ook 1393
47 1386	Hr. Zeger Passert, vicaris SM	Zijn zuster Korslijn Johan Maesd.	1	1,5 schelling per jaar	Maandstonde	Mem. 66-67
48? 1387/ 1392	Gerrit Utenleen	?	?	Kwart van 5 morgen land op Buerveld bij de Bilt	Koop	Mem. 104, 105-106
49 1388	Johan van Wijk, bastaard van Willem van Abcoude en Duurstede	?	?	4 morgen land te Kamerik	?	Mem. 119-121; SBA II, 283. NB: gerecht wordt <i>asinc</i> genoemd!
50 1389	Fye van Haeften, vrouw van Tyman van Damassche	Voor haarzelf	1	2 morgen land in 't Wael	Jaargetijden in verschillende kerken en kloosters; armenzorg; kerkbouw Buurkerk	SBA II, 345; Mem. 115-116; Cart. 71-72

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigen</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
51 1390	Alyt, Dirck Hermansz., × Johan Petersz.	Haar vader Dirck Hermansz.? Land had zij van hem geërfd	?	8 hont te Kamerik	?	Mem. 121
52 1391	Jan Pot	?	?	Rente van 4 pond per jaar uit huis Nic.kerkhof	?	Mem. 83; sba II, 3181. Een Jan Pot kocht in 1344 bank en graf in noordtransept (Cart. 36)
53 1391	Tyman Jacob Langensz., namens zijn oom hr. Aernt Pot, deken sr, als erfgenaam van Frederik de Lange	?	?	7 morgen land op Meerfeld te Bunnik	?	Mem. 97-98, 99-101; sba II, 279, 296. Zie ook 1382 en 1397
54 ² 1392	Alyd Jan Pottend.	?	?	Driekwart van 5 morgen land op Buerveld bij De Bilt	Koop	Mem. 104-105 (zie 1387)
55 1392	Ghisebert de Gruter	[...] om te bidden voor de 3 zielen van zijn ouders en henzelf	3	5 schelling uit huis onder de hal > onder de handschoenmakers	Drie jaargetijden	Mem. 31-32
56 1392	Nelle, wed. Willem Vink, en hun 3 dochters	?	?	Huis aan eind Donkerstraat	?	Mem. 55-59
57 1392	Johan van Driel	?	?	3 morgen land te Jaarsveld; in 1393 leent/schenkt hij de Buurkerk 25 en in 1494 36 oudschilden tot kerkbouw	? Gift 1393 voor armen (zie onder armenzorg). Gift 1394: wijn bij uitvaart; bouw gasthuis	Mem. 109; sba II, 286, 309; Cart. 77-78; 86-87
58 1392	Hendrik van Leeuwenberg	Voor henzelf	1	5 huizen	Grafbezoek op Witte Donderdag na uitdeling mandaten die hij heeft ingesteld	Cart. 79-81

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigde(n)</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
59 < 1393	?	Dirc Hughensz. en zijn vrouw Wendelmoed	2	3 pond	?	Cart. 115, 156
60 1393	Jacob Hermansz.	Voor zichzelf, zijn vrouw en de moeder van zijn kinderen	3	25 loop kalk voor kerkbouw	?	Cart. 1
61 1393	Ghisebrecht Hendriksz. over de Vecht	Henrick Trinden [Braemsz.?] sr. en zijn 2 echtgenotes: Liesbeth en Mechtelt en zijn zoons Braem en Henrick jr. en diens vrouw Liesbeth, Mechtelt van der Gheyn en Ghisebrecht Hendriksz. zelf	8	Rente van 5 pond penningen per jaar à 8 plakken	Jaargetijden	Mem. 74-75. Heyn Trinde Braemsz. kocht in 1344 bank en graf in noordtransept (Cart. 37)
62 1393	Fye hv Evert Gruter de schrijver	Voor haarzelf	1	Lening à 1 pond lijfrente per jaar	1/2 pond voor memorie; 1/2 pond voor kerkbouw	Cart. 75
63 1393	Geertruid van Bunschoten, begijn	Voor haarzelf	1	Lening à 1 pond lijfrente per jaar die na haar dood aan Buurkerk ten goede komt	1/2 pond voor memorie; 1/2 pond voor kerkbouw	Mem. 63-64; SBA II, 2, 322b; Cart. 78, 115
64 1393	Petrus Johannesz.	?	?	Percelen te Bunnik	?	Mem. 116-117
65 1393	?	Direk Ruysch	1	Rente van 3 Dordtse plakken	?	Mem. 66
66? 1393	Frederik van Meerlo	?	?	Rente van 4 loot zilver en 2 pond uit huis in Tolsteeg aan wz gracht	? Koop	Mem. 21; SBA II, 275; 318 ^v

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
67 1393	Korstin Bertousd.	Voor haarzelf	1	1 pond penningen per jaar	1/2 pond voor memorie; 1/2 pond voor kerkbouw	SBA II, 322c; Cart. 70
68 1393	Hr. Johan van Arnhem, kapelaan Buurkerk	Hemzelf en Agnete Johan van Zijlsd.	2	10 pond uit huis aan Nieuwstraat	?	Mem. 30-31
69 1393	Willem Scade van Tulle	?	?	9 schelling uit huis aan Donkerstraat; 3 Dordtse plakken	?	Mem. 34, 69
70 1394	Johanna van Leeuwenberg, wed. Jan Jacobsz.	Henricus van Leeuwenberg, haar oom	1	2 pond uit huis aan Korenmarkt; 1 pond uit huis in Springwijk	Maandstonde	Mem. 24-29, 36-39; SBA II, 318 f.
71 1395	Roelof Pijl × Barbara en hun nicht Rexe Gerrit Pijlsd.	?	?	1 morgen land aan de Maarn in Reynaerscoep	?	Mem. 118
72 1397	Jkvr. Aleyze, wed. Jacob Langen, en hun dochters Ave en Liesbeth en hun zoon Tydenan, gemachtigde van zijn oom hr. Aernt Pot, deken sp	?	?	Helft van viertel land te Oukoop	?	Mem. 114-115; SBA II, 292. Zie ook 1382 en 1391

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
73 1397	Hendrik, Johan en Elborch de Wit, broers en zus	De voorz. jkvr. Elborch en 3 hun ouders	3	Helft van 12 morgen land te Overlangbroek	Elk jaar 2 stadspond voor Duitse Huis op Aswoensdag; 1 pond voor hr. Roetaerts altaar in Buurkerk; 1 pond tot memorie jkvr. Elborg te Predikheren; × pond tot memorie Elb. en haar ouders te Minderbroeders	Cart. 117, 203-204
74? 1398/1436	Pelgrim van Wael	?	?	1398: rente van 8 pond penningen per jaar uit hoofdsom van 32 oudschilden; 1436: jaarl. rente van 1 oudschild uit stadsrente en 1 gouden biss. Florisgld. uit huis Venusberg	Lening in verband met kerkbouw?	Mem. 1, 71, 84-85; zie ook onder 1436
75 1398	Tydeman Vrese [de Vries]	?	?	Hofstede in het Gein	?	Mem. 110-111; SBA II, 281
76 1399	Willem van Alendorp	?	?	2 pond zwarte tournoysen uit huis in Strosteeg	?	Mem. 39-42
77 1400	Abraham van Lantscroen, broer van Joh. van Lichtenberg	Jkvr. Braem zijn vrouw	1	Rente van 2 ag à 29 wit	Jaargetijde	Mem. 74
78? 1400	Zweder van Oudaen × joffr. Oedel Gijsbrecht van Ruwielssd.	-	-	1/2 morgen land op Raven, die de cureiten in 1552 aan de kerkmeesters Buurkerk verkocht hebben	Koop	Mem. 111-112, 146-147; SBA II, 2, 92-94; SBA II, 288

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
79 1401	Beerte, hv Reynaer Gerritsz.	Voor haartzelf	1?	Rente van 6 pond zilver = 48 pond = 4 Holl. Will.gld. en 3 hoen uit 2 percelen aan Jan van den Rijnsteeg	? tot behoef der aineyten enter <i>ghemeene ghesellen tot buekerc turecht</i>	Mem. 70-71
80 1402	Liesbeth Claes Andrieszd.	Voor haartzelf	1	Rente van 20 pond penningen per jaar	Transactie binnen 14 dgn na haar dood	Mem. 69-70
81 1402	Tydeman van Hamerstein	?	?	Een viertel land in de Nieuwevaart te Vreeswijk	?	Mem. 138-141; SBA II, 295
82 1403	Jan Hombout	Nicolaas van Loenen, <i>daer God die ziel of hebben moet</i>	1	Rente van 1 pond per jaar	Jaargetijde	Mem. 71
83? 1405	Gerrit Zoudenbalch	?	?	Helft van halve hoeve land te Jurphaas	? Koop	Mem. 113
84 1406	Hildegont Maasland	Stichtster en haar ouders	3	3 morgen land te Oudwulven en 4 pond uit huis bij St. Jansbrug	Jaargetijde in minderbroedersklooster alwaar zowel zichzelf als haar ouders zijn bijgeschreven op zondagse rol	Mem. 48-49, 72-74
85 1407	Peter Willemsz., burger van Oudewater	?	?	Goederen te Linschoten	?	Mem. 121-122; SBA II, 289
86 1408	Jan van Lanscroen die dit perceel van zijn zuster Hase geërfd had	Zijn zuster Hase en zijn neef Claes van Mynden	2	1/4 ^e van 4,5 morgen land te Lopik	[...] <i>voer memorie</i> [...]	Mem. 148
87 1409	Hr. Frederik van Hove, Domvicaris	Voor hemzelf	1	2 pond zwarte tournoysen	? <i>pro memoria sua post mortem suam</i> [...]	Mem. 67-69; SBA II, 322d (zie ook 1410)
88? 1409	Johan van Blokhoven	?	?	3 hont land aan singel	Koop	Mem. 23

<i>Nr.</i>	<i>Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
89	1409	Jelis van der Velde × jkvr. Stefanie namens Jacob van Lichenberg × Margriet (die erfde van Ghisebrecht over de Vecht Hendriksz., zie boven 1393)	? Zijn oom, hr. Frederik van Hove (zie boven 1393)	?	Renten uit huizen aan St. Jansveld en Twijnstraat	?	Mem. 46-48; SBA II, 273
90	1410	Hr. Willam Gabriël, vicaris Buurkerk aan St. Andreasaltaar	Zijn oom, hr. Frederik van Hove (zie boven 1393)	1	5 pond. uit 12 morgen land te Zegveld	4 jaargetijden en wel in Dom, Buurkerk, Jacobikerk en Mariakerk alwaar ook een mis op St. Andriessdag	Mem. 75-77
91	1410	Korstijn Hendrik van der Velded., hv Jacob Kimperinc	? ?	?	Viertel in Vreeswijk	?	Mem., 110
92	1412	Gerborch wed. Gerrit van Vloeten, hun kinderen Wonne en Willem, Aernt Ewoutsz. van Vloeten × Liesbeth, hr. Jacob Gabriël, vicaris Buurkerk, Gerrit de Haen, Folpert Foeyt en Hendrik Jacobsz.	? ?	?	7 morgen land te Harmelerweert	?	Mem. 118-119; SBA II, 282

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
93 1412	Gijsbert van Cleyenberch	Voor zijn vader Wessel en voor zijn vrouw Nellen uten Elswert, <i>daer God die sielen of hebben moet, en hun zoon Wessel en henzelf</i>	4	Rente van 6 pond	Maandstond: vigilie en zielmis, grafgang met kruis en gebed. Jaar na overlijden: als één van <i>ons allen</i> sterft, <i>dan totten sevendaghen ende maentstont ende daerbinnen mitten cruce totten grave gaen als gheuonthyc is</i>	Mem. 143-145
94? 1413	Haze van der Velde, Jacob Wernersd.	?	?	5 pond uit huis onder handschoenmakers	Transport aan Peter Pot	Mem. 32
95 1416	Jan Vos x jkvr. Agniese	Jan en Agniet	2	Rente van 20 loot zilver uit 3,5 morgen land te Cothen	[...] <i>tot memorien</i> [...]	Cart. 141
96 1417	Jkvr. Hildegont van den Damme	Voor haarzelf	1	1 pond per jaar (later afgelost)	Jaargetijde 'tot eeuwige memorie van haar ziel'	Mem. 72
97? 1418	Liesbeth, wed. Dick Ruysch, en hun zonen Johan en Peter	?	?	6 morgen land te Vleuten	? Koop en pachtcontract	Mem. 136-138; sba II, 312
98 1420	Tyman Trinde en zijn zonen Evert Trinde en Hendrik Walvisch	?	?	Hun kwart van 5 morgen land aan Ouderijn	?	Mem. 145-146
99 1423	Ymme wed. Splinter Swaenkerts	Voor haarzelf	1	Rente van 1 oudschild per jaar uit huis aan Vissersteeg (Blinde steegje)	?	Mem. 80-81; sba II, 318h

Nr.	Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigten	Schenking	Soort memorie	Bron
100	1426	Adam de Goyer	Voor zijn overleden vrouw Alyt en hemzelf	2	Rente van 2 pond per jaar uit land te Kortenhoef	2 × jaargetijde met grafgang met kruis na vigilie en zielmis en <i>vermaninge opten stoel</i>	Mem. 141-143; SBA II, 278
101	1418/ 1428/ 1432	Hendrik Vos; 1428/1432: Hendrik Vos × Liesbeth	<i>Henric Vos ziel ende sinne winden zielen om goeds willen</i>	1 +	1417: laten huis na aan (bastaard)neef en nicht: vervalt bij hun kinderloos overlijden aan Buurkerk voor zieken die <i>beddevest</i> zijn. 1418: 1/3 ^e oudschild voor zowel predikheren als minderbroeders; 1/6 ^e os voor papen Buurkerk 1428: rente van 1 pond per jaar 1432: ½ hoeve land aan Oudenrijn. Boven dien: gift tot kerkbouw van 5 morgen land te Jupphaas (1396, 1418) en 50 pond stadpaaij en 25 oudschilden (1432)	1418: 15 zielmissen per jaar na afkondiging op preekstoel en bijbehorend gebed; jaargetijde met afkondiging en gebed te Buurkerk; beloning voor priesters Buurkerk die op jaargetijde een zielmis lezen of zingen; kerkbouw. 1428: aan kartuizers voor zieleheil hv en zijn vrienden waaruit cureiten Buurkerk 1 pond per jaar, waarvoor zij dagelijks de familiegraven met kruis begaan. 1432: gift voor mensen die beddevest zijn	Mem. 84 [1428]; SBA II, 2, 348 [1428]; SBA II, 322 ^e [1396]; Cart. II-12 [1432], 136-137 [1417 +], 142-145 [1418]. Zijn voorvader Heyn Vos kocht in 1344 bank en graf in zuidtransept Buurkerk (Cart. 35)
102	1434	Matheus Gijss-beresz. × Wendelmoed	Voor hemzelf	2	Rente van 120 stuiver per jaar	Maandstonde: vigilie, zielmis en begangemis met kruis	SBA II, 323
103	1435	Jan de Jonghe en Willam Kye en hun vrouw en kinderen	Idem	4 +	3 rijns gulden per jaar	Jaargetijde	SBA II, 322 f.

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
104 1438	Willeam van Winsen x Geertruid	Tot eeuwige memorie van <i>die zielen</i> van het stichters echtpaar en hun ouders	6	Rente van 41 pond 6 schelling 8 penningen	?	SBA II, 322 g
105? 1444	Gerrit, Rycout en Herman als zoon Herman Gerritsz. Bomert x Hillegonda	?	?	Rente van 3 Utr. pond. en 1 hoen uit huis op St. Nic.eng	? Transport aan voormalige kerkmeester, niet aan priester	Mem. 82
106 1447	Gerborch Dirck Heersd.	Stichtster en haar zuster Imma die met Gijsbert Heer getrouwd was	2	Rente van 1 oudschild per jaar uit huis op hoek Mariaplaats/Alendorpsteeg	?	Mem. 80, 192-193; SBA II, 318h
107 1447	Liesbeth Witten, begijn?	Haar ouders	2	Rente van 1 pond per jaar	Graf ouders jaarlijks begaan	Mem. 84; SBA II, 322h
108 1455	Ernst van Hardenbroek, schout	?	?	Plecht van 1,5 gouden Beeterse gulden	?	Mem. 79-80
109 1460	Hr. Otto van Tiel	?	?	3 oudschilden uit 4 kameren in Vissersteeg	?	Mem. 77-79; SBA II, 318s
110 1462/1464	Hendrik van Leeuwenberg en zijn nichten Jutte, dochters Lodewijk de Waal sr.	Hun ouders en Herman van Leeuwenberg	5	Halve viertel in Oostveen en 6 nobel	Tijdens zondagse hoogmis begangen familiegraf op hoogkoor met gebed en graf HvL voor alt. oiv-in-de-Kraam	Mem. 90, 147-149
111 1464	Gerit Ricoutsz. x Geertruid	?	?	Helft van 4 hont en van 1 hont aan stadssingel	?	Mem. 154-155
112 1465	Willeam Folpertsz. Foeyt x Ave	?	?	Vier renten van samen 43 rijngulden per jaar	?	SBA II, 322i
113 1465	Oedel wed. Jan van der Meer	?	?	2 hofsteden op St. Jansveld bij Vleeshuis	?	Mem. 81-82; SBA II, 318c

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigde(n)	Schenking	Soort memorie	Bron
114 1469	Herman Govaertsz. en de drie kinderen uit Alijts eerste echt, tw Willem, Roelof en Belie	Zijn overleden vrouw Alijt, wed. van Jan van Velpen, zoon van Claes Gerritsz. van Velpen	1	Rente van 12 stuiver per jaar uit huis aan Jacobijnenstr.	Jaargetijde	SBA II, 319a
115 1469	Alfart Ruysch	Familieleden v. moederzijde v. Hugo Liebaert: zijn opa Hugo Bakker sr., zijn oma Pieternel, zijn oom Hugo Bakker, zijn moeder Pieternel en Hugo Liebaert zelf	5	4 loot zilver of anderhalve rijngulden	Jaargetijde op St. Lambertusv. met vigilie van 9 lessen en gezongen zielmis; op Verzwoeren Maandagen en Allerzielen wordt 's avonds en 's ochtends het graf begaan	Mem. 95; 152; SBA II, 322]. Vanaf 1547 moeten vicarissen moeite doen om rente te ontvangen. ? Conflict tussen Ruysch en Bakker over huis aan Springweg [Scherpenborch]. Hugo Bakker kocht in 1344 bank en graf in noordtransept Buurkerk (Cart. 36)
116 1469 1474	Dirck Willem Tielmansz. van Ijserloe en zijn kinderen mr. Melis, vicaris Buurkerk, Peter, Gijbsbert, Claes, Celt en Katrijn die hij had bij zijn vrouw Meehteld Gijbsbert Claeszd.	1469: Meehteld Gijbsbert Claeszd.; 1474: ouders mr. Melis en hemzelf	3	3 rijngulden per jaar uit 8 akker land te Baarn met huis in Adsmat; akker land in Neerlangbroek. NB: in 1511/12 liet mr. Melis van Ijserloe de Buurkerk een legaat van 3 gouden rijngulden na daer men een <i>boeck te vollen volscriven sal dat hy ons kerck besprack</i> (Rek. Buurkerk, 1511/12, f. 13)	Maandelijks bezoek met het kruis en <i>Misere</i> aan graf dat naast het altaar ligt waarop ouders vicarie gesticht hebben. Memorie is op de derde dag van elke maand ingeschreven in ons <i>memoriboeck</i>	Mem. 150-151, 155-158, 159-160; SBA II, 291, 318w
117 1471	Mr. Dirck Homberg, vicaris OM	? ?	? ?	Rente van 4,5 pond stadpaaj per jaar	?	Mem. 86

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigen</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
118 1471	Alyt Loek Kriekenwed. en hun zoon Willem Loefsz.	?	?	Huis Olymolen in IJsselstein	?	Mem. 152-153
119 1472	Wilger Jacobsz. × Geertruid	(Haar ouders?)	?	9,5 pond erfrenten	?	Mem. 85
120 1474	Volken Jansz. de brouwer × Aleid	Dirk van Schalkwijk	1	Rente van 5 pond stadpaaij per jaar	?	Mem. 87; SBA II, 322k
121 1475	Joh. van der Brug	?	?	Rente van 4 pond stadpaaij	?	Mem. 87-88
122 1476	Jkvr. Geertruid wed. Joost van Langerak	Henric Budding, Joost van Langerak, zijn vrouw en kinderen	4	Rente van 1 loot zilver per jaar uit huis aan Rietsteeg en van 6 stuiver per jaar	Maandelijksse begangenis met kruis en gebed van graf Joost van Langerak en op 3 Verzwoeren Maandagen en Allerzielen; do. en vr. voor Pinksteren jaargetijde met vigilie en zielmis	Mem. 88, 173-175; SBA II, 318n
123 1480	Mechteld Harmen Wondersd., wed. van Simon Simonsz.	Voor haar man, haar vader, 4 haar broer Adriaan en haarzelf	4	Rente van 1 oudschild per jaar (ca. 45 stuiver) en 6 rijns gulden	4 × jaargetijde: vigilie met begangenis van graf ss en zielmis met begangenis; zerk verlicht met 4 stalkaarsen; maandelijksse begangenis zowel 's avonds als 's ochtends	SBA II, 322l
124 1484	Jan Utenham × Hillegond	?	?	5 morgen land te Vleuten	?	SBA II, 324 ×
125 1493	Stadsbestuur	Jutte Alfiers van Lichtenbergd. en Zweetrije Jansd. van Beusichem, wed. van Andries Jacobsz. de verver	2	15 stuivers	Twee jaargetijden	SBA II, 318 ^r

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigen	Schenking	Soort memorie	Bron
126 1498	Splinter Jacob Spintersz., kerkmeester Buurkerk	Hemzelf, zijn vrouw Adriaan, zijn zuster Margriet en ziel NN	4	Rente van 7 pond stadpaaij en 6 rijns gulden current	3 jaargetijden: vig., zielmis en bezoek met H. Kruis aan graf dat met 4 stalkaarsen verlicht is; maandstonde; elke 28 ^e van de maand grafbezoek met het kruis 's av. en 's ocht.; jaargetijde op 16 sept. <i>voer die ziel daert sj voer begerende is</i>	Cart. 175
127 1500	Floris Gijbsbertsz.	Voor hemzelf	1	2/3 ^e van 2 oudschilden	Mis op Maria-ten- Hemelopneming, St. Petrus en Paulus en St. Barbara; zielmis op 16 aug., drie Verzwooren Maandagen en Allerzielen inclusief grafgang en 2 psalmen (naast wekelijkse mis)	SBA II, 3, f. 98-99
128 1501/ 1503	Haze Gerrit Spijkersd.	Voor haarzelf	1	Verschillende renten ter waarde van 4 rijns gulden	Jaargetijde en preek op en ter ere van St. Digna (15 mei); wekelijkjs gebed vanaf preekstoel op zondagochtend	SBA II, 322 m, 327
129 1503	Jan Woutersz. van de Poll x Foeysgen	?	?	Rente van 1 willemschild en 2 bodragers per jaar uit helft huis aan Twijnstraat oz en rente van 2,5 oudschild per jaar uit huis aan St. Jansveld	?	Mem., 171-172; SBA II, 318d, 318p

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigen</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
130 1504	Beernt Proeys × Korstina	?	?	Rente van 1 rijns gulden en 1 hoen per jaar uit huis achter Twijnstraat bij Tolsteegbrug	?	SBA II, 318q
131 1504	Daneel van der Heijden × Janna	?	?	Vier renten van in totaal 18 rijns gulden uit 2 × 2 kameren en 2 huizen in de stad	?	SBA II, 318t
132 1505	Beatrijs Claes Louwend.	Voor haarzelf	1	100 rijns gulden	Wekel. mis op St. Anna-alt. en begangenis	SBA II, 101, 277
133 1507	NN (anonieme schenker)	Voor hemzelf	1	Uit rente van 100 rijns gulden	Kwart stuiver tot de zondagse mis op het St. Anna-alt., plus mis op olv-Tenhemelopneming, St. Barbara en drie Verzwooren Maandagen, waarop de priester bidden moet <i>voir die zielen dair dat off gecomen is</i>	Cart. 177
134 1513	Mr. Jacob Palinck van den Briel, pastoor Buurkerk (1501-1517)	Voor hemzelf	1	Rente van 10 stuiver per jaar (hoofdsom 15,5 rijns gulden voor kerkbouw)	Jaargetijde best. uit vigilie en zielmis	Cart, 184; SBA II, 322n; SBA II, 47, 1512, f. 13
135 1513	Joffr. Alyt van Zuylen, wed. Sauwe van Rijn	Haar overleden man Sauwe van Rijn en hun vrienden	Meer dan 1	Rente van 10 stuiver per jaar (hoofdsom 20 rijns gulden voor kerkbouw)	Sauwe, Alyt en hun kinderen e.a. in <i>zitelboeck</i> en zondags bij preek <i>verstandelyck the noemen</i>	SBA II, 47, 1513, f. 15 ^v , 21

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
136 1513	Joffr. Cathrjn, wed. Jan Huysman	?	?	Rente van 1 gouden Beierse gulden uit huis aan Vuilsteeg bij St. Servaas	?	Mem. 91-92; SBA II, 318u
137 1513/1514	Hr. Aernt Willemsz., vicaris sm en Buurkerk	?	?	Renten uit kameren aan zz Lollardenstraat en uit huis aan wz Oudegracht tussen Smeë- en Reguliersbrug	?	Mem., 175-176; SBA II, 89, 318 g
138 1515	Hr. Hendrik van Compostel, kan. sm en pastoor Buurkerk	Hemzelf	1	Helft gratiejaar	?	Cart. 199
139 1517	Joh. van Cuelenberch × Thymen Albrecht van Huchtenbroeksd.	?	?	1/6 ^e deel van 2 rijns gulden rente per jaar	?	SBA II, 318k
140 < 1520	?	?	?	Rente van 5 gouden rijns gulden uit huis aan wz St. Maartensbrug	?	Mem. 91, 205-206; SBA II, 320
- 1521	Joffr. Agniet wed. Anthonis van Hove	Aernt en Anthonis van Hove en schenkster	-	Rente van 1/2 loot zilver en 7 stadsponden	12 zielmissen per jaar aan het St. Michielsalt. waar Aernt en Anthonis van Hove voor begraven liggen plus begangen en 2 psalmen	Cart. 208-209
<i>Njyt</i>						
141 1522	Dirck van Wijck	?	?	8 Dordtse plakken uit huis Oudegracht bij Voldersbrug	?	SBA II, 318l
142 1522	Mr. Aernt Bokelaer, pastoor Buurkerk (1499-1522)	Voor hemzelf	1	Rente van 5 stuiver uit 25 rijns gulden.	Wekelijkse gebed vanaf preekstoel	SBA II, 47, 1522, f. 12 ^v , 26.

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
143 < 1533	?	?	?	2 morgen land te Cockengen	?	Mem. 92; SBA II, 284
144 1535	Willem Jansz. van Amersfoort × Peternelle van Borchsteden	Voor henzelf	2	12 karolusgulden rente uit 200 karolusgulden	(Drie missen: zie bijlage m.b.t. vicariëën); jaargetijde op de zondag voor hun sterfdagen tijdens hoogmis en vespers à 10 stuiver	SBA II, 2, 59–62
145 1538	Cosmas Joost Roelofs.	?	?	6 morgen land in Oukoop	?	Mem. 178–181; SBA II, 293; 311
146 1538	Jacob van Amstel van Mijnden	?	?	2 morgen land in Oukoop	?	Mem. 181–184; SBA II, 294; 311
147 < 1541	Mr. Joost Rijk, pastoor Buurkerk	?	?	Rente van 5 stuiver uit huis aan Ganzenmarkt	?	Mem. 176–177; SBA II, 318b
148 1543	Adam Ram	<i>voer myn voerouderen, voer my ende mynen erfgenamen ende nacomelingen zielen</i>	9	Rente van 1 willemschild en 12 stuiver uit 2 huizen op begijnhof	[...] <i>voer negen diversche memorien</i> [...]	Mem. 187–189; SBA II, 318a
149 1553	Margriet Gerrit Vossend.	Voor Margriet en haar ouders	3	Uitvoering in handen Agnietenklooster	Jaargetijde: vigilie en zielmis, beide door 2 vrouwen bezocht die door het St. Agnietenklooster in het zwart gekleed zijn; graf belicht met 4 stalkaarsen en beide keren met kruis bezocht; pitancie klooster; kaars voor H. Sacr. op Sacr.dag	Mem. 189–191

<i>Nr.</i>	<i>Jaar</i>	<i>Stichter</i>	<i>Begunstigde(n)</i>	<i>Aantal begunstigten</i>	<i>Schenking</i>	<i>Soort memorie</i>	<i>Bron</i>
150	1556	Mr. Jacob van Bemmel Willemsz. × Anna Eoutsd. broer	Echtpaar en zijn ouders en 5 broer	5	Echtpaar laat al zijn goederen na aan Buurkerk, als er bij overlijden JvB geen nakomelingen zijn: dan jaargetijden en armenzorg. Indien erven: dan moeten zij lampen onderhouden op en boven familiealtaar in Paulusabdij en op jaargetijden wijn uitdelen onder broeders St. Paulus	5 jaargetijden; 13 broden pw en op jaargetijden voor <i>Goidis amen</i> die zondagse mis en jaargetijden bijgewoond heben in Paulusabdij, waar echtpaar is bijgezet in het graf van zijn vader, waarop familiewapens gehouden zijn en dat ligt bij het altaar dat zijn vader gesticht heeft	SBA II, 2, 321–326 (testament)
151	1557	Saris de Coninck × Anna Poppiusd.	? ?	? ?	Rente van 9 karolusgulden uit 144 karolusgulden	? ?	Mem. 206–210
152	1563	Sophia Michiel Salmstd., wed. Cornelis van Merenburg	? Vermoedelijk haar man CvM	1	Rente van 1/2 oudschild	Bijdrage aan misstichting Gijsbert Heer (1446)	Mem. 192–195
153	1563	Hr. Peter Camp, kanunnik sp	? ?	? ?	Rente van 1/2 oudschild	Bijdrage aan misstichting Gijsbert Heer (1446)	Mem. 192–195
154	1573/ 1575	Alidt Rycoudt Lubbertszd.	Alidt en haar ouders	3	Rente van 21 karolusgulden uit 350 karolusgulden	Iedere zondag om 8 am gezongen hoogmis in Celle- broederskerk; jaargetijden in Buurkerk op Verzworen Maandagen en andere dagen met grafbezoek; optekening in memorieboek	Mem. 211–215
155	1574	Jan Deys	? [zijn vrouw was in 1571/72 gestorven.]	? ?	Rente van 8 stuiver uit huis aan Rosendaal	? ?	Mem. 215–216

Nr. Jaar	Stichter	Begunstigde(n)	Aantal begunstigten	Schenking	Soort memorie	Bron
156 1575	Margriet Jorisd.	Voor haarzelf	1	Rente uit 50 karolusgulden	Wekelijkse gebed vanaf preekstoel; armenpot Jacobikerk kreeg 100 karolusgulden	SBA II, 2, 311–318

NB: de waarde van een pond is niet eenduidig.

< > : voor of na jaartal. Schenkingen zijn niet altijd te dateren, omdat soms alleen een transactie vermeld staat, die eigendom schenker bewijst, maar blijft het onbekend wanneer dit perceel aan de pastoors en vicarissen van de Buurkerk geschonken is.

Paginering Memoriaalboek volgens origineel (en niet de transcriptie).
Paginering SBA II, 2 volgens transcriptie.

156 vermeldingen, waarvan ca. 108 in het Memoriaalboek. Niet altijd is het duidelijk of het om een memoriestichting gaat of om een onroerendgoed-transactie of lening. Waar vooral sprake lijkt van dit laatste, heeft het nummer een vraagteken gekregen. Dit geldt voor in totaal 16 vermeldingen. Eén vrouw had in 1521 de intentie om een jaargetijde te stichten, maar heeft dit uiteindelijk niet gedaan. Dit levert een totaal op van 140 memoriestichtingen buiten de vicarieën. Van sommige schenkingen is geen enkele inhoudelijke informatie bekend. Op grond daarvan lijkt het waarschijnlijk dat het totale aantal bekende memoriestichtingen naar beneden moet worden bijgesteld.

In het oudste cartularium (SA I, 586, 114–115) staan voor het jaar 1361 de namen van 20 mensen genoteerd, voor wie de kerkmeesters betaling van memoriegelden aan de pastoors en vicarissen van de Buurkerk verschuldigd was. Tien ervan stonden niet in het Memoriaalboek of elders beschreven. Zij zijn wel in de tabel opgenomen. Vermoedelijk zijn hun bijdragen oorspronkelijk allemaal leningen geweest voor de kerkbouw. O.C., 156, namen van zes rijkste erflaters. In 1395 kregen *de papen van de buurkerk* 26 pond stadpaai = 104 stuiver.

Nog eens 21, waarschijnlijk niet hierboven genoemd, mensen staan op de eerste bladzijden van het Memoriaalboek, omdat zij stadsponden voor de memorieën hebben gegeven. Het zijn nagenoeg allemaal leden van patricische of goedburgerlijke families, op *Urbaen die stoeldreyer* na. Leningen zijn te dateren tussen 1438 (Willem van Winsen) en 1450 (Florus Ortensz., die rond die tijd samen met zijn vrouw Geertruid de muurschildering met *De Boom van Jesse* geschonken heeft in de doopkapel van de Buurkerk). Heel wat van deze schenkingen en stichtingen zijn te relateren aan bouwactiviteiten. Net als de graven dienden zij dus ook om de Buurkerk van geld te voorzien. Twee vliegen in één klap: zowel de belangen van de kerk als de persoon/familie waren hiermee gediend.

BIJLAGE 16

Vicarieën en misstichtingen in de Buurkerk door privépersonen

Tabel 1. *Vicarieën die door een met name bekende privépersoon of familie gesticht zijn*

Voor een overzicht van het totale aantal vicarieën, dus ook die van broederschappen en gilden, zie tabel 4.

<i>Nr.</i>	<i>Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaanstichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>
1	1298	Rocardus de Stella (Roetaert van der Sterre), schepen te Utrecht, × Elburg (Booth, f. 513)	H. Kruisaltaar	Mis op St. Maarten (11 nov.) en op St. Petrus ad cathedram (22 febr.) tot zieleheil van echtpaar en hun vrienden	8 pond denarius uit halve hoeve in het Veen; hofstede in schoenmakershal; erf bij Predikherensteeg	?	SBA II, 341 ×; Cart. 50, 203–204; K 1514, f. 4.
2	1318	Jan Vrencken	–	Vicaris moet zorgen dat er dag en nacht een lamp brandt op St. Barbara-alt. ter ere van H. Sacr. en Driekoningen [in 1569 Drievuldigheid genoemd] en voor H. Kruis; vanaf 1389 hoefden de lampen vanwege de prijs van olie en traan alleen 's nachts te branden	12 karolusgulden	Domproost	Cart. 70; Vis. 79

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaanstichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>
3	1327 Hr. Henricus Spiker, pastoor Buurkerk	–	Ter ere van God almachtig, oiv en alle heiligen, voor het zieleheil van zijn ouders en weldoeners. Aan altaar in gerfkamer?	4 pond zwarte tourneyens uit 10 morgen land te Willemskop/Montfoort	Zijn zoon Tyman, zijn broer Peter Mouwer en zijn neven mr. Hugo Braem, Johannes Alvekyn en Braem uter Corenmarkt	Verz. BB, 172, f. 736, onder 25; Verz. BB, 5, f. 170
4	1343 NN	–	Vic. aan Eloyen- of Barlomeusalt. zonder taak, maar misschien het onderhouden van een lamp.	12 stuiver	Gerrit van der Pol	Vis. 85; Matth. 161
5	1350 Jacob de Wit	–	Op St. Thomasaltaar	?	N. Nijvelt	Cart. 157–158; Off. 1555; Matth. 160
6	1363 Hr. Claes Tols	Ja	In raadschap ter ere van St. Pancras: 3 > 2 missen pw, vespers, metten en lauden	10 schilden	Oudste burgemeester	Cart. 23–24, 63; SBA II, 339; Vis. 51, 81–82; Off. 1557/58
7	1364 Hr. Hugo Braem, deken sm	–	Op altaar oiv-ter-Nood-Gods ter ere van H. Vincent: taak zingen van gezang ter ere van oiv tijdens metten	70 karolusgulden	Valkendal	Cart. 15–16 mbt laken en schoen; Vis. 102–103
8	1371 Witvoet (Booth, f. 516)/Luttikenhuis	–	Johan Witvoet stichte 3 missen pw aan altaar achter noorddeur (= altaar van H. Sacr. en Barbara) voor zieleheil Tydeman van Luttikenhuis die daar begraven ligt en schonk ornamenten en zilver vergulde kelk en ampullen met wapen TvL; begangenis	6 morgen land en 2 hont te Bijleveld	Oudste burgemeester en oudste Witvoet	SBA II, 332; Cart. 6, 25–26, 54, 70. Vis. 89

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaarstichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>
9 1372	Claes van Loenen, burger	—	Op smedenalt. ter ere van God almachtig, oiv. St. Nicolaas en de H. Catharina tot zieleheil ouders en hemzelf; zonder taak	28 karolusgulden	Zuurmond	Cart. 124-125; Vis. 92-94. Stichter schonk Buurkerk — net als zijn vader — vóór 1361 een ornament (Cart. 40)
10 1381	Hr. Gijsbert van Hamelenberg, Domvicaris	—	3 missen pw op alt. oiv-ter- Nood-Gods ter ere van God, oiv en 10.000 marelaren tot zaligheid van zijn ziel en die van zijn ouders, weldoeners en alle overleden gelovige zielen	6 percelen land in Soest, die vicaris beheert voor vicarie. In 1628 bracht deze vicarie 100 karolusgulden op (HUA, BA II, 331)	Stichting voor zijn bastaardzoon Hendrik die hij voornemens is als vicaris te benoemen; studiebeurs. Vicarissen moeten van zijn geslacht zijn. Zoon collator na overlijden vader > oudste mann. familielid > Brsch. van St. Jacob aan Korenmarkt	Cart. 152-153; Off. 1479/, 1536/, 1547/
11 <1394	NN	Altaar in sacristie	? Voor het altaar in de gerfkamer ligt het graf van Peter Mouwer x Ermgard	?	?	Cart. 13; K 1442, f. 44 ^{v2}
12 <1405	?	—	2 missen pw aan Driekoningentaltaar	18 karolusgulden	Jacob Nobel	Off. 1405/, etc.; Vis. 97
13 1446/ 1447/ 1562/ 1563	Gijsbert Heer; Sophia Michiel Salmst., wed. Cornelis van Merenborch; Hr. Peter Camp, kanunnik sp	—	?	2 oudschilden	Merenburch	BA II, 47, 1446/47, f. 16 ^v . Hij schonk dat jaar ook een glas-in-loodraam; Mem. 192-195; Vis. 51; Matth. 161

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaarstichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>
14 1458/ 1459	Johan vd Gheyn, vicaris om = raadsvicaris	–	3 missen pw in raadskapel op ma., wo. en vr. om 8 am ter ere oiv, St. Jan Evangelist en H. Barbara, gevolgd door grafgang met wijwater en 2 psalmlezingen	Rente van 30 gouden rijnsgulden op bedrag dat JvdG de stad geleend heeft om schulden af te lossen	Vier oversten van de stad	Cart. 161–170; Mem. 210–211; SBA II, 269
15 1463	Ave Symonsd.	–	2 missen pw (zon- en dinsdag) aan alt. barbiersgilde om 8 a.m.	21 pond rente per jaar uit hoofdsom van 80 Beierse gulden	Gilde > kerkmeesters	SBA II, 347
16 1464	Peter Wil- lamsz. × Wendelmoed	–	1 mis pw (vrijdag) aan altaar H. Vier Gekroonden tot zieleheil echtpaar en hun ouders	3 morgen land te Oudemrijn en rente van 7 pond per jaar	Broederschap > kerkmeesters	SBA II, 348
17 <1468	Drakenburg/ Verhaer/Zuylen van der Haer	Gangulfusalt.	2 missen pw ter ere van oiv, de apost. Petrus en Johannes, Antonius Abt en paus Cornelius	75 karolusgulden	Dirck van Zuylen als man van Josina van Drakenburg	RDB, 17 jan. 1468; Off. 1504/, 1515/, 1566/; Vis. 88.
18 1470	?	–	2 missen pw aan St. Jacobsaltaar op zon- en vrijdag	35 karolusgulden	Moeder van hr. Corn. Cornelii van Oudewater	Vis. 108
19 1473	Dirck Willem Tielmansz. van Ijserloe	–	2 missen pw op St. Barbara- alt. nz (niet bakkersaltaar) ter ere van God, oiv, apost. Andreas	68 karolusgulden	Ijserloe	Mem. 155–160; SBA II, 291; Vis. 51, 74; Matth. 31, 161

Nr.	Jaar	Stichter(s)	Altaarstichting	Vicarie	Beloning	Collator in 1569	Bron
20	1477	Aernt van Hove × Liewe Michiel Roeloffszd. van der Poll × Obbe (Booth, varia, f. 103)	—	3 missen pw op altaar gewijd aan God, oiv, de engel (St. Michiel) en de biechtvaders Antonius en Nicolaas ter herinnering aan zijn schoonouders	9 morgen land te Harmelen en 2,5 morgen land in Veldhuizen en 80 gouden rijns gulden contant Ca. 1625 brengt deze vicarie 208 gulden op (BA II, 331)	Van Hove > Cuyck	Epitafen nog in Buurkerk; SBA II, 334; Vis. 52; Matt. 161
21	<1478	Fam. van Winssen	—	Aan Zielbroedersalt. ter ere van God, oiv en Petrus. Geen taak	19 karolusgulden 5 gulden (BA II, 331)	Van Winssen	Off. 1478; Vis. 91; Matth. 161
22	1480	Cunera hv Nic. Scleter, burger van Osnabrück	—	2 missen pw op Lucia/Rochusalt. ter ere van oiv, Anna, Michael, Joh. de Doper, Joh. de evangelist, St. Maarten, Clemens, Erasmus, Benedictus en Catharina	59 karolusgulden	Afstammeling van stichtster	Vis. 95
23	Ca. 1480?	Hendrik Sloyer ³	—	Op hoogaltaar ter ere van Agnes?	?	?	Matth. 160; <i>Processionale</i> , f. 136; RDB, 1504, f. 168; Vis. 78.
24	< 1483	?	—	2 missen pw aan Nicolaasaltaar	19 karolusgulden	Wouter van As	Off. 1483; Vis. 75; Matth. 160
25	< 1490	Hr. Albert IJlmanz.	—	Vicarie voor oiv, niet meer beheerd vanaf 1490	30 stuiver per jaar	?	SBA II, 47, 1506/07, ingelegd vel

Nr. Jaar	Stichter(s)	Altaarstichting	Vicarie	Beloning	Collator in 1569	Bron
– 1490	Alijt wed. Hubert van Dorsschen	–	1 missen pw aan St. Elisabethsaltaar, indien haar uitlandige zoon zijn erfenis niet komt opeisen [erfenis lijkt niet aan Buurkerk ten goede te zijn gekomen]	6,75 morgen in Nichtevecht	–	Cart. 191–192
26 1491	Hr. Evert Zoudenbalch	St. Elisabeth/Christi Geboorte	4 missen pw	55 karolusgulden	Zoudenbalch	Mem. 92–94; Vis. 52, 82–83.
27 1492	Wilger Jacobsz. van Moerendaal	–	4 missen pw aan St. Hubertusaltaar	?	Moerendaal	Off. 1492, etc.; Vis. 52; Matth. 162
28 1498	Dirck Bor v. Amerongen	<i>Dirrik Bor van Amerongens outtaer</i>	Feestelijke mis op altaar Maria-Presentatie ter ere van God, oiv en Paulus op Maria-Pres. (21 nov.) ter memorie van zijn vader Jacob, zijn moeder Deyn en al hun kinderen in het bijzonder Jacob en de stichter zelf en zijn twee vrouwen en hun kinderen; memorie op 3 dec. Verkondiging vanaf preekstoel. Begangenis met wijwater	Diverse niet nader gespecificeerde rentebrieven	Kerkmeesters	SBA II, 350 K 1520, f. 15; Off. 1552, 1555
29 1502	Johan van Tiel × Gouwe Gosen van Schadicksd. (ouders Liesbeth van Tiel)	–	2 missen pw voor zieleheil ouders, weldoeners en henzelf en tot meerdering godsdienst	Vierdel land in Nedereind van Jutfaas	Oudste dochter > familieleden > kerkmeesters	SBA II, 340; SBA II, 2, 11–15

Nr.	Jaar	Stichter(s)	Altaarstichting	Vicarie	Beloning	Collator in 1569	Bron
30	<1520	Willem Scay	?	?	?	?	K 1520, f. 15 ^v
31	<1520	Cleyenbercht ⁴	?	?	?	?	K 1520, f. 15
32	1524	Familie van Doeyenborch-De Jonge en Willem Baers, Jeruzalemvaarder	-	Twee missen pw (donderdag en vrijdag) aan St. Barbara-altaar van bakkersgilde in nz kerk ter ere van God, olv, Joh. de Doper, Barbara en Bartholomeus	Ca. 100 karolusgulden	Doeyenborch	Vis. 107; AAU, 1897, 155-164.
-	Ca. 1544	Dirck van Zuylem, ridder	Graafkapel aan nz kerk	-(Verm. wel toestemming tot stichting van altaar en vicarie net als Frans van Nijenrode, hieronder)	-	-	-
-	1553	Frans van Nijenrode	Graafkapel aan nz kerk	-(Wel toestemming tot stichting van altaar en vicarie)	-	-	SBA II, 25
33	Ca. 1567	Hr. Herbert Holl (†1566/67)	ja	?	?	?	Off. 1534/, 1547/, 1549/, 1554/, 1557/, 1566/
34	?	Fam. Proeys	-	1 mis pw op Eloyenaltaar	44 karolusgulden	Proeys of Rutenberch	Off. 1567/; Vis. 94
35	?	?	?	Vic. op St. Eloyenaltaar ter ere van olv, HH. Christoffel en Jeroen en Alle Heiligen	?	Kerkmeesters / Die Moudenaers (Fam. Mouwer?)	Off. 1556, 1563/; Vis. 99; Matth. 162
36	?	?	-	1 mis pw op alt. olv-ter-Nood-Gods	Minstens 17 karolusgulden	Dhr. Van Wilp	Vis. 71
37	?	?	?	Vic. op St. Cath.altaar	?	Cornelius de Jong	Mem. 92; ⁵ Off. 1537; ⁶ Matth. 160

Nr.	Jaar	Stichter(s)	Altaanstichting	Vicarie	Beloning	Collator in 1569	Bron
38	?	?	—	Vic. ter ere van H. Nicolaas op alt. oiv-ter-Nood-Gods; dagelijks de psalmen <i>Miserere mei Deus</i> en <i>De profundis</i> lezen	33 karolusgulden	Domproost	Vis. 110
39	?	?	?	Vic. ter ere van St. Franciscus ?	?	Jan van Noordwijk	Matth. 162
40	?	?	?	Vic. op Romeinenaltaar	?	Gerrit van Haanlem, wonend te Zwolle	Matth. 161
41	?	?	?	Vic. op alt. oiv-ter-Nood-Gods, zonder taak	Ca. 32 karolusgulden	Pastoor	Vis. 68
42	?	?	Nee	Vic. op St. Barbara-altaar. Deze vicarie functioneerde in 1538 al zes jaar niet meer.	18 karolusgulden	?	SBA II, 47, 1538/39, f. 14 ^v

Tabel 2. *Misstichtingen uitbesteed aan het college van vicarissen*

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaanstichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>	
1	1493	Gijsbert Brantsz.	–	Woensdagse mis tussen 8 en 9 a.m. ter memorie van zijn vrouw Geritgen, hun ouders en hun kinderen. Mis gaat in na overlijden stichter	1,25 stuiver per mis	College van vicarissen	SBA II, mrs. 2, f. 85 ^v –86 ^v ; 3, f. 69; 47, 151I, f. 5, 12, 15; 268, 161–163; 322–0
2	1500/ 1503	Floris Gijsbertsz.	–	Dins- of zondagsmis onder de hoogmis ter ere van lijden X, oiv en St. Anna aan alt. oiv-in-kraam > St. Anna-altaar. In 1537 is deze mis naar de dinsdag verplaatst	1,25 stuiver per mis	College van vicarissen	K. 1503, f. 10; 1506, f. 11 ^v ; 151I, f. 15; SBA II, mrs. 3, f. 69 en 98–99, en 322–0
3	1513	Beertje van Cannenbroek	–	Vrijdags- > 1537 donderdagsmis aan H. Kruisaltaar	1,25 stuiver per mis		Cart. 215; K 1513, f. 16; 1535, f. 10 ^v , 18 SBA II, mrs. 3, f. 69, en 322–0
4	1521	Margriet Matheus Blocksd., hv Hendrik van Duven	–	Maandelijkse mis met brooduitdeling > 1537 zondagse mis aan alt. oiv-ter-Nood-Gods	1,25 stuiver per mis	College van vicarissen	HUA, SBA II, mrs. 3, f. 69; 155, 15 jan. 1521; 322–0
5	1523	Goeyert van Voerde Henriksz.	St. Laurensaltaar	Dagelijkse mis om 10,30 uur ter herinnering aan zijn vader vanaf 1560 1,75 stuiver uit diverse goederen ter waarde van 25 karolusgulden p.j.	1,25 stuiver per mis, vanaf 1560 1,75 stuiver uit diverse goederen ter waarde van 25 karolusgulden p.j.	College van vicarissen	SBA II, 2, 240–247; SBA II, 3, f. 69; SBA II, 47, vanaf 1536/37 vaste post in kerkrekening

<i>Nr. Jaar</i>	<i>Stichter(s)</i>	<i>Altaarsichting</i>	<i>Vicarie</i>	<i>Beloning</i>	<i>Collator in 1569</i>	<i>Bron</i>
6	Willem Jansz. van Amersfoort en Peternelle	–	Mis op maan-, vrij- en zaterdag aan Antoniuslaar om 8.30 a.m.; begangenis met 2 psalmen en gebeden; armenzorg	1,25 stuiver per mis	College van vicarissen	SBA II, 2, 59–62; SBA II, 3, f. 100 ^v –101 ^v , 116 ^v –y, SBA II, 322–0, 341
7	Goeyert van Voerde Hendriksz. en Liesbeth van Tiel Jansd.	St. Stevenslaar	Dagelijkse mis om 10 uur ter herinnering aan stichtersechtbaar	1,25 stuiver per mis, vanaf 1560 1,75 stuiver uit diverse goederen ter waarde van 25 karolusgulden p.j.	College van vicarissen	SBA II, 2, 240–247; SBA II, 3, f. 69; SBA II, 47, vanaf 1336/37 vaste post in kerkrekening

Bronnen

- SBA
 Cart.
 K
 Matt.
 Mem.
 Off.
 Proc.
 Vis.
- Stadsbevaarde archieven
 Cartularium Buurkerk (SA I, 586)
 Rekening kerkmeesters Buurkerk (SBA II, 47)
 A. Matthaëus, *Fundationes*, 1704, 159–173
 Memoriaalboek Buurkerk (SBA II, 268)
 Rekeningen officiaal, gevolgd door jaargang, aldaar onder 'Gooiland' (HUA, Dom, 2464)
Processionale van de Buurkerk te Utrecht, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h 39
 Van Rappard en Muller (eds.), *Verslagen van kerkvisitatiën*

BIJLAGE 17

Grafverkoop in Buurkerk

Bron: HUA, SBA II, 44 en 47 (alleen die jaren waarover informatie bewaard is gebleven).

NB: deze post komt tot 1490 niet voor in kerkmeestersrekeningen.

1490/	1	Onder onzekere inkomsten: <i>voir een grafstede 4 ag 10 cr. NB: volstrekt zakelijke omschrijving (1490-1519) of om godswil</i>
1491/	0	
1492/	0	
1493/	2	Onder onzekere inkomsten: voor OLV: 8 ag = 3 rijns gulden; graf <i>gegunt om god willen</i> : 6 ag 10 cr.
1494/	1	Onder onzekere inkomsten: zoon wenste graf te behouden: kostte 3 rijns gulden, bij volgende opening nog eens 3 rijns gulden
1495/	2	Onder onzekere inkomsten: 2 × <i>gegunt voer hem ende sijn naecomelingen</i> : 3 rijns gulden
1496/	0	
1497/	1	Onder onzekere inkomsten: <i>Om gods willen</i> een grafstede: 3 rijns gulden
1498/	1	Onder onzekere inkomsten: <i>Om gods willen</i> : 3 rijns gulden
1499/	0	
1503/	0	
1504/	0	
1506/	1	
1507/	1	In 'openen van graven': <i>Grafste te behouden</i> kostte 16 ag = bijna 6 rijns gulden current
1511/	0	
1512/	1	Onder 'openen van graven': Via anonieme gift van 31 rijns gulden in offerblok bij OLV en info hr. Claes vicecureit, f. 12
1513/	0	
1514/	3	Opbrengst resp. 2, 6,25 en 3 rijns gulden
1517/	2	Prijzen variëren van 6,25 (in schip) tot 9 rijns gulden 7,5 stuiver (in OLV-koor)
1519/	3	Standaardformule <i>totter timmerinck in die eer van onsser liefver vrouwen</i>
1520/	8	
1521/	3	Graf in OLV-koor kost 6,25
1522/	5	Standaardformule: <i>tot dat heilyge sacraments in die eer van onser liever vrouwe</i> . Graf in OLV-koor 9 rijns gulden 7,5 stuiver, een grafkelder kost daar ook 12,5 rijns gulden. Andere graven: 6,25 rijns gulden

BIJLAGE 17

1523/	9	Graf op H. Kruiskoor 10-6-3; OLV-koor: 9-7,5; grafkelder in zuidbeuk 18-15; grafkelder schip 14 rijns gulden
1524/	4	Prijzen voor graf in schip variëren tussen 6,25 en 10-6-3
1525/	4	Graf à 6,25 rijns gulden
1526/	5	Idem
1527/	3	In de eer van God ende Onsser Liever Vrouwen: grafkelder in schip 10 rijns gulden; 2 graven van resp. 6 n 6,25 rijns gulden].
1528/	1	Op OLV-koor à 7-16-3
1529/	0	
1530/	0	
1531/	5	Zonder: 'ter ere van God en OLV', wel: <i>ontfangen totter timmeringe vande grafsteden die de luyden voirt behouden zellen op ter kercken recht voer hoer ende hoeren erven</i> . Prijzen variëren van 6 (transept) tot 12 tot 14 en 15 kg (op H. Kruis- en OLV-koor)
1532/	1	Prijs: 6 karolus gulden
1533/	1	Prijs: 15 karolus gulden voor graf op H. Kruiskoor
1534/	1	Hr. Simon Martensz., pastoor Buurkerk, legaat van 50 karolus gulden, onder meer voor grafkelder
1535/	2	2 x kerk gegeven om godswil: 7 karolus gulden voor graf in zuidbeuk en transept
1536/	4	De naam van Katrijn, zuster van hr. Simon, wordt op de zerk getekend, doch de zerk blijft eigendom van de kerk (3 karolus gulden). Overige graven: 6 tot 9 karolus gulden
1537/	1	<i>Om zonderlinge duechden ende weldaeden</i> : 6 karolus gulden
1538/	1	Idem
1539/	3	Idem. Prijzen variëren van 6 (noordbeuk), 8 (transept) en 12 (H. Kruiskoor) karolus gulden
1540/	2	<i>Dit nabescreven is gecomen vander graven die vercoft syn</i> : 2 grafkelders in schip (gegeven om gods wil 18 karolus gulden) en in noordbeuk 20 karolus gulden die de erven <i>ons kerck gegeven hebben</i>
1541/	4	Prijzen variëren van 6 tot 12 karolus gulden (resp. grafkelder en graf op OLV-koor)
1542/	1	Grafkelder bij zuiddeur: 8 karolus gulden (<i>de kerck gegeven tot tymmeringe</i>)
1543/	4	Standaardtekst bij grafkoop: <i>Dit nabescreven sijn graven die dit jaer goede luyden gegunt sijn om hoer doden in te begraven voer hoer ende hoeren nacomelingen om zonderlinge duecht die zij de kerck gedaen hebben ende die te gebruycken op de kerckrechten</i> . Prijzen variëren van 6 (transept), 7 (voor de sacristie), 12 (H. Kruiskoor) en 28 (grafkelder op H. Kruiskoor) karolus gulden
1544/	8	Prijzen variëren van 4-10 (zuidbeuk), 6 (schip), 10 (transept) 12 (in schip maar met omvang van 2 graven) karolus gulden
1545/	4	Vier keer 6 karolus gulden
1546/	1	Graf van 3 karolus gulden
1547/	4	Vier in schip kerk, 3 ter waarde van 6, 1 van 10 karolus gulden
1548/	4	Pastoor op hoogkoor bij zijn stoel. Prijzen variëren van 6 tot 7 karolus gulden (+ nieuwe eigendomsbrief)
1549/	1	Een graf ter waarde van 6 karolus gulden (en een toegang tot bestaand graf ter waarde van 4 karolus gulden)

VICARIEN EN MISSTICHTINGEN IN DE BUURKERK DOOR PRIVÉPERSONEN

1550/	0	SBA II, 44
1551/	1	Ter waarde van 6 karolusgulden
1552/	2	Ter waarde van 6 en 10 karolusgulden
1553/	1	Ter waarde van 6 karolusgulden (SBA II, 44)
1554/	4	Ter waarde van 6 karolusgulden
1555/	3	Ter waarde van resp. 3 en 6 karolusgulden
1556/	2	Resp. 6 en 18 karolusgulden (grafkelder in transept bij preekstoel)
1560/	3	Prijzen variëren van 7,5 (graf midden in de kerk bij St. Ant. alt.) tot 10 (toegang tot grafkelder op hoogkoor) tot 18 karolusgulden (grafkelder in transept)
1562/	4	Prijzen variëren van 7 (graf in raadskapel) tot 7,5 tot 23 karolusgulden (gift), alle in schip kerk
1563/	2	Prijzen van 18–15 (toegang tot grafkelder) en 21 karolusgulden (grafkelder)
1564/	3	Prijzen van 7,5 (noordbeuk) tot 15 (grafkelder in schip) en 31 karolusgulden (grafkelder met toegang)
1565/	3	Ter waarde van 7,5 karolusgulden
1566/	2	Ter waarde van 3 karolusgulden (overdracht graf Pauwels Adriaensz' erven) en 24 karolusgulden (grafkelder in transept voor hoogkoor)
1567/	0	Toegang tot grafkelder aan nz kerk onder St. Annaglas: 5 karolusgulden
1568/	5	Prijzen van 7,5, 8, 9 en 38 kar.gld (grafkelder met grote zerk in transept bij wijnhuisje)
1569/	5	Prijzen van 7,5, 9–10, 12, 18–8 (grafkelder met toegang op H. Kruiskoor) en 38 karolusgulden (grafkelder op hoogkoor)
<i>Totaal</i>	<i>153</i>	<i>NB: van 13 jaar ontbreken gegevens</i>

Vanaf 1514 142 graven verkocht; tussen 1490 en 1570: 153 graven verkocht.

BIJLAGE 18

Veranderingen in kosten burgerschap, 1435–1570

<i>Jaar</i>	<i>Officiële waarde</i>	<i>Omgerekend naar</i>	<i>In gulden</i>
1434/35	4 Franse schilden à 36 kromstaart en 4 plakken	28 pond 1 schelling 1 duit	29,5 Utrechtse gulden
1455/56	4 Franse schilden en 4 plakken	27,5 pond (à 7,5 kromstaart)	103, 25 stuiver = 5 gouden rijns gulden en 3,25 stuiver
1469/70		27,5 pond (à 8 kromstaart)	220 stuiver = 5,5 gouden rijns gulden
1486/87			2 gouden rijns gulden
1493/94			4 rijns gulden current
1526/27		32 lichte ponden à 1,5 stuiver	48 stuiver = 2 rijns gulden current en 8 stuiver
1528/29		32 lichte ponden à 1,6 stuiver	51,2 stuiver = 2 karolus gulden en 11,2 stuiver
1533/34		[32 'oude' stadsponden à 4 stuiver]	6 karolus gulden en 8 stuiver
1550/51			7 karolus gulden
1570			7 karolus gulden

2 kromstaart = 1 stuiver

De gulden, de gouden rijns gulden, de rijns gulden current en de karolus gulden, bestaan elk uit twintig stuivers.

NB: de prijs van het burgerschap fluctueert per jaar, omdat zij gebonden is aan de actuele muntwaarde. Vandaar dat zij regelmatig is omgerekend naar ponden, een rekeneenheid van de stad.

Noten

Inhoudsopgave

- 1 In de cursief gedrukte hoofdstukken wordt het levensverhaal van een Utrechtse man of vrouw beschreven dat illustratief is voor het te bespreken onderwerp.

Voorwoord: bron van inspiratie

- 1 Marijke Hilhorst heeft het Laren uit mijn jeugd treffend weergegeven in: *De vader, de moeder & de tijd*.
- 2 Een goede en mooie indruk van de betekenis van dit feest geeft Janssen en Loeff (eds.), *Getuigenis op straat*.
- 3 Samenvatting van de middeleeuwse religiositeit ontleend aan het *Lexikon des Mittelalters*, VII, onder de lemma's 'Platon, Platonismus' en 'religio'; Waaijman, *Spiritualiteit*, passim over Plato en Aristoteles. Dit boek geeft een heldere, doorvoelde inleiding op velerlei vormen van spiritualiteit die in de grote wereldreligies zijn waar te nemen.
- 4 Jung, *Man and his symbols*; Campbell, *Masks of God*.

Inleiding: de laatmiddeleeuwse religiositeit in historisch perspectief

- 1 Identiteit is een lastig begrip, waar boekenkasten vol over geschreven zijn. Frijhoff, 'Identiteit', geeft een compact overzicht van opvattingen dienaangaande. Hier wil ik er slechts over opmerken dat 'identiteit' en 'identiteitsbesef' vloeibare, dialectische begrippen zijn: alleen door contextueel, d.w.z. nauwgezet, intern toetsbaar bronnenonderzoek kan de historicus onder woorden brengen wat 'identiteit' in een welomschreven tijd en ruimte voor een mens of een bepaalde groep mensen betekende, wil hij niet in de valkuil van eigen vooroordelen vallen. Op voorhand kan worden opgemerkt dat 'collectieve identiteit', met name in een stad, geen eenduidig begrip is, omdat het mensen eigen is om tegelijkertijd in verschillende groepen te functioneren. 'Tijdsomstandigheden', 'mode' of 'trend' hebben bovendien invloed op de identiteitsbeleving. Dit boek hoopt te laten zien hoe rijk geschakeerd het begrip 'identiteit' is.
- 2 In dezelfde zin laten zich uit: Bredero, *Christenheid en Christendom*; Van Engen, 'The Christian Middle Ages'; Wright, inleiding op *Parish, church and people*; Palliser, 'Introduction'; Duffy, *Voices of Morebath*.
- 3 Deze uitnodiging is verwoord door Leupen, *Messianisme*, 26–28.
- 4 Voor recent historisch onderzoek op dit terrein in het Nederduitse cultuurgebied: Oexle, 'Memoria als Kultur' en 'Memoria und Memorialbild'; Schreiner (ed.), *Laienfrömmigkeit*; Nijsten, *Het hof van Gelre*; Lauwers, *La mémoire des ancêtres*; Blockmans en Janse (eds.), *Showing Status*.
- 5 Ook andere historici pleiten ervoor om kerk en religie binnen zowel de eigen als de

- sociale context, i.c. de West-Europese samenleving, te bestuderen: onder meer Davis, 'From "popular culture" to religious cultures'; Christian, *Local religion*; Van Engen, 'The Christian Middle Ages'; Schreiner, 'Laienfrömmigkeit' en Warnar, 'Jan van Ruusbroec'. De drie laatstgenoemde auteurs nemen over het algemeen afstand van de antropologische benadering voor zover die met paren van tegenstellingen werkt: volks- versus elitecultuur, geestelijkheid versus leken, geletterd versus ongeletterd, *vita activa* versus *vita contemplativa*, etc. Deze tegenstellingen zijn te schematisch en vertekenen derhalve per definitie 'de werkelijkheid'.
- 6 Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis*, 264.
- 7 In wetenschappelijke tijdschriften verschijnen regelmatig artikelen die een nieuwe visie bieden, maar ik beperk mij hier tot zelfstandige publicaties: Caspers, *De eucharistische vroomheid* (1992); Verhoeven, *Devotie en negotie* (1992); Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld* (1993); Falkenburg, *The fruit of devotion* (1994); Falkenburg (red.), 'Beelden in de late middeleeuwen' (1994); Koch, *De kloosterpoort als sluitpost?* (1994); Van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997); Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 118, 158. Op populairder niveau is de nieuwe visie nog geenszins doorgedrongen, getuige Blokker, *Het vooroudergevoel*.
- 8 In 1589 telde de Utrechtse gereformeerde kerk 1936 lidmaten (Kaplan, *Calvinists*, tabel 3.5). Op een bevolking van 25.000 zielen is dit bijna 8%. Gaan wij ervan uit dat ook hun minderjarige kinderen de visie van hun ouders volgden, dan gaat het – bij een gemiddelde gezinsgrootte van 4 personen – om 16% van de bevolking. De gereformeerde kerk kende telkens na een belangrijke politieke ontwikkeling als de Dordtse synode (1618–1619) en de Vrede van Munster (1648) een grote toeloop. Het lidmaatschap heeft daarmee een grotere politieke lading dan vroeger werd aangenomen. Dat geldt ook voor de religiekeuze op het platteland, waar de ambachtsheer grote invloed had, omdat hij de plaatselijke priester benoemde.
- 9 Tuchman, *A distant mirror*, gaf haar boek als ondertitel mee: *The calamitous 14th century*.
- 10 Ik sluit mij niet aan bij de spellingsvoorschriften van het Groene Boekje voor ziele-voorvoegsels, die overigens in het Witte Boekje zijn losgelaten. In dit boek komen zieleangst en zielenheil niet voor, wel zieleangst en zieleheil. Een mens heeft maar één ziel en dat is een kostbaar bezit dat niet veronpersoonlijkt of veralgemeniseerd mag worden. Ieder mens is verantwoordelijk voor zijn eigen ziel.
- 11 Geleidelijk dringt het inzicht door dat de pest in de Lage Landen minder ingrijpend is geweest dan elders, zie Blockmans, 'The social and economic effects'; Thoen, *Landbouweconomie*; Stabel, *De kleine stad*.
- 12 Deze discrepantie wordt in de geschiedschrijving nog weinig onderkend, Warnar, 'Jan van Ruusbroec', vormt hierop een uitzondering.
- 13 Zie het nawoord van Anton van der Lem bij zijn uitgave van Huizinga's *Herfsttij* (1997), m.n. 393 en 396. Dit eenzijdige bronnenmateriaal – want allemaal afkomstig uit elitaire kringen – heeft hij niet afgezet tegen getuigenissen van het dagelijkse leven in steden en dorpen. Huizinga wilde een boek schrijven dat door zijn beeldend taalgebruik een onuitwisbare indruk zou maken en dat zich zou onderscheiden van alles wat er eerder over de laatmiddeleeuwse cultuur geschreven was.
- 14 Oakley, 'Religious and ecclesiastical life', 5. Hij ziet tekenen die op een kentering van het bestaande geschiedbeeld wijzen, maar verzucht toch: [...] *old perspectives, like old habits, die hard* (7). Historici lieten zich eerder leiden door hun eigen visie dan door onderzoek: *Scholars have heaped qualification upon cautious qualification and have generated a multiplicity of interpretations distinguished above all by their rich and frequently daunting complexity. [...] The doomed sense of accelerating decline evident in so many writings of the period, however revelatory of*

- the mood of ecclesiastics and intellectuals, is a less than adequate index to the varied, fluctuating, but frequently vital realities of late-medieval religious life.*
- 15 Adriaan H. Bredero verwoordt deze visie herhaaldelijk, onder meer in *De ontkerstening der middeleeuwen*.
- 16 De essays van Fruin, Romein en Woltjer die in 1975 gebundeld zijn in: Beekelaar (red.), *Vaderlands verleden*, het overzichtsartikel van Smit, 'The Present Position' uit 1960, en van Groenveld, 'Beeldvorming en realiteit' uit 1981, geven een goed beeld van de Opstand in de geschiedschrijving en maken vooral duidelijk waarom er zoveel uiteenlopende interpretaties zijn.
- 17 Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten* (1865–1869); idem, *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw uit een Katholiek oogpunt beschouwd* (1868). Het identiteitsverlies dat Nederlandse katholieken ten gevolge van Opstand en Reformatie geleden hebben, trad na 1853 aan het licht. In dat jaar werd de katholieke kerk in haar rechten hersteld. De katholieken hadden weliswaar al in 1795–1798, onder de Franse overheersing, volledige burgerrechten gekregen, maar in de praktijk had dit weinig consequenties. Voor katholieke grieven, zie Nuyens, *De Nederlandsche beroerten*, m.n. 4, 11, 38, 39 e.v., 52 e.v.; voor een overzichtsartikel: Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814–1898' uit 1992. Over Nuyens: Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*.
- 18 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*; De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*.
- 19 Rogier, *Geschiedenis*, sluit zich aan bij de toen gangbare denkbeelden en schroomt niet de misstanden in de kerk te benoemen, al signaleert hij ook lichtpuntjes (5, 75–76, 79, 83, 88–95). Zowel Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland* (1954) en *Kerkgeschiedenis van Nederland* (1957), als Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (1992), benaderen de katholieke kerk vooral institutioneel, beiden signaleren zowel de misstanden in de kerk, alsook de stappen tot hervorming. De houding tegenover de geloofsbeleving aan de basis is ambivalent, zie bijvoorbeeld Post, *Kerkgeschiedenis*, 292–315.
- 20 Dit boek is in België zeer kritisch ontvangen, zie bijvoorbeeld de recensie van M. Dierickx in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandsche Maatschappij van Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 19 (1965), 319–338. Milis, 'De devotiepraktijk', 137–138, maakt daarentegen kanttekeningen bij deze afwijzing: met al zijn fouten was dit boek een voorbeeld van vernieuwend onderzoek, volgens de opvattingen van de Franse godsdienstsocioloog Gabriel le Bras. Volgens Milis konden de Belgische critici geen kritiek op de Vlaamse religiositeit verdragen. De foute berekeningen en observaties van Toussaert gaven hun een excuus om het kind met het badwater weg te gooien en de methodische vernieuwing te laten voor wat zij was.
- 21 Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken', 222, nt. 16.
- 22 Davis, 'From "popular culture" to religious cultures'.
- 23 Chartier, *Cultural history*, passim, maar bijv. 5.
- 24 Davis, 'From "popular culture" to religious cultures', m.n. 324.
- 25 Christian, *Local religion*, 3.
- 26 Woltjer, 'Geweld', m.n. 288–296, constateert een verschil tussen het Franse en Nederlandse katholicisme.
- 27 HUA, SA I, 13 (RDB), 3 maart 1570, f. 13; 13 maart 1572, f. 135.
- 28 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, Bijlage D, doodgraversinstructie onder punt 11.
- 29 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 123, 16 mei 1568; f. 150^v, 16 juli 1575.
- 30 Christian, *Local religion*, 185–188.
- 31 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 148.

- 32 Historici zijn geneigd het optreden van Luther en de gelijktijdige daling van schenkingen aan de kerk als het einde van de Middeleeuwen te zien. Goudriaan, ‘Het einde’, geeft een overzicht van de argumenten voor deze zienswijze.
- 33 Waarbij ik aanteken dat het altijd hachelijk is om in de geschiedenis een caesuur aan te brengen, want juist op het scharnierpunt tussen een ‘oude’ en een ‘nieuwe’ tijd doen zich onthullende fenomenen voor. Daarom moet er in de geschiedschrijving veel meer aandacht besteed worden aan de ontwikkelingen die een instituut in een overgangsfase doormaakt. Zo is er bijvoorbeeld nog te weinig onderzoek gedaan naar de lotgevallen van middeleeuwse armenfondsen in de overgang naar de Republiek, die nog te veel als ‘een nieuwe bladzijde’ beschreven wordt.
- 34 De goudsmiden scheidden zich in 1597 van het smedengilde af, in 1611 verlieten de kunstschilders en beeldhouwers het zadelarsgilde en richtten het St. Lucasgilde op. Zie voor de verhouding rijk–arm in de zeventiende eeuw het hoofdstuk over het Utrechtse buurtleven.
- 35 Zie de hoofdstukken over het buurtleven en de memoriecultuur; Bogaers, ‘De religieuze gedrevenheid’, 83 en nt. 68. Beknopt over Booth: Pietersma, ‘Cornelis Booth’.
- 36 De uitdrukking ‘Het overstemd geluid’ is afkomstig van de Utrechtse mediëvist F.W.N. Hugenholtz. Het was de titel van zijn inaugurele rede die herdrukt is in de bundel die hem bij het afscheid werd aangeboden (Stuip en Vellekoop, eds., *Gewone mensen in de Middeleeuwen*, 9–22. Zie ook zijn nabeschouwing, 315–337). Bij alle lof is het teleurstellend hoe weinig hij nog de mogelijkheden van bronnenonderzoek onderkent (317).
- 37 Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*.
- 38 Mauss, ‘Essai sur le don’.
- 39 Bijvoorbeeld Van Leeuwen, *Sociale zorg*, 9.
- 40 Frijhoff, ‘Van “histoire de l’église”’.
- 41 In het boek dat ik hierna hoop te publiceren plaats ik het gedachtegoed van Erasmus en Luther in een maatschappelijke context. Daarna ga ik in op de situatie in Utrecht: daarvoor is prosopografisch en biografisch onderzoek gedaan naar andersgelovigen. De bekende argumenten uit het reformatiedebat worden getoetst aan Utrechtse gegevens: hoe groot was hier de feitelijke belangstelling voor de aflaat, het anticlericalisme, het geestelijk ambt, etc. Op basis van deze analyse wordt een synthese geformuleerd, waarin ook de argumenten die in dit boek ontwikkeld zijn een plaats krijgen.
- 42 De laatmiddeleeuwse bronnen zijn, zeker voor Utrecht, overvloedig en schaars tegelijkertijd. Overvloedig in die zin dat er zoveel meer materiaal is dan je durft hopen, schaars omdat er zeker van de gewone mensen minder bewaard is gebleven dan je lief is. Gegevens van mensen die vermogend en invloedrijk waren, zijn doorgaans goed te achterhalen, maar mensen die aan de onderkant van de samenleving verkeerden, blijven veelal in het duister. In strafzaken duiken zij nog wel eens op. Gelukkig zijn er in Het Utrechtse Archief (HUA) de laatste jaren steeds meer persoonsindices ter beschikking van het publiek gekomen, zodat het gemakkelijker is geworden om mensen te traceren. Desondanks is er nog genoeg speurwerk te doen dat bij gebrek aan bronnen soms zonder resultaat blijft.
- 43 HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), 1537–1550.
- 44 Geertz, *Interpretation of cultures*, 3–30. In ‘Deep play’, een essay in deze bundel, beschrijft hij hoe hij contact krijgt met de Balinese bevolking omdat hij een verboden hanengevecht bijwoonde. Samen met de bevolking moest hij vluchten voor de politie.
- 45 Voor een vollediger beeld van het belang dat ik aan de dialoog hecht: Bogaers, ‘De verkenning van mentaliteiten’.

- 46 Een toegankelijke ingang tot het hermetische gedachtegoed bieden Van den Broek en Quispel (eds.), *Corpus Hermeticum*. De hermetische visie heeft verwantschap met het (neo)platonisme, waarvan ik in het voorwoord melding maakte.
- 47 Douglas, *Purity and danger*, vii–viii: Haasse, ‘Het ongewisse’.
- 48 Heiko Oberman laat zich in soortgelijke termen uit in het interview van Michael Zeeman in de *Volkskrant* van 28 september 1996: ‘Een historicus moet ook durven scheppen. Oberman op zoek naar totale geschiedenis’.
- 49 Johan Huizinga heeft rond 1920 deze term geïntroduceerd. De methode en ervaring sluiten aan bij de hierboven beschreven ‘thick description’ van Clifford Geertz.

DEEL I

De dynamiek van Utrecht: de stadsgeschiedenis in vogelvlucht

- 1 De opvatting dat er een spirituele, communautaire gedachte schuilging achter de stichting van steden in de Hoge Middeleeuwen wint – vermoedelijk in samenhang met het communitarisme van Amitai Etzioni – recent aanhang (bijv. Gorringer, *A theology*; Thompson, *Cities of God*; Ward, *Cities of God*; *NRC Handelsblad*, 13 januari 2007, 15), maar het is de vraag of dit geen terugprojecteren in de tijd is. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk en in het hoofdstuk over het buurtleven kom ik hierop terug.
- 2 Donkersloot-De Vrij, *Kaarten*, nr. 138.
- 3 Dit hoofdstuk is noodzakelijkerwijs schetsmatig. Het gaat mij om een beeld van de historische achtergrond van instituties en bewoners die voor een juist begrip van de sociaal-culturele en religieuze geschiedenis van middeleeuws Utrecht van belang zijn. Wie meer of preciezer wil weten, zij allereerst verwezen naar de in de voetnoten genoemde literatuur.
- 4 Over de ontstaansgeschiedenis van Utrecht: zie de eerste twee hoofdstukken in De Bruin, e.a. (red.), *Paradijs*, te weten, De Groot, ‘Van strijdhamer’ en Van Vliet, ‘Stad van de bisschop’.
- 5 Zie Slicher van Bath, *Mensch en land*, I, 240. De oudst bewaarde oorkonde van de stad (2 juni 1122) geeft een duidelijk beeld hoe de stad tot dan bestuurd was: nadat de inwoners van Utrecht in conflict waren geraakt met de bisschop vond keizer Hendrik v het belangrijk om – net als zijn voorgangers gedaan hadden – met beide partijen in gesprek te treden en door middel van de dialoog een voor iedereen vruchtbare oplossing te vinden: *so ist waerdich dat wi hare eijse ons toekeren, ende vervolghen die zeden onser voerghelenede coninghen of keijseren, ende met also veel meerre toe comender ons ende onsen nacomelinghen wel willender hope der wederloeninghe bevanghen wi* (vertaling uit 1395). Vervolgens heeft de keizer in deze oorkonde het *ius et consuetudinem ac privilegium* oftewel – in veertiende-eeuwse termen: het recht, gewoonte ende privilegie, en in hedendaagse termen: het recht, gewoonterecht en privilege – van de Utrechters, Muidenaren en allen die in de omgeving van deze plaatsen wonen, erkend en bevestigd. Kaj van Vliet schreef hierover een toegankelijk artikel: ‘Utrecht, Muiden’. De bijlagen bevatten onder meer de oorspronkelijke tekst van de twee oorkonden van 2 juni 1122 en de vertaling ervan uit 1395. Over het stads- en gewoonterecht in Utrecht: Muller Fz. (ed.), *Middeleeuwse rechtsbronnen*, III (Inleiding), 332–334, 338, 353–362. In het Domkapittel hoorde een regel tot het gewoonterecht als hij twee maal door het kapittel in acht was genomen (Muller (ed.), *Rechtsboek*, passim; Suir, ‘Bisschop Jan van Virneburg’, 93).
- 6 De grondstructuur van die oudere samenleving is nog in de bestuursstructuur van middeleeuws Utrecht te herkennen en wel in het functioneren van zowel de stedelijke schout, de schepenbank en de raad als de dagelijkse gerechten die in de praktijk samenvielen met één

- of meer buurschappen en ook in de veertiende-, vijftiende- en zeventiende-eeuwse buurtreglementen. Directe, inhoudelijke bewijzen voor deze visie zijn er niet, zij is gebaseerd op overeenkomsten (zie de toelichting in bijlage 1). Ook wordt daar in het kort de stand van de historiografie inzake deze materie besproken. Immers niet alle (rechts)historici delen de door mij verkondigde visie. Meer over het gewoonterecht verderop in dit hoofdstuk; het buurtwezen komt in het volgende hoofdstuk ter sprake. In hun verkennende studie over continuïteit en verandering in Engelse steden tussen 1500 en 1700 benadrukken Clark en Slack, 'Introduction', dat de stevige grondstructuur van die steden een voorwaarde was om de crises en veranderingen waarmee de steden geconfronteerd werden, te incasseren en te integreren. Door die grondstructuur, die met de tijd mee veranderde en toch herkenbaar bleef, bleven de ontwikkelingen hanteerbaar: *The continuity in urban life serves to frame the scenario of change* (7). Hoewel hun studie een veel latere periode beslaat, gaat hun zienswijze mijns inziens ook op voor de vroege bewonersgeschiedenis van het Rijn- en Vechtgebied.
- 7 Pas na het Concilie van Trente (1545–1563) gaat men in Utrecht de huwelijken systematisch registreren. Tot 1528 sprak de raad regelmatig een echtscheiding uit. Tot dan beperkte het kerkelijk huwelijk zich waarschijnlijk (voor Utrecht ontbreekt hierover nagenoeg alle informatie) alleen tot die mensen die rijk genoeg waren om op huwelijksvoorwaarden te trouwen (vergelijk ook Tanner, *Church*, 8, 180–187). Het huwelijksceremonieel komt niet ter sprake in de kostersinstructies of kerkrekeningen. Hooguit wordt in die laatste bron een incidentele bruidsgift genoemd. De verbintenis tussen mensen zonder geld kwam waarschijnlijk volgens aloude sociaal-culturele ritens tot stand. Maar het is een misvatting om te denken dat in de Late Middeleeuwen het huwelijk in de betere kringen vooral op affectie gebaseerd zou zijn, zoals De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, betogen. Uiteraard was de wederzijdse instemming een vereiste, maar huwelijksvoorwaarden en voogdijstellingen voor echtgenotes én kinderen in geval de achtergebleven ouder opnieuw trouwde, zijn door de auteurs buiten beschouwing gelaten (zij kennen zowel de periode als het onderwerp alleen uit literatuuronderzoek). Deze procedures laten zien dat het zakelijke element een grote rol speelde in een echtverbintenis. Hoe kon het ook anders in een samenleving waarin 'eer' een voorwaarde was voor kredietwaardigheid. De gang van zaken rond testamenten en legaten komt uitvoerig ter sprake in de hoofdstukken over de memoriecultuur.
- 8 Tönnies, *Gemeinschaft*, 14–18.
- 9 Er is veel discussie welk van beide kerkjes op het Domplein het oudst is. Voor de jongste visie, tevens literatuuroverzicht: Van Vliet, *In kringen*, 81–89.
- 10 Christus als Heiland en Verlosser van de wereld is het symbool van de christelijke kerk. St. Maarten (ca. 316 – ca. 400) was de patroonheilige van de Franken. Hij was geboren als zoon van een Romeins magistraat in Pannonië (West-Hongarije). Als jong officier in het Romeinse leger te Gallië deelde hij zijn rode mantel met een bedelaar. Later werd hij bisschop van Tours. De diagonale rode en witte baan in het stadswapen van Utrecht symboliseren de doormidden gesneden mantel van St. Maarten. Tot de machtsovername van keizer Karel v figureerde St. Maarten samen met de bedelaar in het hartschild van het Utrechtse stadswapen.
- 11 Volgens Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', 160–161, 165, inclusief nt. 174, bestond de 'Utrechtse kerk' uit de bisschop en de georganiseerde geestelijken, dus de kapittel- en later ook de reguliere geestelijkheid, waartoe ook de vrouwenkloosters behoorden. Vanaf de veertiende eeuw beperkt het begrip zich meer en meer tot de kanunniken.
- 12 De stadsvrijheid is het gebied buiten de stadspoorten waarover de stad ook in later eeuwen – tot op zekere hoogte – juridische en bestuurlijke rechten bezat. De inwoners van de

- stadsvrijheid moesten de stad helpen verdedigen. Op de kaart van 1541, zie nt. 2, is de stadsvrijheid groen gekleurd. Zie over de stadsvrijheid: Van Vliet, 'De stad van de bisschop', 51–57; idem, 'De stad van de burgers', 77; Immink, 'De stadsvrijheid'.
- 13 Over de ontwikkeling van kloostergemeenschap naar kapittel: Van Vliet, *In kringen*, 23–68.
- 14 Kuys e.a. (eds.), *Tielse Kroniek*, 21, 26, 28. Op het eerste Duitse concilie (in 742) werd besloten een aantal heidense praktijken uit te roeien (een overzicht bij Van der Heijden-Hermesdorf, *Aantekeningen*, 76; zie ook Meens, 'Het christendom', alwaar meer literatuur vermeld wordt).
- 15 Van Vliet, 'De stad van de bisschop', 45–71.
- 16 Zie Kuys, *Kerkelijke organisatie*, voor het meest recente overzicht van de kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht.
- 17 Deze *civitas* omvatte meer dan het latere stadsgebied. Wellicht viel het samen met het latere kerkelijke dekenaat *Civitas*, dat behalve Utrecht, ook Vechten, Maarssen en het latere Westbroek en Oostveen (Blauwkapel) omvatte (De Bruijn, *Husinghe*, 65, waar hij verwijst naar Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*, dl. 2, 84, 355–356). Dit dekenaat is na 1342 samengevoegd met het dekenaat Gooiland, in het *Rechtsboek* van Hugo Wstinc wordt het althans nog zelfstandig dekenaat genoemd (Muller (ed.), *Rechtsboek*, 62, onder 4).
- 18 De bisschop moest de bestuurs- en wijdingsmacht steeds meer delegeren. In dit proces speelt de ontwikkeling van de kapittels en de machtspositie van hun proosten, maar ook van aanzienlijke leken een cruciale rol, zie Van Vliet, *In kringen*, m.n. hoofdstuk 5; Dekker, 'De vorming'; Rikhof, 'Rumor in ecclesia'. Dit ingewikkelde proces komt in dit boek maar summier aan de orde, en alleen daar waar toelichting nodig is voor ons begrip van de rechtsgang en politieke besluitvorming.
- 19 De Groot, *Dom*, 113.
- 20 Voor de discussie over het al dan niet fictieve kerkenkruis, zie Broer, *Het Utrechtse kerkenkruis*, inclusief literatuuropgave.
- 21 Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 24–26.
- 22 Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 128, 162–202, etc. Suir, 'Bisschop Jan van Virneburg', m.n. 87–90, laat zien dat het Domkapittel in de tweede helft van de veertiende eeuw maar weinig in de melk te brokkelen had. De bisschoppen Arnt van Horne (1371–1378), Rudolf van Diepholt (1423, 1427–1455) en Hendrik van Beieren (1524–1528) zijn overigens wel degelijk door de kapittels gekozen, maar ook hun benoeming is niet los van de politieke omstandigheden te zien. Zowel de kapittels als de paus stonden onder druk van wereldlijke machten om een hun welgevallig bisschop aan te stellen. In de praktijk benoemde de paus een kandidaat nu eens rechtstreeks, dan weer na voordracht vanuit de kapittels. Voor zijn benoeming moest de bisschop de curie een groot bedrag betalen (Post, 'Belastingen').
- 23 Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht', 125–140; Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, passim.
- 24 Van Winter, 'De voornaamste adellijke geslachten', 225–229.
- 25 Brugman, e.a., *Markten*.
- 26 De romaanse Klaaskerk met zijn prachtige tufstenen westwerk dat nog steeds intact is, stond er al in 1125; de Vaartse Rijn is erop georiënteerd. De financiering van dit pronkstuk ging de draagkracht van de omwonenden ver te boven. Wellicht is zij – mede of vooral – door die mensen bekostigd, die er belang bij hadden dat de jaarmarkten van het centrum naar de *Novum fossatum*, het laatstgegraven deel van de Oudegracht, werden verplaatst: deze haven aan de zuidrand van de stad moest status uitstralen. Bisschop Godebald komt in aanmerking als financier. Per slot van rekening was hij betrokken bij de ontginning van het Kromme

- Rijngebied, had hij in 1122 een smadelijke nederlaag geleden tegen keizer en kooplieden en had hij belang bij een machtscentrum in de stad. De opwaardering van de zuidelijke binnenstad heeft korte tijd succes gehad: in 1127 bleken twee jaarmarkten naar dit gebied verplaatst. Op verzoek van ‘het merendeel van de burgers en alle marktkooplieden’ heeft de bisschop deze verhuizing in 1127 ongedaan gemaakt, onder meer omdat de markt vanouds in Stathe gehouden werd en de huizen daar steviger gebouwd waren en dus beter geschikt waren voor de markthandel (vergelijk Van Vliet, Markt, 57–61). Wellicht was de kerk bedoeld als zesde kapittelkerk of als kloosterkerk: het voor een parochiekerk ongebruikelijk lange koor biedt plaats aan een congregatie waarvoor het zingen van de getijden een belangrijk bestanddeel van het dagelijkse ritme was.
- 27 De argumentatie van Van Winter, onder meer *Sources*, 13, en ‘De johannieters’, k. 238–239, ten gunste van een vroege datering van het johannieterklooster acht ik overtuigend. Van Vliet, *In kringen*, 395, 416, vindt het opmerkelijk dat de Utrechtse vestiging dan de oudste stichting van de johannieters benoorden de Alpen zou zijn. Wel acht hij de vestiging van de johannieters vóór het einde van de twaalfde eeuw aannemelijk. De oudste bestanddelen van de Klaaskerk zijn rond 1100 gedateerd (Hoekstra, ‘Early topography’, 33, nt. 74). In de trits van parochiekerken wordt de Klaaskerk altijd op de derde plaats genoemd. De volgorde is naar anciënniteit. Dit betekent dat zowel de Buur- als de Jacobikerk ouder zijn dan de Klaaskerk. Alle drie de kerken stonden er dus vóór 1122. Het is niet bekend wanneer de Geertekerkerk gesticht is, maar een datering vóór 1122 is niet onwaarschijnlijk, zie de argumentatie daarover in het hoofdstuk over het buurtleven.
- 28 De bakstenen huizen Lichtenberg, Drakenburg en Putruwiël, resp. aan de Stadhuisbrug en Oudegracht 114 en 134, hebben een twaalfde-eeuwse tufstenen voorganger gehad. Mogelijk was hier oudere, houten bebouwing aan voorafgegaan.
- 29 Het volgende is grotendeels ontleend aan Van Vliet, Markt, 70–77. Aan de Donkerstraat stond de hal van de oudewantsnijders (tweedehands kleding) (SBA II, 586, 33–34, deze oudst bekende vermelding dateert uit 1302); aan de Steenweg (nu nrs. 11–13) stond de hal van de wantsnijders (nieuwe kleren); aan de Plaats en het noordelijke deel van de huidige Choorstraat dat toen Onder de Lakensnijders heette, de hal van de wijnhandelaren (nu Choorstraat 2) en van de lakenkooplieden (het huis Scharlaken, nu Choorstraat 3–5). Aan het zuidelijke deel van de huidige Choorstraat en de Zoutmarkt stond de hal van de schoenmakers, dit straatje heette dan ook ‘onder de schoenmakers’, later werd de naam ‘onder de handschoenmakers’ (voor de naamsonwikkeling: SBA II, 120–125). Aan de Lijnmarkt stonden drie twaalfde-eeuwse tufstenen hallen, resp. Lijnmarkt 2–10 (van de *mercenarii* oftewel de marskramers, die ook in de Marssegast ten noorden van de Buurkerk woonden), en ter hoogte van de huidige nrs. 23 en 25 (Statema, *De Lijnmarkt*) en 45 zonder dat bekend is welke waar hier verhandeld werd, maar tufstenen muren van ruime kelders zijn hier nog aanwezig. Bont werd verhandeld ‘onder de grauwesniders’, de Oudegracht oostzijde tussen St. Maartensbrug en Wed. leer ‘onder de ledersniders’, de huidige Zadelstraat. De oudste vermelding van de Bakkerstraat dateert uit 1242, van de Vismarkt uit 1272, van de Zoutmarkt uit 1276. In 1297 stonden er al kramen aan het bisschoppelijk paleis in de Servetstraat.
- 30 Van Vliet, ‘Stad’, 72–111.
- 31 Zie over deze twee oorkonden: Van Vliet, ‘Utrecht’.
- 32 Waarschijnlijk werden voor de graafwerkzaamheden ook mensen van buiten ingehuurd. De stadswal is geleidelijk vervangen door een 4 tot 5 meter hoge stadsmuur die een kleine 5000 m. lang was. Hierin waren 49 verdedigingstorens en vijf stadspoorten opgenomen. Defensieve, economische en technische motieven gaan achter de bouw van de muur schuil:

- pas met de grootschalige productie van baksteen na 1250 werd een stenen muur betaalbaar. De noodzaak ertoe werd ingegeven door de vele oorlogen met Holland. De muur is pas na het beleg van 1345 door graaf Willem IV voltooid.
- 33 Zie hierover onder meer De Bruijn, *Husinghe*, 316–317, 337 en de publicaties van Van Winter met betrekking tot de johannieters. In het hoofdstuk over het buurtleven komt deze thematiek nader aan de orde.
- 34 Getallen gebaseerd op Van Vliet, ‘Stad’, 95; Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’; en ten aanzien van 1577 op een schriftelijke mededeling van Ronald Rommes: op grond van de huwelijksluitingen in 1600 heeft hij zijn oorspronkelijke inschatting van tussen de 25.000 en ruim 30.000 inwoners naar beneden bijgesteld.
- 35 De Bruijn, *Husinghe*, 79–100, met name het kaartje op 82.
- 36 In 1007 wendden de Noormannen de steven naar Utrecht nadat zij een jaar eerder Tiel hadden geplunderd. De Utrechtse kooplieden hebben hun komst niet afgewacht, maar zelf de koopmanswijk in brand gestoken en hun toevlucht genomen tot het castellum.
- 37 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, hoofdstuk 5, met name tabel 6.
- 38 Klück, ‘Met de rug’, 131–141.
- 39 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 226, ontkent dit aspect: toch is het mij opgevallen dat bij de onlusten van 1525–1528 de anti-Habsburgse kanunniken vaak Gelderse edellieden waren. Van den Hoven voert als argument onder meer aan dat bij de bisschopskeuze van 1455 ook de Hollandse kanunniken niet voor David van Bourgondië stemden. Het lijkt mij dat dit stemgedrag hetzelfde patroon vertoont als na 1528 in Utrecht te zien is: Habsburgse kanunniken en hoge functionarissen als de schout en de president en de raadsheren van het Hof van Utrecht voerden niet per se het beleid van hun landsheer en patroon uit. Naar mijn idee is het interessant dat nogal wat nieuwkomers met een behoorlijke staat van dienst aan het Bourgondische of Habsburgse hof met een frisse blik naar hun nieuwe positie en omgeving kijken, zodra zij zich hier gevestigd hebben. Zij passen zich aan de plaatselijke omstandigheden en verhoudingen aan. Dit zal ook tijdens de bisschopskeuze van 1455 het geval geweest zijn. De handelwijze van Hollandse graven – zie onder meer de volgende noot – bevestigt de juistheid van mijn zienswijze.
- 40 De Duitse Orde en de predikheren, die beide niet onder het gezag van de Utrechtse bisschop stonden, maar onder respectievelijk de grootcommandeur van de Duitse Orde en de paus, konden zich in de verregaande steun van het Hollandse gravenhuis verheugen. Zo kreeg de Duitse Orde in 1250 het patronaatsrecht oftewel het recht op de pastoorsbenoeming van de Klaaskerk in handen gespeeld. De Orde verkreeg deze schenking (onrechtmatig?) van bisschop Hendrik van Vianden en de Domproost die beiden Hollandsgezind waren. (Als aartsdiaken met grote belangen in Holland, zie het hoofdstuk over zielzorg, had de Domproost belang bij een goede relatie met de graaf van Holland. Zie hierover Post, *Kerkelijke verhoudingen*, II, 16. Als de hypothese die hierboven in nt. 26 geformuleerd is, klopt, dan vonden de bisschop en – in zijn kielzog – de Domproost misschien wel dat zij vrijelijk mochten beschikken over een kerk die door een voorganger gefinancierd is.) Het Domkapittel was in dit besluit evenwel niet gekend en vocht de schenking aan. Hoe de toedracht ook was: na 1300 wordt van dit patronaatsrecht niet meer vernomen. In het touwtrekken om dit recht spelen tal van politieke kwesties een rol: de strijd tussen paus en keizer, in het bijzonder de positie van de graaf van Holland, tevens Roomskoning Willem II (1234–1256), de verhouding tussen de Utrechtse bisschop en het Hollandse gravenhuis, de invloed van de predikheren, m.n. van Albertus Magnus, het conflict tussen Domproost en Domkapittel, etc. De Bruijn, *Vestiging*, 15, stelt echter dat *de Sint-Nicolaaskerk in het*

- Duitse Huis is geïncorporeerd.* Ook Mol, ‘Vechten’, 51, plaatst nauwelijks kanttekeningen bij de schenking. Beide auteurs gaan niet in op de politieke context. Ook negeren zij het feit dat de Duitse Orde dit recht in de vijftiende eeuw zeker niet bezat, en al helemaal niet in 1529 toen keizer Karel v het patronaatsrecht aan de karmelieten schonk (Van Tongerloo, ‘Pastoors’, 105–106). Vervreemding van dit soort rechten leidde in de Middeleeuwen tot slepende juridische kwesties. Op grond van al deze argumenten is het niet waarschijnlijk dat het Domkapittel ooit de schenking van 1250 bekrachtigd heeft.
- 41 Köbler, ‘*Civis*’. Köbler gaat helaas niet in op oude steden waar mengvormen geweest moeten zijn. Hij brengt een nogal rigide scheiding aan, in mijn ogen te rigide. De etymologische verwantschap tussen ‘buur’, ‘boer’ en ‘burger’ komt in het volgende hoofdstuk nader aan de orde.
- 42 Over de geschiedenis van de Staten van Utrecht: Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*.
- 43 Zowel Niermeyer, ‘Het Sticht Utrecht’, 134–135, als Suir, ‘Bisschop Jan van Virneburg’, maken aannemelijk dat de condities voor een dergelijke Landbrief al tijdens het episcopaat van Jan van Virneburg (1364–1371) aanwezig waren. De condities die bisschop Jan van Arkel bij zijn aantreden in 1342 moest accepteren, waaronder de Gildenbrief van 1341, laten overigens zien dat de positie van bisschop toen al niet onaantastbaar was.
- 44 Zie De Meyer, ‘Stichtse stedelingen’, 298–304.
- 45 Een gedetailleerde studie van het verloop en de aanhang van de hoekse en kabeljauwse twisten in het Utrechtse is dringend gewenst. De studie van Verkerk, *Coullissen*, over Arnhem kan als voorbeeld en vergelijkingsmateriaal dienen.
- 46 Over het vraagstuk of er in Utrecht sprake was van factie- of standenstrijd is veel geschreven. In één van de laatste – gezaghebbende – publicaties hierover (Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, m.n. 28) wordt het debat met bijbehorende literatuur gepresenteerd. Carlier, ‘Solidariteit’, 71–75, beschrijft de *status questionis* inzake ‘stedelijke clans’. Zie ook Marsilje, *Bloeduraak*, met analyses over partijstrijd in laatmiddeleeuws Vlaanderen en Holland.
- 47 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. LXXXVIII.
- 48 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. v, XXXIV, XLIV, XLV; die Roese (na 1389–1454): art. XLIII. Deze artikelen komen in het hoofdstuk over het buurtleven uitgebreider ter sprake.
- 49 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. XLIX; die Roese: art. CXXX (1409, 1426). In 1426 was er een burgeroorlog in Utrecht. De beperking van het aantal dienaren kan dan ook met de openbare veiligheid te maken hebben: de dienaren konden immers de functie van lijfwacht vervullen. De stap naar een knokploeg is dan niet zo groot.
- 50 Vergelijk Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, passim, maar m.n. 314–318; Vink, ‘Laatmiddeleeuwse stedelijke keuren’, 41–43; Bange, ‘Frauen und Feste’.
- 51 Zie boven nt. 40.
- 52 Zie onder meer over de bouwgeschiedenis van Fresenburg: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*, 1985, 196–204; over Oudaen, o.c., 1986, 210–215. De muren van de weerganghuizen waren meer dan een meter dik; de raampartij aan de voorzijde van Oudaen kon van binnenuit gebarricadeerd worden.
- 53 Voornaamste literatuur: Burgers, ‘Lambert Frese’.
- 54 Muller (ed.), *Middeleeuwse rechtsbronnen*, Inleiding, 353–362. Het *Liber Albus* kent soms een rubrieksgewijze ordening, maar verder is enige systematiek nauwelijks te onderkennen. De informatie is ongelijksoortig.

- 55 Voor de invloed van het canonieke en Romeinse recht: Van der Heijden-Hermesdorf, *Aantekeningen*, 72–74. Voor de invloed van degene die de rechtsregels op schrift stelde, bijv. Muller, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, Inleiding, 379–384, over de in 1460 aangestelde Utrechtse stadsklerk Tylman Momfelen van Usselaer (1460–1485 of 1486). De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 162, benadrukken dat het stadsrecht in oude steden als Utrecht zich langs gewoonterechtelijke weg ontwikkeld heeft.
- 56 Iets van de sfeer bij de buurrechtspraak is te proeven uit de ordonnantie van 3 april 1530, waarbij Karel v de buurrechtspraak te Houten en 't Goy verving door de schepenrechtspraak: *hoe dat in den banke van den selven dorpe groote ongeregeltheit ende quade usantie is onder den Buuren aldaar, als men recht houdende is, als eenige partyen aldaar in rechten te doen hebben, die Gebuuren, die ongeëd zyn, ende behooren recht te doen, metten anderen, tot kosten van partyen, blyven sitten drinken, sonder tot eenig oordeel te gaan, ofte dat men se aan eenig oordeel te wysen soude kunnen gebrengen; ook die outste en vroetste achterblyven, en dikwils die saaken, met faveur en drangen met vrienden en maagen, drie of vier jaaren houden dragende, soo dat die partyen tot geene expeditie van rechten kunnen geraaken, etc.* (Van de Water. *GUP* II, 1187). De buurrechters wordt dus verweten dat zij geen eed hebben afgelegd, dat zij een informele vergadering zijn waarin het sociale aspect overheerst, en dat zij partijdig zijn. Bij deze ferme taal dienen wij te bedenken dat wanneer in de zestiende eeuw maatregelen werden genomen die een breuk met de traditie vormden, men geneigd was de aloude gang van zaken in de meest sombere bewoordingen af te schilderen.
- 57 Van de Vrugt, *Criminele ordonmanties*.
- 58 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 263.
- 59 Vergelijk Van Winter, *Utrecht, centraal of marginaal*.
- 60 Over deze maecenas: Muller Fz., *Oud-Utrechtsche vertellingen*, 60; idem, *Oude huizen*, 24; Suir, 'Evert Zoudenbalch'; De Meyere, 'Portretten'; Defoer, *Golden Age*, 198–204; Dankers en Verheul, *Als een groot particulier huisgezin*, 8–20.
- 61 Met betrekking tot het afstaan of delegeren van de herderlijke taken van de bisschop, zie Van Tongerloo, 'Bisdom', 171–176; met betrekking tot wereldlijk-bestuurlijke taken, Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 39–41.
- 62 Muller (ed.), *Rechtsboek*, xv (54), LXX-1; Van Campen, 'Intocht', 94, laat de overdracht van zegels en stempels per abuis plaatsvinden op de bisschopshof na afloop van het ceremonieel in de Domkerk.
- 63 Het ceremonieel bij een Blijde Incomste staat vaak in het Raads Dagelijks Boek beschreven. Voor bovenstaande beschrijving is uitgegaan van de vermelding in HUA, SA I, 13 (RDB), f. 143–144, dd 19 mei 1517 (installatie bisschop Philips van Bourgondië) en de beschrijving in Sterk, *Philips van Bourgondië*, 34–36. De route ging via de Twijnstraat, Smeebrug, Lijnmarkt, (huidige) Choorstraat, Plaats (nu Stadhuisbrug), Oudegracht oostzijde, Viebrug, Viestraat, Steenweg en eindigde daar bij het Raadhuis. Deze route zal gebruikelijk geweest zijn, vanaf het moment dat de bisschop vooral op het kasteel in Wijk resideerde (1459).
- 64 In Utrecht gebeurde dit op de synodes van 1291 of 1292 (het is niet duidelijk welke jaartijl gebruikt is), 1293, 1294 en 1310.
- 65 Joosting en Muller (eds.), *Bronnen*, V, nr. 4–7. Citaat ontleend aan aanhef synodaal statuut van 21 april 1293. Zie ook Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 182–188, 193, 253–258.
- 66 Voor een vergelijking tussen de oudste synodale wetgeving in Luik, Kamerijk en Utrecht: Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 183–197; Caspers, 'The role of the people'.
- 67 Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 203–207; Van Tongerloo, 'Bisdom', 175–176; Rikhof, 'Rumor', 259–270. Deze ambten werden soms door dezelfde persoon bekleed.

- 68 Ook de proosten-aartsdiakens lieten zich in de dertiende eeuw door een officiaal vervangen, zij heetten officiaal van de Domproost, etc.
- 69 Van Tongerlo, 'Bisdom', 176–177; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 19–21; Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 103. De Bruyn, 'Utrecht', overdrijft de animositeit tussen bisschop David van Bourgondië en de stad Utrecht.
- 70 Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, idem, *Heren*; Moore, Cathedral Chapter; Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*.
- 71 Het benoemings- of patronaatsrecht (*collatio*) was lang niet altijd in handen van de proost-aartsdiaken. Met name in heerlijkheden bezat de ambachtsheer dit recht. Uit de rekeningen van de officiaal van de Domproost inzake 'Gooiland' is op te maken dat deze terughoudend was in de uitoefening van zijn bevestigingsrecht (*institutio*) en controle van geestelijken die niet onder zijn onmiddellijke verantwoordelijkheid (*patronage*) vielen.
- 72 Van Tongerlo, 'Bisdom', 173–176; Moore, 'Recruitment', 67–68.
- 73 Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken', 208–213; idem, *Heren*, 61–152.
- 74 Van de 215 Domkanunniken, die er tussen 1500 en 1580 waren, kon er van minstens 103 worden vastgesteld dat zij aan een universiteit ingeschreven zijn geweest (Moore, Cathedral Chapter, hoofdstuk 2, m.n. 133–138). Van den Hoven van Genderen geeft op basis van breder onderzoek dan alleen de immatriculaties veel hoger percentages voor Oudmunster in diezelfde periode, namelijk 100% voor de langdurig residerende kanunniken en 95% voor de niet of slechts kort residerende kanunniken, wat een gemiddelde van 97% oplevert (*Heren*, 246–264, met name 248).
- 75 Paus Adriaan VI is een wel zeer aansprekend voorbeeld. Andere kanunniken met grote invloed in Rome waren Albert Pigge, Johan Slacheck en Willem van Enckevoirt.
- 76 Arnold Buser, kanunnik van Oudmunster, liet tussen 1527 en 1547 als eerste een huis in renaissance-stijl bouwen, waarvan de gevel van Korte Nieuwstraat 2 nog getuigt. In Utrechtse musea zijn nog talloze sporen van de inrichting van claustrale huizen te zien (Defoer, 'Laat-middeleeuws schoorsteenfries'; Klinckaert, *Beeldhouwkunst*).
- 77 Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk', 65–66; Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 15–16; idem, 'Kanunniken', 197–198.
- 78 Een overzicht in: Van Hulzen, *Utrechtse kloosters*; Schoengen, *Monasticum Batavum*, I–III; Van Tongerlo, 'Bisdom', 194–195; Van Vliet, *In kringen*, hfdst. 6.
- 79 Over de (grondleggers van de) Moderne Devotie is veel geschreven. Oude standaardwerken zijn: Hyma, *The Christian Renaissance* (1924, herziene uitgave 1965), wiens visie overigens bekritiseerd wordt door Post, *The Modern Devotion*. Zie in dit verband ook Gerrits, *Inter Timorem*. Nieuwe inzichten zijn verwoord in: Bange e.a. (red.), *De doonverking*, en Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid*. Ook in mijn boek komt de Moderne Devotie veelvuldig ter sprake, met name in de hoofdstukken over Suster Bertken, het Godsbeeld en de liturgie. Voor een recente biografie over Suso, zie Van Aelst, *Passie*; over Ruusbroec, zie Bos en Warnar (red.), *Een claer verlicht man*. Voor een gemakkelijk toegankelijk beeld van de kloosteridealen van de Moderne Devotie: Scheepsma, *Hemels verlangen*, waarin het levensverhaal van toonaangevende nonnen van Diepenveen in modern Nederlands is weergegeven. Dit klooster had grote invloed op het Utrechtse Jeruzalemklooster (1399): nonnen uit Diepenveen droegen eraan bij dat dit klooster tussen 1418 en 1424 de overstap maakte naar de Congregatie van Windesheim. Liesbeth van Delft, wier levensverhaal in *Hemels verlangen* beschreven staat (57–65), was er van ca. 1418 tot haar dood in 1423 priorin.
- 80 Een onderzoeksgroep rond Koen Goudriaan (VU) houdt zich bezig met het Kapittel van Utrecht. Publicaties die hieruit zijn voortgesproten: Corbellini en Van Engen (red.), 'De

- derde orde'; Goudriaan, 'De derde orde'; Van Engen, *De derde orde* en 'Speciosus forma'; Van Luijk, 'Devote vrouwen'; idem, *Bruiden*. De Hollandse kloosters vormden al in het eerste kwart van de vijftiende eeuw een eigen congregatie (van Sion) en trokken zich uit het Kapittel van Utrecht terug.
- 81 Het St. Barbaragasthuis komt uitgebreid ter sprake in het hoofdstuk over de armenzorg. De kloosters komen uitgebreid in het vervolg op dit boek ter sprake.
- 82 Koch, 'Kloosterintrede', 253–254; idem, 1994, *Kloosterpoort*, 213–220; Lauwers, *Mémoire*, 489–490.
- 83 In haar doctoraalscriptie *Tertiariissen in het St. Nicolaasconvent te Utrecht* heeft Monique van der Linden de herkomst van de tertiariissen van het Utrechtse Nicolaasconvent over de periode 1399–1513 tot in detail onderzocht.
- 84 Rütting, 'Frömmigkeit'.
- 85 Visscher, 'Manuaal'; De Moor, 'Luxe in Leeuwenhorst'; Biemans en Van Bueren, 'A veritable treasure trove'.
- 86 De getalsmatige analyse wordt in het volgende boek gepresenteerd. In de Kroniek van het Amersfoortse St. Aagtenconvent staat 1525 vermeld als het jaar waarin de geestelijkheid *seer verdruct, veracht ende versmaed* begon te worden (Kemperink, 'Johan van Ingen', 88). Regelmatig verliet een non van St. Aagten in de jaren 1525–1538 het klooster (o.c. 87, 88, 89, 90, 91, 95). Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 180–185, signaleert de uittreding uit kloosters eerst na 1530.
- 87 Zie voor het Vrouwenklooster in De Bilt: Matthaëus, *Veteris aevi analecta*; het St. Ceciliaconvent te Utrecht: Visscher, 'Manuaal'; het St. Nicolaasklooster te Utrecht: Vermeulen, 'Kronijk'; het Regulierenklooster te Utrecht: Joosting, 'Cornelis Block's kroniek'; het St. Aagtenconvent te Amersfoort: Kemperink, 'Johan van Ingen'. Vergelijk Davis, 'City women', 89, waar zij vermeldt dat Clarissen in Genève de ex-non bespuugden die hun ten tijde van de Reformatie voorhield dat zij nu hun hypocriete levens konden beëindigen en trouwen, zoals zijzelf gedaan had.
- 88 Kemperink, 'Johan van Ingen', 114.
- 89 Simons, *Cities*, 109–117.
- 90 Overzicht bij Van Tongerloo, 'Bisdom', 194–195; Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk', 65. De gasthuizen zijn hier genoemd vanwege hun kapel die vaak een toren had, maar gasthuizen hoorden niet bij de kerk, zij waren particuliere instellingen.
- 91 Post, *Scholen*, 114, Dodt, *Archief*, III, 218. De Waalse schoolmeester voerde in 1536 met zijn leerlingen ter gelegenheid van de grote Maria Magdalenaprocessie een *batement* op de Plaats op. Het is niet bekend of hij als zelfstandig schoolmeester opereerde of aan een school verbonden was. Pas in 1638 is er een verwijzing naar een Franse of handelsschool in Utrecht (Dodt, u.s., 291). De Booy, *Wêldaet*, geeft geen informatie over Frans onderwijs in zestiende-eeuws Utrecht.
- 92 Pegel, 'Heer ghy neemt uselven by der noes', 86–91; idem, 'Prediking', 119–128; HUA, SBA II 688** geeft een overzicht van de extra-preken in de Klaaskerk in 1557: op woensdag en vrijdag in de vastentijd, op Pasen, Pinksteren, Translatio Nicolaï, kermisavond en -dag (derde pinksterdag, mededeling van Bini Biemans), Sacramentsdag, alle Onze-Lieve-Vrouwedagen, Allerheiligen, St. Nicolaasavond en -dag, Kerst en Nieuwjaar.
- 93 In de Utrechtse kapittelkerken werden in de regel geen leken begraven, behalve een enkele weldoener en soms familieleden van kanunniken en vicarissen. Kloosters en gasthuizen hadden over al deze zaken afspraken met de parochiekerk waaronder zij ressorteerden. Dat die ook in praktijk werden gebracht, blijkt onder meer uit de verklaring van de pastoors

- van de Buurkerk in 1569 (Van Rappard en Muller Fz., *Verslagen van kerkvisitatiën*, 58, 62 onder punt 49). De biecht was niet per se aan de eigen parochiekerk gebonden: wie een aflaat wilde winnen, moest biechten in de kerk waar die aflaat te verkrijgen was. Wie in een andere kerk dan de parochiekerk begraven wilde worden, moest daarvoor een leges betalen die de parochiekerk ten goede kwam.
- 94 Illustratief is het kaartje in De Bruin, e.a. (red.), *Paradijs*, 96.
- 95 Bijlage 10 geeft een overzicht van de broederschappen en de kerk waaraan zij verbonden zijn.
- 96 Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk', 79–80.
- 97 Rommes, *Oost, west*.
- 98 Heers, *Le clan familial*, stelt zich op het standpunt dat de factiestrijd een verticale aangelegenheid was. Berents, *Het werk van de vos*, 19–22, ziet daarentegen vooral een horizontale binding. In de Lage Landen, zo stelt hij, vormde alleen de stedelijke elite een sociaalpolitieke groepering met kenmerken van clanvorming. De andere bevolkingsgroepen beperkten hun 'clan-solidariteit' tot de eigen 'vrienden en magen' en bovendien hadden zij niet veel invloed op politiek en sociaaleconomisch vlak. Persoonlijke economische en politieke solidariteiten konden de familiesolidariteit soms doorbreken en daarom kan men dus niet spreken van een volledig in clans opgedeelde stad. Met de observaties van Berents ben ik het gedeeltelijk eens: bij ambachtslieden konden persoonlijke omstandigheden tot een eigen stellingname leiden: de drie broers Weyman hoorden in 1525 elk tot een andere factie (Bogaers, 'Religieuze gedrevenheid'). De verticaliteit was echter onmiskenbaar bij grote *clashes*: in crisistijd bestonden beide facties uit kanunniken, edellieden, patriciërs en ambachtlieden, dus leden van de drie standen; bij vergelijkend onderzoek naar de aanhang van facties in crisisjaren kwam ik vaak dezelfde familienamen bij dezelfde facties tegen, wat op grote trouw wijst. Bij een coup was de medewerking van gilden van doorslaggevend betekenis. Ik ben dan ook van mening dat de verticale factiestrijd een vast gegeven in de Utrechtse politiek is. Wel wordt bij grote *clashes* soms ook een standsconflict zichtbaar. Wanneer de facties het heftigst botsen, maken ambachtlieden van de gelegenheid gebruik om hun belangen veilig te stellen: zij weten dan grote concessies af te dwingen die ook nadien niet herroepen worden (de Gildenbrief van 1304 is daarvan een goed voorbeeld). In 'vredestijd' waren de facties veel horizontaler: als de stedelijke elite de gelederen sloot, wat bijvoorbeeld het geval was tussen 1513 en 1524, konden de gilden alleen maar toekijken. De kwestie 'horizontaal of verticaal' is dus niet eenduidig te beantwoorden: in Utrecht was het én-én.
- 99 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 161. Hier stelt hij dat de schutterij vanaf 1460 uit 300 man bestond. Op basis van de rekeningen van de tweede kameraar ga ik ervan uit dat deze bepaling die uit nood geboren was, niet lang van kracht is geweest en dat het traditionele aantal van 400 schutters op een zeker moment weer hersteld is. De schutters kregen tot de overdracht van de temporaliteit van stadswege wijn op St. Maarten en kerstavond en bij het papegaaischieten: uit het aantal kwarten of kannen wijn dat werd uitgereikt, is het aantal schutters af te leiden (HUA, SA I, 626, onder 'statiewijnen'). Zie voor meer informatie nt. 123 van het processiehoofdstuk.
- 100 Muller Fz. (ed.), *De Middeleeuwse rechtsbronnen*, I, 't Roede boeck (1388–1390), art. LX; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 316–325.
- 101 Over de lokale betekenis van St. Maarten: Van den Hoven van Genderen, 'Een heilige in beeld'.
- 102 Deze graaf deed er alles aan om invloed in Utrecht te verkrijgen. In een recente publicatie is zijn ambitie om Utrecht in te lijven bij Holland weer eens belicht (De Groot en Van Vliet,

- ‘Domtafelen’). Ook deze graaf verdient een nieuwe monografie, de zesdelige biografie van Meerman dateert uit het laatste kwart van de achttiende eeuw.
- 103 Rommes, *Oost, west*, 44, schat het percentage in 1569 op 36 à 50%. Over de scholing van ambachtlieden in de zestiende eeuw: De Ridder-Symoens, ‘Stad en kennis’, 136: *De Nederlandse steden met voldoende ambachtsarchieven wekken het vermoeden dat de echte analfabeten slechts te vinden waren onder de ongeschoolde arbeiders*. Ook meisjes uit de ambachtelijke en hogere kringen kregen basisonderwijs (133). Voor laatmiddeleeuws Utrecht deel ik deze inschatting.
- 104 De Bruin e.a. (red.), *Paradijs*, 79, 119, 127–132; Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk’, 74–75; Rommes, *Oost, west*, 38. Kwakman, ‘Slijkburgers’, laat zien dat er in tijden van besmettelijke ziekten meer slijkburgers werden aangesteld.
- 105 Van de Water, *GUP*, dl. III, 67–68.
- 106 Van de Water, *GUP*, dl. III, 68–69.
- 107 Berents, ‘Gegoede burgerij’, mn 87, 90–92.
- 108 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, III (inleiding), 126–167; 263–296.
- 109 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, III (inleiding), 39–46.
- 110 Bogaers, ‘Politieke verwickelingen’, 47–51.
- 111 Van de Water, *GUP*, dl. III, 68.
- 112 Dit was al vastgelegd in 1304, maar daarna herhaald en toegespitst (Van de Water, *GUP*, dl. III, 67, 71–72).
- 113 Alleen de burgemeesters kregen een vergoeding. De overige bestuursleden kregen bij diverse gelegenheden wijn ten geschenke. Aan deze ambten zaten wel voordeeltjes vast. Door hun voorkennis hadden zij bijvoorbeeld een voorsprong bij de aanbesteding van openbare ambten, koop uit faillissementen, etc.
- 114 Van de Water, *GUP* III, 69–70, nrs. 5 en 6.
- 115 Deze invalshoek staat momenteel in de belangstelling, zie Van Leeuwen, ‘Ritueel en publiek’, inclusief de literatuurverwijzingen. Van Leeuwen bestudeerde de gang van zaken rond de wetsvernieuwing in drie grote Vlaamse steden (Gent, Brugge en Ieper) in de vijftiende eeuw. Merkwaardig genoeg laat zij de datum waarop de wetsvernieuwing plaatsvond, buiten beschouwing. Dit is eigenlijk een eerste aanknopingspunt voor een symbolische duiding van dit fenomeen in samenhang met kerk en traditie.
- 116 Deze missen vonden plaats in de vier Utrechtse parochiekerken en bij de kartuizers, predikheren, minderbroeders, te Vredendaal, regulieren en de Vrouwenbroeders (HUA, SA I, 626 (Rek. 2^e kameraar), 1513/14, f. 9^v). Standaardpost in deze rekening, maar niet altijd gespecificeerd.
- 117 Van Asch van Wijck (ed.), ‘Oudste kameraarsrekening’, 96. De waarde van het stadspond wordt niet gespecificeerd.
- 118 Bijvoorbeeld HUA, SA I, 626, 1502/03, f. 10, 11. Een *scottel gebackens* kostte acht stuivers, een dozijn suikerkoeken 1 stuiver.
- 119 Voor 1504: HUA, SA I, 13 (RDB), 5 sept. 1504, f. 173. Hierbij werd het aantal gasten beperkt tot de oversten oud en nieuw, de tweede kameraar, de secretaris, de twee deurwaarders en de zes *lage dienres* en enige heren van buiten die hiertoe door de oversten konden worden uitgenodigd. Wie iemand anders uitnodigde, was verantwoordelijk voor de kosten. Voor 1513: HUA, SA I, 626, 1513/14, f. 20^v–21.
- 120 Bijvoorbeeld HUA, SA I, 626, 1511/12, f. 9.
- 121 HUA, SA I, 626 (rek. 2^e kam.), 1511/12, f. 9, 11^v.
- 122 Vroom, *De financiering*, 365, bijlage tien, m.n. 557, en grafiek 7.

- 123 Vroom, *De financiering*, 344, bijlage zes, acht en negen.
- 124 Voor een schatting van de werkende mannelijke bevolking is uitgegaan van een beredeerde, gemiddelde gezinssamenstelling van drie personen (Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk', 69–71). De genoemde cijfers zijn aan deze publicatie ontleend, 73–80.
- 125 Voor de behuizing van de Duitse ridders aan de Springweg (ca. 1350) hebben de oorspronkelijke eigenaars het terrein ontruimd. Waarschijnlijk hebben bisschop en stad om politieke redenen deze verhuizing van buiten de muren mogelijk gemaakt. Op de in de veertiende eeuw ontgonnen Boeltjeskamp (de latere Oude en Nieuwe Kamp) was rond 1400 nog plaats voor het klooster Maria in de Wijngaard. Beide terreinen hadden van oorsprong een agrarische bestemming, zoals uit de term 'kamp' nog duidelijk af te lezen is (De Bruijn, *Husinghe*, 56; idem, *De vestiging van het Duitse huis*).
- 126 Klück, 'Met de rug'. Voorbeelden van rond 1300 gebouwde of verbouwde stadskastelen/koopmanshuizen zijn Oudaen (1275), Drakenburg (1291), Groenewoude en Compostel.
- 127 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 106–107, 142. De Neude vormde oorspronkelijk een uiterwaarde van de Rijn. Toch moet dit gebied al vroeg als marktplein gefunctioneerd hebben: het tuftenen twaalfde-eeuwse huis Drakenburg was zowel op de Oudegracht als de Neude georiënteerd en zelfs breder aan de Neudezijde (Van der Wal, 'Bouwgeschiedenis', plattegronden). De Biltse Steenstraat, de landweg naar Zeist die in 1290 bestraat werd, was op dit marktplein georiënteerd.
- 128 Matthaeus, *Fundationes*, 168.
- 129 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 134–138.
- 130 Vogelzang, *De Utrechtse wijken: Tólsteeg*, 27–31.
- 131 Van den Hoven van Genderen geeft voorbeelden van de levensstijl van kanunniken in: 'Kanunniken', 212; idem, *Heren*, 414–422.
- 132 Over miniaturen, proto-typografie (de benaming voor de oudste vorm van boekdrukkunst, de zgn. wiegendrukken) en boekdrukkunst: Defoer, *The golden age*, passim; Kruitwagen, 'Kunnen de Costeriana'; over beeldende kunsten: Halsema-Kubes, *Adriaen van Wesel*; Filedt Kok, *Kunst voor de beeldenstorm*, passim; Kloek, *Kunst voor de beeldenstorm*, passim; *Beelden uit een bisschopsstad*, 1994; *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 45* (1994), passim; Klamt, 'Sub Turri Nostra'; over edelsmeden: Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilvermeden*; over borduurwerk: De Bodt, 'Borduurwerkers'.
- 133 Conclusies van niet-gepubliceerd onderzoek van mijn hand naar het stemgedrag in de Staten van Utrecht in de zestiende eeuw.
- 134 Zie Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid' en mijn bijdragen in de *Geschiedenis van de provincie Utrecht*.
- 135 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 108; idem, 'Bouwgeschiedenis', 149, baseert de datering op de oriëntatie van de romaanse Buurkerk op de Oudmunsterkerk en niet op de Domkerk die ca. 925 is gebouwd. Dit argument bleek echter niet juist (Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 159, nt. 62). In zijn doctoraalscriptie uit 1991 dateert Kaj van Vliet de bouw eveneens in de tiende eeuw, mede vanwege de handel die dan opleeft (Van Vliet, Markt, 18–19). In een volgende publicatie neigt hij echter op basis van kerkrechtelijke ontwikkelingen naar de eerste helft van de elfde eeuw (Van Vliet, 'De stad', 64–66). In zijn dissertatie handhaaft hij zijn stelling dat de kerk uit de eerste helft van de elfde eeuw dateert, nu op basis van het bovengenoemde nieuwe inzicht in de oriëntatie van de kerk op Oudmunster (*In kringen*, 239). De argumenten die zowel Haakma Wagenaar als Van Vliet in zijn scriptie aanvoeren voor een datering in de tiende eeuw leken mij plausibel, zij passen goed bij de ontwikkeling van de Utrechtse markt. Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 40–41, dateert de stichting

- van de Buurkerk kort na 1025, op basis van het argument dat dan het Mariapatrocinium van Oudmunster ‘verdwijnt’. Hij acht het mogelijk dat dit patrocinium op de Buurkerk, die immers aan Maria gewijd was, is overgegaan. Dit argument wint aan kracht, als wij bedenken dat in de Oudmunsterkerk van oudsher de doopvont stond. Deze kerk had anders dan de Maartenskerk een parochiële functie. Met het bouwen van de Buurkerk kwam de zielzorg van de lekenbevolking aan deze kerk.
- 136 Lauwers, *Mémoire*, 343–345.
- 137 De Kam, ‘*Een waardig huis*’, 31, 47, plattegrond c.q. reconstructietekening van Hasenberg.
- 138 De financiering van de verbouwing tot hallenkerk komt in dit boek uitvoerig ter sprake in het hoofdstuk *God wout’s*.
- 139 Voorbeelden van het incidentele ingrijpen van het stadsbestuur in kerkelijke aangelegenheden: HUA, SA I, 13 (RDB), 15 juli 1493 over het St. Jorisbeeld in de Minderbroederskerk; RDB, 4 aug. 1500, aangaande een vicariestichting in de Buurkerk.
- 140 Na 1528 werden de kerkmeesters van de Jacobi- en Klaaskerk door het stadsbestuur benoemd, maar bij de Buurkerk was dit pas in 1579 het geval. De financiën van de Geertkerk waren onbeduidend. Misschien is dat wel de reden waarom het stadsbestuur hier geen kerkmeesters aanstelde en deze taak – als vanouds – overliet aan de parochianen.
- 141 Deze vicarie was bedongen door hr. Johan van der Gheyn, vicaris van Oudmunster, die in 1458 de stedelijke raad een lening had verstrekt van 350 gouden rijns gulden (HUA, SA I, 589, 1458/59, f. 26^v). Uit de rente van 30 rijns gulden per jaar moest een vicaris bezoldigd worden (HUA, SA I, 586, 161–170, voor de betaling hiervan bijv. HUA, SA I, 626, 1521/22, f. 64^v). De Raadskapel komt nader ter sprake in het hoofdstuk over de financiering van de Buurkerk.
- 142 Processies staan centraal in het hoofdstuk over processies.
- 143 De buurspraak was oorspronkelijk een buurtvergadering tot wetgeving. In Utrecht is deze naam ook gegeven aan verordeningen van de stedelijke raad. Zij werden in het Buurspraakboek opgetekend.
- 144 Het vormsel – in het hoofdstuk over zielzorg te bespreken – werd in het bisdom Utrecht in de regel toegediend door de wijbisschop, aan wie de bisschop de wijdingsbevoegdheid gedelegeerd had. Als dank kreeg hij van het stadsbestuur wijn. Dat is de reden waarom wij over deze handeling geïnformeerd zijn (HUA, SA I, 626, onder ‘onzekere uitgaven’ en SA I, 634, onder ‘wijnschenken’). Soms gaf het stadsbestuur stadsdienaren de opdracht toe te zien op een rustig en waardig verloop van de bijeenkomst.
- 145 HUA, SA I, 630, 1511/12, f. 13^v.
- 146 HUA, TA, Ja 5.14. Het altaarstuk is geschilderd door Anthonie van Blocklandt en bevindt zich in Bingen (Duitsland), zie Jost, *Studien*, dl. 2, nrs. 92–96; Labouchère, *De oude kerken*, 18; Schuchert, ‘Zu Antonis Blocklandt’; De Meyere, ‘Utrechtse schilderkunst’, 168, en Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 96, onder Cornelis Gerritsz. van der Goude. De Meyere heeft geen gelijk met zijn bewering dat de oorspronkelijke bestemming van dit drieliuk nog onzeker is.
- 147 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 118–119, dateerde deze pijlers aanvankelijk ca. 1260, maar dit standpunt heeft hij in 1986 herzien (*Bouwgeschiedenis*, 151).
- 148 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 243–246.
- 149 Dodt, *Archief*, V, 99.
- 150 Voor een overzicht van de altaren, zie bijlagen 4 en 16, tabel 1. Het ligt buiten mijn competentie om een plattegrond van de inrichting van de Buurkerk te maken. Voor een overzicht van de vicarissen: bij de visitatie van de Buurkerk in 1569 zijn 28 vicarissen

- ondervraagd, bij *close reading* is er echter sprake van 44 vicarissen (Van Rappard en Muller, eds., *Verslagen*, 47–110). Het precieze aantal is moeilijk vast te stellen omdat een aantal gebeneficieerden zich liet vervangen en/of afwezig was.
- 151 Ook de kerken dateren op zijn vroegst uit de vijftiende eeuw, zie het hoofdstuk *God wout's*.
- 152 Vergelijk Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 339.
- 153 Vergelijk Falkenburg, *Fruut of devotion*.
- 154 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, onder meer 611; idem, 'Utrecht canons', 163, 177.
- 155 Deze interactie wordt behandeld in het hoofdstuk 'De liturgie, traditioneel en toch eigen'.
- 156 Dekker, 'Three unknown "cantilenaes martinianae"', 227–228, 264, 282, 306, etc. Deze gezangen komen in het processiehoofdstuk ter sprake. Zie over de relatie stad, identiteit en culturele manifestatie voor de Nederlanden onder meer Blockmans & Donckers, 'Self-Representation of Court and City' en de bijdragen in *Varia Historica Brabantica VI–VII* van E. van Autenboer, A. Keersmaekers en P. van der Sluijs en in de congresbundel *Hart en marge* (onder redactie van M. Carlier e.a.) de bijdragen van Stabel, Arnade en Nijsten; voor Engeland onder meer Phythian-Adams, 'Ceremony and the citizen: The communal year at Coventry 1450–1550'; James, 'Ritual, Drama and Social Body' en Hutton, *The rise and fall of merry England* en *Stations of the sun*, met literatuurverwijzingen. Over de stad als rituele ruimte: De Mare en Vos (eds.), *Urban rituals*. In mijn volgende boek komt het thema van de identiteit van Utrecht specifiek aan de orde.
- 157 Ik benadruk het punt dat de middeleeuwse stad Utrecht geen 'stad Gods' was, omdat ik de indruk heb dat dit de nieuwe trend in de geschiedschrijving is, waarvoor ik in het verleden geen bevestiging vind. Deze ontwikkeling lijkt mij een projectie van hedendaagse problematiek. Ik voel een zekere huiver als het buurtleven doel van politiek, en dus van manipulatie wordt. Het is beter als initiatieven van onderaf genomen worden.
- 158 Le Goff, 'Au Moyen Age: Temps de l'église et temps du marchand'.

Normen en waarden in het dagelijks leven. De rol van de buurt in de Utrechtse samenleving van de Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw

- 1 Dit hoofdstuk is een uitgebreide versie van het artikel 'Geleund over de onderdeur', dat in 1997 in de *BMGN* gepubliceerd is.
- 2 Muller Fz. (ed.), *Rechtsbronnen*, I, 1.
- 3 In deze twee zinnen is de kern van gerechtigheid vervat, vergelijk Van der Heijden-Hermesdorf, *Aantekeningen*, 5: *De orde der gerechtigheid omvat de verhouding van de mens tot God, tot de evenmens en tot zichzelf. Godsdienst, naastenliefde, trouw, zowel als zelfbehoud worden daardoor voorgeschreven*.
- 4 Vergelijk Van Uytven, 'Het stedelijk leven', 203–204. Voor het Nedersticht: zie de literatuur in Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, passim, maar expliciet 535–552. Bijlage 1 is gewijd aan de recente discussie over de ouderdom en functies van buurschappen.
- 5 Hupperetz, *Het geheugen*. Vanuit planologisch oogpunt is deze vorm van onderzoek zeer aan te bevelen.
- 6 Ter Gouw, *De volksvermaken*, passim, specifiek 530–552; Bogaers, 'Een kwestie van macht?'
- 7 Van Rappard, 'De 's-Gravenhaagsche buurten'; Wagenaar, 'Over buurten'; Pieck, 'Jan van Hout'; Decavele, 'De gebuurten'.
- 8 Lis en Soly, 'Neighbourhood'; Roodenburg, 'Naar een etnografie'; Deceulaer, 'Stadsbestuur'.
- 9 De historische rol van de schenking krijgt de laatste jaren veel aandacht: Davis, *The gift*,

- springt eruit. Zie voor zeventiende-eeuws Holland: Thoen, *Strategic affection*, waar echter de buurt door de selectie van a-typische informanten nagenoeg buiten het gezichtsveld valt: haar hoofdpersonen zijn bovenmodaal, en soms uitzonderlijk invloedrijk, en kunnen zich daarom tot op zekere hoogte van het buurtleven distantiëren. Toch blijven zij betrokken bij het sterfbed en de begrafenis van een buur. Het boek geeft inzicht in het sociale leven van gegoede lieden. Over de onderlinge bijstand en 'zelfhulp': Dinges, *Stadtarmut*.
- 10 Pleij, 'Van keikoppen'; Roodenburg, 'Naar een etnografie'; Lis en Soly, 'Neighbourhood'; Jacobs, 'Sociaal kapitaal'.
- 11 Pieck, 'Jan van Hout', 41–50.
- 12 Dorren, *Het Soet Vergaren*, 63–66; idem, *Eenheid*, 81.
- 13 Decavele, 'De gebuurten', 25.
- 14 Jacobs, 'Sociaal kapitaal', maakt onvoldoende duidelijk dat het ongenoegen van zeventiende- en achttiende-eeuwse Gentse buurtbewoners ook uit een breuk met de middeleeuwse traditie voortkwam.
- 15 De situatie in Utrecht wijkt dus enorm af (of misschien overdrijven zij) van de bevindingen van de volgende auteurs die veelal antropologisch georiënteerd zijn: Davis, 'Reasons of misrule' en 'Rites of violence'; Burke, *Popular Culture*; Pleij, *Het Gilde van de Blauwe Schuit*; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 93–104; Rooijackers en Romme, 'Charivari'. Bossy, *Christianity*, 42–45, erkent overigens het niet-voorkomen van carnaval in Noordwest-Europa, inclusief grote delen van Nederland, en schrijft dit toe aan het ontbreken van een traditie van collectieve boetedoening. Verheggen, *Omgaan met schuld*, 92, bevestigt Bossy's zienswijze op de vroegchristelijke boetedoening in deze streken.
- 16 Le Cosquino de Bussy, 'De Blauwe Schuit'; Pleij, *Het Gilde van de Blauwe Schuit*. Het artikel dat Van Kalveen, 'Ontucht', over dit geschrift geschreven heeft, is niet serieus te nemen, omdat hij de tekst letterlijk neemt. Zijn 'reconstructie' is in geen enkel opzicht te rijmen met de gebruikelijke gang van zaken in de Paulusabdij, en dit zowel institutioneel als inhoudelijk.
- 17 De broederschap is vermeld in Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 186; los vel in HUA, SA I, 236, 10 aug. 1487. Het vonnis: HUA, SA I, 13 (RDB), 12 sept. 1487, f. 140^v. Vergelijk Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*. In Utrecht werd vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw de processie op St. Laurens aangegrepen om onvrede kenbaar te maken, maar deze protesten ontregelden het ceremonieel niet (zie het processiehoofdstuk).
- 18 *De sneeuwpoppen* van Herman Pleij is hiervan een goed voorbeeld: op basis van te smal onderzoek worden vergaande uitspraken gedaan. Dit boek is door historici dan ook kritisch ontvangen (zie *BMGN*, 106 (1991), 421–447, inclusief de repliek van Pleij).
- 19 Spierenburg, *De verbroken betovering*, is hiervan in Nederland de meest uitgesproken exponent, maar zijn bevindingen zijn nauwelijks op een inhoudelijke analyse van de samenleving gebaseerd.
- 20 HUA, HvU, inv. 39-1, 104, proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat. Martin de Bruijn stelde mij zijn transcriptie beschikbaar.
- 21 Het huwelijk tussen Philips van Hamal, baron van Monceau-sur-Sambre, en Margriet van Culemborg werd op 5 oktober 1550 voltrokken.
- 22 Buurspraak was in eerste instantie een vergadering der burenen met het oog op wetgeving en rechtspraak. In Utrecht kreeg het in de veertiende en vijftiende eeuw tevens de betekenis van publieke bekendmaking van besluiten van de stedelijke raad. Deze verordeningen werden in het buurspraakboek vastgelegd: *Dit is een boec, daer men al de buerspraken in scriuen zel*. Het oudstbekende exemplaar dateert uit 1385. In het stadsrechtboek *Die Roese* wordt in 1377 (art. xxii, 2) vermeld dat nieuwe burgers zich *opter stat huys* moesten laten inschrijven en dat

- zij bij de eerstvolgende *buursprake* zullen worden afgekondigd, dus de eerstvolgende openbare bijeenkomst van burgers en ondersaten. Met deze terminologie borduurt de stedelijke raad voort op een oudere praktijk, waarin de buurspraak de vergadering was waarin de burenen in onderling overleg besluiten namen met betrekking tot de buurschap. Tot voorbij 1580 blijft de term ‘buurspraakboek’ van kracht.
- 23 Vergelijk De Bruijn, *Husinghe*, 254–259. Zie ook bijlage 1. De Bruijn, o.c., geeft inzicht in de ingewikkelde juridische verhoudingen binnen de stad Utrecht. Voor de juridische gang van zaken in de Utrechtse stadsvrijheid, zie Immink, ‘De stadsvrijheid’; Vervaart, ‘Waar stad’ met commentaar van De Bruijn (*JOU*, 1991, 207–213). Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit* gaat in op de juridische status van inwoners van het Nedersticht. Uit dit boek wordt duidelijk hoe vloeiend het begrip vrij-onvrij al in de twaalfde eeuw was.
- 24 Köbler, ‘Civis’. Specifiek over Keulen: Steinbach, ‘Ursprung’, 219–233; idem, *Ursprung*, 15–17; Müller en Stehkämper, ‘Über das Kölner Bürgerrecht’, I, xi–xvii. De geschiedenis van Utrecht en Keulen vertoont grote overeenkomsten: Utrecht maakte deel uit van de Keulse kerkprovincie; tussen beide steden bestonden intensieve religieuze en economische contacten (onder meer Van Vliet, Markt, *passim*).
- 25 De term ‘buur’ heeft volgens het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* zowel een juridische als een sociale betekenis: 1) inwoner van een welomschreven gebied die in buurtrechten en -plichten deelt (soms ook: burger); 2) buurman.
- 26 Köbler, ‘Civis’, *passim*; Kroeschell, ‘Burscap’, 171.
- 27 De Bruijn, *Husinghe*, *passim*.
- 28 Deze drie rechtsdagen waren Dertiendag (6 jan.), Beloken Pasen en St. Lambertusdag (17 sept.). Zie De Monté Verloren en Spruit, *Hooflijnen*, 20–24; Muller, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, inleiding, 46–63, m.n. 48, waar vermeld staat dat de middeleeuwse vorm van stadsvrede te Utrecht in 1300 is ingevoerd. De laatste vermelding in HUA, SA I, 16 (BSB), 4 jan. 1578, f. 194. Zie ook De Bruijn, *Husinghe*, 65–66, 288.
- 29 Köbler, ‘Civis’, 45, 47, 51–54, geeft diverse voorbeelden waaruit blijkt dat zowel in de stad als op het platteland de aanwezigheid van respectievelijk de *civitas* en de burenen vereist was om een handeling rechtsgeldig te maken.
- 30 Steinbach, *Ursprung*, 16–17; Müller en Stehkämper, ‘Über das Kölner Bürgerrecht’, I, xi–xvii.
- 31 Zie hierover Van Vliet, ‘De stad van de bisschop’, 55; Kuys, ‘Stedelijke zeggenschap’, 285.
- 32 Na zijn opleiding in Parijs gaat Jacques de Vitry naar het bisdom Luik, waar hij regulier kanunnik wordt in het klooster van Oignies (1211–1216). Tot bisschop benoemd van St. Jan van Accra vertrekt hij naar het H. Land. In 1226/27 keert hij terug naar Luik om er de functie van hulpbisschop uit te oefenen. In 1229 maakt paus Gregorius hem kardinaal. Hij verblijft tot zijn dood in 1240 te Rome. Hij heeft in Luik veel gepreekt. Deze preken, waarin hij *exempla* verwerkte, heeft hij tussen 1229 en 1240 gebundeld (Lauwers, *Mémoire*, 27).
- 33 Lauwers, *Mémoire*, 470–471.
- 34 Meens, ‘Het christendom’, 345–346.
- 35 Ook Dekker, *Kromme Rijngebied*, *passim*, maar uitgesproken 551–552, is van mening dat het begrip buur *ruim* was.
- 36 Immink, ‘De stadsvrijheid’, 324–325.
- 37 Een buitengerecht was een rechtbank die in een welomschreven deel van de stadsvrijheid (dus buiten de stadsmuren) de lage rechtspraak uitoefende. In de stadsvrijheid waren een kleine 20 buitengerechten (Immink, ‘De stadsvrijheid’, 426).

- 38 Heurneman, *De Utrechtse wijken Tolsteeg*, 13, 27. In 1424 bestonden de verdedigingswerken van dit gerecht uit vijf poorten, een brug en twee grachten.
- 39 Immink, 'De stadsvrijheid', bijlagen III en IV. De Bemuurde Weerd en Lauwerecht lagen beide boven elkaar, en wel ten noorden van de stad en grotendeels ten oosten van de Vecht. De Domproost had beide buitengerechten in leen gegeven. Over deze buitengerechten: Immink, 'De stadsvrijheid', 339–348.
- 40 Onder meer uit 1597 met betrekking tot de Snippevlucht (HUA, SA II, 121, vroedschapsresoluties, f. 158^v, 14 maart 1597), uit 1614 m.b.t. de Lichte en Donkere Gaard (HUA, Suppl. SA I–III, 150), uit 1630, wederom m.b.t. de Snippevlucht (HUA, Suppl. SA I–III, 149), ca. 1650 m.b.t. de buurt rond het door Abraham Dole gestichte klooster aan de Hamburgerstraat, (HUA, Suppl. SA I–III, 165). Zie ook Immink, 'De stadsvrijheid', 346.
- 41 Hier was de buurraad een duidelijk hoger echelon dan de vergadering van burenen.
- 42 Tenhaeff (red.), *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, I, 201, 202. Een oudschild is gelijk aan 252 wit (de rekenmunt van die tijd), is gelijk aan 8,4 Utrechtse gulden. Voor de vergelijking met het jaarinkomen: zie tabel 2 in het hoofdstuk Dynamiek van Utrecht.
- 43 Immink, 'De stadsvrijheid', bijlagen I en II.
- 44 HUA, SA I, 13 (RDB), 2 mei 1536; 14 mei 1538; 18 juni en 16 juli 1554.
- 45 HUA, SA I, 13 (RDB), dd 25 okt. 1531, 12 aug. 1534, 7 dec. 1542; HUA, SA I, 16 (BSB), dd 31 aug. 1532, 10 febr. 1536, 17 juni 1553, 2 juni 1554.
- 46 Bijv. HUA, SA I, 16 (BSB), f. 94, 10 april 1508; f. 194, 19 febr. 1518; o.c., f. 131^v, 3 febr. 1533.
- 47 Bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 19 mei 1508, f. 95. Ontburgering was de sanctie op het niet nakomen van deze verplichting.
- 48 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 137^v, dd 10 februari 1550. Deze bepalingen zijn een vervolg op de maatregelen van 1502 en 1520, die onder 'conflicten' aan de orde komen.
- 49 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 173, dd 4 aug. 1518.
- 50 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 132^v, dd 17 dec. 1523.
- 51 HUA, SA I, 13 (RDB), dd 19 okt. 1524, f. 152^v; 16 nov. 1524, f. 153^v–154.
- 52 Bogaers, 'Kwestie', 111–117; Dorren, *Eenheid*, 78–80. Van Bram van den Hoven van Gendren ontving ik de mededeling dat het kapittel van Oudmunster zijn burenen aan de Gaard (de Donkere en Lichte Gaard) in 1383/84 het substantiële bedrag van vier oudschilden schonk *ad ludum inden Ghaerde in festo Johannis Baptiste* (Rek. OM).
- 53 Dodt van Flensburg, *Archief*, V, 76, 78.
- 54 Van Asch van Wijck, 'Oudste kameraars-rekening', 88; Bogaers, 'Kwestie', 111–114; Van de Graft, 'Van den meiboom'; idem, *Nederlandsche volksgebruiken*, 62–78.
- 55 HUA, SA I, 16 (BSB), 24 jan. 1522, f. 234 (aankondiging van feest ter gelegenheid van de benoeming van Adriaan VI tot paus, hij was een Utrechtse burgerszoon). Er waren ook vuren na de overdracht van de temporaliteit aan Karel V (HUA, SA I, 13 (RDB), 21 okt. 1528, f. 165^v), na het afsluiten van de Vrede van Kamerijk in 1529 (o.c., 25 en 28 aug. 1529, f. 101, 102) en de Vrede van Cateau-Cambrésis (HUA, SA I, 17 (lappe BSB), f. 87, 8 april 1559. En na de Slag bij Lepanto (SA I, 13 (RDB), f. 102^v, 22 nov. 1571) en de geboorte van een prins: o.c., f. 116, 11 jan. 1572).
- 56 HUA, SA I, 13, f. 83, 29 jan. 1522.
- 57 Bijv. in 1489/90 (HUA, SA I, 16 (BSB), f. 156, 175).
- 58 Dit was in 1492/93 het geval (HUA, SA I, 623).
- 59 De Meyer, *Min en onmin*, 33–48, geeft een beeld van huwelijksluiting en echtscheiding in de Late Middeleeuwen.
- 60 Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. v, XXXIV, XLIV en XLV; Die Roese, art. XLIII.

- 61 Hermesdorf, *Rechtsspiegel*, 317; Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 166 ziet in de pogingen (statuten in 1391, 1399, een concepttekst in 1414) om de exorbitante aspecten van de dodenwake aan banden te leggen een weerspiegeling van de weeldewetgeving. Na 1435 zijn daar in Utrecht echter geen sporen meer van te vinden. Vink zou nog wel eens gelijk kunnen krijgen met haar inschatting dat de maatregelen op dit terrein in de Noordelijke Nederlanden *wat bleekjes afstaken* bij de gegevens uit met name Franse en Duitse steden (Vink, ‘Laat-middeleeuwse stedelijke keuren’, 42). Meer diepgaand onderzoek is gewenst om de internationale verschillen te verklaren.
- 62 HUA, HvU, inv. 39-3, 652-69 (Ijsselstein), onder N, dd. 25 juli 1597 (o.s.). Met dank aan Kees van Schaik.
- 63 Het begrip ‘zegenen’ heeft hier – mede door de aanwezigheid van een schepen – een sociaal-religieuze context. De zegen is ook bekend uit toverijverhalen: daar zegent de van toverij beschuldigde de mens of het dier dat hij ziek gemaakt zou hebben. Het zegenen is dan een vorm van onttoveren. In het Ijsselsteinse voorbeeld zegenen buren een zieke buurvrouw; van onttoveren is geen sprake. Over zegenen en onttoveren door tovenaars, zie onder meer het register in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff (eds.), *Nederland betoverd*, en De Waardt, *Toverij en samenleving*.
- 64 Van der Heijden, ‘Kerspel’, 24.
- 65 Vink, ‘Laat-middeleeuwse stedelijke keuren’, 38; Fruin, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, landceduul, 11, 327.
- 66 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 158.
- 67 Lauwers, *Mémoire*, 345–348.
- 68 Muller, *Rechtsboek*, xcV (*De sepulturis*) laat zien dat de nachtwake in de kerk voor overleden kanunniken en andere hooggeplaatste personen al rond 1342 tot de huisregels behoorde. Zie hierover ook Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 162–163.
- 69 Dodt, *Archief*, V, 83.
- 70 Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. LXVII.
- 71 HUA, SBA II, 3, f. 89.
- 72 Van Rappard en Muller, *Verslagen van Kerkvisitatiën*, 71 onder 42: *multos post meridiem sepiliri, pro quorum animabus nulla fiunt officia, misse aut vigilie*.
- 73 HUA, SBA II, 47, 1606/07, onder ‘openen graven’: mei 1607.
- 74 Matthaeus, *Analecta*, 923, 925. Van Utrecht zijn twee elegante tinnen stadskannen bewaard gebleven die halverwege de zestiende eeuw gemaakt zijn (Van den Bergh-Hoogterp (red.), *Edele en onedele metalen*, Cat. CMU, nrs. 233 en 234, pp. 554–555).
- 75 Bijvoorbeeld HUA, SBA II, 1623, rek. eerste huismeester Bartholomeusgasthuis, 1536/37, onder uitgaven.
- 76 Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Die Roese, art. CCLCLXXX: in 1452 bepaalde de stedelijke raad dat de kerkdienst te *Braemdolen* (het Ursulinenklooster dat door Abraham Dolen gesticht was) vrij toegankelijk was voor leken. Duffy, *Voices of Morebath*, schetst een mooi beeld van de sociale functie van de laatmiddeleeuwse katholieke kerk.
- 77 Van Rappard, ‘Rekeningen Geertekerk’, 279, 281.
- 78 HUA, SA I, 626 (rek. 2^e kameraar), f. 7. Deze kosten – 11 stuivers 9 wit – kregen zij vergoed.
- 79 HUA, HvU, inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, 23 juli 1570.
- 80 Conform de slotwoorden van Davis, *The gift*.
- 81 HUA, HvU, inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, 13 nov. 1565.
- 82 Resp. HUA, SA I, 657, criminele informatiën, dd 28 sept. 1558, dossier 57, nr. 4; HUA, SA I, 13, RDB, f. 159^v, 16 aug. 1580; HUA, SA I, 13 (RDB), 10 juli 1545, f. 165^{r-v}.

- 83 HUA, SA II, 2244 (criminele stukken), dossier 13, 16 mei 1623. Voor het levensverhaal van deze vrouw, zie Bogaers, ‘Maria Christiaens’.
- 84 HUA, SA I, 13 (RDB), 31 jan. 1491, f. 99^v.
- 85 Onder meer De Meyer, *Min en onmin*. De volgende bronnen geven informatie over conflicten tussen buren: HUA, SA I, 234 (vechtkeuren, 1477–1528); 657 (criminele informatiën), 659 (vechtkeuren, 1550–1572) en het civiele recht, nrs. 663 t/m 692.
- 86 HUA, SA I, 13 (RDB), 25 jan. 1502, f. 116; 23 febr. 1502, f. 118; 9 juni 1502, f. 123. In 1520 blijken aanvullende maatregelen nodig om deze werf en de gracht schoon te houden (o.c., 3 aug. 1520, f. 44^v).
- 87 HUA, SA I, 13 (RDB), 1 april 1512, f. 10^v.
- 88 HUA, SA I, 13 (RDB), 19 maart 1515, f. 87; 18 april 1516, f. 113^v.
- 89 HUA, SA I, 13 (RDB), 23 nov. 1515, f. 97^v.
- 90 HUA, SA I, 13 (RDB), 2 juni 1516, f. 116^v. Het is onduidelijk of het om dezelfde Met gaat: in de rubriek ‘steengelt’, de post met betrekking tot mondkost voor gevangenen, komen beide vrouwen noch in 1515 noch in 1516 voor (HUA, SA I, 626, rek. 2^e kam. over 1515 en 1516). Zie ook de ordonnantie op de *lichte wiven* in Die Roese (Muller (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, LXXXV (1394)) en HUA, SA I, 13 (RDB), 14 dec. 1492, f. 17^v; 17 april 1510, f. 134^v; 24 mei 1520, f. 137.
- 91 Komt steeds weer aan de orde, bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 20 jan. 1495, f. 101^v; 9 sept. 1523, f. 127^v.
- 92 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 11, 22 mei 1519, f. 146^v, 15 juli 1524.
- 93 HUA, SA I, 13 (RDB), dd 7 sept. 1548, f. 81^{r-v}.
- 94 HUA, SA II, 2244 (criminele stukken), dossier 24.
- 95 HUA, SA I, 13 (RDB), 4 mei 1515, f. 88. Op 21 augustus 1515 (f. 92) blijkt dat Jan zonder toestemming de poort verlaten heeft. Om dit weer goed te maken is hij in linnen gekleed (de boetekleding) de poort weer opgegaan en heeft hij schepenen, raad en oudermannen om vergeving gevraagd. Hij mag de vrouw in kwestie niet meer zien of spreken en zijn vrouw en kinderen niet meer misdoen op straffe van 10 jaar ban. Ook mag hij mag alleen maar een broodmes zonder scherpe punt dragen.
- 96 Over schelden in Nederland: Keunen en Roodenburg (eds.), ‘Schimpen en schelden’.
- 97 HUA, inv. 39–1 (HvU), 99–3 criminele sententiën, dd 17 mei 1564, vonnis nr. 117. ‘Boelscap’ betekent volgens het Middelnederlandsch Woordenboek ‘een vooral ongeoorloofde liefdesbetrekking’. Dit is een eufemisme voor prostitutie.
- 98 HUA, SA I, 657 (criminele informatiën), dossiernr. 22, dd 24 januari 1571.
- 99 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 81^v, 23 juni 1531; Bogaers, ‘De religieuze gedrevenheid’.
- 100 HUA, SA I, 657 (criminele informatiën), dossier 2, dd 30 dec. 1556 [lees: 1555: de jaartelling begon destijds met Kerst].
- 101 HUA, inv. 39–1 (HvU), 104 (proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat), getuigeverklaring van *Lysbeth Aelbert Lambertsz. die mesmaker huysfrouwe* op 11 februari 1551.
- 102 Van de Water, *GUP*, III, 552, plakkaat dd 24 nov. 1623; 552–553, dd 22 dec. 1628. T/m 1668 zijn tientallen plakkatens uitgevaardigd tegen het bedelen met Kerst en Nieuwjaar.
- 103 Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, II, 303, nt. 1. Aantekening bij gebeurtenissen in 1456. Dit gebruik bestond nog in 1581 (*GUP*, III, 474, plakkaat dd 6 jan.).
- 104 HUA, SBA II, 47, 1478/79, f. 18. Tot deze datum is dit een standaardpost.
- 105 Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 118, incl. nt. 2, 126–127; De Groot en Van Tongerlo, ‘Kinderzegening’, 214–215. Zie over de kinderbisschop: Post, *Scholen*, 128–129.
- 106 Van de Water, *GUP*, III, 471, dd 23 jan. 1651, herhaald 23 jan. 1652.

- 107 HUA, SA I, 16 (BSB), 1553, f. 213 / Van de Water, *GUP*, III, 474. Deze maatregel moet wel door een bijzondere omstandigheid zijn uitgelokt, ook als wij kijken naar de data waarop die in later jaren is uitgevaardigd: 20 september 1567, 17 december 1568 en 29 oktober 1575.
- 108 Dodt van Flensburg, *Archief*, V, vermeldt maatregelen tegen mommen in 1385, 1398, 1421, 1425, etc.
- 109 Van de Water, *GUP*, III, 474–475.
- 110 Bijv. HUA, SA I, 16 (BSB), 1440, f. 7^v. Over dit thema: Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 174.
- 111 Nijsten, ‘De stad’, 237, vermeldt dat in Venlo de stadsdienaren en boden gemaskerd en verkleed door de stad trokken. Hiervoor kregen zij een beloning van de stad. Van dergelijke gebruiken heb ik in Utrecht niets gevonden.
- 112 Bijv. HUA, SA I, 626 (rek. 2^e kam.), 1491/92, f. 7.
- 113 Bijv. HUA, St. Jan, 162–8: *carnisprivium* voor knechten en koralen (mededeling van Louise van Tongerlo). De bisschop gaf in 1522/23 naar ouder gewoonte ter gelegenheid van Vastenavond 12 stuivers aan de koralen van de Dom (Heeringa, *Rekeningen*, II, 80).
- 114 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 415, geeft voorbeelden hoe het kapittel van Oudmunster zijn burenen aan de Gaard (de Donkere en Lichte Gaard) een bijdrage geeft: in 1392/93 en 1402/03 *ad ludum eorum*; vier gulden voor de schout van Oudmunster en zijn gezellen in de Oudelle *ad ludum eorum* in 1403/04; drie Bourgondische schilden in 1430/31 voor *ludi theatralis in Garda*.
- 115 CMU, *Collectie Stads geschiedenis*, nrs. 692, 3035–3038.
- 116 Belastinginning: HUA, SA I, 13 (RDB), 30 sept. en 2 okt. 1577; HUA, SA II, 121 (vroedschapsresoluties), 22 januari 1578, 9 mei 1580. Nog een kleine eeuw later werden buurtschouten ingeschakeld bij de inning van belastinggelden, zie HUA, vvo1 (stedelijke publikatiën), doos 1793–1794, en HUA, collectie Booth 359, 43 (1672–1673) dd 19 jan., 30 jan. en 27 febr. 1673. Volkstelling: HUA, SA II, 2064 (resolutiën schutterij), onder meer 3 november en 2 december 1623.
- 117 HUA, SA II, 121 (vroedschapsresoluties), 18 april 1724, 8 februari 1740 en 6 maart 1752.
- 118 Dit gold onder meer voor de buurt rond Abraham Dole (de tegenwoordige Lutherse kerk aan de Hamburgerstraat), waar veel doopsgezinden woonden, en voor de buurt aan de westzijde van de Oudegracht tussen de Reguliers- en Smebrug (HUA, Suppl. SA I–III, 165, buurtboek Abraham d’Oly, art. I, en 166, buurtboek Oudegracht westzijde).
- 119 Bogaers, ‘Een kwestie’.
- 120 Onder meer HUA, SA II, 121 (vroedschapsresoluties), 4 april 1614, f. 21^v–22. Roodenburg en Deceulaer signaleren een soortgelijke ontwikkeling in respectievelijk de Hollandse steden en Gent (Roodenburg, ‘Freundschaft’; Deceulaer, ‘Stadsbestuur’, 16).
- 121 Ook Dekker, *Kromme Rijngebied*, passim, maar expliciet 551–552, en Garrioch, *Neighbourhood*, komen tot deze conclusie.
- 122 Vergelijk Jacobs, *Death and life*.
- 123 Dit is de tendens in hedendaags onderzoek, zie het historiografisch overzicht van Lis en Soly, ‘Neighbourhood’, m.n. 8–14.
- 124 HUA, Suppl. SA I–III, 149, buurtboek Snippevlucht, niet gefolieerd. Aan de geschiedenis van deze buurt heeft de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht in 1975 een tentoonstelling gewijd (Jordens, *Oudegracht in de bocht*).
- 125 Van der Monde, *Beschrijving van de pleinen*, dl. III, 167–175. In de argumentatie speelt het brandgevaar geen rol.
- 126 De *geweldige*, ook wel *geweldige provoost* genoemd, voerde overtreders van buurtregels voor

- het buurtgerecht, bijv. HUA, Suppl. SA I–III, 149, buurtboek Snippevlucht, 1634/35, in de zaak tegen Cornelis Clock. De *geweldige* was dus de sterke arm. Is de term *clauditen* te vertalen als hekkensluiters? De clauditen waren de jongst aangekomen buurlieden, die als bode functioneerden en ondankbare klusjes deden als biertappen. Bij lezing vroeg Bram van den Hoven van Genderen zich af of de term een Romeinse achtergrond kan hebben.
- 127 Aldus geschiedde in 1642/43, 1647 en 1653.
- 128 Vergelijk Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 240.
- 129 HUA, Suppl. SA I–III, 150 (Statuut van de Lichte en Donkere Gaard), dd 27 juni 1614, art. 9.
- 130 HUA, Suppl. SA I–III, 150 (buurtboek Lichte en Donkere Gaard), art. 15.
- 131 Het buurtreglement van 1630 is gepubliceerd door Wagenaar, ‘Over buurten’, bijlage B, 301–303.
- 132 HUA, SA II, 121 (vroedschapsresoluties), f. 158^v, 14 maart 1597.
- 133 HUA, Suppl. SA I–III, 149 (buurtboek Snippevlucht), 1634, memoriepost onder ontvangsten.
- 134 HUA, Suppl. SA I–III, 149 (buurtboek Snippevlucht), rekeningen van 1641/42 en 1642/43.
- 135 Tussen 20 februari en 5 juni 1639 was alleen een kind overleden; aan verzuim werd 20 stuivers betaald, wat betekent dat tien personen absent waren. In 1655/56 werd aangetekend dat 26 mensen verstek hadden laten gaan bij de begrafenis van een kind (in totaal waren zes kinderen overleden) en 17 bij de begrafenis van een volwassene (in totaal waren er vijf overleden).
- 136 Rommes, ‘Op het spoor’, 114. De kloosterbroederschap van de cellebroeders was in 1591 ontbonden, maar cellebroeders bleven in Utrecht tot 1856 in functie (Hoogland, ‘Cellebroeders’, 190–191).
- 137 In Haarlem zijn in een enkel buurtkasboek wel de inkomsten en uitgaven voor armenzorg opgenomen. Hierbij ging de aandacht uit naar onbemiddelde kraamvrouwen, gezinnen die een begrafenis niet konden bekostigen en in armoede leefden (Dorren, *Het soet vergaren*, 37–38, en idem, *Eenheid*, 87).
- 138 Slechts bij uitzondering werd in de rekening vermeld waar de bijeenkomst plaatsvond. Ook werd de rekening lang niet altijd op Vastenavond gesloten. In de jaren 1634, 1639, 1646, 1647 1653, 1655 vonden vergaderingen plaats bij buurtgenoten, in 1641/42 in een openbare gelegenheid.
- 139 Het aantal aanwezige buurlieden schommelde tussen 22 en 32. Kaarten en dobbelstenen vormden een vaste post in de jaarlijkse rekening.
- 140 In de periode 1580–1713 vaardigde het stadsbestuur elf plakkatens uit tegen gokspelen, drie in de jaren 1590–1599, acht in de periode 1660–1713 (Bogaers, Een kwestie, 162). De kerkenraad besteedde in 1658 en later vooral aandacht aan de kansspelen in relatie tot de zondagsheiliging (Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 23, 24).
- 141 Prangsmas-Hajenius en Hofman, “*Who is who*”, 73–83, geven hierover geen uitsluitsel.
- 142 HUA, Suppl. SA I–III, 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard.
- 143 Volgens een specificatie uit 1635, HUA, SA II, 1260, acquitten kameraar, pak 4 en idem, 1643, pak 1.
- 144 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 81.
- 145 Dit is ook de kern van het betoog van Van den Hoven van Genderen, ‘Eten’.
- 146 HUA, SA II, 3218 (decreetboek), 603–609, 9 januari 1638.
- 147 De burgerhoplieden Cornelis Hermansz. van Raveswaey, Willem Lambertsz. van Schayck en Frederick Cornelisz. van Beeck woonden zelf aan de Snippevlucht. Johan van Botteyck had er een dochter wonen, Werner Jacobsz. van Velthuysen en Jacob Warnarsz. van Velthuysen respectievelijk een kleinzoon en zoon, Jan Jacobsz. van Goch een kleinzoon,

- Jan Jansz. Wttenwael een neef. De namen van de burgerhoplieden zijn ontleend aan Weber, Schutterrij, bijlagen 2 en 3.
- 148 HUA, inv. 155 (coll. BB), 166, f. 151.
- 149 Deze conclusie wijkt af van de bevindingen van Annette Weber en Benjamin Kaplan, die stellen dat een functie in de burgerwacht geen springplank was tot een bestuurlijke carrière, maar zij hebben geen onderzoek gedaan naar de vermogensgroei van de burgerhoplieden noch onderzocht hoe het hun nazaten tot in de derde generatie is vergaan (Weber, Schutterrij, 70–73; Kaplan, *Calvinists*, 134–135).
- 150 Het Schoonhuis besloeg het perceel Steenweg 11–13 tot Oudegracht 163–165.
- 151 Hij kocht op 17 maart 1563 een huis aan de Lichtegaard (HUA, SA I, 705, transporten en plechten).
- 152 HUA, SA II, 1079 (memoriaal stadsgoederen), f. 75, 9 maart 1614.
- 153 HUA, SA II, 3243 (transporten en plechten), 105–107, 18 februari 1617.
- 154 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. I, f. 4^v.
- 155 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 80–83. De twee huizen bestonden tezamen uit acht wooneenheden.
- 156 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XXV, f. 72–74.
- 157 Vergelijk de lijsten van deelnemers aan de begrafenis van Johan Ram in 1617 en van zijn weduwe Maria Bruyninx in 1625 (HUA, familiearchief Ram, 8). Waarschijnlijk hoorden deze mensen tot de naaste kring van de overledene en ontvingen zij rouwkleding die op kosten van het sterfhuis gemaakt was.
- 158 Splitsing van buurten kwam in Utrecht wel vaker voor. Eenzelfde proces speelde zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw af in de buurt van het Nicolaaskerkhof en de Twijnstraat; aan deze opsplitsing lag een conflict ten grondslag (HUA, SBA II, 706 (rek. kerkmrs. Klaaskerk), rek. 1661 onder uitgaven, idem 1670, 1671, 1675, etc.).
- 159 Brugman e.a., *Markten*, 49.
- 160 Hierover Ritter, Het Utrechtse smedengilde; Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, dl. I, 33–37.
- 161 Bogaers, 'Een kwestie', 114–121.
- 162 Booth verdonkeremaande een overgrootmoeder, die – ongehuwd – kinderen van een kanunnik had (Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid', 83, aldaar noten 68 en 70).
- 163 Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 102; Roodenburg, *Onder censuur*, passim, maar vooral 252–253.
- 164 Vergelijk Lis en Soly, 'Neighbourhood', 21–25.
- 165 HUA, SA II, 2244 (criminele stukken), dossier 26.
- 166 HUA, SA I, 16 (BSB), 6 aug. 1552, f. 198.
- 167 HUA, SA I, 13 (RDB), 5 aug. 1552, f. 68. Zie ook Van Tongerlo in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 621–623. Deze bedevaart komt uitvoeriger aan de orde in het processiehoofdstuk.
- 168 HUA, SA I, 16 (BSB), 6 aug. 1552.
- 169 In 1564 ontheiligde een zekere Adriaan Martensz. het feest van St. Laurens *in quo havenas vexit* (waarop hij haver vervoerde; met dank aan Louise van Tongerlo die deze krabbel ontcijferde). De 15 stuivers boete was mild (HUA, Dom, 2464–92, f. 437).
- 170 Van de Water, *GUP*, III, 476, 9 aug. 1586.
- 171 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 191^v dd 28 mei, f. 192^v dd 30 mei; f. 206^v–207 dd 12 okt. 1552.
- 172 Vergelijk HUA, SA I, 16 (BSB), f. 186^v–187^v dd 6 febr.; f. 188^v dd 20 febr.; f. 191 dd 27 april; 191^v, dd 28 mei; f. 192^v dd 30 mei 1552.

- 173 Observatie naar aanleiding van benoemingen in het stadsbestuur.
- 174 HUA, SA I, 16 (BSB), 9 juli, 22 juli, 6 sept. 1552.
- 175 Bogaers, 'Een kwestie', 111–114.
- 176 HUA, Kerkenraad van de Ned.-Herv. Kerk, 7 (acta van 1658–1660), dd 23 aug. 1658 (niet gefolieerd). Met dank aan Bertrand Forclaz die mij hiervan op de hoogte stelde. Hij vertelde mij ook dat de kerkenraad in deze jaren veel aanstoot nam aan gasthuizen die de vasten onderhielden (11, 18 okt. en 8 nov. 1652).
- 177 Van de Water, *GUP*, III, 480, dd 10 sept. 1658. Uit de rekeningen van de broederschappen blijkt dat de arme broederschappen heel goed hun eigen maat kenden. Zij aten wijting en dronken bier. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het gezonde verstand in latere jaren verdwenen is. De elite zelf gaf enorme bedragen uit aan banketten, etc.
- 178 Van de Water, *GUP*, III, 529, dd 17 okt. 1628, artikel V. De Stadsaalmoezenierskamer bedeede sinds 1628 de niet-gereformeerde thuiszittende armen.
- 179 Van de Water, *GUP*, III, 531, dd 14 aug. 1649.
- 180 Van de Water, *GUP*, III, 533, dd 2 mei 1659.
- 181 Van de Water, *GUP*, III, 534, dd 26 juli 1669, 28 dec. 1675, 29 maart 1676.
- 182 Pollmann, *Een andere weg*, kwam tot dezelfde conclusie ten aanzien van het netwerk van Arnold van Buchel. Zie over deze materie ook: Prak, *Gouden eeuw*, 221–230. Thoen, *Strategic affection*, bevestigt de elitiseringstheorie die ik in dit hoofdstuk ontvouw.
- 183 Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*.
- 184 Joden mochten zich pas vanaf 1788 in de stad Utrecht vestigen (zie bijv. Zwarts, 'De oudste geschiedenis der Joden').
- 185 Van de Water, *GUP*, III, 271, 12 juni 1655.
- 186 De centrale stelling die Kooijmans in zijn uiterst lezenswaardig boek *Vriendschap en de kunst van het overleven* poneert, namelijk dat de instrumentele betekenis van de vriendschapsrelatie in het *Ancien Régime* van groter belang was dan de emotionele waarde, kan ik niet onderschrijven. Hij creëert een tweedeling, waar eenheid was, een tegenstelling tussen polen die juist evenwicht mogelijk maakten. In feite formuleert hij een hedendaags dilemma. De betekenis die vriendschap destijds had, is een spiegel voor de moderne mens: vriendschap was een argument in het maken van keuzes. Die zedelijk dwingende én dragende kracht van vriendschap wordt in de huidige samenleving minder ervaren, daar de Sociale Dienst, de verzekeringsbank en het pensioenfonds in geval van nood een – anoniem – sociaal vangnet vormen.
- 187 Onder meer in 1653/54 en 1655/56.
- 188 CMU, *Collectie Stads geschiedenis*, nr. 3035.
- 189 Renger de Bruin geeft een beeld van het politieke bewustzijn in de Utrechtse wijken in de jaren 1795–1798 in zijn proefschrift *Burgers op het kussen*, 175–183. De actiebereidheid van woonwijken is weer actueel, in de Utrechtse wijken Pijlsweerd en Sterrewijk hebben zich in de jaren 1990 verschillende incidenten voorgedaan en in Ondiep in 2007. Ook is inmiddels duidelijk dat de falende integratie voor spanning zorgt in woonwijken waar veel immigrantengezinnen én werklozen wonen. In veel wijken proberen bewoners door initiatieven van onderaf het gevoel van veiligheid te vergroten.
- 190 Pietersma, *Stadsbelangen*, 28–29.
- 191 De gewaardeerde eigenschappen van het buurtleven als zorg, betrokkenheid en gemeenschapszin worden weer als actueel onderkend. De ontwikkeling lijkt parallel te lopen aan de opmars van het communitarisme, zoals de socioloog Amitai Etzioni dat geformuleerd heeft. Hij heeft al weer enkele decennia grote invloed op het normen- en waardendebat

dat westerse politici voeren. Het is duidelijk dat – negatief ervaren – ontwikkelingen in de westerse wereld het gemeenschapsleven, inclusief het buurtleven, weer op de kaart gezet hebben. Zie ook mijn opmerkingen hierover in het vorige hoofdstuk, in de noten 1 en 165.

Samenvatting, conclusie en vooruitblik van deel 1: Een samenleving met oude wortels

- 1 Een variatie op Waaijman, *Spiritualiteit*, die in de inhoudsopgave onder het kopje ‘inleiding’ kort en bondig over de bestudering van spiritualiteit opmerkt: *Vertrouwdheid met het veelvormige verschijnsel van de geleefde spiritualiteit is nodig, wil men zinnig kunnen nadenken over vragen als: wat is spiritualiteit en kan deze werkelijkheid adequaat worden bestudeerd?*

DEEL II

Titelpagina dl. II

- 1 Spiegel die de priester Johan van den Berghe (ca. 1369–1454), verbonden aan het St. Nicolaasconvent te Utrecht, eenieder voorhield, of die nu arm of rijk was, geestelijk of leek (Vermeulen, ‘Kronijk’, 86).

Kluizenares midden in de wereld Suster Bertkens antwoord op haar beladen familiegeschiedenis

- 1 Dit hoofdstuk verscheen in verkorte vorm in: *Trajecta*, 7 (1998), 296–318.
- 2 Snellen, *Een boecxken*, 1924, 67. Hertaald: De wereld met haar vele valstrikken had mij in haar greep. Mijn kracht had zij genomen. Zij heeft mij veel pijn gedaan, eer ik haar ben ontkomen.
- 3 Agnes Willemsd. van Zantwyc huisde in een kluis aan de Geertekerk (eerste kwart vijftiende eeuw, zij komt in het vervolg ter sprake). Vóór 1425 leefden vier ingekluisten aan de kerk van het St. Ceciliaklooster (Van Aelst, ‘Het leven’, 270, nt. 34, met bronvermelding). Alijt Bake – zie de volgende noot – vermeldt in haar autobiografie dat zij in Utrecht een kluizenares kende die in 1441 overleden is (Van Dijk en Van den Berg (eds.), *Alijt Bake*, 47–48). Ook deze schrijfster zelf heeft vóór 1440 de eenzaamheid van de kluis gezocht die dan waarschijnlijk in Utrecht gestaan heeft (Van Dijk en Van den Berg (eds.), *Alijt Bake*, 55, verg. 47). In 1452 was er een kluizenares in de H. Sacramentskapel op de Singel (waarvan mij niets naders bekend is). De raad verordende dat niemand haar in woord of daad mocht misdoen (HUA, SA I, 16 (BSB), f. 167). In 1489 verklaarde de lekenbroeder Peter Gysbertsz. ten overstaan van schepenen te Culemborg dat hij een zuster had gehad die tot haar dood ingekluist was geweest aan de Predikherenkerk te Utrecht (Van de Graft, ‘Een vierde Utrechtse kluis’, 2). Op 3 augustus 1491 werd broeder Bertelmeeus, een kluizenaar, de stad uitgeleid: hij had *dorperlyke ende lelike woerde gevuert* (HUA, SA I, 13 (RDB)). Alyt Ponciaensd. huisde vóór 1492 in een kapelletje aan de zuidzijde van de Jacobikerk. In het St. Laurensklooster te Oostbroek heeft ooit een kluizenaar gewoond. Hij wordt in de necrologie van dit klooster herdacht op 4 maart (Buchelius, *Monumenta*, f. 162).
- 4 Alijt Bake (Utrecht 1415–Antwerpen?, 1455) legde eind 1441 de kloostergeloften af in hetzelfde Gentse klooster, Galilea genaamd, als waarin zij in 1440 haar noviciaat oftewel proeftijd begonnen was. Dit klooster had zich in 1438 aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. Alijt Bake heeft een aantal traktaten en autobiografische geschriften geschreven die getuigen van een intensief geestelijk leven (De Baere, ‘De Middelnederlandse mystieke

- literatuur', 15–16; Scheepsma, *Deemoed*, 175–201; Van Dijk en Van den Berg (eds.), *Alijt Bake*, met overzicht van haar oeuvre en literatuur over haar persoon). Alijt Bake woonde voor haar intrede ook als kluizenares in Utrecht. Ondanks het leeftijdsverschil van twaalf jaar moet het niet uitgesloten worden geacht dat Alijt en Bertken elkaar gekend hebben. Het levensverhaal van Alijt Bake moet in Utrecht gecirculeerd hebben en dat geldt wellicht ook voor haar geschriften. Mocht Bertken ervan vernomen hebben, dan zal zij eruit geleerd hebben dat de discipline van het kloosterleven met zijn strenge dagindeling en uniforme leefregels op gespannen voet kon staan met een persoonlijke, innerlijke zoektocht (*Alijt Bake*, passim; over dit thema: Mertens, 'Mystieke cultuur', met literatuurverwijzingen).
- 5 Johanna Snellen heeft in 1924 een nieuwe editie verzorgd van het boek dat in 1518 door Jan Seversz. is uitgegeven. Catharina van de Graft verzorgde in 1955 een heruitgave van de editie van Jan Berntsz. uit 1516. Van de Leidse uitgave van 1518 verzorgde A.M.J. van Buuren in 1989 een facsimile. Voor literatuurverwijzingen over Suster Bertken verwijs ik naar de hier genoemde edities en naar Van Aelst, 'Geordineert na dye getijden', idem, 'Suffering with the bridegroom'. De uitgave van Seversz. geldt als het meest betrouwbaar. Alle citaten van Suster Bertken zijn aan de niet-gefolieerde facsimile-uitgave van 1989 ontleend. Toen mijn manuscript gereed was, verscheen een nieuwe editie van het werk van Suster Bertken, met een uitgebreide inleiding, die ik evenwel niet meer geraadpleegd heb (Van Buuren e.a. (red.), *Mi quam een schoon geluut*).
 - 6 Conform aan de zienswijze van Warnar, 'Jan van Ruusbroec', 365.
 - 7 De lotgevallen van dit document zijn beschreven in de *Acta Sanctorum quotquot* [...], dl. 27, *Junii*, dl. 7, 1867, 132, en komen later in dit hoofdstuk ter sprake.
 - 8 Overlijdensbericht van Suster Bertken op de titelpagina van het exemplaar van Jacobus de Voragine, *Legenda aurea sanctorum*, hs. uit 1496, dat zich in het Regulierenklooster te Utrecht bevond, nu UBU H. fol. 252 rariora. Afgedrukt in *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, 74; Mulder-Bakker en Carasso-Kok, *Gouden Legenden*, 90. Voor de originele Dietse tekst zie bijlage 2.
 - 9 Vroom, 'Suster Bertkens doopceel'.
 - 10 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 341. Alfer en Jacob waren achterneven: hun grootvaders waren broers (HUA, 155 (Verz. BB), 169, f. 332 onder 3; f. 333 onder 16 en 17; f. 402 onder 10; f. 403 onder 13, 15, 16 en 18).
 - 11 De reconstructie van de geschiedenis der Lichtenbergers is gebaseerd op bronnenonderzoek en gepubliceerd materiaal. Archiefmateriaal: de archieven zijn in noten aangegeven; *Utrechtsche Kroniek*; *Die bisschopen*. Aan literatuur en gepubliceerde bronnen is vooral geraadpleegd: *Bronnen Bouwgeschiedenis Dom*; De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*; idem, 'Consules civitatis'; Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250–1316)'; Burman, *Utrechtsche jaarboeken*; Van den Hoven van Genderen, *Heren*; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*; Rubens, *De Lichtenbergers*; Struick, 'Het bewind van de gilden'; idem, *Utrecht door de eeuwen heen*; Vroom, 'Suster Bertkens doopceel'.
 - 12 Burgers, 'Tussen burgerij en adel', heeft de meest overtuigende analyse van de Utrechtse factiestrijd gemaakt. Mijn onderzoek naar het wel en wee van de broederschappen – zie verderop – bevestigen zijn conclusies volledig. Ook de conclusies van Rubens, *De Lichtenbergers*, m.n. 53, 57 en 63, zijn van belang.
 - 13 De Bruijn, *Husinghe*, 256–257. Karel v vernietigde in Utrecht bewust een aantal symbolen van de Utrechtse identiteit (Bogaers, 'Politieke verwickelingen', 1997, 47–51). Dit proces komt in mijn volgende boek uitvoerig ter sprake.

- 14 Hanstein (ed.), *Matrikel*, 36,5.
- 15 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 61–68, laat zien dat er geen leeftijdsvoorwaarden waren voor toelating tot een kapittel. De veronderstelling van Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 189, onder verwijzing naar Muller (ed.), *Rechtsboek*, 95–96, dat toelating rond het twintigste levensjaar geschiedde, berust niet op concreet onderzoek.
- 16 HUA, Dom, inv. 3069-1, f. 59 r en v, 60 (van deze bron zijn foto's gemaakt die op de studiezaal van HUA te raadplegen zijn, aldaar pp. 75, 76, 80). Hij verkreeg in 1402 de prebende met supplement (de vaste inkomsten met de neveninkomsten die aan een prebende verbonden zijn). Een kanunnik moest enkele jaren wachten voordat hij de prebende daadwerkelijk in bezit kon nemen. Dit waren de zgn. exspectantie jaren. Voor de procedure tot het verkrijgen van een prebende: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 69–81.
- 17 HUA, SP, 764, dd 5 maart 1410.
- 18 Muller (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, I, Die Roese: art. CLII.
- 19 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, I, 280. Over dit ambt: Van Tongerloo, 'Bisdom en geestelijkheid', 175–176.
- 20 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, I, 283; De Hullu, *Bijdrage*, 9.
- 21 *Die bisschopen*, 135.
- 22 HUA, SA I, 16 (BSB), 24 aug. 1425, f. 20^v.
- 23 Aan deze reis werd gerefereerd in het raadsbesluit van 20 juli 1436 (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 159^v).
- 24 *Die bisschopen*, 136; De Hullu, *Bijdrage*, 56, nt. 1.
- 25 Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', 170.
- 26 Joosting en Muller, *Bronnen geschiedenis kerkelijke rechtspraak*, IV, nrs. 436 en 437, resp. dd 14 september 1436 en 20 januari 1437.
- 27 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 169.
- 28 HUA, 155 (Verz. BB), 169: f. 402, 403; 170: f. 541, 542; 177: f. 1208; de kwartierstaat o.c. f. 403. Op een kwartierstaat zijn de wapens van de grootouders afgebeeld: de bovenste 2 kwartieren geven het wapen weer van de grootvader en grootmoeder van vaderszijde, de onderste 2 kwartieren van de grootvader en grootmoeder van moederszijde. Zie voor de biografie van Cornelis Booth: Pietersma, (1994), 26–30.
- 29 Met dank aan L.P.W. de Graaff die mij enkele zegels hielp ontcijferen.
- 30 De gedenksteen bevindt zich boven de deur naar de sacristie. Voor het opschrift, zie Haslinghuis en Peeters, *Dom van Utrecht*, 377, 397–398; voor de vertaling en de afbeelding Borst e.a., *Graven en begraven*, 110.
- 31 Van Aelst, 'Het leven', 266, nt. 19, heeft een andere voornaam voor Jacobs moeder en wel Belie: in 1449 krijgt de Buurkerk een legaat van *Belie her Jacops moeder van Lichtenberch* (HUA, SBA II, 47, 1449/50, f. 7). Voor het moederschap van Nelle Utercoernmarc heb ik sluitende bewijzen (zie ook hieronder nt. 35) en daarom kan deze Belie niet zijn moeder zijn. In het vervolg werp ik de vraag op of Belie de concubine van hr. Jacob van Lichtenberg kan zijn geweest en misschien wel de moeder van Bertken.
- 32 UBU, hs. Buchelius, 8 F 31; HUA, 155 (Verz. BB), 172: f. 726, 727.
- 33 HUA, 155 (Verz. BB), 169: f. 402, nr. 10; 172: f. 727, nr. 18.
- 34 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, I, passim.
- 35 HUA, SA I, 579, 21 oktober 1365: Abraham uter Corenmarc legt een fidei-commissair verband op zijn huis (hij wil dat het pand na zijn dood in de familie blijft en wijst daartoe de erfgenaam aan, aan wie het pand na zijn dood moet worden overgedragen). Uit een eerdere akte, en wel van 20 febr. 1365, blijkt dat het perceel van Braem Uter Corenmarc zich uitstrekt tot aan de toenmalige Gortstraat, de huidige Haverstraat, waar een schoenmaker een huis heeft dat aan

- beide zijden aan het erf van Braem uter Corenmarct grenst (HUA, SBA I, 178). Het huis *onder de Corenmarct* is niet precies te identificeren, vermoedelijk gaat het om Oudegracht 205. In 1369 schonk zijn weduwe joncfrou Baerten samen met haar kinderen Braem en Nelle de Buurkerk 6 morgen land te Loenen, uit de opbrengst waarvan hemden en schoenen uitgedeeld moesten worden aan arme mensen (SA I, 586, 111).
- 36 Maris, *Repertorium*, 476.
- 37 HUA, 155 (Verz. BB), 169: f. 402, onder 10; f. 403 onder 15 en 16.
- 38 HUA, SBA II, 230-2 dd 9 jan. 1360). Alleen de tak-Nyclaes van den Velde voerde het Andreaskruis als wapen, de meeste Van den Veldes voeren 3 klimmende leeuwen, 2,1 (HUA, 155 (Verz. BB), 170; f. 528).
- 39 HUA, 155 (Verz. BB), 172, f. 736, onder 25; o.c., 169, f. 408; 155 (Verz. BB), 5, f. 170.
- 40 HUA, SP, 826, dd 5 februari 1416. Dit pand grensde aan de westkant aan de Dom-immuniteit en liep van het Pieterskerkhof (nrs. 8–10) naar de Kromme Nieuwegracht (nr. 1 als dat nog zou bestaan). Voor dit huis, zie De Bruijn, *Husinghe*, 175–176.
- 41 Jacob van Lichtenberg kocht dit pand op 8 dec. 1415 en verkocht het op 15 sept. 1425 (HUA, St. Jan, 135, 2^e afdeling resp. 230 en 167). Zie over dit huis: De Bruijn, *Husinghe*, 196.
- 42 HUA, St. Jan, 169-4, f. 107^v, 13 nov. 1434; 169-4, f. 145^v–146, 5 okt. 1441.
- 43 Snellen, *Een boecxken*, 21. Vergelijk Suij, ‘Evert Zoudenbalch’, 39, waar sprake is van een soortgelijke familiesituatie als waarin waarschijnlijk ook Bertken is opgegroeid.
- 44 *Die bisschopen*, 135–136.
- 45 HUA, SBA II, 47, 1449/50, f. 7.
- 46 HUA, SBA II, 47, 1449/50, f. 9.
- 47 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 383–392, m.n. 385–386.
- 48 HUA, SA I, 16 (BSB), 31 januari 1450, f. 103^v, kolom 2, r8. In deze periode was er maar één Jacob van Lichtenberg actief, die bovendien de titel *heer* droeg, en dat was de proost van St. Pieter. Een Alfer van Lichtenberg is in 1480 overleden, zijn bijzetting in een niet nader aangeduid graf in de Buurkerk kostte 15 st. (HUA, SBA II, 47, 1480/81, f. 9^v).
- 49 Booth vermeldt ten onrechte dat Alfer het burgerschap in 1449 won (HUA, 155 (Verz. BB), 169, f. 403, nr. 13).
- 50 Zie voor de raadsverkiezing het hoofdstuk over de dynamiek van Utrecht en over de stedelijke processies.
- 51 HUA, SA I, 16 (BSB), 31 januari 1450, f. 101^v–103^v. Om de ernst van de situatie aan te geven staat er bij twee punten een handje getekend, wat betekent *Let op*.
- 52 In die tijd kostte het burgerschap standaard – over 1450/51 zelf zijn geen gegevens bekend – 4 oudschilden en 4 plakken, wat gelijk stond aan een waarde van ca. 27,5 pond, die in 1450/51 45 wit waard was. Per persoon moest dan 1237,5 wit betaald worden, wat gelijk staat aan 6,15 gouden rijngulden à 201 wit in 1450/51.
- 53 Van Aelst, ‘Geordineert na dye getijden’; idem, ‘Suffering with the bridegroom’; Ampe, ‘De geschriften van Suster Bertken’, passim. Smits van Waesberghe, ‘Het mystieke dicht- en prozawerk’, 60–61, ziet parallellen tussen Suster Bertken en Ruusbroec. Ampe, ‘De geschriften van Suster Bertken’, passim, constateert expliciet invloed van Tauler, Meester Eckhart, Hendrik Mandé en Bernard van Clairvaux. Van Buuren, *Suster Bertken*, (12–13) noemt Ruusbroec en Hadewijch, en Augustinus, Bernard van Clairvaux, Bonaventura en Hubertinus van Casale.
- 54 Zo wordt zij herhaaldelijk genoemd in de rekeningen van de Buurkerk, zie HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1449/50 f. 12, 21; 1450/51 f. 26; 1454/55 f. 16^v; 1456/57 f. 14; 1458/59 f. 14.

- 55 Snellen, *Een boecxken*, 21. Het begrip ‘raden’ in de eerste zin van het citaat kan een ruimere betekenis hebben dan ‘raadgeving, advies’: armoede, kuisheid en gehoorzaamheid zijn de evangelische raden die aan het kloosterleven ten grondslag liggen. In Matt. 19: 20–30, Marc. 10: 17–31 en Luc. 18: 18–30 zijn de evangelische raden verwoord.
- 56 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1449/50, f. 12. De rekening van de Buurkerk liep van 2 februari tot 2 februari. De rente bedroeg 8,33% en werd in twee termijnen uitbetaald, met Pasen en St. Victor (10 oktober). De volledige rente werd haar nog in hetzelfde boekjaar uitbetaald, wat betekent dat zij het geld ruim vóór Pasen gestort heeft.
- 57 In 1428 waren man en vrouw meerderjarig, zodra zij de leeftijd van twintig jaar hadden bereikt (Dodt van Flensburg, *Archief*, v, 87).
- 58 Van Dijk en Van den Berg (eds.), *Alijt Bake*. Zie hierboven nt. 3 en 4.
- 59 Breure, *Doodsbeleving*.
- 60 Scheepsma, *Deemoed*, 30, 200.
- 61 Over schuldkapittels (bijeenkomsten waarin monialen tekortkomingen jegens de regel en de kloostergemeenschap uiten): bijv. Scheepsma, *Deemoed*, 55–59.
- 62 De natuurlijke kinderen van geestelijken konden in Utrecht legaten krijgen van hun vader. Het plaatselijke ongeschreven recht, ook wel *consuetudo* of gewoonterecht genoemd, had prioriteit boven het kerkrecht (Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 382–389, m.n. nt. 9).
- 63 Zie hierboven nt. 31 en 35.
- 64 In de Middeleeuwen waren veel soorten munten tegelijkertijd in omloop. De koerswaarde moest steeds weer opnieuw worden vastgesteld: mede door de vele oorlogen was er inflatie. De 30 gouden rijns gulden van Bertken zijn volgens de rekeningen van de Buurkerk 201 Utrechtse gulden waard. In Utrecht was de wit de rekeneenheid: de Utrechtse gulden is in die tijd 30 wit waard; de gouden rijns gulden is in 1450/51 201 wit waard. Het dagloon van een vakman is in de zomer van dat jaar 31,5 wit, in de winter 24 wit. Gerekend naar het aantal werkdagen heeft hij in 1450/51 een jaarinkomen van 7516 wit en – omgerekend naar gouden rijns gulden à 201 wit – van 37,4 rijns gulden. Zijn gemiddelde maandloon is 3 rijns gulden. Een ongeschoold arbeider verdiende in datzelfde jaar 26,9 rijns gulden (Tenhaeff, *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, dl 1, 588. Vergelijk Vroom, ‘Suster Bertkens doopceel’, 168, nt. 2).
- 65 Joosting en Muller, *Bronnen geschiedenis kerkelijke rechtspraak*, iv, nr. 436, p. 437, dd 14 sept. 1436. Na vier jaar zou dit bedrag verhoogd worden tot 200 gouden rijns gulden per jaar (o.c., 438).
- 66 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1458/59, f. 14.
- 67 Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis*, 249–250 en nt. 1.
- 68 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1539/40, f. 14.
- 69 Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk*, 302.
- 70 In 1386 kreeg de Buurkerk een nieuw koor. In een bepaling werd vastgelegd dat de overbuurman de recent gebouwde bovenste overstek van zijn huis moest afbreken als het koor te weinig licht zou krijgen. In die tijd zijn ook huizen aan de huidige Choorsstraat (gedeeltelijk) afgebroken om de doorgang zeker te stellen. In 1500 en 1512 werden huizen aan de noord- en zuidzijde van het koor onteigend (Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 127, 144–145, 249, 257, 270).
- 71 Van Maarseveen, ‘Middeleeuwse “reclusen”’, 308–309.
- 72 Van de Graft, ‘Een kluiszenares’, 37–41.
- 73 HUA, SBA II, 47, 1495, f. 13. Ik vermoed dat het hier om werk aan de kluis van Bertken gaat. In de rekeningen van de Buurkerk komt geen andere kluis voor.

- 74 Snellen, *Een boecxken*, 30.
- 75 Volgens de houtsnede die de Utrechtse drukker Jan Berntsz. in 1516 liet snijden en afgebeeld is in Kronenberg, 'Onbekende Utrechtse uitgaven', 280, 282; Van de Graft, *Een boecxken*; Ampe, 'Nog eens de geschriften', 19.
- 76 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1578/79, f. 22.
- 77 Van Maarseveen, 'Middeleeuwse "reclusen"', 307.
- 78 HUA, SA I, 586, 220, 28 juli 1533; SBA II, 47, 1533/34, f. 9.
- 79 Eenmaal protestants geworden, in 1579, had de Buurkerk geen koor meer nodig. In 1586 is het tot aan het transept afgebroken. In plaats hiervan kwamen huizen.
- 80 *Acta Sanctorum quotquot* [...], dl 27, *Junii*, dl 7, 1867, 132.
- 81 Van de Graft, 'Een kluiszusters', 40.
- 82 Van de Graft, 'Een kluiszusters', 40–41.
- 83 Voor het eerst door de kerkhistoricus Moll, 'Zuster Bertken', 89–90.
- 84 Frederik van Blankenheim gaf de pastoor van de Geertekerk rond 1400 de sleutels van de kluis van Agnes van Zantwijk, die aan de Geertekerk was ingekluisd (Van de Graft, 'Een kluiszusters', 40).
- 85 Het Regulierenklooster strekte zich uit van de Springweg tot aan de Hoge Korenmarkt, aldaar nu het NV-huis (Oudegracht 243).
- 86 HUA, 938.201 (Regesten van de bisschoppen), 1030, z.j. (1379–1393): NN berichtte bisschop Floris van Wevelichoven, *dat hij, in gevolge van diens machtiging, Elyzabeth Schermers en Elyzabeth Reyms heeft ingesloten in eene kluis op het kerkhof der kerk van de H. Maagd Maria te Biervliet en haar, na hare eigene verkiezing, in de dominicaner-orde en onder den augustijner-regel gebracht heeft.*
- 87 De stellige ontkenning van Mulder-Bakker, *Lives*, 180, dat Bertken een proeftijd van drie jaar in een klooster heeft doorgemaakt, doet dan ook wat vreemd aan.
- 88 Van de Graft, 'Een kluiszusters', 40.
- 89 Deze informatie is ontleend aan het overlidensbericht dat onmiddellijk na de dood van Suster Bertken is opgesteld, zie bijlage 2.
- 90 Zie het antwoord van de minnende ziel in de *Innige Sprake*, Snellen, *Een boecxken*, 56. Vergelijk Vynckier, 'Poetry From Behind Bars', en Van Aelst, 'Suffering with the bridegroom'.
- 91 Van Aelst, 'Suffering with the bridegroom', 242–245, beschrijft het inkluizingsceremonieel beeldend.
- 92 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 126, 3 augustus 1491. Vergelijk Van Maarseveen, 'Middeleeuwse "reclusen"', 308.
- 93 Zie over de vraagtekens rond de leefregel: de *Acta Sanctorum Junii*, 1867, 132; o.c., 132–133, over de regel van St. Adelbold die evenwel pas in 1580 voor de eerste keer in Noord-Holland wordt genoemd. Zie ook Van Aelst, 'Het leven van Suster Bertken', m.n. 267–271.
- 94 Van de Graft, 'Een kluiszusters', 40.
- 95 Snellen, *Een boecxken*, 57.
- 96 Vynckier, 'Poetry From Behind Bars', 143–153, m.n. 146.
- 97 Van Aelst, 'Suffering with the bridegroom', 242–245.
- 98 Vergelijk Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', 171, Van Maarseveen, 'Middeleeuwse "reclusen"', 311.
- 99 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 38, 44.
- 100 *Acta Sanctorum junii*, 1867, 132: *Anno Domini mcccclvi [...] ingressa est Recluserium suum Venerabilis Berta, extra omnes publicanum revolutionum curas victura per annos lvii.* Het is niet duidelijk wie de auteur is.
- 101 Het is ondoenlijk om in kort bestek de machtsverhoudingen in Utrecht in deze periode te

- beschrijven. Voor literatuur verwijs ik naar Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II; Rubens, De Lichtenbergers, 43–58; Struick, ‘Het bewind van de gilden’; idem, *Utrecht*, 100–108; Van den Hoven van Genderen, ‘Toppunt’, 177–180.
- 102 *Gewout* houdt volgens het Middelnederlands Handwoordenboek diverse betekenissen van macht in: macht in de zin van mogendheid, sterkte, kracht, invloed, wens, geweld, inbreuk, heerschappij.
- 103 De media besteden regelmatig aandacht aan kloosterlingen, kluizenaars en religieuze bewegingen die een meditatief, spiritueel leven voorstaan.
- 104 Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondië*, 4, 29.
- 105 Snellen, *Een boecxken*, 30.
- 106 Mulder-Bakker, *Lives*, 205; idem, ‘Monddood’, 45–47. Deze interpretatie is projectie. Zij getuigt van een preoccupatie van vrouwen aan het einde van de twintigste eeuw.
- 107 In het afwegen van de motivatie en intentie van Suster Bertken waren de gesprekken met Mirjam de Baar en Bini Biemans-van de Wal bijzonder inspirerend.
- 108 Brinkerink, ‘Devote epistelen’, 312–338, 388–409; Van Aelst, ‘Geordineert na dye getijden’, 146–147; idem, ‘Suffering with the bridegroom’, 232–233.
- 109 Van Christus zijn de ogen goed te zien, de geknielde vrouw kijkt omhoog, haar oog is een lichtpuntje. In Seversz.’ uitgave van 1518 komt de houtsnede nog twee keer voor, en wel als titelpagina bij zowel het passieboekje als Suster Bertkens boekje. Jan Seversz. had deze prent overigens al in 1509 gebruikt, de Utrechtse drukker Jan Berntsz. had hem voor de uitgave van 1516 in grote lijnen laten nasnijden, en ook de Antwerpse drukker Willem Vorsterman volgde dit voorbeeld ca. 1520 na (Kronenberg, ‘De eerste uitgave’; idem, ‘Een onbekende Antwerpsche uitgave’, 294–296; idem, ‘Onbekende Utrechtse uitgaven’, 280–283; Ampe, ‘Nog eens de geschriften’, 18–21). Het is interessant om te zien hoe het beeld leeft van de betrokkenheid van Christus bij een tot hem biddende vrouw.
- 110 Honée, ‘Beeld’, 166.
- 111 Het gewetensonderzoek had in kloosters van het Kapittel van Windesheim hoge prioriteit, zie onder meer Scheepsma, *Deemoed*.
- 112 In de eerste paragrafen van het hoofdstuk ‘De liturgie, traditioneel en toch eigen’ wordt het lijdensverhaal van Christus beschreven, inclusief de verrijzenis.
- 113 In het *WNT* wordt *mystiek* omschreven als een hartstochtelijk streven naar de bijzondere vereniging van de ziel met God en van God met de mens (in het Latijn de *unio mystica*). Smits van Waesberghe, *Katholieke Nederlandse mystiek*, Mommaers, *Wat is mystiek?*, en Borchert, *Mystiek*, en Waaijman, *Spiritualiteit*, schreven toegankelijke inleidingen op mystiek. Voor een indruk van Nederlands mystiek proza: Axters, *Mystiek brevier*.
- 114 Dit en de volgende citaten zijn fragmenten uit het *Boecxken van dye passie* (Snellen, *Een boecxken*, 21). De interpunctie is van mijn hand.
- 115 Snellen, *Een boecxken*, 64–65. Hier een parafrase van dit lied. De beeldspraak is niet origineel, Geert Grote (1340–1384) was haar hierin voorgegaan (Los, *Van Geert Groote*, 19).
- 116 Snellen, *Een boecxken*, 36. Hertaling van mijn hand.
- 117 Snellen, *Een boecxken*, 6. Ook het lied *Ik was in myn hoofkeijn om cruyt gegaen* bevat de Maria Magdalena-symboliek.
- 118 Vynckier, ‘Poetry From Behind Bars’; Van Aelst, ‘Suffering with the bridegroom’.
- 119 In *Suster Bertkens boeck*.
- 120 Snellen, *Een boecxken*, 42. Ampe, ‘De geschriften van Suster Bertken’, 295, betoogt dat Bertken dit niet zelf zo geformuleerd kan hebben. Wie deze woorden ook geschreven heeft, een uitgever of Bertken zelf, zij dekken de lading: het lijkt wel of Bertken de bevalling

- aan den lijve ondervonden heeft. Het lijkt mij vrijwel uitgesloten dat Bertken zelf een kind heeft gehad. Zij wordt niet voor niets in haar overlijdensbericht een devote maagd genoemd; eigentijdse bronnen omschrijven haar burgerlijke staat als ‘dochter van de proost van St. Pieter’. Een buitenechtelijk kind is *out of the question*. Dat zouden de mensen die haar levensloop onderzocht hebben, beslist geweten hebben. Het zou haar gediskwalificeerd hebben. In spirituele zin zal zij zeker de geboorte van Christus ervaren hebben. Ook hierin staat zij in een middeleeuwse traditie. De H. Birgitta van Zweden (ca. 1303–1373) geldt als één van de eerste vrouwen aan wie de gebeurtenissen tijdens de kerstnacht geopenbaard zijn.
- 121 Snellen, *Een boecxken*, 46.
- 122 Snellen, *Een boecxken*, 67–69. Voor een mooie vertaling van dit gedicht in modern Nederlands, zie Smits van Waesberghe, *Katholieke Nederlandse mystiek*, 83–84. Het thema van de smalle weg is een steeds terugkerend thema in de zestiende-eeuwse religieuze literatuur.
- 123 Snellen, *Een boecxken*, 70–72. Zie voor een diepgaande analyse van dit gedicht: Van Buuren, *Suster Bertken*, 212–223; Tan, *De liederen van Suster Bertken*, 16–18.
- 124 Vergelijk Smits van Waesberghe, ‘Het mystieke dicht- en prozawerk’, 73–74, waarin hij wijst op het sterk persoonlijke en tegelijk ontroerende accent, dat de liederen van Suster Bertken kenmerkt. Hij noemt haar zo menselijk: *Menselijk in haar schuldbesef, menselijk in haar liefde voor het pas geboren Kind, voor den gepijnigden, versmeden Verlosser, menselijk in de algehele overgave aan haar geliefden Heer, menselijk in de genieting der geneugten van zijn ontsloten hart. Haar ontboezemingen kunnen wij begrijpen, aanvoelen en zelfs mede-ondergaan.*
- 125 Zie bijv. Smits van Waesberghe, *Katholieke Nederlandse mystiek*.
- 126 *Heilig* in de betekenis van puur, heel.
- 127 HUA, SA I, 627 (minuutrek, 2^e kam.), 1514/15, n.g.
- 128 *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, II, 3, 248. Prelaten in de Utrechtse kerk waren geestelijken die jurisdictie hadden oftewel met rechtsmacht bekleed waren: de bisschop, de aartsdiakenen, de dekens van de kapittels, en de koorbisschop (maar niet de proost van West-Friesland). Bertken had uiteraard geen rechtsmacht en daarom is het bijzonder dat zij dit eerbetoon kreeg.
- 129 HUA, SP, 191 (rekening), 1513/14, f. 171.
- 130 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1534/35, f. 21^v.
- 131 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmrs. Buurkerk), 1535/36, f. 24: *Ende noch een stuver die Beert zusters graft bereyt alle jaer opt jaergetyde mit bloemen ende waskeersen daarop zet.*
- 132 *Acta Sanctorum junii*, dl 7, 1867, 132. Bertken is hier als *venerabilis* geboekstaafd, omdat zij in een heilige reuk stond. Er is geen proces tot zalig- of heiligverklaring geweest.

Godsbeeld, zingeving en devotie

- 1 In het inleidende hoofdstuk heb ik aan deze ontwikkeling gerefereerd. Voor een berede-
neerde bibliografie, zie Frijhoff, ‘Literatuurwijzer’.
- 2 Over het niveau van de Utrechtse kunst, met invloeden uit omringende landen: Klamt, ‘*Sub
Turri Nostra*’.
- 3 HUA, Archief Kerkeraad NHG 7, 23 aug. 1658 (met dank aan Bertrand Vorclaz).
- 4 Baxandall, *Painting and experience*, spreekt van ‘*period eye*’, waarmee hij wil zeggen dat de
manier waarop mensen een beeldvoorstelling ervaren, bepaald is door de eigen leefwereld:
met andere woorden, de beleving is cultuur- en tijdgebonden en niet universeel. Zijn visie
spoort aan tot zorgvuldigheid bij de interpretatie, maar dit mag m.i. niet leiden tot het
opschorten van een visie: duiding van religieuze afbeeldingen binnen de religieuze context
van die tijd moet mogelijk zijn. Daarover is destijds genoeg geschreven: de strijd tussen

- ‘goed en kwaad’, ‘licht en donker’ was een welbekend thema. In deze context kan het geen toeval zijn dat het heilige altijd transparant en licht wordt afgebeeld en het kwaad donker. Onderzoek naar emoties in de Middeleeuwen laat zien dat het toenmalige sociale gebruik van boosheid vergelijkbaar is met de huidige praktijk (Rosenwein, *Anger's past*); dat de emotionele lading van muziek nu nog op dezelfde manier ervaren wordt als in de Middeleeuwen (Vellekoop, ‘De expressie’); en dat gebaren van verdriet en wanhoop nog steeds herkenbaar en gebruikelijk zijn (Klamt, ‘Emotie en actie’). Als dit zo is, dan moeten we toch ook andere gezichtsuitdrukkingen en gebaren kunnen herkennen? Zoals Van Os doet in *Gebed in schoonheid*. Net als de devotionele literatuur zal de religieuze kunst erop gericht geweest zijn om mensen te emotioneren en zo ontvankelijk te maken voor het evangelie. Het ging om de ‘navolging van Christus’, wat het onderwerp van dit hoofdstuk is. Herkenning is een goede ingang voor interpretatie, al laat De Nie, ‘Visies’, heel goed zien wat de valkuilen zijn. Het attent maken op de *period eye* is van belang, maar tegelijkertijd geldt dat wij moeten oppassen voor overrationalisering, wat ik meen te proeven in bijvoorbeeld Frijda, ‘Structuur’ en Pranger, ‘Tranen’. Er bestaat zoiets als ‘universele emoties’: dat laten al die internationale films, vooral in het filmhuiscircuit, goed zien. De multiculturele samenleving bevestigt dat interculturele herkenning en uitwisseling mogelijk zijn.
- 5 Over het altaar: De Groot, *De Dom*, 77; recent over de muurschildering: Klamt, ‘*Sub Turri Nostra*’, 29–31: hij dateert de schildering tussen 1400 en 1420; De Groot, o.c., 104, noemt 1420.
 - 6 Het gezicht van het christuskind is in de negentiende eeuw bijgewerkt. De transparante verbeelding van het goddelijke hoorde tot het middeleeuwse vertoog, zie De Nie, ‘Visies’, 51–53, en Brown, *The body and society*.
 - 7 Bogaers, ‘Mariaretabel’, denklijk van dezelfde hand die tussen 1456 en 1464 het beeldhouwwerk in de Van Diepholtkapel in de Domkerk maakte. Zijn beide staaltjes van beeldhouwkunst aan Jacob van der Borch toe te schrijven?
 - 8 Zie over de Anna-devotie Brandenburg, *Heilig Familieleven*. Het boek dat bijdroeg aan de verspreiding van de Anna-verering komt in het vervolg van dit hoofdstuk ter sprake.
 - 9 Resp. te vinden in Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 1413; HUA, SBA 1, 225; Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 2473; Pieterellenkapel in de Pieterskerk.
 - 10 *Da tua dum tua sunt post mortem tunc tua non sunt*.
 - 11 In een enkel Utrechts miniatuur kwam het vagevuur wel voor (bijv. Van Bueren, *Leven*, cat. nr. 17, uit het Getijden- en gebedenboek van Gijsbert van Brederode, ca. 1465–1470, met miniaturen van de Meester van Evert Zoudenbalch). In Frankrijk, waar de receptie van het vagevuur het meest systematisch onderzocht is (Le Goff, *Naissance*), komt het vagevuur in veertiende-eeuwse testamenten voor, en wel in Avignon, waar het pauselijk hof toen huisde; elders in Frankrijk is de receptie veel later: in Parijs (Ariès, ‘Le purgatoire’, 155–156) en de Provence (Vovelle, ‘Les attitudes’, 123) pas in de zeventiende eeuw, onder invloed van de Contrareformatie. Pas rond 1650 wordt daar het vagevuur afgebeeld op altaren, etc.
 - 12 Angenendt, ‘Theologie und Liturgie’, 163.
 - 13 Alle citaten van *De Navolging van Christus* zijn in dit boek ontleend aan de editie van Bernard Naaijkens, Bilthoven, 1973.
 - 14 Parafraze naar Erasmus, *Enchiridion* (1503), geciteerd naar de uitgave van Anne M. O’Donnell, 1981, 80–81.
 - 15 Deze uitleg aan de meditatie op de vier uitersten wordt verwoord in het hierna te bespreken *Cordiale* en in het gedachtegoed van Thomas a Kempis (zie ook Van Geest, *Thomas a Kempis*, 239–254).

- 16 Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*. Rommes ('Op het spoor', 115) weerspreekt deze opvatting: *De Utrechtse gegevens uit de zeventiende eeuw leiden tot een nuancering van de veronderstelling dat de maatschappij in ontbinding raakte wanneer de pest heerste*. Ook Frijhoff ('Gods gave afgewezen', 162) stelt dat een pestepidemie niet tot radeloosheid leidde.
- 17 Vergelijk Kuys e.a., *Tielse kroniek*, 177, 179.
- 18 Muller (ed.), 'Gedenkschriften', citaten op 19, 20.
- 19 Vergelijk het Egyptische of het Tibetaanse dodenboek.
- 20 Castaneda, *Journey*, 51.
- 21 Zie bijv. De Geus e.a., *Een scone leeringe*. Over het genre, o.a. Bange, *Spiegels*, 80–83, 141–144.
- 22 Den Boer, 'Naar een geschiedenis' schreef een historiografisch overzicht van 'de dood' in de geschiedschrijving. Zie ook Spierenburg, *De verbroken betovering*, 147–187, en Boheemen en Dirkse, *Duivels en demonen*.
- 23 Vergelijk Defoer, Voorwoord bij Boheemen en Dirkse, *Duivels en demonen*, 7.
- 24 De Geus e.a., *Een scone leeringe*, 941–948.
- 25 De Geus e.a., *Een scone leeringe*, 39–194.
- 26 Dinzelsbacher, *Die letzten Dinge*, is een voorbeeld van een auteur die zijn analyse beperkt tot de laatmiddeleeuwse beeld- en tekstvoorstellingen. Hij neemt de beelden te letterlijk en laat de spirituele dimensie en actuele context buiten beschouwing.
- 27 Lips, 'Huden gesont'; Spierenburg, *De verbroken betovering*, 168–169.
- 28 Duffy, *Stripping*, 303, 342, is de meest krachtige verdediger van deze opvatting. Ariès, *L'homme*, 296, omschrijft de stervenskunst die in de zestiende eeuw opkomt als een *leven* indachtig de dood, waarbij de dood het anti-leven is, de leegte van het leven, die de ratio aanzet om zich niet met het leven te verbinden. Als reactie op deze uitspraak zou ik – Lucien Fèbvre's these parafraserend dat ongelooft de zestiende-eeuwse mens vreemd is – willen zeggen, dat existentialisme de zestiende-eeuwse mens vreemd is.
- 29 Van Campen, 'Dood', 176.
- 30 Van Aelst bespreekt dit tafereel in: 'Bidden om verlossing'. De tekst van het gebed is aan dit artikel ontleend.
- 31 Van Aelst, 'Bidden om verlossing', 101.
- 32 Het vraagstuk van Goddelijke genade en de (on)vrije wil komt in het volgende boek aan de orde in de hoofdstukken over Erasmus en Luther.
- 33 Van Aelst kent de afbeelding een publieksfunctie toe ('Bidden om verlossing', 101–102).
- 34 Bernard van Clairvaux was een van de eerste abten der cisterciënsers. Deze orde streefde een sober kloosterleven na dat uit bidden en werken bestond.
- 35 Hertaling van mijn hand van de derde preek van Bernard van Clairvaux op kerstdag, op basis van een handschrift uit ca. 1450–1500 (Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h.73, f. 89^v–94).
- 36 Pegel, "Daertoe wert eener uutvercoren", *passim*; idem, 'Heer ghy neemt uselven by der noes', 83–91; idem, 'Prediking', 116–128; HUA, SBA II, 688**. Pastoor Aernt Elyasz. van de Klaaskerk schonk in 1446 zijn exemplaar van de *Sermones super epistolas* van Guillelmus Paraldus aan het kartuizerklooster (UB, BC, 211). Het kapittel van St. Marie besloot in 1515 om de preken aan de vooravond van belangrijke feestdagen te laten vervallen wegens gebrek aan toehoorders, maar op statie- en andere feestdagen zal – zoals gebruikelijk – voor de vespers gepreekt worden; een speciale preek is er op de wijdingsdag van de kerk en in de paasnacht na de metten (Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken', 222, nt. 15; HUA, St. Marie, 40–7, 10 sept. 1515, f. 160^v).
- 37 Joosting en Muller (eds.), *Bronnen*, V, 1293, art. 29 en 30; 1294, art. 10; 1310, art. 11 en 12. Tot de zonden die alleen de bisschop kon vergeven, de zgn. gereserveerde zonden, behoorden

- in 1293 incest, ontmaagding, moord en doodslag, heiligschennis, geweld jegens ouders, verbroken beloften, meeneed, toverij, een onwaarachtig geloof, moedwillige brandstichting, kindermishandeling, blasfemie, ketterij en overspel. In 1310 is deze lijst verder uitgebreid (o.c., art. 3).
- 38 Zieleman, *Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken*, 283, 286. Hij constateert dat in de Zwolse preekbundel die hij bestudeerd heeft, geen enkele preek gewijd is aan de H. Geest of aan de Drievuldigheid en dat slechts één preek gewijd is aan Maria, en wel aan haar Hemelvaart (o.c., 289, 290).
- 39 Zieleman, *Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken*. Ook het boek van Scheepsma, *De Limburgse sermoenen*, is zeer te moeite waard, maar blijft hier onbesproken, omdat het is verschenen nadat ik dit hoofdstuk al geschreven had.
- 40 Zieleman, *Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken*, 2.
- 41 De preken, en de bronverwijzing ernaar, van deze (overigens hervormingsgezinde) priesters komen in het volgende hoofdstuk aan de orde. Alleen van Hubert Duifhuis zijn preken bewaard gebleven: *Naargelate sermoenen van saliger heer Huybrecht Duyfhuysen*, in: Gemeentebibliotheek Rotterdam, collectie Remonstrantse Kerk, hs. 500. Afschriften gedateerd 1 januari 1667 en 1 januari 1668, getekend door Gysbert van der Hoeven.
- 42 Post, 'Karel v's Formula reformationis', 189.
- 43 Zieleman, *Middelnederlandse epistel- en evangeliepreken*, 259.
- 44 *Epistelen ende evangelien mitten sermonen vanden ghehele iare*, uitgegeven door Jacob van der Meer, Delft, 1484 (Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM i 4, f. 139^v).
- 45 *Epistelen ende evangelien*, f. 140^v.
- 46 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 263.
- 47 HUA, SA I, 13 (RDB), 17 maart 1470, f. 28^v.
- 48 Van der Horst, *Illuminated and decorated medieval manuscripts*, ix–x; Defoer, *The Golden Age*, passim.
- 49 Kruitwagen, 'Kunnen de Costeriana', m.n. 151–153.
- 50 Gruys en de Wolf, *Thesaurus 1473–1800*, met betrekking tot Utrecht. Een overzicht van boeken die in vijftiende-eeuws Utrecht gedrukt zijn, geeft het *Drukkersregister* op de afdeling Bijzondere Collecties van de UBU. De *beeldedrucker* die in 1468 in Utrecht werkzaam was, maakte – het meest waarschijnlijk – pijparden beeldjes. Het begrip 'beeldedrucker' komt niet voor in het Middelnederlandsch Handwoordenboek en ook niet in het WNT. Er zijn twee vertalingen mogelijk: iemand die pijparden beeldjes maakt en een prentenmaker.
- 51 Van der Horst, *Illuminated and decorated medieval manuscripts*, nr. 76 (aldaar literatuurverwijzingen), ill. 376–413; Gerritsen–Geywitz, 'Die Chorbücher', 280.
- 52 Gerritsen–Geywitz, 'Zur Frühgeschichte'.
- 53 Voor de geschiedenis van de bijbel in Nederland, zie De Bruin, *De Statenbijbel*.
- 54 Johannes Veldenaer, boekdrukker te Utrecht, gaf in 1478 en 1479 de *Epistelen en evangelien* uit.
- 55 Bange, *Spiegels*, hoofdstuk 2 en de bijlage.
- 56 Bange, *Spiegels*, hoofdstuk 6 heet 'Wezen en functie van de spiegel'.
- 57 UBU, *Handschriften en Oude Drukken*, 331; Byrn, *The Cordiale-Auszug*; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 186. Het auteurschap is niet onomstreden, maar sinds het betoog van Vos, *De leer* (1866), wordt Van Vliederhoven algemeen, doch niet door iedereen, als de auteur gezien.
- 58 Bijvoorbeeld Van Bueren, *Leven*, onder meer afbeelding 16 (uit het getijdenboek van Jan van Amerongen en Mechtild Hendriksd., een Utrechts handschrift uit 1460, met miniaturen van de Meester van Evert Zoudenbalch e.a.); cat. nr. 8 (de afbeelding van de hel in Gerard

- van Vliederhoven, *Dit sijn die vier uterste*); cat. nr. 53 (Getijden- en gebedenboek van een anonieme vrouw, Utrecht, ca. 1420, met miniaturen van de Meesters van Zweder van Culemborg); cat. nr. 60 (een getijden- en gebedenboek uit Utrecht, ca. 1440–1450).
- 59 Brandenburg, *Heilig Familieleven*. De bijlage bij dit boek geeft een goede indruk van de verspreiding van de Anna-histories in Europa. Ook geeft Brandenburg overtuigende bewijzen voor het auteurschap van Jan van Denemarken (o.c., 307–309).
- 60 Die boeken werden geraadpleegd. In de inleiding op de *Tielse Kroniek*, die in Utrecht geschreven is, schrijft Jan Kuys dat de auteur ervan *kind aan huis geweest moet zijn in de belangrijke bibliotheken die in Utrecht gevestigd waren* (Kuys e.a. (red.), *Tielse Kroniek*, LVIII).
- 61 *Handschriften en Oude Drukken*, 7. De UBU beschikt nu over ca. 325 handschriften en 228 incunabelen die uit Utrechtse kloosters afkomstig zijn (o.c., 8).
- 62 *Handschriften en Oude Drukken*, 7–10, 181.
- 63 De UBU beschikt over 52 handschriften en ca. 270 banden met gedrukte werken uit de bibliotheken van de vijf kapittels (*Handschriften en Oude Drukken*, 10). Dit is natuurlijk een fractie van het toenmalige bestand, zeker gezien het feit dat alleen al van het kartuizerklooster 145 handschriften en 68 banden bewaard zijn gebleven en van de regulieren 144 handschriften en 70 banden, en deze aantallen nog niet eens volledig zijn (o.c., 8–9).
- 64 Gegevens op basis van *Handschriften en Oude Drukken*; Liefinck en Gumbert, *Les manuscrits d'origine Néerlandaise*, vermelden 155 titels die nu in Utrechts bezit zijn (nrs. 608 t/m 762).
- 65 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 263–264, met de bijbehorende noten, m.n. nt. 98. Bisschop David van Bourgondië had bijvoorbeeld een verzameling van 119 boeken. Bij de veiling in 1527 kocht Antonie van Lalaing, graaf van Hoogstraten, hiervan ruim de helft (Sterk, *Philips van Bourgondië*, 229, 290–292 (nt. 13). In dit aantal zijn drie getijdenboeken en diverse liturgische boeken niet opgenomen (o.c., 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230).
- 66 *Catalogus van het Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis te Gouda*, 1992, nr. 25.
- 67 De collectie bevatte onder meer zes evangeliën met kanttekeningen, twaalf *souters* (psalters), een psalmuitleg, een handboek voor de geestelijkheid, een brevier, een preekboek met heiligenlevens door Jacob de Voragine in groot formaat, twee gebedenboeken van de Utrechtse drukker Jan Veldenaer, een heiligenleven, drie passionalen, vijf *passien van Nicodemus*, de *fasciulus temporum*, een kroniek van Holland, een Trojaanse geschiedenis, de *Bucolica* van Vergilius en een niet nader aangeduide Spiegel (HUA, SBA II, 321, postscript na de rekening van 1487. Bini Biemans-van der Wal maakte mij hierop attent; Louise van Tongerlool hielp enkele krabbels ontcijferen).
- 68 HUA, Dom, 275, testament van Rodolphus Proys, Domkanunnik van 1463–1492, dd 9 juni 1492 (met dank aan Arie de Groot die mij hierop attendeerde).
- 69 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 762.
- 70 De Moderne Devotie blijft mensen intrigeren, met een stroom van boeken en artikelen als gevolg. Hier is het niet de plaats om elk van die recente presentaties te wegen, of zelfs maar te noemen, maar de bijdragen van onder meer – in alfabetische volgorde – José van Aelst, Petty Bange, M.L. Caron, Charles Caspers, Rudolf van Dijk, Paul van Geest, Eugène Honée, Thom Mertens, Wybren Scheepsma, Geert Warnar, Anton Weiler, G.C. Zieleman, en vele anderen zijn belangwekkend. En dat geldt ook voor de vele bundels die in de laatste decennia over het gedachtegoed van de Moderne Devotie verschenen zijn, onder meer Geurts (red.), *Moderne Devotie*, Bange (red.), *Doonwerking*, Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid*, en het themanummer dat *Ons Geestelijk Erf* in 2003 aan ‘Thomas van Kempen en zijn *Navolging*’ gewijd heeft. De bundels geven een goed overzicht van de stand van zaken en de meest recente literatuur.

- 71 Genoemd in Van Aelst, ‘Het gebruik’, 87, aldaar met literatuurverwijzingen.
- 72 Warnar, ‘Jan van Ruusbroec’, belicht de interactie tussen de mystici in Groenendaal en de Brusselaars.
- 73 Het vierde (volgens Van Dijk, ‘De *Navolging*’, eigenlijk het derde) boek van *De Navolging* is gewijd aan de H. Eucharistie en gaat over het belang van sacramentele ondersteuning op de weg naar innerlijke vrede, waarin stilte en eerlijkheid zo’n grote rol spelen.
- 74 Geciteerd door Honée, ‘Beeld’, 164.
- 75 Heel wat literatuur die aanvankelijk voor geestelijken (in opleiding) geschreven was – denk alleen al aan de getijdenboeken –, vond verspreiding onder leken. Dit geldt ook voor *De navolging van Christus*.
- 76 Van Os, ‘Een schat’, 12. Een neveneffect van deze benadering is dat de mens zichzelf gaat afbeelden in het bijbelverhaal: enerzijds wordt het bijbelverhaal hierdoor geactualiseerd, anderzijds getuigen sommige schilderijen niet alleen van de vroomheid, maar ook van de zelfvoldaanheid van de geportretteerde (Harbison, ‘Visions’, 118).
- 77 Van Dijk, ‘Thematische meditatie’, 54.
- 78 Deze tekening, die een belangrijk bestanddeel is van het artikel van Van Aelst, ‘Het gebruik’, is afgebeeld in Veelenturf, *Geen povere schoonheid*, kleurenplaat III.
- 79 Genoemd in Van Aelst, ‘Het gebruik’, 88–89.
- 80 Dit energetische aspect is bij mijn weten nog niet opgemerkt in de discussie rond de werking van de meditatiemethoden van de Moderne Devotie.
- 81 Zie het gelijknamige artikel van Caron.
- 82 Ringbom, *Icon*, 11–22, m.n. 19; Ridderbos, *De melancholie*, 201–209; Honée, ‘Beeld’; Waaijman, ‘Beeld’; Van Dijk, ‘Thematische meditatie’.
- 83 Hierbij denk ik aan schilders die in Utrecht, Limburg, Brabant en Vlaanderen actief waren, van Jan (ca. 1390–1441) en Hubert (ca. 1365–1426) van Eyck tot en met Pieter Bruegel (ca. 1525–1569), de Utrechtse beeldhouwers Jan Ude (werkzaam 1446–1494) en Jan van Schayck (werkzaam ca. 1494–1523) en houtsnijders als Adriaan van Wesel (Utrecht, ca. 1470 – ca. 1490) en Jan van Steffeswert (Maastricht, voor 1470–na 1525), maar ook een beeldsnijder als Tilman Riemenschneider (ca. 1460–1531) die vooral in Würzburg werkzaam was, hoort in dit rijtje thuis.
- 84 Veelenturf, ‘Inleiding’, 22–26, waarschuwt – in navolging van Ridderbos, *De melancholie*, – tegen een uitsluitend psychologiserende benadering van de laatmiddeleeuwse devotie kunst. Een zakelijke benadering van het kunstwerk biedt meer houvast. Hij pleit dan ook voor een analyse van de kunstwerken binnen het tijdsgewricht waarin zij gecreëerd zijn. Veelenturf onderkent dat – gezien de functie van de kunstobjecten – het psychologiserende aspect niet helemaal te vermijden is.
- 85 Honée, ‘Beeld’, 172.
- 86 Honée, ‘Beeld’, 157–159.
- 87 Ringbom, *Icon*, 19–20; Harbison, ‘Visions’, 113. In het liturgiehoofdstuk ga ik dieper in op de strijd voor of tegen beelden.
- 88 Alleen al aan wiegedrukken van vóór 1500 zijn voor heel Europa 85 edities bekend en voor de zestiende eeuw ten minste 200 edities (Chartier, ‘Les arts de mourir’, 73, nt. 57 en 63). In de Nederlanden circuleerde tot 1505 alleen de Latijnse versie.
- 89 Aan de receptie van excommunicatie en interdict wordt in het volgende boek meer aandacht besteed.
- 90 Ook in Joh. 14: 6 roept Christus op tot navolging: *Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand komt tot de Vader dan door mij.*

- 91 A Kempis, *Navolging*, I, 3: 13.
- 92 Waaijman, *Spiritualiteit*, 188–191, m.n. de noten 295, 296, en Van Dijk, ‘De *Navolging*’, geven goede argumenten waarom het derde en vierde boek van *De Navolging*, respectievelijk over de innerlijke vertroosting en de communie – in overeenstemming met de eindversie van A Kempis zelf in 1441 – omgedraaid moeten worden. Voor de betooglijn van *De Navolging* is deze omdraaiing van belang, zo betoogt vooral Van Dijk (80–82). Deze visie is echter nog geen gemeengoed. Veel edities zijn nog op oude opvatting gebaseerd. Ook al is dit wellicht te betreuren, de volgorde is niet van doorslaggevend belang voor de receptie: Caspers, ‘Thomas van Kempen’, 95, merkt terecht op *dat De Navolging moet worden gelezen zoals ze geschreven is, niet ‘in einem Guss’, maar ‘met stukjes en beetjes’*. Een auteur heeft bovendien maar beperkte invloed op het lees- en verwerkingsproces; wat er in het gemoed van de lezer gebeurt, is nauw verbonden met het levensproces van die mens; vaak is een enkele passage van invloed op zijn zingevingproces.
- 93 A Kempis, *Navolging*, onder meer I, 4: 6 en I, 8: 1.
- 94 A Kempis, *Navolging*, I, 1.
- 95 Hier verwijst A Kempis naar Genesis 1 of naar Joh. 1.
- 96 Inspiratie voor de volgende passages is ontleend aan Baere, ‘De Middelnederlandse mystieke literatuur’; Van Geest, ‘De sermones’; idem, *Thomas a Kempis*; Verbaal, ‘Zelfkennis’; Weiler, ‘Over de geestelijke praktijk’.
- 97 Het betreft het Nicolaasconvent (1399), het St. Ceciliaconvent (1399), het St. Ursulaklooster (1399), Vredendaal (1399), Agnieten (1422), Maria-in-de-Wijngaard (?) en Bethlehem (1425).
- 98 Het betreft Vredendaal (1419), Jeruzalem (1424) en de reguliere kanunniken van St. Augustinus (1430).
- 99 Tot deze conclusie komt ook Van Geest, ‘Sermones’.
- 100 HUA, St. Jan, 1555, waar het boekbezit van het Magdalenaconvent genoemd wordt dat hr. Arnold van Esch in bewaring had.
- 101 Antifona: *Deus qui nobis sub sacramento mirabili passionis tue memoriam reliquisti, tribue quaesumus ita nos corporis et sanguinis tui sacra misteria venerari, ut redemptionis tue fructum in nobis iugiter sentiamus. Qui vivis [et regnas, deus per omnia secula seculorum, Amen] (Processionale, f. 40^v–41).*
- 102 *Ego sum panis vite [vitalis]. Patres vestri manducaverunt manna in deserto et mortui sunt. Hic est panis de celo descendens: si quis ex ipso manducaverit non morietur. Ego sum panis vivus qui de celo descendi, si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in eternum. Hic est panis etc. Gloria patri et filio et spiritui sancto. Hic est panis etc. (Processionale, f. 94^v, vgl. Joh. 6, 56–59).*
- 103 Antifona: *Gloriosi principes terre quomodo in vita sua dilexerunt se ita et in morte non sunt separati. Versus: Constitues eos principes super omnem terram: memores erunt nominis tui domine. Collecta: Deus cuius dextera beatum Petrum ambulantes in fluctibus ne mergeretur erexit et co-apostolum eius Paulum tercio naufragantem de profundo pelagi liberavit, exaudi nos propicius et concede ut amborum meritis eternitatis gloriam consequamur (Processionale, f. 40^v–41).*
- 104 Zo is de H. Agnes in zowel de *Gulden Legenden* als deze gebeden in een vuur geworpen, dat haar niet verbrandde.
- 105 De Groot, ‘Beelden’, geeft een voortreffelijk beeld van het interieur van de Domkerk in de zestiende eeuw.
- 106 Leendertz, *Middelnederlandsche dramatische poëzie*, 314–315, vers 850–869.
- 107 Het Driekoningenspel werd in 1498 afgeschaft, vermoedelijk omdat baldadige jongens het

- spel verstoorden: in de voorafgaande jaren stonden in het Buurspraakboek herhaaldelijk oproepen om zich tijdens het Driekoningenspel in de Domkerk fatsoenlijk te gedragen. Zie ook De Groot, 'Beelden', 82. Voorbeelden van ander toneelspel: Van Asch van Wijck, *Plegtige Intrede*, 58–60; Van de Graft, 'Over het spel van Herodes'; De Groot, 'Beelden', 81–84. Veel ceremonieel komt later in dit boek uitvoerig aan de orde.
- 108 Van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, 23–25, 159.
- 109 De Grijs, 'Heiligen', 19–20: heiligheid is een kenmerk van God. Een heilige is niet per se iemand die volmaakt leeft, maar wel iemand die zich openstelt voor God. Hij heeft een gelukte Godsrelatie en maakt daarom deel uit van de *familia dei*, de familie rond God. Meer over de betekenis van de heilige in de Middeleeuwen in het volgende hoofdstuk.
- 110 *Honor, virtus et potestas et imperium sit trinitati in unitate unitati in trinitate in perhenni seculorum tempore. Vs.: Trinitati laus perhennis unitati sit decus perpetim. In perhenni seculorum tempore, Amen (Processionale, f. 99)*. Zie ook Séjourné, *Ordinarius*, 118, [32].
- 111 Voor de laatmiddeleeuwse – nominalistische – theologie, waarin het pact dat God met de mensen gesloten heeft, centraal staat, zie Oberman, *The Harvest of Medieval Theology*; idem, 'Facientibus quod in se est', 123–127; idem, 'The Shape of Late Medieval Thought', 12–13, 15. Vergelijk Bange, *Spiegels der Christenen*, 122–129, 239–245, 322.
- 112 Vergelijk Zieleman, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken*, 283–300, m.n. 286.
- 113 De functie en waardering van beelden komen aan het slot van het hoofdstuk over de liturgie aan de orde.
- 114 Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', 420; Kuys, 'Kerk en godsdienstig leven', 293; Van Engen, 'The Christian Middle Ages'; Duffy, *Stripping* en *Voices*; Caspers, *De eucharistische vroomheid*, 276–277.
- 115 Breure, *Doodsbeleving*, 256; het citaat staat op p. 268.

De liturgie, traditioneel en toch eigen

- 1 In de slothoofdstukken van dit boek ga ik uitvoerig in op de betekenis van het begrip 'individu' in de Late Middeleeuwen.
- 2 Duffy, *Stripping*, en Schreiner, 'Laienfrömmigkeit', 62 (citaat).
- 3 Chartier, 'Volkskultur', 382, 385; idem, *Cultural History*, m.n. 9–14.
- 4 Aanbeveling van Van Tongerlo en De Groot, 'Kinderzegening', 227.
- 5 Het thema van de sacramenten als *rites de passage* komt uitvoerig in het hoofdstuk over zielzorg aan de orde.
- 6 Volgens Séjourné, *Ordinarius*, 1, was de *Ordo Romanus* hier al door Willibrord geïntroduceerd.
- 7 Vergelijk Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 267.
- 8 Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 250–254.
- 9 HUA, SBA II, 47, 1466/67, f. 17^v.
- 10 Een toegankelijke studie over de ontwikkeling van liturgische handboeken in het bisdom Utrecht is dringend gewenst. Het oudst bekende *sacramentarium*, de voorloper van het missaal, gaat terug tot de tiende eeuw, tot bisschop Balderik (917–975). Het oudst bekende briefje met de getijden of het koorgebed dateert in de Utrecht uit de veertiende eeuw (Paulusabdij). Zie voor een indruk: Séjourné, *Ordinarius*, 2, 125–148.
- 11 HUA, Dom, 2452, katern 1555–1561, anno 1557: *Pastor et custos in Nederlangbroick vocati super eo quod kyrie eleyson germanice sub summa missa in die S. Pontioni [sic] decantaverant excusarunt [...] se longa consuetudine* (vondst van Arie de Groot).
- 12 Appuhn, *Der Fund*. Wienhausen ligt ten zuidoosten van Celle, tussen Hannover en Ham-

- burg en is omstreeks 1330 gebouwd. Met dank aan Katrijn Kuypers die mij hierop attendeerde.
- 13 In een *cartularium* staan bezittingen en schenkingen opgetekend, overzichten van liturgische kleding en vaatwerk, instructies voor kerkelijke functionarissen (kerkmeesters, koster, doodgravers, onderwijzers, etc.) die soms kerkelijk ceremonieel betreffen, stichtingen van onderdelen van kerkelijk ceremonieel, parochiële besluiten inzake grafvoorschriften, kerkbanken, etc. en alles wat voor de kerk van belang werd geacht. De paragrafen over de Vasten, de Goede Week en Pasen zijn gereconstrueerd uit de volgende bronnen: voor het ceremonieel in de Vasten- en Paastijd in het algemeen: *Missale*, 1507, f. 23–74^v, Moll, *Kerkgeschiedenis* 1869, 217–233, Thurston, *Lent and Holy Week*, 194; Harper, *Forms and Orders*; Staal, ‘Kleuren’. Belangrijke informatie gaven de *ordinarii* en kosterinstructies: voor Domkapittel: Séjourné, *Ordinarius S. Martini*; Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek van den Dom*, 90–95; Matthaeus, *Foundationes et fata ecclesiarum*, 21–22; voor Oudmunster: Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, HUA, Oudmunster, 395 en 397; voor St. Marie: Rientjes, ‘*Liber ceremoniarum*’; Vellekoop, ‘Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk’; idem, *Liber Ordinarius*. De gegevens van deze kapittelkerken zijn aangevuld met informatie uit kerkmeestersrekeningen van parochiekerken: Van Rappard, ‘Rekeningen kerkmeesters Buurkerk’; idem, ‘Rekeningen kerkmeesters Geertekerker’; Dodt van Flensburg, ‘Rekeningen der parochiekerken te Utrecht’, *Archief*, vi, 307–338 (Buurkerk, 307–321, Klaaskerk, 321–348); Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*; idem, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*. Ook zijn de *cartularia* van de Buurkerk geraadpleegd (HUA, SA I, 586; SBA II, 2 en 3) en het *Processionale* dat waarschijnlijk in 1467 vervaardigd is (Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h 39). Alleen opmerkingen die moeilijk te traceren zijn, krijgen een aparte nootverwijzing. Vergelijk voor Amsterdam: De Kruif e.a., ‘Van Kerstmis tot Pasen’, en vooral Roodenburg, ‘Splendeur’ vanwege de mooie analyse.
 - 14 Het Domkapittel liet in 1501/02 een nieuwe *Ordinarius* schrijven die op het koor van de kerk bewaard moest worden. Dit exemplaar dat in 1503 gereed was, is verloren gegaan (*Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, dl 2, 582).
 - 15 Een *brevier* is een getijdenboek voor geestelijken, waarin per dag in verkorte vorm de gebeden van de getijden oftewel het koorgebed vermeld staan. Het *missaal* bevat per dag de tekst van de gebeden, gezangen en lezingen van de mis. Zie voor een lijst van missalen en brevieren die in het bisdom Utrecht in omloop waren: Séjourné, *Ordinarius*, 235–238.
 - 16 Séjourné, *Ordinarius*, 17–27. De bedelorden hadden hun eigen organisatie en stonden niet onder het gezag van de Utrechtse kerk.
 - 17 HUA, Oudmunster, 395 en 397. Van beide exemplaren heb ik het ceremonieel op Goede Vrijdag vergeleken. De oudste *ordinarius* (395) dateert tussen 1330–1340 (Gerritsen, ‘De *Ordinarius*’, 93–99). De auteurs merken bovendien op dat in deze *Ordinarius* ruimte was opengelaten voor nieuwe teksten, waaruit ook zij de conclusie trekken dat het niet om een statische tekst gaat en dat de liturgie voortdurend in ontwikkeling is (o.c., 93). Deze *Ordinarius* was overigens niet de oudste, uit het necrologium blijkt dat doden die vóór 1330 overleden zijn, met dezelfde hand zijn ingeschreven (94).
 - 18 Van den Hoven van Genderen, ‘Een *Ordinarius*’, 144.
 - 19 Aan de verplichting eens per jaar in de parochiekerk te biechten werd volgens een verklaring van de pastoors van de Buurkerk in 1569 niet strikt de hand gehouden (Van Rappard en Muller (eds.), *Verslagen van kerkevisitatiën*, 58, 62 onder punt 49). In het vonnis van de doopsgezinde goudsmid Jacob van Noort staat vermeld dat hij met Pasen 1527 en 1533 niet

- te communie is gegaan (Van Asch van Wijck, ‘Bescheiden’, 120–121). Een stad als Utrecht was te groot voor persoonlijke controle.
- 20 *De hac ebdomada, que major intitulatur que nocte et die omni officio plena est nec plus nec minus dicti postest quam quod sancti patres spiritu sancto repleti dixerunt. In hac ebdomada, nullius festum celebratur, nullius memoria fit nisi illius qui est sanctus sanctorum* (Séjourné, *Ordinarius S. Martini*, [25]; Vellekoop, *Liber Ordinarius*, 90).
- 21 Voor sommige lezers is dit vertrouwde materie, echter niet voor iedereen. Uit een in 1996 gehouden enquête in *de Volkskrant*, 9 april 1996, 3, blijkt dat 83% van de ondervraagden de betekenis van Kerstmis kent, bijna 50% van Hemelvaart, 44% van Pasen, 33% van Goede Vrijdag en minder dan 25% van Pinksteren. Sindsdien zijn deze percentages alleen maar afgenomen.
- 22 Zie het hoofdstuk over het buurtleven. Vastenavond is de dinsdag voor Aswoensdag.
- 23 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage 35.
- 24 Deze palmtakken waren na het ceremonieel op Palmzondag *gehemeit*, dat wil zeggen dat zij in de nok van de kerk bewaard werden (HUA, SA I, 586, 89; Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 93). Mogelijk boden de gezegende palmtakken bescherming tegen noodweer (Post, ‘Het suizen’, 185–186).
- 25 Gen. 3: 19; *Missale*, 1507, f. 23^v (hier staat ‘*cinis*’: as); HUA, SA I 586, 89.
- 26 Vriendelijke mededeling van Arie de Groot: HUA, Dom, 651, 1562/63, onder ‘*exposita extraordinaria*’.
- 27 Van dit ritueel is in de kerkmeestersrekeningen geen spoor terug te vinden, maar het wordt wel al genoemd in de *Dom-ordinarius* [23] en het bestond nog in 1574 (Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 246).
- 28 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 326; Brom, ‘Middeleeuwsche kerksieraden’, 321; HUA, SBA II, 688***, inventaris uit 1557, niet gefolieerd, item 52. Waren vastenkleden in de Middeleeuwen altijd wit? Ook pastoor Vallick uit Groessen spreekt van witte gordijnen in de Vasten (Van der Heijden, ‘Kerspel Groessen’, 47). Van de Dom is de kleur van de vastenkleden aanvankelijk niet bekend: pas in 1567/68 is er sprake van vier *witte gardynen die inden vasten int koer hangen ende Cornelis Boll aen stucken gesneden hadde* [...]. In 1502/03 had het Domkapittel gebloemd linnen in Antwerpen gekocht om er vastenkleden van te maken (Beide mededelingen dank ik aan Arie de Groot; *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, I, 281, 152 nt. 2; II, 614, 617, 640; HUA, Dom, 651–II, f. 128^v; Brom, ‘Middeleeuwsche kerksieraden’, 258–259).
- 29 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 1461/62, 162; 1491/92, 203; Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 257.
- 30 In de Klaaskerk werden in 1475/76 en in 1512 twaalf Vastensermoeenen gehouden (Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 322; HUA, SBA II, 706, uitgaven 1512). Pegel, ‘Prediking’, 119–123.
- 31 Moll, *Kerkgeschiedenis*, II–3, 1869, 226.
- 32 HUA, SBA II, 43, 1420/21, f. 22. Dit soort kleine legaatjes blijken in 1435/36 op één hoop gegooid.
- 33 Vaste uitgavenpost in de rekeningen van de tweede kameraar onder ‘dagelijkse kosten’ (HUA, SA I, 626, SA I, 634). Met deze gift was een behoorlijk bedrag gemoeid: in 1530 15 karolusgulden (SA I, 634, f. 4^v). Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 237.
- 34 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 172^v, 6 maart 1497.
- 35 HUA, SA I, 13 (RDB), 3 aug. 1513, f. 51^v.
- 36 Reconstructie op basis van Van Campen, ‘Utrechtsche Jeruzalembroederschap’, 60–66; Séjourné, *Ordinarius S. Martini*, [25]; Vellekoop, ‘Liturgie’, 234–236; HUA, 88, 208, *Libellus*, niet gefolieerd onder ‘*Sequentia vidi observari in ecclesia nostra S. Johannis*’. Met speciale

- dank aan Louise van Tongerlo, die mij vanuit haar studie naar de Jeruzalembroederschap enkele nieuwe gezichtspunten aanreikte.
- 37 HUA, SA I, 586, 89; Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage D, doodgraversinstructie nrs. 9 en 53.
- 38 Ant. 1 [naar Joh. 12: 12–13]: *Ante sex dies solemnis Pasche quando venit dominus in civitatem Jherusalem, occurrerent ei pueri et in manibus portant ramos palmarum et clamabant voce magna, dicentes 'Hosanna in excelsis, benedictus qui venisti in multitudine, misericordie, hosanna' (Processionale, f. 22^v)*. Alleen het woord 'misericordie' is in de bijbeltekst niet terug te vinden.
- 39 Ant. 4 [Marc. 27–28]: *Scriptum est enim percuciam pastorem et dispergentur oves gregis postquam autem surrexero precedam vos in Galileam ubi me videbitis, dicit dominus (Processionale, f. 24^v–25)*.
- 40 Ant. 5: *Ave rex noster, fili[us] David, redemptor mundi, quem profete predicaverunt, salvatorem domini Israhel esse venturum, te enim ad salutarem victimam pater misit in mundum quem expectabant omnes sancti ab origine mundi et nunc hosanna filio David, benedictus qui venit in nomine domini, osanna in excelsis (Processionale, f. 25^{r-v})*.
- 41 *O quam stupenda pietas, mira dei clemencia, sessor aselli [azine] fieri dignatus auctor seculi. Honor decus imperium sit trinitati unice patri nato paraclito per infinita secula ... (Processionale, f. 27)*.
- 42 De Ordinarius spreekt van 'rami palmarum', maar het is onduidelijk of het om palm- of buxustakken gaat.
- 43 Het volgende is – naast de bronnen die in de volgende noten genoemd worden – vooral gebaseerd op HUA, inv. 88 (Verzameling Oud-Katholieke kerk van Nederland), 208, ongefolieerd, waar de kanunnik van St. Jan, Arnold van Esch, in 1599 uit zijn geheugen de processies beschreven heeft.
- 44 De stedelijke raad bood een select gezelschap standaard wijn aan na afloop van de processie (HUA, SA I, 626 (tot 1529), daarna 634, onder 'statiewijnen'). In 1500/01 waren dit de schout, oversten, kameraars en opperhoplieden van de schutterij (f. 40^v), in 1577/78 de president van het Hof van Utrecht, de schout, burgemeesters, schepenen, kameraars en de hoogste stadsdienaren. De burgemeesters hebben tussen 1489 en 1529 hun zilveren covels gedragen (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 103, 9 maart 1489).
- 45 Vellekoop, *Liber*, 89; idem, 'Liturgie', 234, 239. Of het kapittel van St. Marie altijd deze uitzonderingspositie heeft gehad, is onbekend. De *Ordinarius* van de Dom maakt er geen melding van.
- 46 Vellekoop, 'Liturgie', 234, vertaalt *scivis* naar mijn idee ten onrechte met 'banieren'. Deze schijven zijn gelijk aan de *scuimspanen* (schuimspanen), die Van Rossum noemt in zijn 'Kerkelijke plechtigheden', 242, 247. Zij worden in processies aan weerszijden van het processiekruis meegedragen. De Dietse benaming 'schuimspaan' geeft een idee van de vorm. Van den Hoven van Genderen, 'Een Ordinarius uit 1576', 159, vermoedt dat de schijven oorspronkelijk processiekruisen waren die door toevoeging van segmenten een cirkelvorm rond het kruis hadden gekregen. De ronde schijf doet denken aan een zon, spiegel of hostie. Schijfvormige waaiers hadden in de twaalfde en dertiende eeuw in de christelijke kerken in het Midden-Oosten een liturgische, ceremoniële functie (*Eastern Christian Art*, dl. 1, gerecenseerd in *NRC Handelsblad*, 15 jan. 2005, 46). Mij zijn ook schijven bekend uit Japanse shinto-tempels waar zij de zon representeren en als zodanig een spiegel van spirituele waarden zijn. In de katholieke kerk dienden de schijven om insecten bij de hostie weg te slaan, zo deelde Bram van den Hoven van Genderen mij mee. Zie voor een overzicht van de schuimspanen in laatmiddeleeuws Utrecht: Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilvermeden*, passim.
- 47 Séjourné, *Ordinarius*, [8].
- 48 Van Campen, 'Utrechtsche Jeruzalembroederschap', 63–65. Deze broederschap is in 1394

- opgericht. Sindsdien heeft deze broederschap aan dit ritueel deelgenomen, waarin haar het voorrecht was verleend om Jezus-op-de-houten-ezel voort te trekken. Zie de groepsportretten die Jan van Scorel (1495–1562) tussen ca. 1525 en ca. 1541 van de Utrechtse Jeruzalembroederschap heeft gemaakt (Catalogus Centraal Museum Utrecht, *Schilderkunst tot 1850*, nrs. 591, 592, 596 en 598). De ezeldrijver was overigens al in 1342 bekend (Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 106). Recent over de Jeruzalembroederschap: Van Tongerloo, ‘Grablegung’.
- 49 Rikhof, Vikarissen, 158–159; De Groot, *De Dom*, 190, en noot 1216.
- 50 Eenzelfde ceremonie voltrok zich ook in Amsterdam (De Kruif e.a., ‘Van kerstmis’, 10). Daar hieven de scholieren uit de bovenste ramen een lofzang aan op Christus en wierpen zij palmtakken naar beneden.
- 51 Deze kapel was herbouwd naar het model van de twaalfhoekige romaanse proostenkapel die hier al in de twaalfde eeuw stond. Op 14 maart 1544 droeg het kapittel van St. Jan de kapel over aan de broederschap (HUA, SJ, 107).
- 52 Tot 1576 standaardpost in de rekening van de tweede kameraar onder ‘overste teringe’. In tijden van politieke spanning was de wijngift groter dan anders. In 1526 moest de raad de ridderbroeders te vriend houden en werd er in totaal 76 stadskannen wijn geschonken à 1,5 tot 1,7 liter (HUA, SA I, 626, 1526/27, f. 39). De meest voorkomende hoeveelheid wijn die geschonken werd, bedroeg twee keer zestien stadskannen wijn (à 5,6l), wat gelijk staat aan 96 kwarten (à 1,9l), in totaal ging het om zo’n 180 liter wijn (bijv.: SA I, 634, 1531/32, f. 36^v; 1575/76, f. 40).
- 53 Zie Podevijn, ‘Woensdag der Goede-Week’.
- 54 *Missale*, 1507, f. 59. Vertaling van mijn hand.
- 55 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage D, doodgraversinstructie uit 1492, onder 8.
- 56 De Kruif, ‘Van kerstmis’, 12.
- 57 De metten maken deel uit van het koorgebed oftewel de getijndendiensten. De getijden bestaan uit de metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers en completen. Zij worden vooral gevierd in klooster- en kapittelkerken. Het nachtelijk officie, de metten en lauden, zijn in de loop van de veertiende eeuw in de Utrechtse kapittelkerken samengevoegd en naar de vroege ochtend verplaatst. In de Utrechtse parochiekerken vierde men de metten, hoogmis, vespers en completen (zie de kostersinstructies van Buur-, Jacobi- en Klaaskerk).
- 58 Zo ook in de Buurkerk: HUA, SBA II, 3, f. 74. Zie ook Scribner, ‘Ritual’, 53.
- 59 HUA, SA I, 586, 89. Na 1528 moet de wijn gehaald en betaald worden *voirt aflact* (SBA II, 3, f. 95).
- 60 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 95–96, bijlage 35 en 40. Deze in onze ogen cryptische omschrijving behoeft in 1523 geen toelichting! Deze jubelaflaat, die eens in de zeven jaar op Maria Magdalenadag te verkrijgen was, komt in het hoofdstuk over de processies uitvoeringster sprake. Zie bijv. HUA, Dom, 1–10, 9 oktober 1502.
- 61 Deze paragraaf is gebaseerd op Séjourné, *Ordinarius*, [25–26]; Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 91; Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 142–149; Vellekoop, *Liber*, 91–93 (hier ook een uitgebreide beschrijving van de altaren); idem, ‘Liturgie’, 236–238; *Processionale, cartularia* en kerkmeestersrekeningen van de Buurkerk.
- 62 Moll, *Kerkgeschiedenis*, II-3, 224. Over dit ritueel: Heggen, *Omgaan met schuld*, 82, 89–90, 95–97.
- 63 Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 91. Of dit in later eeuwen nog zo was is onzeker. De kanunniken van Oudmunster gaan ca. 1525 nog om 9 uur ’s ochtends naar de Domkerk, maar de *Ordinarius* van St. Marie maakt geen melding van een expliciete gang naar de hoofdkerk, maar merkt wel op: *Si episcopus missam celebraverit et crisma consecraverit*, dat er dan een andere misopbouw is. Maar het is ondenkbaar dat die mis in de Mariakerk gehouden zou zijn.

- 64 De olie diende ter zalving van dopelingen, vormelingen, priesterwijdelingen, ernstig zieken en stervenden. De Buurkerk heeft ieder jaar een post voor het ophalen van de op Witte Donderdag gewijde olie uit de Domkerk.
- 65 Maes, *Inheemse bomen*, 181–183, omschrijft gagel (*myrica*) als een bezemachtige struik die op zure, natte, venige en zandige bodems voorkomt en een bijzondere aromatische geur heeft. De bloeitijd is in maart–april en valt dus samen met Pasen. Gagel groeide ook vlak bij Utrecht, de Gageldijk ten noorden van de stad herinnert hieraan. Voor de Buurkerk: SA I, 586, 89. De koster moest de palmtakken *ophemelen* (optakelen). Op de volgende Vastenavond werden zij tot as verbrand.
- 66 *Omnipotens sempiterna deus, creator et conservator humani generis et largitor gratie spiritualis, emitte eterne salutis spiritum sanctum tuum super hoc vinum ut benedictione munias, ut armatum defensione virtutis ad emundacionem et lavacionem altarium proficiat nullamque inimicus nocendi licenciam habeat, sed sit commixtio aque et vini in nomine patris et filii et spiritus sancti. Benedictio dei patris omnipotentis et filii + et spiritus + sancti descendat super hanc creaturam vini et aque* (*Processionale*, f. 30^v, Museum Catharijneconvent, BMH h 39). Het kruisje + symboliseert een zegen.
- 67 Zie bijlage 4. Ik kan bij de beschrijving in het *Processionale* (uit 1466) van de altaren tijdens de altaarwassing niet alle altaren terugvinden die er volgens mij toen al in de Buurkerk stonden. In een gesprek gaf Bram van den Hoven van Genderen als mogelijke verklaring dat dit *Processionale* op een oudere versie gebaseerd is dat klakkeloos overgeschreven is.
- 68 Voetwassing en mandaat waren gebruikelijk in de kapittelkerken en in een enkele klooster-, gasthuis- of parochiekerk (de Buurkerk). Een paar broederschappen hadden een mandaat, zo heette deze voedseluitdeling, ingesteld, waaronder de Grote Kalandbroederschap (1461) en de priesterbroederschap (1538, zie Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 163, 166). De franciscanen hielden de viering in aanwezigheid van de Kleine Kalandbroederschap, die in de Buurkerk haar altaar had. De mandaatviering vond vanaf 1414 ook plaats in de kapel van het St. Barbaragasthuis, waarbij de bewoners van het gasthuis een mandaatschotel kregen. In het Duitse Huis kregen dertien armen na de voetwassing een copieuze maaltijd en bovendien nog een halve stuiver (Van den Hoven van Genderen, 'Eten', 199; De Geer tot Oudegein, *Archieven*, I, 263–264). Ook de prestigieuze H. Kruisbroederschap in de Klaaskerk had vanaf de stichting in 1463 een mandaatviering (HUA, SBA I, 321). De abdijs van Oudwijk stelde pas in 1568/69 een mandaatviering in. Het merendeel van deze gegevens dank ik aan Louise van Tongerlo. De lijst is niet uitputtend.
- 69 Voetwassing met Gerrit Borre van Amerongen, kanunnik van St. Marie, en zijn ouders door een onbekende kunstenaar, Utrecht, ca. 1575, Centraal Museum Utrecht, 2470. De meest recente publicatie over dit schilderij is te vinden in: Van Bueren, *Leven*, 213–214.
- 70 Respectievelijk HUA, SA I, 586 (*cartularium* Buurkerk, niet gedateerd), 89 en *Processionale*, f. 45^v–50^v.
- 71 HUA, SA I, 586, 79–81, 2 juli 1392. Zie ook SBA II, f. 68; als voorbeeld van een rekenpost van de mandaten HUA, SBA II, 47, 1511/12, f. 15; Van Campen, 'Utrechtsche Jeruzalembroederschap', 71–72.
- 72 HUA, SBA II, 43, 1420/21, f. 23^v; 1564/65, f. 22.
- 73 HUA, SA I, 586, 177–178; SBA II 233.
- 74 Standaardpost in de rekeningen. Zelfs in benarde tijden week men hier niet gauw van af. In Oudmunster kregen de schoolkinderen een tarwebroodje. Ook werden hun voeten gewassen.
- 75 Deze constructie is vooral gebaseerd op *Missale*, 1507, f. 67.
- 76 De Domkerk kreeg tussen 1501 en 1507 een zandstenen H. Graf in de kooromgang. Er zijn

- aanwijzingen dat het oude houten graf in gebruik bleef voor deze ceremonie (Haslinghuis, *Dom*, 360). Zie voor de Buurkerk: Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 1536, 310; HUA, SBA II, 47, 1536/37, f. 14^v; voor de Jacobikerk: Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage 35.
- 77 Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 194; HUA, SBA, 47, 1504/05, f. 10^v; Van Rappard, 'Rekeningen Geertekerker', 305.
- 78 *Missale*, 1507, f. 67^v.
- 79 Pegel, 'Prediking', 119–120, 124–125; Van Rossum, 'Kerkelijke plechtigheden', 259.
- 80 HUA, SBA II, 47, 1454/55, f. 28^v.
- 81 Vellekoop, *Liber Ordinarius*, 94–95.
- 82 Matthaëus, *Fundationes*, 22.
- 83 Matthaëus, *Fundationes*, 22.
- 84 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, doodgraversinstructie nr. 11, schoutsinstructie nr. 14; HUA, SBA II, 374* en 688**. De instructies van de Jacobikerk dateren uit 1492, die van de Klaaskerk zullen – gezien inhoud en bewoording – in nagenoeg dezelfde periode ontstaan zijn.
- 85 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage D, doodgraversinstructie nr. 12.
- 86 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage 35.
- 87 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage 40. De kelk was op paasmorgen vervangen door een gouden ark. Onder de metten op paasmorgen zal een Te Deum worden aangeheven en bezoeken de pastoor en twee vicarissen het inmiddels lege H. Graf in *persoen vanden drie Marien om den heer the salven*. Daarna haalt de pastoor het lichaam des heren uit de ark en toont het aan de parochianen.
- 88 Bijv. HUA, SBA II, 47, 1498/99, f. 14.
- 89 HUA, SBA II, 3, f. 72: Alle koper, tin en metaal in de Buurkerk werd met Pasen en Kerst geschuurd.
- 90 HUA, SBA II, 3, f. 68^v. De Buurkerk beschikte in 1438 over minstens één biechtstoel en in 1449 over twee aflaatstoelen. Maar het is ook voorstelbaar dat de biecht in de openbare ruimte werd afgenomen, waarbij priester en biechteling naar elkaar toegebogen op een kerkbank zaten.
- 91 HUA, SBA II, 3 (Register), f. 68^v; SA I, 586 (*cartularium*), 90.
- 92 Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 1437/38, 67; 1443/44, 99; 1444/45, 107; HUA, SBA II, 3 (Register), f. 68^v; SA I, 586 (*cartularium*), 90.
- 93 De Groot en Van Tongerloo, 'Kinderzegening', met uitgebreid verslag over het ceremonieel op paaszaterdag (215–218) en de kinderzegening (218–227). Op woensdag na Laetare (twee-eneenhalve week voor paaszaterdag) werden ongedoopte jongetjes ter zegening aangeboden in de Domkerk. Uit hen werden de catechumenen geselecteerd. Dit gebruik stamde uit de tijd van de kerstening en heeft ondanks groeiende weerstand in de tweede helft van de zestiende eeuw dankzij relatief grote inspanningen van het Domkapittel tot aan de Reformatie standgehouden.
- 94 HUA, SA I 586, 90. [...] *als men dicat none zinghet*.
- 95 Hoewel de paasviering in de Dom veel overeenkomsten vertoonde met die van Oudmunster, beperk ik mij hier tot de Dom, waar de (wij)bisschop ev. voorging in mis en processie (Séjourné, *Ordinarius*, [27–28]; Matthaëus, *Fundationes*, 22).
- 96 Dit altaar is het altaar van St. Maarten, zie het hoofdstuk over processies en over de aflaten.
- 97 Matthaëus, *Fundationes*, 22.
- 98 Dodt van Flensburg, *Archief*, V, 76 rechter kolom over de Jacobikerk, en 78, rechter kolom over de Buurkerk (1415). Met dank aan Louise van Tongerloo die mij hierop attendeerde.

- 99 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage 40. In middeleeuws Utrecht begon de jaartelling met Kerstmis: 1544 moet derhalve gelezen worden als 1543.
- 100 In elke mis werd in principe de communie uitgereikt aan wie dat begeerde. In de praktijk grepen gelovigen hooguit drie tot vier keer per jaar de gelegenheid aan om te communie te gaan, in Utrecht gebeurde dit vooral met Pasen, Pinksteren, olv Tenhemelopneming (15 augustus) en Kerst. Op deze dagen konden zij – tegen betaling – ook de ongewijde monigwijn nuttigen, zie bijlage 3, tabel 2. Zie ook Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 407. In de Buurkerk werd de monigwijn in een zilveren schaal geschonken, voor het nuttigen gebruikte men twee *voulepels* (Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 142 en 166, voor de jaren 1449 en 1466). HUA, SBA II, 47, 1466/67, f. 17: *Item Aryaen Jan Dircs. die goutsmit geg. [...] van twee voulepel daer men die lude mede monighet.*
- 101 *Regina caeli laetare, alleluia: quia quem meruisti portare, alleluia: resurrexit, sicut dixit, alleluia: ora pro nobis deum, alleluia* (HUA, SA I, 586, 48). Deze zang was gebruikelijk in de completen van Pasen t/m de octaaf van Pinksteren (Harper, *Forms and orders*, 132, 274–275).
- 102 Matthaëus, *Fundationes*, 22.
- 103 HUA, SBA II, 3, f. 74.
- 104 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, Instructie doodgraver, 273, punt 12. (Ik kan mij ook niet altijd een voorstelling maken hoe een constructie eruit gezien heeft, maar zo staat het er.)
- 105 De achtergrondinformatie over het kleurgebruik is voor een belangrijk deel ontleend aan Staal, ‘De kleuren’ en ‘Kleuren’.
- 106 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 579–581, benadrukt hier nog eens het verschil in liturgie tussen Dom en Oudmunster. In concurrentie met de Dom is in Oudmunster de liturgie in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw op een aantal punten bijgesteld. Een en ander moet de waardigheid en ouderdom van Oudmunster onderstrepen, maar – zo laat Van den Hoven van Genderen zien – het gaat hier ook om *invention of tradition*. Illustratief is in dit verband dat de grote beelden en nieuwe klokken pas uit de zestiende eeuw dateren.
- 107 De Corswarem, ‘Liturgische kleding’, 115–122; Staal, ‘Kleuren’, m.n. 248 en 254–255.
- 108 Staal, ‘Goud’; idem, ‘Kleuren’; idem, ‘De kleuren’; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 579–581.
- 109 Braun, *Liturgische Gewandung*, 735, 737–749.
- 110 Staal, ‘Kleuren’, 248–255.
- 111 Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 91.
- 112 Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 160.
- 113 Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 91.
- 114 Vellekoop, *Liber Ordinarius*, register op *cappa nigra, albae vestes, cappa serica* en *vestimenta sacerdotalia*. Rientjes, ‘Liber ceremoniarium’, 183–184.
- 115 Van den Hoven van Genderen, ‘Een Ordinarius uit 1576’, 153.
- 116 Voor de Buurkerk: HUA, SA I, 586, 39–41, 4–6, 17–19, 28–29, de inventarissen zijn uit respectievelijk 1361, 1393, 1414 en 1422 (de inventaris van 1414 is in 1879 gepubliceerd door Muller Fz., 336–337), Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 1491/92, 203. Voor de Klaaskerk: Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 1507/08, 330–331 met betrekking tot drie vergulde paramenten; HUA, SBA II, 688**, inventaris van kelken, ciboriën, etc. van de Nicolaikerk, niet gefolieerd, 9 april 1557.
- 117 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen*, I, Liber Albus, art. XLIV, 4–5; SA I, 586, 31–32, ordonnanties over het doodslaken uit 1313 en 1359.; HUA, SA I, 586, 39.
- 118 HUA, SBA II, f. 199^v; SA I, 586, 122. Blauw werd dus ook op dagen gedragen die niet in het teken van rouw stonden.

- 119 Voor de witte ornamenten: HUA, SBA II, 47, Rekeningen 1542/43, f. 21^v–22 (ook vermeld in Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 312); 1545/46, f. 22; en de zwarte: SBA II, 2, 245 (transcriptienummering).
- 120 HUA, SBA II, 39–2, 3 juli 1556.
- 121 Volgens een verklaring uit 1583, HUA, SBA II, 40. Zie ook SBA II, 39–2, 3 juli 1556.
- 122 Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 256, zie ook 48–50, 231–233.
- 123 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage B, 256–257.
- 124 Zoals Friezen rokken, tabbaards (mantels) en spreien schonken om er kazuifels en andere ornamenten van te laten maken (Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, bijv. nrs. 99, 117).
- 125 HUA, SA I, 586, 4–6, 18, 29.
- 126 Van Casper van Burik kreeg ik de volgende informatie over de verkoop van het gouden stel van de Geertekerk, ca. 1597: HUA, SA II, 174–21 (procuraties en certificaties), nr. 54, dd 25 juli 1597: Compareerden Jan Geritsz., kerkmeester van de Geertekerk en twee burenen van de Geertekerk die tevens burger waren, en zij getuigden onder ede op verzoek van Peter Backle van Antwerpen dat zij enige tijd geleden met voorkennis van de overheid t.b.v. de kerk verkocht hadden aan Peter Backle van Antwerpen een gouden kazuifel en twee gouden dienstrokken, een *gouden laeken over den ark te leggen ende een rood fluwelen antependium of voorhangsel*, een gouden kap en andere kerkelijke ornamenten. Backle heeft al deze goederen ontvangen en deugdelijk betaald, *welcke penningen voorn. ter armen nuth angeleyt zijn*. Gepasseerd 25 juli 1597. NB: In de akte wordt geen bedrag genoemd.
- 127 Uit de kostersinstructie: HUA, SBA II, 3, f. 81.
- 128 Voor reparaties, bijv. HUA, SBA II, 47, 1480, f. 17^v, waar een kazuifel en twee dienstrokken geverfd en gerepareerd worden. Priesters die in een ornament begraven werden, bijv. HUA, SBA II, 47, 1446/47, f. 16^v.
- 129 Mis en getijden worden uitgebreid beschreven in Séjourné, *Ordinarius*, 77–106; Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 234–254; Harper, *Forms and Orders*. Bossy, ‘Mass’, 32–33, en Duffy, *Stripping*, 91–130, geven waardevolle inzichten over de betekenis van de mis. De hiernavolgende beschrijving en analyse van de mis is mede op deze geschriften gebaseerd en op het katholieke misboek van vóór het Tweede Vaticaans Concilie (1962–1965).
- 130 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 103–104, 188: nt. 150, 151 en 156.
- 131 Van den Hoven van Genderen, ‘Een Ordinarius’, 156–157.
- 132 HUA, SA I, 586, 97–99. In SBA II, 3, f. 80^v, staat, in plaats van missen, hoogmis en getijden, die evenwel niet gespecificeerd worden. Priesters lazen in principe zelf de getijden. Ook Suster Bertken deed dit: in haar *seer devoet boecxken* is een reeks gebeden opgenomen die ontstaan zijn uit meditaties tijdens de getijden. In de instructie voor de vier koralen (1507) staat vermeld dat zij present moeten zijn bij de metten, missen, vespers en *tot allen getijden die men doen zel opt choer te Buerkerck* (HUA, SBA II, 3, f. 75^v–76).
- 133 In grote lijnen analoog aan Bossy, ‘Mass’, 29–36. Post, ‘Bossy’, 49, wil graag dat de aandacht in de liturgiestudie verlegd wordt van vorm en ontwikkeling naar functie en sociale context. Naar mijn mening wordt zo onnodig een scherp contrast aangezet: de beeldvorming is gebaat bij zowel een inhoudelijk-historische als contextuele analyse.
- 134 Het gecompliceerde rangenstelsel van de (feest)dagen (enkel, dubbel, met octaaf en vigilie) laat ik buiten beschouwing, zie hiervoor Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*. Bijlage 6 geeft een goede indruk van de hoogtij- en feestdagen in de Buurkerk. Verhoeven (‘Kerkelijke feestdagen’, 172–173, tabel 2) heeft de voorschriften voor de koster van de Oude Kerk te Delft ten aanzien van het openen of sluiten van het hoofdaltaar en het gebruik van altaarvoorhangsels en paramenten uit 1539 overzichtelijk in kaart gebracht.

- 135 In de Middeleeuwen had de katholieke kerk sterk de neiging om alles wat de eredienst aankleefde een allegorische of zinnebeeldige betekenis te geven, zie Jungmann, *Mass*, 66–70, 80–92.
- 136 Van Kalveen, ‘*Iste est modus*’, van de mis in de Dom, inclusief het aandeel van ‘het volk’ bij de *responsaria*. Zie ook Troelstra, *Toestand*, 5, 10, 106–110, 196, 202; Pegel, ‘Heer’, 82. Pegel, ‘Heer’; idem, ‘Prediking’.
- 137 In de Utrechtse parochiekerken werd niet alleen op zon- en feestdagen gepreekt, maar ook in de Vasten en bij speciale gelegenheden; in de kapittelkerken werd bij speciale gelegenheden ‘voor het volk’ gepreekt (Klaaskerk: HUA, SBA II 688***, niet gefolieerd; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 326, 329, 331; Geertekerk: Van Rappard, 1883, 265; Domkerk: Matthaëus, *Fundationes*, 21–23; Oudmunster: Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 259). In dit boek wordt op de geëigende plaatsen uitgebreid aandacht aan de prediking besteed. Voor een overzicht van de preekboeken en aanverwante literatuur, zie Troelstra, *Toestand*, xxii–xxiv; Zieleman, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken*; Pegel, Daertoe, 75–94; idem, ‘Prediking’, 91–94.
- 138 De vier uitersten zijn de dood, het Laatste Oordeel, de hemel en de hel. Zie het vorige hoofdstuk.
- 139 In de adventspreek uit de *Epistelen ende evangelien mitten sermonen vanden ghehele iare*, 1484, f. 1^v–3^v, wordt onder meer op de huwelijksmoraal ingegaan.
- 140 Caspers, *Eucharistische vroomheid*; zie ook Van Herwaarden, ‘Geloof en geloofsuitingen’.
- 141 Vergelijk Eliade, *Mythe*, 28, 118.
- 142 Het Nieuwe Testament heet ook wel ‘evangelie’ oftewel ‘blijde boodschap’.
- 143 Caspers, *Eucharistische vroomheid*, 164.
- 144 Wijnhuis: HUA, SBA II, 47, 1568/69, f. 15; 1574/75, f. 19^v; aflaatkist in transept voor hoogkoor (SBA II, 47, 1573/74, f. 20) en wel in het zuidtransept: *optie zuidzyde aen het offlaet* (SBA II, 322-L). Er stonden ook nog aflaatblokken bij de noord- en zuidingang.
- 145 Naaijkens (ed.), *Navolging*, IV, aanhef.
- 146 HUA, SBA II, 374*, instructies doodgraver Klaaskerk; Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, bijlage D, instructies doodgraver Jacobikerkerk, 273, art. 15.
- 147 HUA, SA I, 586, 90. Dit *cartularium* dateert uit de veertiende eeuw.
- 148 HUA, SBA II, 47, 1560/61, f. 19; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 1560/61, 314 (de schenking die aan dit gebruik ten grondslag ligt, komt in het vervolg ter sprake). Kleppen wil zeggen, dat de klepel tegen één en dezelfde wand van de klok slaat.
- 149 *Navolging*, IV, met name hoofdstuk 10.
- 150 Caspers, *Eucharistische vroomheid*, 218.
- 151 Duffy, *Stripping*, 97–99, laat zien dat om deze reden de communievieringen in één en dezelfde kerk elkaar snel opvolgden.
- 152 Dodt, *Archief*, II, 62. Van Oprode is in juni 1576 gestorven.
- 153 In de kerkmeestersrekeningen (HUA, SBA II, 47) onder ‘onzekere uitgaven’.
- 154 HUA, SBA II, 43, 1420/21, f. 24.
- 155 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 68–110.
- 156 Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’.
- 157 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 57, 62, onder punt 48. Niet alle parochianen ontvingen de communie in de Buurkerk. De pastoor zelf merkt expliciet op dat sommige parochianen elders aan het avondmaal deelnamen, onder meer in het Brigitten-, Jeruzalem- of Ceciliaklooster.
- 158 Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 330–331; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 68, 115. Een deel van deze gelden kwam de pastoor(s) en de bisschop ten goede.

- 159 Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 331–333. De hoogte van deze bedragen is soms van elders bekend (zo kreeg de pastoor van Groessen twee stuivers voor het toedienen van de laatste sacramenten en de koster één stuiver, zie Van der Heijden, 30), maar voor Utrecht zijn geen bedragen bekend. Een indicatie wat een rijke stervende betaalde, geeft het testament van Cornelia Huybert Henriczsd. Hierin reserveert zij tien stuivers voor de pastoor die haar bedient en vijf stuivers voor de koster (HUA, SBA II, 2, 276). Voor Utrecht is alleen bekend wat priesters voor het begrafeniseritueel kregen (dit komt ter sprake in de hoofdstukken over de zielzorg en de broederschappen). Alle financiële transacties op dit gebied hoorden tot het privé domein van de geestelijke en de desbetreffende persoon of familie.
- 160 Gegevens 1563/64 ontleend aan Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 407. Gegevens 1574/75: HUA, SBA II 706, vriendelijke mededeling van Bini Biemans-van der Wal).
- 161 HUA, SBA II, 47, 1438/39, f. 11. Het ging om 2 taken en een mingele die samen 2 Utrechtse gulden en 21 wit kostte. Deze post werd zelden gespecificeerd. Het is onbekend of het hier om de totale hoeveelheid monigwijn voor dit boekjaar ging, maar in de rekening wordt geen andere monigwijn genoemd. Derhalve is aan deze hoeveelheid niet af te lezen hoeveel mensen monigwijn tot zich namen. De monigwijn werd met een *voulepel* genuttigd (zie boven nt. 100). Met een proefje heb ik vastgesteld dat er 50 (middelgrote) lepels gaan uit een halve liter water.
- 162 HUA, SA I, 586, 51, 52, 53. Deze schenking is vóór 1420 gedaan: in 1420/21 delen de kerkmeesters aalmoezen uit die in dezelfde schenkingsacte zijn vastgelegd, zie Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk'. Voor de schenkingen van de bisschop: Van Rappard, o.c., 201, 202, in 1489 en 1490. Zie ook HUA, SBA II, 47, 1482/83, f. 12^v. Ook was er een fonds voor monigwijn voor blinden: SA I, 586, 48.
- 163 Vlg. Caspers, *Eucharistische vroomheid*, 215–216.
- 164 Davis, 'City women', 74, over Lyon; Tanner, *Church*, 9–10, over Norwich. Rosser, 'Communities', 38.
- 165 Axters, *Geschiedenis van de vroomheid*, 399–402; Van Herwaarden, 'Geloof en geloofsuitingen', 180.
- 166 In het volgende boek komen in het hoofdstuk 'Kritiek op de plaatselijke kerk?' de enkele vijftiende-eeuwse gevallen van blasfemie ter sprake.
- 167 Séjourné, *Ordinarius*, stelt dat het feest al vóór 1305 door het kapittel van Oudmunster gevierd is, en dat de generale processie in Utrecht rond 1350 is ingevoerd (6, 43, 44, 45 incl. nt. 1, 57–58). Caspers, *Eucharistische vroomheid*, 65–66, heeft zijn twijfels bij deze jaartallen. Hij noemt respectievelijk vóór 1330 en vóór 1343. Bram van den Hoven van Genderen gaf mij overtuigende data: in Oudmunster stichtte deken Henricus Posch († 1305) een fonds om het feest van Corpus Christi met octaaf in de Oudmunsterkerk plechtig te vieren (OM, 396, f. 64). Op 7 januari 1328 verklaarden deken en kapittel van Oudmunster dat de kanunniken Johannes de Hoya en Arnoldus Pot als executeurs-testamentair van wijlen Johan Pot, kanunnik van Oudmunster en broer van Arnold, een deel van de gelden die Johan voor zijn memorie bestemd had, schenken aan de aanwezigen *in festo corporis christi in processione que tunc fiet solemniter cum cappis sericis et de portatione sacramenti* (OM, 396, f. 64^v). Deze verklaring levert geen bewijs voor een Sacramentsprocessie door de stad, maar laat wel zien dat er op H. Sacramentsdag een plechtige, rijk uitgedoste processie in Oudmunster was, en wellicht ook door de stad.
- 168 In een volgend hoofdstuk komt deze processie uitvoerig ter sprake.
- 169 (Schenkingen van) liturgische boeken blijven in dit boek grotendeels onbesproken. Informatie hierover is in de inventarissen en de rekeningen van kerkmeesters te vinden.

- 170 HUA, SBA II, 47, 1448/49, f. 27; Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 137.
- 171 HUA, SBA II, 47, 1478/79, f. 17, 1480/81, f. 19; Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 185.
- 172 Muller Fz. (ed.), 'Inventaris', 296–298.
- 173 Van Vlierden, *Utrecht*, afb. 14, kleurenafbeelding x, cat. nr. 49.
- 174 HUA, SBA II, 43, I 420/21, passim; Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 28–30.
- 175 De omrekening in Arnhemse guldens is lastig: de Arnhemse gulden was in deze rekening 59 wit waard oftewel bijna 2 Utrechtse guldens à 30 wit.
- 176 Joosting en Muller (eds.), *Bronnen*, v, 91 (art. 51).
- 177 HUA, SA I, 586, onder meer vermeld in 1405 (p. 27, zie ook p. 47). In 1440/41 werd de olie voor deze lamp uit het kaarsgeld betaald (SBA II, 47, f. 19). Rond 1500 hadden parochianen een nieuw fonds ingesteld ten behoeve van lampen voor het H. Sacrament (SBA II, 47, f. 7). De renten worden voor het eerst in 1506/07 geïnd (SBA II, 47, omslag en f. 17^v). Zie ook HUA, SBA, 47, 1506/07, f. 10; Muller, *Schetsen*, I (1900), 209–210.
- 178 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 315.
- 179 Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 179, 185; SBA II, 47, 1512, f. 17.
- 180 HUA, SBA II, 47, uitgaven 1522–1525. Vroom, *Financiering*, 553.
- 181 HUA, SBA II, 47, inkomsten 1522–1525, onder 'testament'.
- 182 HUA, SBA II, 47, 1568/69, f. 16^v–18; 1569/70, f. 15^v–16; 1570/71, 18–19; 1571/72, f. 17^v–18; 1572/73, f. 17^v; 1573/74, f. 21^v. Een voorbeeld van een legaat voor het H. Sacramentshuis: Judith, weduwe van Jan Zaal, schenkt de kerkmeesters in 1567 een rentebrief ter waarde van 6 karolusgulden en 5 stuivers per jaar (HUA, SBA II, 2, 287–288).
- 183 HUA, SBA II, 47, 1568/69, f. 30: 250 karolusgulden; 1569/70, f. 27^v: 350 karolusgulden; 1570/71, f. 30^v, 31: 200 karolusgulden; 1571/72, f. 30^v, 31: 215 karolusgulden; 1572/73, f. 29^v: 100 karolusgulden; 1573/74, f. 34^{r-v}: 69 karolusgulden.
- 184 HUA, SBA II, 47, 1450, f. 38. Zie ook Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 129, 142, 149, 165; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 307.
- 185 Buurkerk: HUA, SBA II, 12, instructies voor de schout der Buurkerk; SBA, 47, 1512/13, f. 16^v; Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 59, 71; SA I, 586, 51, 52. Jacobikerk: Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 271, punt 14; 273, punt 16.
- 186 Caspers, 'Role of the people', 168; idem, *Eucharistische vroomheid*, 87–88; beide onder verwijzing naar Joosting en Muller (eds.), *Bronnen*, v, 62 (1293) en 82 (1310).
- 187 Kapittelkerken hadden vaak een doksaal oftewel een hoge, fraai versierde scheidingswand die zo breed en diep was dat het bouwwerk als galerij of tribune voor koorzangers kon dienen. Het doksaal van de Joriskerk in Amersfoort is bijv. nog steeds intact. Duffy, *Stripping of the Altars*, heeft terecht veel aandacht besteed aan de centrale positie van het triomfkruis.
- 188 Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 198.
- 189 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 313, 317.
- 190 Het Mariabeeld van dit Marianum staat nu in de oudkatholieke Gertrudiskerk te Utrecht. Het is daar via de (oud)katholieke schuilkerk Maria Minor terechtgekomen. Gezicht en haren van Maria zijn door een latere hand 'hersteld' (Halsema-Kubes, *Adriaen van Wesel*, 122, cat.nr. 23; Muller, 'Een middeleeuwse kerspelkerk', 216). Zie voor een typologie van het Marianum: Smeyers, 'Het Marianum'. Het Marianum bevat elementen van Apokalyps 12: 1. De sterfdatum van Adriaen van Wesel is niet bekend, maar hij droeg nog bij aan de verplichte lening van 1495/96 en wel in de hoogste categorie van 4 rijns gulden (HUA, SA I, 589, 1495/96, f. 14^v).
- 191 HUA, TA, Ja 5.28 en Ja 5.30.
- 192 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 309.

- 193 Buurkerk: Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 309; Muller, ‘Een middeleeuwsche kerspelkerk’, 218; zie ook Troelstra, *Toestand*, 166–167, 169–170, 173. Jacobikerk: Van Riemsdijk en Pleyte, *Peintures murales*, nrs. IV–VII. Domkerk: Brom, ‘Middeleeuwsche kerksieraden’, 259.
- 194 Buchelius, *Monumenta*, 189, 193, 196. Er waren meer picturale ramen, maar Buchelius herkende de religieuze voorstellingen lang niet altijd, zoals hij ook zelf meerdere keren vermeldt. De H. Michaël had hij bijvoorbeeld omschreven als ‘een engel gewapend met een zwaard in vliegende houding’ (*genius gladio armatus volantis habitu*).
- 195 Literatuurverwijzingen naar muurschilderingen, beeldhouwwerken e.d. komen op de geëigende plaatsen ter sprake.
- 196 Muller, ‘Een middeleeuwsche kerspelkerk’, 216; Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 164.
- 197 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 194, 195.
- 198 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 98, 194, 211; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 310, 311.
- 199 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 162.
- 200 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 205–212, 223; Muller, ‘Een middeleeuwsche kerspelkerk’, 206–208; Vroom, *Financiering*, 553.
- 201 HUA, SBA II, 47, 1506/07, f. 4.; 1513/14, f. 29^v, 31; Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 248–249, 278. In een passietafereel staat de lijdende Christus centraal, verbeeld als Christus-op-de-Koude-Steen, aan het kruis, als Man-van-Smarten (de Christusfiguur na de afname van het kruis, gekleed in lendendoek, met doornenkroon en vijf kruiswonden), de passiezuil (de lijdenswerktuigen zijn aan zuil bevestigd) en de Pietà (de dode Christus ligt op de schoot van zijn moeder), zie Timmers, *Christelijke symboliek*, nrs. 24, 188, 234, 235; Caspers, ‘Het laatmiddeleeuwse passiebeeld’, 161.
- 202 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 316; Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 251.
- 203 Zie voor uitleg over de Moderne Devotie het hoofdstuk Godsbeeld, zingeving en devotie.
- 204 HUA, SBA II, 268, 202–205 en 195–201. Van Orthen had in 1548 zijn testament opgemaakt waarin hij al zijn goederen schonk aan de Buurkerk (SBA II, 72).
- 205 Vergelijk Van Herwaarden en de Keyser, ‘Het gelovige volk’, 406–407; Verhoeven, *Devotie*; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, passim.
- 206 Het hoogaltaar en de altaren van OLV-van-de-Smarten, Maria-Presentatie, Maria-in-de-Sneeuw, Maria-in-de-Kraam en van de Kleine Kalandbroederschap. Zie bijlage 4.
- 207 HUA, SBA II, 47, 1529/30, f. 28^v; Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilvermeden te Utrecht*, 357; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 311.
- 208 HUA, SBA II, 47, 1530/31, f. 22, 23.
- 209 HUA, SBA II, 47, 1446/47, f. 35, Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 125.
- 210 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 197.
- 211 Leeuwenberg, in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 753–757; Muller, ‘Een middeleeuwsche kerspelkerk’, 252–253.
- 212 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, passim; Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, passim; zie over dit beeld ook het hoofdstuk *God wout’s*.
- 213 Leeuwenberg, in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 753–757; HUA, SBA II, 47, 1504/05, f. 16.
- 214 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 164, 189.
- 215 HUA, SBA II, 47, 1440/41, f. 43.
- 216 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 105, 3 april 1486.
- 217 Bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), f. 160^v, 30 juli 1488.
- 218 Standaardpost in de rekening van de tweede kameraar (HUA, SA I, 626), bijv. 1499/1500,

- f. 17^{r-v}, waar een kaars geleverd wordt met Pasen, Pinksteren, Maria-Tenhemelopneming, Allerheiligen, Kerstmis en Maria-Lichtmis.
- 219 HUA, SBA II, 47, 1450/51, f. 33^v; 1499/1500, f. 9^v–10. Al deze posten zijn sindsdien standaard in de rekeningen.
- 220 HUA, SBA II, 349.
- 221 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 51^{r-v}, 13 okt. 1489.
- 222 HUA, SBA II, 3, f. 89^v (ord. van de schout, vermoedelijk ca. 1493): *Item die schout zal altyt dat loff luyen te vyff uren ende cleppen alst uut is.*
- 223 HUA, SBA II, 2, 85–87; SA I, 586, 199; SBA II, 47, 1500/01, f. 8^v; 1507/08, f. 14^v, 16, 29 en ingelegd vel. Alleen voor het zaterdaglof werd overigens gebeierd (1500/01, f. 14^v).
- 224 De ordonnantie op de koralen: HUA, SBA II, 3, f. 75^v–76, 16 maart 1507; SBA, 47, 1560/61, f. 18. Extract uit het testament van Hendrik van Compostel, kanunnik van St. Marie en pastoor van de Buurkerk, die op 21 juni 1515 stierf (HUA, SA I, 586, 199).
- 225 Oexle, 'Gegenwart', 40–44; Blockmans en Janse, *Showing Status*; Lauwers, *Mémoire des ancêtres*.
- 226 Brandenburg, *Heilig Familieleven*, passim.
- 227 Janssen, 'De Boom', 140.
- 228 In de Buurkerk (1440), Jacobikerk (ca. 1475), Klaaskerk (vermeld in 1484), karmelietenklooster (ca. 1503), Geerte- en Catharinakerk (datum onbekend) werden Anna-broederschapen gesticht. In de Nicolaïkerk ging de Anna-zusterschap aanvankelijk samen met de Hubertusbroederschap (de stichtingsakte dateert uit 1488). In 1504 beschikte de zusterschap over een eigen zegel en eigen grafsteden bij het altaar van St. Anna.
- 229 Over deze legende en literatuurverwijzingen: Brandenburg, *Heilig Familieleven*, 59–60. Over de muurschildering: Van Buijtenen en de Meijer, 'Heiligen tussen Pierementen', 31–33; Defoer en Tjebbes, 'Muurschilderingen', 191–193. Eerstgenoemde auteurs beargumenteren dat hier de H. Anna in de Gouden Poort is afgebeeld. Tjebbes en Defoer menen dat het om de Opwekking van Lazarus gaat. Voor de Anna-visie pleit het feit dat in de noordbeuk een Anna-altaar gestaan heeft, dat er in de Buurkerk geen broederschap of gilde was waarvan Lazarus de patroonheilige was, en dat uit de houding van de vrouwen inderdaad deemoed en verbazing spreken, maar, zou ik eraan toe willen voegen, bij Anna ook een gevoel van blijde verwachting en vreugde over een langverwacht weerzien met haar echtgenoot. Haar gezicht drukt geen schrik uit, eerder kan zij haar ogen niet helemaal geloven.
- 230 Timmers, *Christelijke symboliek*, 232–234; Brandenburg, *Heilig Familieleven*, bijv. 38. Dit boek is gewijd aan de Anna-devotie.
- 231 Brandenburg, *Heilig Familieleven*, 38–39, 43–44.
- 232 Volgens de opdracht (HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), ingelast stuk tussen de jaarrekening van 1503 en die van 1506).
- 233 Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*, nrs. 66, 71, 76, 78, 93, 97, 107, 109, 112, 113.
- 234 De Grijs, 'Heiligen'.
- 235 Met betrekking tot Willibrord: Van Asch van Wijck, *Archief*, 2 en 3, passim vanaf 8 september 1519; St. Maarten: Eekhof, *Questierders*, 53–55. Willibrord en Bonifatius zijn nauw met de Utrechtse geschiedenis verbonden, maar hun leven kende een groter bereik: Willibrord was in Echternach begraven en Bonifatius in Fulda. De H. Odulfus was een Utrechtse heilige die internationale verering genoot. Hij was in de Oudmunsterkerk begraven, toch trok zijn graf geen grote toeloop (Van den Hoven van Genderen, passim).
- 236 Mededeling van Bram van den Hoven van Genderen.

- 237 Over die actieve functie van heiligen: Hawley (ed.), *Saints and virtues*.
- 238 Timmers, *Christelijke symboliek*, geeft een zeer toegankelijke beschrijving van de meest voorkomende heiligen.
- 239 Moederkorenbrand is een schimmel die zich ontwikkelt in het vruchtbeginsel van rogge en andere granen als tarwe en gerst. Ontstaat vaak na hevige donderbuien in mei. Deze woekering is zeer schadelijk voor mens en dier omdat zij vaatkramp veroorzaakt van de kleinste slagaderen, met als gevolg het afsterven van vingers, tenen en ledematen. De broodschimmel bevordert bovendien de baring, vandaar ‘moederkoren’.
- 240 HUA, SBA II, 47, 1496/97, f. 14^v. Informatie over David van Bourgondië van Bram van den Hoven van Genderen.
- 241 Joosting en Muller (eds.), *Bronnen geschiedenis kerkelijke rechtspraak*, v, 156–157. Sejourné, *Ordinarius*, 14–17, 31–60; 68–76. Zie ook Verhoeven, ‘Kerkelijke feestdagen’.
- 242 De apostelbeelden in de Dom dateerden al uit de veertiende eeuw (De Groot, ‘Beelden in de Dom’, 51–52). In 1428 kreeg de Klaaskerk apostelbeelden (HUA, SBA II 706, uitgaven 1428). De bouwmeester van de Dom, mr. Jacob van der Borch, vervaardigde in 1456–1463 de (apostel)beelden in de Buurkerk (Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 156, 160–163, 186). Van de beelden in de Jacobikerk is geen datering bekend (Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 19).
- 243 HUA, SBA II, 47, 1528/29, f. 16. Met de beste wil van de wereld is de naam die daar vermeld staat, niet als Elighen te lezen, maar de H. Eugenius, paus van 654 tot 657, is ook niet waarschijnlijk. Het zou dan de eerste keer zijn dat deze heilige in de Buurkerk genoemd wordt. Eligius, die identiek is aan Eloy, werd al in de veertiende eeuw in de Buurkerk vereerd als patroonheilige van de smeden. In het *cartularium* van de Buurkerk wordt al in 1398 een beeld van St. Eloy genoemd (HUA, SA I, 586, 38).
- 244 Zie bijlage 5, Uitgaven kerkmeesters Buurkerk aan grotere projecten anders dan kerkbouw plus SA I, 586, 19, 38, 45; SBA II, 100–101; Muller en Van Rappard (eds.), *Verslagen*, 57.
- 245 HUA, SA I, 586, 6.
- 246 Séjourné, *Ordinarius*, 44–46; Verhoeven, ‘Kerkelijke feestdagen’.
- 247 RAGId, Huis ter Horst, 0405–818, dd 3 juli 1572. Met dank aan Jeroen van Meerwijk die mij van deze bijzondere vondst in kennis stelde.
- 248 Jost, *Studien*, dl. 2, nrs. 92–96; De Meyere, ‘Utrechtse schilderkunst’, 166–168; HUA, TA, 5.14.
- 249 De Groot, ‘Beelden in de Dom’, 77–79. Bij nieuwe opdrachten wordt vaak verwezen naar een voorbeeld elders.
- 250 Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, passim; 1980, 407–408; Verhoeven, *Devotie en negotie*, passim.
- 251 Campbell, *Masks of God*.
- 252 Dit is de kern van het betoog van Falkenburg, *Fruit*.
- 253 Het standpunt van Duffy, *Stripping*, 1–6 in deze kwestie deel ik ten volle. Van Deursen, ‘Volkscultuur’, 54–60, koppelt een magisch wereldbeeld aan volkscultuur. Bij ontstentenis van het geschreven woord, dat hij als het instrument tot overdracht van de orthodoxe leer ziet, kon een magisch wereldbeeld ontstaan. Mijns inziens onderschat Van Deursen de invloed van prediking en catechese in de laatmiddeleeuwse samenleving die in velerlei aspecten de christelijke boodschap schraagt.
- 254 In de Joodse traditie spreekt men uit eerbied de Godsnaam niet uit.
- 255 In de Middeleeuwen heeft de katholieke kerk lang gediscussieerd over de toelaatbaarheid van beelden (Van Run, ‘Functies’, 343–347; Honée, ‘Beeld’, 157–158).

- 256 In dit licht dient ook de opvatting dat beelden ‘de heilige boeken voor ongeletterden’ waren opnieuw gewogen te worden. Duggan, ‘Was art?’, vraagt zich althans af of dit wel zo waar is: in zijn visie krijgen beelden pas betekenis, als mensen er uitleg over krijgen, in preken en via het geschreven woord. Zie ook de discussie over de rol van de *biblia pauperum*.
- 257 Het verschijnsel ‘privémis’ komt uitvoerig ter sprake in de hoofdstukken over de financiering van de Buurkerk en de memoriecultuur.
- 258 HUA, SA I, 586, 27, 47, 48, 50–54, 70, 84, 98; SBA II, 351–358, 360. Bijlage 13, tabel 7, bevat de fondsen voor armenzorg.
- 259 HUA, SA I, 586, 48, 131; SBA II, 350; 322 m, 327; SBA II, 268, 61 (1360, penningen te delen *onder den cureyten enten ghesellen die die feeste ende misse helpen singhen mit noten alzo alze Gheertruut Dirc Meynaerts wijf dat gheordenyert heeft*); SBA II, 39–2 (1556). Omdat de antifoon *Haec est preclarum vas* minder bekend is, geef ik hier de beginregels: *Haec est preclarum vas paracliti Spiritus sanctus/haec est gloriosa civitas Dei* (geciteerd in *Lexicon Latinitatis Nederlandicae mediaevi*, onder *Vas*, 4, 2a), in vertaling: Dit is de schitterende beker van de troostende H. Geest, dit is het glorieuze Godsrijk.
- 260 HUA, SBA II, 359.
- 261 Dit donderdaglof wordt expliciet vermeld in de rekening van de H. Sacramentsbroederschap van 1552/53, omdat de kaarsenkroon op het hoogkoor dan wordt aangestoken, maar meestal is waslicht een verzamelpost (HUA, SBA I, 220).
- 262 De zang tijdens dit lof wordt vanaf 1569/70 betaald aan de procuratoren van de H. Geestbroederschap (HUA, SBA I, 220). De post wordt in 1571/72 als volgt omschreven: *omdat ons broederschap die voers. broederschap belooft heeft te betalen alle jaer tot behoeff van het H. Sacramentsloff in musyck te singhen 6 gulden*. Op 1 februari 1574 besluit de stad tot een eenmalige betaling van 50 gulden aan de H. Geestbroederschap *tot vordering van den dienst Gods, die in musyque gedaen wort in de Buurkercke op heylige ende andere dagen na gelegenthey des tyts* (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 70). In 1575/76 (de rekening loopt van Sacramentsdag tot Sacramentsdag), wordt deze post voor het laatst genoteerd in de rekeningen van de H. Sacramentsbroederschap.
- 263 HUA, SBA II, 252. De verfraaiing van het hoogkoor was na 1579 natuurlijk geen issue meer: nu kwam het geld half om half de kerk en de armen ten goede.
- 264 Voor de particuliere altaren, zie het hoofdstuk over de laatste eer in de Buurkerk onder *vicarieën*; voor de altaren van broederschappen: zie het desbetreffende hoofdstuk.
- 265 Van de Buurkerk zijn meer altaren en beelden bekend dan – in aflopende reeks – van de Klaas-, Jacobi- en Geertekerk.
- 266 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 1456/57, 156; 1480/81, 186; Muller, ‘Een middel-eeuwsche kerspelkerk’, 205, 218.
- 267 Gegevens over de Jacobi-, Klaas- en Geertekerk in resp. Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 1888, Dodt *Archief*, vi, en Van Rappard, ‘Rekeningen kerkmeesters Geertekerk’.
- 268 Van Herwaarden, ‘Geloof en geloofsuitingen’, 174–207; Caspers, *Eucharistische vroomheid*; Duffy, *Stripping of the Altars*.
- 269 Macropedius, *Epistolica*, niet gepagineerd, geciteerd uit Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 111.
- 270 Schreiner, ‘Laienfrömmigkeit’, 57–62.

Zielzorg in een pluriforme stad

- 1 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 47–110.
- 2 Dit is de oudste vermelding van doop- en trouwboeken in de Buurkerk. Overigens zijn deze exemplaren verloren gegaan. In Utrecht is de oudst bewaard gebleven registratie van huwelijken van de hand van vicecurieit en notaris Johannes van Haller van de Jacobikerk. Hij is hiermee in 1559 begonnen (HUA, U 002 A 001).
- 3 Moll, *Kerkgeschiedenis*, II.4, 120–136; De Jong, *Handboek*, II, 507–526, Rogier, *Geschiedenis*, 14–42; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 18–145.
- 4 Van Kampen en Pleij (eds.), *De pastoor van Kalenberg*.
- 5 Kuys, 'Kerk en godsdienstig leven', 285.
- 6 Rogier, *Geschiedenis*, I, 14–42.
- 7 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 424–425.
- 8 Geïnspireerd door de godsdienstsocioloog Gabriël Le Bras gingen historici van de Annales dit terrein exploreren. Het voert te ver om een volledige literatuurlijst aan te leggen, daarom hier een selectie: voor Vlaanderen: Toussaert, *Le sentiment religieux* (1963); voor Frankrijk: Rapp, *L'Église et la vie religieuse* (1971), Aubrun, *La paroisse* (1986); voor Zwitserland (Genève): Binz, *Vie religieuse* (1973); voor Spanje: Christian, *Local religion* (1981); voor Engeland: Tanner, *The church* (1984); Bossy, *Christianity* (1985); Swanson, *Religion* (1995) en 'Problems'. Voor Nederland zijn de boeken van R.R. Post (*Kerkelijke verhoudingen* en *Kerkgeschiedenis van Nederland*) nog steeds waardevol omdat zij veel inhoudelijke en institutionele informatie geven over het functioneren van de kerk.
- 9 Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld*.
- 10 Eerder is al opgemerkt dat de bedelorden een belangrijk aandeel hadden in de vastenpreken. Ook namen bedelmonniken – al dan niet met licentie – de biecht af en voorzagen zij bezoekers van hun kerken van het H. Sacrament (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 62 onder punt 48).
- 11 De zestiende-eeuwse kerkmeestersrekeningen van de Klaaskerk vermelden maar bij uitzondering een kapelaan (Van Tongerloo, 'Pastoors', 105), toch verzekerde Bini Biemans-van der Wal, specialiste in de geschiedenis van de Klaaskerk, mij dat er wel degelijk kapelaans waren. In de archieven van Utrechtse parochiekerken is een kapelaan steevast een pastoorsassistent, de term vicaris is gereserveerd voor de bedienaar van een privéaltaar.
- 12 De honorering van pastoors komt later in dit hoofdstuk aan bod. Nu al moet worden opgemerkt dat veel parochiegeestelijken tevens vicaris waren aan een privéaltaar in de eigen kerk of in een kapittel-, klooster- of gasthuiskerk.
- 13 Er was namelijk onderscheid tussen de bronnen van inkomsten op het platteland en in de stad. In rijke dorpen had een pastoor inkomsten uit de tienden (de opbrengst van de grond). In volkrijke parochies kreeg de pastoor het leeuwendeel van zijn inkomsten uit offergaven, en min of meer vaste vergoedingen voor sacramentele handelingen en andere liturgische diensten.
- 14 Vicarissen betraden maar zelden het hoogkoor, slechts twee vicarissen merken in 1569 op dat zij de pastoors bij de processies op Sacraments- en kerkwijdingsdag assisteren (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen kerkvisitatiën*, 84 en 96, beide onder punt 11).
- 15 Van Tongerloo, 'Pastoors', 107. Bijvoorbeeld in 1562 kreeg *hr. Jacob die schoelmeyster van missen te doen* op feestdagen 4 stuivers. Jan Berntsz. de koster kreeg *van memorien te doen* 11 stuivers (HUA, SBA II, 797-2, f. 9^v, 10).
- 16 Een niet geheel correcte kaart met de grenzen van de Utrechtse parochiekerken in: De

Bruin e.a. (red.), *Paradijs*, 96 (het territorium van de Klaaskerk liep namelijk door tot aan het klooster Oudwijk). Hieruit blijkt dat vooral de Jacobi- en de Klaaskerk een omvangrijk buitengebied te bedienen hadden. Het territorium van de Geertekerkerk was veel compacter en dat van de Buurkerkerk lag binnen de stadsmuren.

- 17 De Vries, 'Kerkepaarden te Utrecht', 10–11.
- 18 *Grote Winkler Prins*, 1990, onder 'Rooms-katholieke kerk', en het subkopje 'statistiek'.
- 19 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nrs. 2 (1248), 4 (1291, art. 6) en 7 (1310, art. 9). De eis van waardigheid gold in toenemende mate ook voor de koster. De Luikse synodale wetgeving verplichtte in 1288 de koster, die vaak alleen de lagere wijdingen ontvangen had, celibatair te leven (Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 185). In Utrecht mocht de koster wel trouwen, maar 'geen bigamist zijn' (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nrs. 5 (1293, art. 19); en 7 (1310, art. 20 en 49)). Een vicaris die niet daadwerkelijk een altaar bediende, mocht in 1310 alleen trouwen met toestemming van zijn patroon (o.c., art. 35). Deze ontwikkeling kreeg in het bisdom Utrecht relatief laat momentum. Bonifatius pleitte al voor een celibataire geestelijkheid (Meens, 'Het christendom', 353). Het verplichte celibaat was een thema van de Gregoriaanse Hervorming, genoemd naar paus Gregorius de Grote (1072–1085). De bepaling over bigamie roept overigens vragen op: was bigamie in die tijd zo gewoon dat een bepaling dienaangaande tot drie keer toe herhaald moest worden? In zijn commentaar tekent Bram van den Hoven van Genderen hierbij aan dat kosters uit hoofde van hun functie in contact kwamen met gewijde voorwerpen en daarom 'reine handen' moesten hebben. Vandaar dat aan kosters steeds vaker de eis werd gesteld dat zij tot priester waren gewijd en dus celibaatplichtig. Met dank aan Regina Nève-Sprenger die in eerste instantie met mij naar deze teksten gekeken heeft.
- 20 Op basis van de bijlage bij Van Tongerloo, 'Pastoors': negen namen en wel van Hendrik van Compostel, Adriaan Willemsz. van Schaijck, Thomas van Nijkerken, Cornelis Willemsz. van Cleef?, Hubert Duifhuis, Evert Jansz. van Vlowijk?, Johannes Anthonisz. van Haller, Willem Speyert en Willem Petersz. van Beest. Aan deze gegevens zijn nog de namen van Willem Heda, cureit van de Jacobikerkerk (1502–1523) toe te voegen (schriftelijke mededeling van Louise van Tongerloo op basis van HUA, Dom, 4329: zijn zoon, eveneens Willem Heda geheten, was cureit van de Buurkerkerk van 1529 tot 1538) en van Vasterd Willemsz., cureit in de Geertekerkerk van 1550 tot 1556: als vicecureit in Rotterdam had hij samengeleefd met zijn huishoudster (Ten Boom, *De reformatie*, 52, 56–57). (Vice)cureiten waarvan alleen bekend is dat zij een goede verstandhouding hadden met hun dienstmaagd zijn niet in dit lijstje opgenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Gerrit Jacobsz. Famer, vicecureit van de Buurkerkerk (1517/18–1524/25), hij liet in zijn testament dd 22 dec. 1523 (SA I, 703, 97) zijn dienstmaagd 100 Hollandse guldens na. Rycolt of Ricout van Rees stichtte samen met zijn dienstmaagd een fonds in de Jacobikerkerk, dat verderop ter sprake komt. Herbert Holl, kapelaan van de Buurkerkerk, stichtte samen met zijn dienstmaagd Geertruyt Peter Pasteibakkersd. een broodfonds in de Buurkerkerk (HUA, SBA II, 47, 1548/49, f. 15). Van de vier karmelieter pastoors is het overigens niet te verwachten dat zij in een semi-echtelijke staat leefden.
- 21 In 1569 kleefde het gerucht van concubinaat aan de vicarissen Petrus van Vonderen, Folpert van Geverdingen, Egbert ter Bruggen, Henricus Hucker, Jacob van der Borch, Joh. Nijpoort, Arn. de Palude, Sebastiaen Mercinel en Rutger Duysch (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verlagen*, 54 en passim). Vicaris Gerrit Anthonisz. van der Goude had hoogstwaarschijnlijk een zoon, de latere pastoor van de Buurkerkerk Cornelis Gerritsz. van der Goude. Tijdens de visitatie zegt hij dat hij geen bijzit heeft en rept hij niet van een zoon. Tenzij zij ook elders als pastoor functioneerden, wat bijvoorbeeld geldt voor Egbert ter Bruggen en

- Hendrik Hucker, of als zielpriester (Van der Goude) is veelal niet te achterhalen of zij hogere wijdingen ontvangen hebben of niet. Als zij alleen de lagere wijdingen hebben ontvangen, is hun samenleven met een vrouw geoorloofd. Al zagen wij in de vorige noot dat er al in 1310 de neiging bestond om het huwelijk van geestelijken met een lagere wijding aan banden te leggen. Over zielpriesters: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 118.
- 22 Hofinan, ‘Stichting’: op 22 augustus 1524 wordt Antonis van Doeyenborch ‘klerk’ genoemd. Op 5 mei 1568 volgt de veertienjarige Everard van Doeyenborch hem op als vicaris aan het St. Barbara-altaar in de Buurkerk (HUA, Dom, 2464-95 (1567/68), f. 498; Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 106–107).
- 23 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 71, onder 11; 78, 102 onder 10. Het gaat om hr. Rutger Duysch, hr. Petrus van Vonderen en hr. Egbert ter Bruggen. Maar alleen de laatste was met zekerheid tot priester gewijd en derhalve celibaatplichtig. Tijdens het onderzoek belooft hij zijn bijzit weg te sturen, als zij niet al weg is.
- 24 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, nrs. 34 en 56, resp. dd 2 okt. 1535 en 9 dec. 1548, op het onderhouden van het celibaat; nr. 57 m.b.t. strenger toezicht op geestelijkheid, inclusief vicarissen, dd 23 febr. 1549.
- 25 Louise van Tongerlo heeft de Utrechtse parochiegeestelijkheid het meest systematisch in kaart gebracht. Toch is haar onderzoek nog niet uitputtend. Persoonsgegevens zijn zeker in de eerste helft van de zestiende eeuw nog zo schaars en onduidelijk, dat mensen niet altijd te achterhalen zijn, met name systematisch onderzoek in de lijfrenteregisters kan nog nieuwe gegevens opleveren. Zie over de moeilijkheden bij persoonsonderzoek vóór 1600, Kemp, ‘Genealogisch onderzoek’. Volgens de huidige stand van het onderzoek zou nog geen 20% van de Utrechtse parochiegeestelijkheid in concubinaat geleefd hebben. Dit getal komt overeen met de inschatting van Post, *Kerkelijke verhoudingen*, II, 124–125, die berekend heeft dat een kwart van de tussen 1567 en 1571 gevisiteerde geestelijken zich niet aan het celibaat hield (maar dit cijfer is te hoog, omdat Post ook de verdenkingen van concubinaat meetelt en geen onderscheid maakt tussen vicarissen en priesters). Zie ook Bossy, *Christianity*, 65.
- 26 Bijsterveld, *Laverend*, 340–346. Bijsterveld is uitgegaan van het aantal boetes. Een pastoor die achttien keer beboet is voor concubinaat, telt hij voor achttien pastoors. Dit krikt het aantal niet-celibataire pastoors natuurlijk enorm op.
- 27 Van Compostel en Van Cleef werden tijdens hun (vice)cureitschap kanunnik, Heda en Van Nijkerken waren dit al.
- 28 Zie nt. 40 in het hoofdstuk ‘Dynamiek’.
- 29 Voor deze paragrafen is veel informatie ontleend aan Oediger, *Ueber die Bildung*; Van Tongerlo, ‘Bisdóm’, 177–181; idem, ‘Pastoors’.
- 30 Miedema, ‘Pogingen’.
- 31 Brom en Van Langeraad (eds.), *Diarium*, 28–29, 34, 35.
- 32 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 276; SBA II, 688***. Van de Buurkerk is ook een schoolmeestersinstructie bewaard, maar die is op de achterkant van een akte geschreven en grotendeels onleesbaar (SBA I, 363).
- 33 HUA, SBA II, 3, f. 75^v–76.
- 34 HUA, SBA II, 182.
- 35 Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 61. Vergelijk HUA, SA I, 818-2, 289, waar Floris Tzwynnen in 1494 opmerkt dat hij zijn zoon Joost naar de kapittelschool van St. Marie heeft gestuurd om daar het *Alphabetum, Benedicite en Confiteor* te leren opzeggen (het alfabet, de zegen en de schuldbelijdenis).
- 36 Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 55 onder ‘24’, idem, 61. Ook op dit punt laat Van

- Oprode zich negatief uit over de gang van zaken: volgens hem proberen de kerkmeesters de schoolmeester aan te stellen buiten de pastoors om. Maar Van Oprode zelf toont zich niet betrokken door in punt 25 aan te geven dat hij niet weet wat er op school onderwezen wordt.
- 37 HUA, Dom, 4312; vermeld in Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 243–244. Mogelijk heeft ook zijn buurtgenoot Adriaan Florisz. Boeyens, de latere paus Adriaan VI, deze school bezocht.
- 38 HUA, SA I, 818–2 (Rekenboek Floris Tzwynnen, 1493–1509), 9, 55, 171, 183, 289. Met dank aan Louise van Tongerlo en Kees Smit voor gegevens over Joost Tzwynnen. In 1501 ging Joost (geboren medio 1487) in Leuven studeren (o.c., 114, immatriculatie te Leuven: Schillings, *Album*, nr. 104, dd 4 jan. 1502). In 1504 behaalde Joost de magisterstitel (o.c., 132). Joost ging dus van de kapittelschool van St. Marie door naar de universiteit te Leuven.
- 39 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 132–141.
- 40 Post, *Scholen*, 56, stelt dat stad, kapittels en kloosters op een zeker tijdstip vóór 1536 de afspraak hadden gemaakt dat alle scholieren van twaalf jaar en ouder alleen nog maar aan de Hiëronymusschool zouden worden opgeleid. Bram van den Hoven van Genderen plaatst hier – in een gesprek – vraagtekens bij. Ook aan de kapittelscholen werd fatsoenlijk middelbaar onderwijs gegeven, al was dat meer op de liturgie gericht. Het onderwijs aan de Latijnse school was na 1500 ongetwijfeld beter en moderner.
- 41 Rijke Utrechtse kloosters als de Paulusabdij, de johannieters en de Ridderlijke Duitse Orde hadden koorknappen in hun midden. Op basis van een rekening uit 1416 is het vermoeden geuit dat de koorknappen van het Duitse Huis naar de Domschool gingen (De Geer van Oudegein, *Excerpten*, 7, vermeld in Reijmers, ‘Weest Ritder’, 47). Waar de koorjongens van de johannieters hun schoolopleiding kregen, is onbekend. De johannieters en karmelieten hadden wel een vorm van theologische opleiding (Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 351; Lansink, *Studie*). Meisjes uit bemiddelde gezinnen konden ook lezen en schrijven. Zij leerden dit via privéonderwijs of misschien ook wel via vrouwenkloosters waaraan een schoolmeester verbonden was (Post, *Onderwijs*, 91, 164; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 242).
- 42 Post, *Scholen en onderwijs*, 82–118; Frijhoff, ‘Latijnse school’.
- 43 Dodt, *Archief*, III, 217. Gegevens hierover zijn in de rekening van de tweede kameraar van de stad Utrecht te vinden onder ‘buitengewone uitgaven’.
- 44 Post, *Scholen*, 56; Dodt, *Archief*, VII, 168; HUA, SA I, 13, 22 maart 1536, f. 34.
- 45 Zie over het onderwijs op de Latijnse scholen: Post, *Scholen*, 92–106. Op de Domschool moest de rector, altijd een *magister artium*, onderwijzen in grammatica, logica en muziek (Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 105).
- 46 Post, *Scholen*, 98–106. De Utrechtse Hiëronymusschool had blijkens de hernieuwde broederschapsbrief van het Willibrorduscollege in 1551 een *secunda*, een tweede klas, en volgens de schoolorde van 1565 ook nog een eerste klas. In deze twee topklassen werd o.a. wiskunde, natuurkunde en Hebreeuws onderwezen. In 1578 bleken deze twee klassen opgeheven. Het is onduidelijk of deze twee klassen nog bestonden onder het korte rectoraat van Dirck van der Goude (Theodoricus Gaudanus) die op 25 december 1574 aan de pest gestorven is (Van Eeghen, *Dagboek*, II, 464; zie ook HUA, SA I, 13 (RDB), 22 nov. 1574, f. 87). In 1569 was hij als lector aan de school verbonden: in die hoedanigheid was hij lid van een commissie die boeken moest visiteren, de overige leden waren allemaal raadsheer in het Hof van Utrecht (HUA, SA I, 716).
- 47 In de tweede helft van de vijftiende eeuw stonden vooral de Latijnse scholen te Zwolle en Deventer goed aangeschreven, in het begin van de zestiende eeuw worden Utrecht en Den Bosch vaker genoemd (Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 242–244). Ook in het

- vervolg van de zestiende eeuw moet de Hiëronymusschool lange tijd naar behoren hebben gepresteerd. De namen van rectoren en lectoren staan hiervoor garant: Hinne Rode (1521–1522), Hendrik van Bommel (?–1528), Lambert Hortensius (1527), Cornelius Valerius van Oudewater (hij werd na zijn lectoraat te Utrecht, dat van ca. 1544 tot ca. 1550 duurde, in 1557 hoogleraar Grieks aan het *Collegium Trilingue* (Drietalencollege) te Leuven, zijn Latijnse grammatica werd ook aan de Buurkerkschool gebruikt (Van Rappard en Muller (eds.), *Verslagen*, 61)), Georgius Macropedius, Cornelius Lauwerman, Dirck van der Goude (1574). In de jaren 1570 vergaat het de school minder goed, maar dit kan ook een gevolg van de oorlogsomstandigheden zijn. Tot de succesvolste leerlingen horen Willem Canter, Joh. Heurnius en Joris Rataller (informatie ontleend aan Ekker, *Hiëronymusschool*). Het onderwijs moest ook wel van goed niveau zijn: een stad waarin bestuur en rechtspraak zo belangrijk waren, kon zich niet veroorloven om de opleiding van haar zonen te laten slossen. In 1577 beschikte de Hiëronymusschool over zes docenten (Dodt, *Archief*, III, 69). In Utrecht moet zich een soortgelijke ontwikkeling hebben voorgedaan als De Ridder-Symoens, *De universitaire vorming*, schetst voor Antwerpen en Leuven, zie verderop in dit hoofdstuk. Post, *Scholen*, 56, roemt de kwaliteit van de Hiëronymusschool in de zestiende eeuw. Over Macropedius: Bloemendal, *De Utrechtse Parnas*; Giebels en Slits, *Georgius Macropedius*.
- 48 Muller Fz. (ed.), ‘Stichtingsbrieven’, 127–147; Dodt, *Archief*, V, 321. Zie ook Post, *Scholen*, 163–164, 171–174.
- 49 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 264.
- 50 Vgl. Bijsterveld, *Laverend*, 143.
- 51 Muller Fz. (ed.), ‘Stichtingsbrieven’, 142, artikel 24. Volgens Louise van Tongerlo moet Domvicaris Thomas Persoels een legaat aan het Collegium Willibrordi hebben vermaakt, helaas is de bron haar niet meer bekend. Domkanunnik Lambert ter Duynen begiftigde dit college in 1552 met 100 karolusgulden en stichtte er voor een bedrag van 612 karolusgulden nog eens twee nieuwe beurzen voor voormalige Domkoralen. Tevens bekostigde hij de studie van zijn neef aan de universiteit van Leuven, waar hij voor een bedrag van 900 karolusgulden een beurs creëerde aan de rechtenfaculteit. Bovendien doneerde hij 100 karolusgulden aan de Leuvense studiebeurs die Simon van der Sluys († 1500) had ingesteld. Uit deze beurs was zijn studie destijds bekostigd (Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 169). Kardinaal Willem van Enkevoort, de opvolger van Adriaan van Utrecht als proost van Oudmunster en bisschop van Utrecht (1529–1534), had een studiebeurs gesticht aan een Italiaanse universiteit ten behoeve van studenten uit Mierlo, zijn geboorteplaats, en Utrecht (mondelinge mededeling van Bram van den Hoven van Genderen. Zie over deze kleurrijke figuur: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, passim, alwaar – op p. 576 – zijn portret).
- 52 HUA, Dom, 3170. Nicolaas, bisschop van Tusculum, kardinaal, Domproost van Utrecht, sticht op 26 april 1362 te Perugia een huis waar twee door bisschop en Domkapittel te kiezen *scholares* zes jaar kunnen studeren (zie ook Muller Fz. (ed.), *Regesten bisschoppen*, III, 4258: op 4 nov. 1476 wordt de geestelijke Ludolf, zanger te Giethoorn, voor deze beurs voorgedragen). Beurs vermeld in Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 62.
- 53 Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 95; Dekker, ‘Contrareformatie’, 15–16.
- 54 Grundmann, ‘Litteratus – illitteratus’, 62; Honemann, ‘Der Laie als Leser’, 243–245.
- 55 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 59; Zieleman, *Middel nederlandse epistel- en devotiepreken*, 6. Nog steeds is de titel ‘doctor’ oftewel ‘geleerde’ voorbehouden aan een gepromoveerd iemand. Judith Pollmann wees mij op de tweede mogelijkheid: humanisten klagen dat priesters geen actieve beheersing van het Latijn hebben.
- 56 De Ridder-Symoens, *Universitaire vorming*.

- 57 Van Bavel, 'Het onderwijs', 90–91.
- 58 Moore, Cathedral Chapter, 133; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 246–251, m.n. tabel 10.
- 59 Bijsterveld, *Laverend*, afb. 5.1 en de bijbehorende tekst en tabellen. Opmerkelijk was het aandeel van de pastoor-waarnemers: in het laatste kwart van de vijftiende eeuw had 15% van deze categorie een universiteit bezocht, tussen 1551–1570 was dit percentage verdubbeld. Meer dan 50% van de pastoors-beneficianten had tussen 1476 en 1500 een universiteit bezocht, hun aantal was in 1551–1570 teruggelopen tot 50%.
- 60 In zijn onderzoek naar het gebruik van de meestertitel in Oudmunster kwam Van den Hoven van Genderen maar twee uitzonderingen tegen: de rector van de school aldaar werd *magister* genoemd zonder dat uit statuten e.d. duidelijk wordt of het een verplichting was dat hij deze graad behaald had en ook leidende technici en kunstenaars die een bijzondere reputatie genoten of een verantwoordelijke taak uitvoerden, droegen deze eretitel (*Heren*, 248). Op grond van dit onderzoek acht hij het verantwoord om de zestiende-eeuwse magistertitel bij priesters te relateren aan een universitaire opleiding. Van Tongerlo, 'Pastoors', kent in de bijlage of in de tekst een universitaire opleiding toe aan Bokelaer, Palinck, Rijck, Van Orthen en Van Oprode van de Buurkerk; Heda, Vairlenius en Duifhuis van de Jacobikerk; Tengnagel en Ram van de Klaaskerk; Van Abcoude en Van den Bogert van de Geertkerk. De magistertitel droegen Molengraaf, Simon Martensz., Block, mr. Aarnt, mr. Berend, mr. Willem Cluetinck, mr. Sibbrand Jansz. Graaf, mr. Michiel van Limmen, mr. Jan van Helmond, mr. Jacob van Malsen.
- 61 Neem alleen al de vicecureiten van de Jacobikerk: Rycolt van Rees werd in 1553 benoemd tot zielpriester en erekanunnik van het St. Janskapittel. Rol (1557) schreef zijn eigen preken; hij was goed op de hoogte van het reformatiedebat (RABr, Audiëntie, 1177–1, dd 19 febr. 1557, gepubliceerd door Van Heel, '1557'). Van Haller was tevens zielpriester ten Dom (1562) en notaris (1563).
- 62 Voor de opleiding van karmelieten, zie Lansink, *Studie*. Aan het Utrechtse karmelietenklooster werd vanaf 1472 met succes theologie onderwezen: in 1488 waren er drie lectores werkzaam, in 1528 zeven (Post, *Scholen*, 162; Aukes, 'Carmelieter klooster', 201).
- 63 Van Tongerlo, 'Bisdóm', 180; Bijsterveld, *Laverend*, 137–138, incl. nt. 10 met literatuurverwijzingen. Na de invoering van de Caroline Ordonnanties in 1531 en 1540 – dus door Karel v geïnstigeerd – gaf men zelfs de voorkeur aan notarissen die in de praktijk geschoold waren. Een universitaire studie of algemene vorming wogen sindsdien minder zwaar. Het gemiddelde opleidingsniveau van notarissen daalde dan ook (Sprenger, 'het notariaat', 121–122).
- 64 HUA, Dom, 1–16, f. 306^v, dd 16 okt. 1554 (vondst van Arie de Groot).
- 65 Bijsterveld, *Laverend*, 135–212, m.n. 158–171; vergelijk Post, *Kerkgeschiedenis*, 234–235.
- 66 HUA, SA I, 586, 97; Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 270 (punt 13 en 15) en 276 (punt, 2, 4, 6, 8); SBA II, 688**^{*}, instr. schoolmeester.
- 67 Gegevens alleen al van de Buurkerk op basis van Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk': 1435/36, 61, 62; 1436/37, 64; 1440/41, 80; 1446/47, 121; 1449/50, 142, 144; 1450/51, 148, 149; 1454/55, 150; 1456/57, 156; 1461/62, 162; 1463/64, 165; 1470/71, 174; 1471/72, 176; 1485/86, 194; 1488/89, 200, 201; 1494/95, 207; 1496/97, 211; 1497/98, 212. Dodt, dl 6, 1518/19, 308; 1543/44, 312; 1568/69, 316; 1572/73, 317; 1581/82, 320.
- 68 HUA, SBA II, 47, 1460/61, f. 10/Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 160–161. Getijdenboeken kwamen in de veertiende eeuw in gebruik en werden in de vijftiende eeuw in toenemende mate door leken aangeschaft.

- 69 Informatie voor deze paragraaf is ontleend aan: Van Tongerloo, 'Bisdóm', 179–181; Bijsterveld, *Laverend*, 230–239.
- 70 Over de priester als geestelijk gezezer: Frijhoff, 'Johan Wier en Jacob Vallick', 27–39.
- 71 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nrs. 5–7.
- 72 De synodebesluiten werden op 23 februari 1549 te Utrecht gepubliceerd. Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nr. 57, hier art. 5.
- 73 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nr. 39; Post, *Kerkelijke Verhoudingen*, 80–81.
- 74 Bijsterveld, *Laverend*, 378.
- 75 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nr. 57, art. 6 en 9.
- 76 Muller Fz. (ed.), *Rechtsboek*, 95; Van Tongerloo, 'Bisdóm', 181.
- 77 Bram van den Hoven van Genderen tekent – op basis van Meyer, *Arme Kleriker* – aan dat de enige toets die hij kent, gebeurde bij *in forma pauperum* collaties: dit is een collatie door de paus aan een geestelijke die nog geen 'eeuwig' beneficie heeft (in die zin wordt het begrip *pauper* opgevat: hij kan rijk zijn, maar niet door vaste kerkelijke inkomsten). Dergelijke geestelijken kunnen op een voorkeursbehandeling bij de curie rekenen, als zij door de toets heen komen. Deze vorm van collatie biedt dan ook goede vooruitzichten voor geestelijken zonder netwerk of patronen. Alleen moeten ze wel *in persona* naar de curie, waar ze op *mores* en kennis worden getoetst. Ze leggen dan een examen af, waarbij hun kennis van Latijn (en van artes en liturgie?) wordt bepaald (met rangnummers zelfs). Het is bij zijn weten de enige gelegenheid waarbij de paus echt onderzoek naar aanvragers laat doen.
- 78 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, 1293, art. 29 en 30; 1294, art. 10; 1310, art. 11 en 12. Tot de zonden die alleen de bisschop kon vergeven, de zogenaamde gereserveerde zonden, behoorden in 1293 incest, ontmaagding, moord en doodslag, heiligschennis, geweld jegens ouders, verbroken beloften, meineed, toverij, een onwaarachtig geloof, moedwillige brandstichting, kindermishandeling, blasfemie, ketterij en overspel. In 1310 is deze lijst verder uitgebreid (o.c., art. 3).
- 79 Leeuwenberg, 'Tussen pastoor en predikant', 150.
- 80 Van der Heijden, 'Het kerspel Groessen', 7. Groessen ligt ten zuidoosten van Arnhem. In Groessen volgden grootvader Jelis, vader Jacob en zoon Nicolaas Vallick elkaar op als pastoor (Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 107). Dat zegt veel over de maatschappelijke aanvaarding van een 'gehuwd' priester. Zie uitgebreid over de drie generaties Vallick: Frijhoff, 'Johan Wier en Jacob Vallick', 23, 27.
- 81 De catechismus geeft een overzicht van de beginselen of voornaamste waarheden van de kerk in de vorm van vragen en antwoorden.
- 82 Van der Heijden, 'Het kerspel', 37. Toen hem van hogerhand bevolen werd het zingen te staken nam de belangstelling voor de catechisatie snel af.
- 83 Van der Heijden, 'Het kerspel', 33.
- 84 Frijhoff, 'Johan Wier en Jacob Vallick', benadrukt dit aspect.
- 85 Het Utrechtse jongetje Joost Tzwynnen kende de Benedictie (zegen) en het *Confiteor* (de schuldbelijdenis die de geestelijke bij aanvang van de mis doet voordat hij het altaar betreedt) al op zevenjarige leeftijd uit het hoofd (HUA, SA I, 818, II, 289). Zijn vader, de stadssecretaris Floris Tzwynnen, noteerde het met vreugde: *Gode zij dank*.
- 86 Honemann, 'Der Laie als Leser', 249–250, merkt op dat volgens de *Laienregel* van Dietrich Engelhus († 1434) eenvoudige leken het Onzevader, Weesgegroet en de twaalf artikelen van het geloof moesten kennen, op zijn minst in de moedertaal. Ook wordt hun in dit boek een biechtspiegel voorgehouden met biechtformules en al, en een uitgebreide zedenleer.
- 87 Brom, 'Naamlijst', II, tabel XI; Post, 'Aantal wijdelingen', onderzocht het aantal priesterwij-

- dingen tot 1570, dat volgens zijn berekening op een hoger peil bleef dan doorgaans wordt aangenomen: de bewijsvoering is gebrekkig, mede omdat de boekhouding van wijdelingen verre van volledig is. Volgens deze auteur zou het aantal wijdelingen pas met de invoering van de Reformatie dramatisch zijn teruggelopen (zie ook Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 40–41).
- 88 Verg. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 18–35; Van Tongerloo, 'Bisdom', 171–176; Bijsterveld, *Laverend*, 37–40; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 112. Aanvankelijk vond de bisschoppelijke synode één keer per jaar plaats en – vanaf een onbekend tijdstip – twee keer per jaar. Hier was het bisdom zo breed mogelijk vertegenwoordigd: de aartsdiakens en/of hun officiaal en de landdekens waren aanwezig. Hier werd de stand van zaken in het bisdom besproken en werden nieuwe maatregelen afgekondigd, kerkelijke belastingen afgedragen en ev. rechtszaken gevoerd. De landdekens informeerden hun achterban over de genomen besluiten. Waarschijnlijk deden zij dat op de dekenale synode. Over de gang van zaken op beide synodes, maar zeker de laatste, is weinig informatie bewaard gebleven. De visitatie was het minst frequent.
- 89 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, 217, art. 7–9.
- 90 Van Tongerloo, 'Bisdom en geestelijkheid', 187, nt. 42.
- 91 Zonder bronopgave vermeld in Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 31; Van Tongerloo, 'Bisdom', nt. 46. Bram van den Hoven kende de herkomst: Erasmus, *Opera omnia*, 1703, V, 808.
- 92 Een gelukkige vondst van Louise van Tongerloo in: Heeringa, *Rekeningen*, II, 303.
- 93 Van Tongerloo, 'Pastoors', 77. Zie over het collatierecht: Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 50–57.
- 94 Zie de bijlagen van Van Tongerloo, 'Pastoors'.
- 95 Tot 1495 moesten vervangers een waarnemingstax betalen, de zogenaamde *officiatio*. Vanaf 1495 wordt deze inkomstenbron tegen een vast bedrag verpacht, meestal aan een priester die aan het Domkapittel verbonden was. Sindsdien zijn de rubrieken 'afwezigheid' en 'vervanging' vervallen: de tax bleef bestaan, maar de specificaties zijn niet meer in de rekeningen verantwoord. Beide pastoors van de Buurkerk waren vervangen in 1479, 1481 en 1490; in de Jacobikerk waren beide pastoors tevens kanunnik tussen 1546 en 1550.
- 96 Van den Hoven van Genderen, 'Willem Heda', 64.
- 97 Van Tongerloo, 'Pastoors', 105. Aleid, huisvrouw van Gerrit Sem, is in 1482 – tijdens de pestepidemie – overleden (SBA I, 310, mededeling Bini Biemans-van der Wal).
- 98 Zo zong hij op St. Antoniusdag (17 jan.) 1486 de hoogmis voor de Antoniusbroederschap en verzorgde hij de preek (HUA, SBA I, 251, f. 27). Idem in 1487, f. 30^v. In 1489 doet 'ons pastoor' dit alles (f. 37), in 1490 gaat het om pastoor Jacob Paling (f. 39^v). Voor zijn schenkingen aan de Buurkerk: Van Tongerloo, 'Pastoors', 92.
- 99 Mulders, *Archidiakonat*, 76–77; Kurze, *Pfarrerwahlen*, 520–522; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 53–57; idem, 'Stedelijke zeggenschap'; Van Tongerloo, 'Bisdom', 184–185, idem, 'Pastoors', 81, 82, 84.
- 100 Van Tongerloo, 'Pastoors', zie hun biografietjes in de bijlagen (99–101).
- 101 Over de persoon en carrière van Slacheck: Van den Hoven van Genderen, 'Johan Slacheck'. Over Pigge: Doeleman, *De heerschappij*, passim; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, passim; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 493–495; Van Leyenhorst, 'Albert Pigge'; Van der Pol, *De reformatie te Kampen*, passim, maar vooral 99, nt. 41.
- 102 Kuys, 'Stedelijke zeggenschap'; Van der Pol, *De reformatie te Kampen*, 24–26, 98–100.
- 103 HUA, SM, 12, f. 101bis (ingenaaid achter f. 101), 12 maart 1518. Bram van den Hoven van Genderen gaf mij deze informatie.
- 104 Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 50–60.
- 105 Van der Heijden, 'Het kerspel Groessen', 18–19, 38–39.

- 106 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, Bijlage bij B: *Mandament van den aartsdiaken ten Dom, houdende publicatie van de Trentsche decreten, betreffende het leven van geestelijken en leeken (1566)*. Vergelijk Bijsterveld, *Laverend*, 262–284. In 1339 was overigens het gebruik ingesteld, dat een pastoorskandidaat drie keer van de kansel in de betreffende kerk afgekondigd moest zijn, voordat de officiaal hem in zijn functie kon bevestigen. Deze maatregel was genomen om er zeker van te zijn dat de kandidaat geen bezwaren van juridische of morele aard opriep. Bovendien konden er tegenkandidaten zijn van concurrerende patronen of de paus.
- 107 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 90–91. Zie ook de hierboven genoemde Van der Pol, Ten Boom en Kuys. Nog een voorbeeld nabij Utrecht: de parochianen van Westbroek spanden zich in 1555 met succes in om hr. Petrus van Meerwijk, toen nog kapelaan van de Utrechtse Jacobikerk, als cureit benoemd te krijgen. Toen hij om redenen buiten hem om buitenspel gezet werd en zelfs gevangen genomen, machtigden de bureu van Westbroek en Achttienhoeven vijf hunner medebureu om in rechte op te treden ten behoeve van hun pastoor. Eenzelfde hartelijkheid wachtte hr. Peter na 1562 in Kortenhoeft (Leeuwenberg, ‘Tussen pastoor en predikant’, 150–151, 154).
- 108 Mulders, *Archidiaconat*, 81, nt. 1, stelt dat de zielzorgende kwaliteiten van een kandidaat nooit aanleiding voor een bezwaarschrift waren, maar dat standpunt is gezien het bovenstaande niet houdbaar.
- 109 Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, 413, verwijst naar HUA, St. Marie, 40–4, niet gefolierd, 7 en 13 dec. 1493. In deze contracten werd verwezen naar het contract van 18 sept. 1492.
- 110 Bini Biemans-van der Wal, de specialist van de Klaaskerk, verzekerde mij dat de beide cureu evenveel waard waren: zo veranderden vicecureu niet van patroon als hun collega-vicecureit overleden was.
- 111 Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 101–102, 105.
- 112 HUA, SM, 40–4 (ongefolierd), 18 sept. 1492: *Insuper fuit conductum quod dominus Hubertus infra hos duos annos nullam colliganciam faceret cum d. Joanne de Herstraten contrariam magistro Ottoni pastori quod sibi posset esse in preiudicium quia si quod absit*.
- 113 HUA, SBA II, 706, rek. kerkmrs. Klaaskerk, 1493/94, f. 6^v (met dank aan Bini Biemans-van der Wal die mij hierop attendeerde).
- 114 Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 81; idem, ‘Dirk van Abcoude’. Zijn proces komt nog uitvoerig ter sprake.
- 115 Gegevens ontleend aan Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 92–111.
- 116 Dit was voor seculiere geestelijken niet ongebruikelijk, zij konden bezit vergaren. Een aantal van hen kwam bovendien uit een vermogende familie. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 66–67, geeft enkele aansprekende voorbeelden van schenkingen van pastoors.
- 117 HUA, SBA II, 2, 85–87; SA I, 586, 199.
- 118 De erfenis: HUA, SBA II, 72. De koorkappen: SBA II, 39–2, dd 3 juli 1556. In deze akte schonk de pastoor twee gouden koorkappen die net zo kostelijk gemaakt en geborduurd moesten worden als de koorkap die hij al ter ere van het H. Sacrament had laten maken. Op de ene kap moest Johannes de Doper geborduurd worden en op de ander Johannes de Evangelist. Als kanunnik van St. Jan in Utrecht had Roelof Denysz. van Orthen een bijzondere voorliefde voor deze twee heiligen. Toch liet hij zich niet in de Janskerk begraven, maar in de Buurkerk. Als tegenprestatie voor zijn schenkingen kreeg Van Orthen daar een graf voor hemzelf op het hoogkoor en voor zijn dienstmaagd in het schip. Op haar zerk zou haar naam en sterfdatum gebeiteld worden. Hij zou zijn graf eeuwig behouden, de dienstmaagd zolang als het opschrift leesbaar was. Na de hoogmis moest een antifoon gezongen worden met

- bijbehorend vers en gebed. Op zondag, dinsdag, donderdag en zaterdag ging het om de antifoon *Hoc est preclarum vas*, maandag en woensdag *Media vita* en vrijdag *Dum fabricator mundi*. In SBA II, 39–3, dd zondag in het octaaf van Maria Visitatie, 1556, zijn de gezangen nogmaals gespecificeerd.
- 119 RAGld, Huis ter Horst, 818, dd 3 juli 1572 (zeer gewaardeerde mededeling van Jeroen van Meerwijk).
- 120 Zie over vader en zoon: Van Tongerloo, 'Pastoors', 96, met literatuurverwijzingen.
- 121 Voor een snel overzicht vanaf 1500: Van Tongerloo, 'Pastoors', 92–98. Oudere pastoors: HUA, SA I, 586, 29, 45 (missaal en psalter van hr. Gerrit van der Sterre, vóór 1414), SBA II, 38 (schenking door hr. Johannes Uten Elswert, Domkanunnik en pastoor (*rector*) van de andere portie van de Buurkerk, van een gouden kelk met pateen van drie mark goud, twee zilveren vergulde ampullen en een zwartzijden altaardoek die met gouddraad en parels versierd is, plus een mooi missaal, 'uit zijn goederen die hem door God geschonken zijn en nu tot lofprijzing van God en OLV ter ere aan de Buurkerk geschonken worden', 25 maart 1437 (afschrift)).
- 122 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 53, onder punt 9. Hier wordt het vermoeden bevestigd dat sommige geestelijken meer controle op vicarissen wilden hebben.
- 123 Zie zijn testament, in: Dodt van Flensburg, *Archief*, II, 62.
- 124 Van Oprodes verzoek dateert van 18 juni 1571 (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 80). Hij promoveerde een week later, op 25 juni. Op 20 juni is hij tot wijbisschop benoemd, op 2 september 1571 was de wijding. In 1561 had de raad de pastoor nog een raam voor zijn huis geschonken waarin het stadswapen was afgebeeld (Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 235). Thin kreeg de opdracht op 9 juni (RDB, f. 79). Zo'n besogne nam gauw twee weken in beslag. Het moet niet veel moeite geweest zijn om hem desgewenst enkele dagen langer in Leuven te laten verblijven. Helaas geven de kameraarsrekeningen geen uitsluitsel hoe lang Thin in Leuven was.
- 125 HUA, SA I, 634–44 (rek. 2^e kam.), 1570/71 f. 48. De wijding is beschreven in Dom, 3069, f. 89^v. Zie ook Weijling, 'Bijdrage', 311–314.
- 126 Van Tongerloo, 'Pastoors', 95; Dodt, *Archief*, II, 56; SBA II, 47, 1576/77, f. 34^v; SBA II, 94; SBA II, 2, 259–260. Van Oprode draagt zijn executeurs-testamentair bovendien op om uit zijn nalatenschap één of meer studiebeurzen te creëren voor studenten die in Leuven theologie studeren of het geld aan te wenden voor het Utrechtse seminarie *zoe verre als veritable hope es, het zelfste teghenwoerdich of binnen corten daghen geërigiert te worden* (66).
- 127 Mondelinge mededeling van Bram van den Hoven van Genderen.
- 128 HUA, SBA II, 43–4, 1536/37, niet gefolieerd, drie na laatste bladzijde.
- 129 HUA, SBA II, 43 (Manuaal 1536/37), ongefolieerd, achterin.
- 130 In 1536 was mr. Joost van Naarden vicecureit van de Buurkerk. Hij functioneerde als *arendarius* (pachter) van Willem Heda jr. die pastoor van de Buurkerk was van 1529 tot 1538 (HUA, Dom, 4329, 2^e gedeelte, f. 4^v; *ibidem*, 1^e gedeelte, f. 26^v). In 1538 is mr. Joost zelf cureit geworden (HUA, St. Marie, 2761, f. 12^v; mr. Joost was tevens vicaris van St. Marie). Louise van Tongerloo verstrekte mij deze gegevens met de mededeling dat zij dienen ter aanvulling van Van Tongerloo, 'Pastoors', 93.
- 131 Bijsterveld, *Laverend*, 328–332.
- 132 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 50–51, 59.
- 133 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 73–76; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 412.
- 134 Beide kosters, Peter van Eemnes van de Klaaskerk en Jannes van de Jacobikerk, moesten in 1492/93 30 stuivers betalen en werden in 1495/96 op 2 rijns gulden gezet, al betaalde Jannes

- in de praktijk maar een gulden (HUA, SA I, 589, 1492/93, f. 17, 17^v; 1495/96, f. 18^v, 23^v; Berents, ‘Gegoede burgerij’, 83).
- 135 HUA, SBA II, 7.
- 136 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, bijlage 6.
- 137 Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens ontleend aan Van Tongerloo, ‘Pastoors’, 82, 88, en nt. 37. Helaas – zoals mw. Van Tongerloo mij zelf meldde – bevat de tabel in deze noot enkele storende drukfouten, die hier – mede door haar gegevens – gecorrigeerd zijn.
- 138 Van Tongerloo, ‘Pastoors’, 78 (40 pond van 40 groot).
- 139 HUA, SBA II, 797–2, 1557, f. 15, 22^v, 23 en 1558, f. 6^v.
- 140 HUA, SBA II, 797–2, 1562, f. 10^v, 1563, f. 15; HUA, Dom, 2464–90 (1562/63): de aanstellingsbrief van Lucas de Cruyff als pastoor van de Geertekerk dateert van 28 juli 1562.
- 141 HUA, Dom, 2464–90 (1562/63), onder inkomsten uit institutie dekenaat Goylandia: *nihil, quia nullus nisi magnis precibus voluit suscipere onus istius cure ob fructuum exiguitatem et tempora ista periculosa*.
- 142 Vergelijk Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 393–401.
- 143 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 68, 115.
- 144 In deze begrafenistoet droeg de kerkschout het kruis (HUA, SBA II, 3, f. 89).
- 145 Gegevens ontleend aan HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), uitgaven t.b.v. uitvaart, dagelijkse missen, hoogmis en preek op hoogtijdagen. Deze bedragen geven een indicatie. Het bedrag kon per gelegenheid verschillen.
- 146 Voorbeelden van dergelijke contracten: HUA, SBA II, 325, 326, 328, 329.
- 147 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 13, 10 jan. 1578; f. 75^v, 26 jan. 1579.
- 148 Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 59.
- 149 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 64–81, m.n. 73–76; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 412. De cijfers zijn niet absoluut: pastoors hadden variabele lasten (afdrachten aan kapelaans, etc.).
- 150 Conform Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 67.
- 151 Troelstra, *De toestand der catechese*, 69.
- 152 Vgl. Bijsterveld, *Laverend*, 136, 326.
- 153 Bijsterveld, *Laverend*, 326–332.
- 154 Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 333–336.
- 155 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 410.
- 156 Bossy, *Christianity in the West*, 64–67, citaat op 66. Omdat deze tekst beknopt is en suggestief, geef ik bij wijze van uitzondering hiervan een vertaling: Tot slot moest hij, ondanks een grote vraag naar eigen ruimte (ten behoeve van privékapellen en dito graven, Lw), ervoor zorgen dat kerk en kerkhof een openbare heilige ruimte bleven, waar de parochie bijeen kon komen om samenzijn te combineren met eerbetoon aan God. Duffy, *Voices*, laat de reikwijdte van het sociale verkeer zien.
- 157 Swanson, ‘Problems’, 860.
- 158 Uit respect voor het H. Sacrament, waarmee hij als priester elke dag in aanraking kon komen, en de hoge eisen die dit aan zijn leven stelde, liet hij zich wel tot diaken, maar niet tot priester wijden (Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 321, inclusief nt. 20 met belangrijke literatuurverwijzingen).
- 159 Zieleman, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken*, 287.
- 160 Bijsterveld, *Laverend*, 358, zie ook 328.
- 161 Zie het hoofdstuk Godsbeeld, zingeving en devotie.
- 162 Voor meer gegevens over Van Rees: Van Tongerloo, ‘Pastoors’, 81, 102.
- 163 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage 42, 311–312.

- 164 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage 42, 312–313.
- 165 Muller Fz., ‘Invoering burgerlijk huwelijk’, 195, helaas zonder bronverwijzing.
- 166 Bijsterveld, *Laverend*, 367.
- 167 Bisschop en Verwijs (eds.), *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, xx, 105–146.
- 168 HUA, SA I, 586, 98, *Cedel van de kosterije* uit 1410. Het doopsel werd niet uitsluitend in de kerk toegediend. De vroedvrouw of een andere aanwezige mocht de nooddoop onmiddellijk na de geboorte toedienen wanneer de boreling niet sterk genoeg leek om te leven. De ziekenzalving werd uiteraard aan het ziekbed uitgereikt. Voorbeeld van een eerste mis: HUA, SBA II, 47, 1440/41, f. 17^v; bruidsgiften in 1420, 1443, 1444 en weer – onregelmatig – vanaf 1545.
- 169 Bijvoorbeeld HUA, SA I, 626, 1488/89, f. 37.
- 170 HUA, SBA II, 47, 1507/08, f. 20.
- 171 UBU, hs. 422, *Ordo faciendi catechumenum et catechumenam (et alia praecepta pro sacerdotibus)*. Zie over dit handschrift Moll, *Kerkgeschiedenis*, II-3, 351; II-4, 51.
- 172 Caspers, ‘Role of the people’, 170, 176.
- 173 Zie de geschriften van Pegel.
- 174 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 90, bijlage 46; idem, *Bijdragen*, 46–47, bijlage 1; Pegel, ‘Prediking’, 118, nt. 26.
- 175 Van der Hoven van Genderen, ‘Kanunniken’, 222, nt. 15; HUA, St. Marie, 40–7, f. 160^v. Of de discussie over arbeid en verplichte vrije dagen vanwege een religieuze feestdag een rol speelde bij dit besluit, is onbekend: hiervoor heb ik noch in de bronnen noch in de literatuur (Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 389–391; Verhoeven, ‘Kerkelijke feestdagen’) een aanwijzing gevonden. Bovendien vonden deze preken na de vespers plaats, dus na de werkdag.
- 176 Het veel bredere doksaal is in enkele belangrijke kapittel- en kloosterkerken te vinden. In Utrecht hadden – voorzover bekend – de Dom-, Oudmunster- en Mariakerk een doksaal: deze afscheiding tussen koor en transept diende tevens als galerij of tribune. Zie voor het doksaal in de Domkerk: De Groot, *Dom*, 54–57; voor Oudmunster: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 520–524; voor de Mariakerk: Van der Peet, *Kerk*, 42, 78. Over het koorhek: Duffy, *Stripping*, passim (*rood-screen*). De betrokkenheid van leken bij de katholieke eredienst is een hoofdthema van zijn boek. Ook hij onderstreept dat leken een behoorlijk goed beeld van de liturgie hadden.
- 177 Pegel, ‘*Heer ghy neemt uselven by der noes*’, 1992, 82.
- 178 Verg. Cressy, *Birth*, 390: *Common cultural practice turned each rite of passage into a social and collective event*.
- 179 In de Late Middeleeuwen behoorde nagenoeg iedereen binnen de christelijke wereld tot de katholieke kerk. De Joden vormden de uitzondering op deze regel, maar in Utrecht waren zij marginaal. In de veertiende en vijftiende eeuw woonden er Joden in Utrecht. Het Jodenrijtje, een steegje dat van de Oudegracht naar de Bakkerstraat loopt, herinnert nog steeds aan hun verblijf hier ter stede. De Joden zijn steeds weer verdreven, in 1444, 1485, 1546 en 1550 (1444: Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II 54; 1485: HUA, SA I, 16 (BSB), f. 100 dd 16 dec. 1485; 1546: Van de Water, *GUP*, I, 411; 1550: HUA, 39–I (HvU), 12a–2, 30 mei 1550). Kerkhervormers als de Utrechtse dominicaan Jan van Houdaen en de pauselijk legaat Nicolaes van Cusa waren rond 1450 voorstander van de verdrijving der Joden. Deze houding vond weerklank bij de Bourgondiërs en Habsburgers. Tot 1788 mochten Joden zich niet in Utrecht vestigen, slechts een enkele keer werd hierop een uitzondering gemaakt. Wel kregen zij in 1720 toestemming om zich in Maarssen te vestigen. Vanaf 1736 mochten Joden in de stad handel drijven, als zij de stad maar voor zonsongang verlieten. Tijdens de jaarmarkt

- in juli mochten zij dag en nacht in de stad verblijven. Daartoe beschikten zij vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw over een verplaatsbare synagoge-inventaris. De diensten werden in het logement De Hollandsche Tuin aan de Boterstraat gehouden. Met het verblijfsrecht in 1788 konden Joden ook het burgerrecht verwerven. De oudste synagoge stond van 1789 tot 1792 aan de Korte Nieuwstraat 12, daarna nam de Joodse gemeente zijn intrek in de voormalige doopsgezinde schuilkerk aan de Springweg (Rommes en Faber, 'Op weg', 305, 308; Zwarts, 'De oudste geschiedenis').
- 180 In de statuten van bisschop Jan van Sierck (1294) en Guy van Avesnes (1310) is de volgorde van de verplichte sacramenten als volgt: doop, vormsel, biecht, communie en laatste oliesel. Het huwelijk en de priesterwijding zijn facultatief (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, 72, art. 10; 79, art. 11). De volgorde waarin katholieke kinderen nu de sacramenten ontvangen wijkt af van de gang van zaken in de Middeleeuwen. Nu worden biecht en communie rond het zevende jaar ontvangen en het vormsel rond het twaalfde. Angenendt, 'Bonifatius und das Sacramentum initiationis', bevat een goede reconstructie van de geschiedenis van het vormsel.
- 181 Hoynk (ed.), *Vita*, 6; Gerlach (ed.), 'Het necrologium', 166; Brom en Van Langeraad (eds.), *Diarium*, 38 (met dank aan Louise van Tongerlo die mij deze gegevens verstrekte). Een specifieke leeftijd voor het vormsel wordt in de bisschoppelijke statuten van 1310 niet genoemd. Caspers, 'Role of the people', 164–165, leidt hieruit af dat het vormsel in het bisdom Utrecht zo snel mogelijk na de doop werd toegediend, maar deze inschatting wordt door deze biografische gegevens niet bevestigd.
- 182 Buchelius, *Diarium*, 38. [...] *post orationem habitam et manuum impositionem episcopus [...] facit crucem de chrismate, i.e. oleo consecrato, cum pollice in fronte, dicendo, 'In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, pax tibi', cui respondetur: 'et cum spiritu tuo'. Haec verba sunt salutationes ad novum hominem, qui renascitur.* Zijn dagboek dateert uit 1599. Buchelius die inmiddels lidmaat van de gereformeerde kerk is geworden, maakt dan kritische kanttekeningen bij dit sacrament. In april 1574, dus een klein jaar voordat hij het vormsel ontving, ging Buchelius naar de Hiëronymusschool (o.c. 35).
- 183 *Lexikon des Mittelalters* (VII, ed. 1995) onder 'Sakrament/Sakramentalien', 1270; Moll, *Kerkgeschiedenis*, II-3, 347–364 (prachtige uiteenzetting over het sacrament van doop en vormsel).
- 184 Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 184.
- 185 Aan Louise van Tongerlo dank ik de volgende gegevens: zij onderzocht de rekening van de tweede kameraar voor de periode 1508–1572 op de wijnschenking aan de (wij)bisschop in verband met het vormsel in de Buurkerk (SA I, 626, tot 1529, en 634, vanaf 1529 onder 'schenkwijnen'). Tot 1529 werd vaak op de eerste drie dagen van de Goede Week gedoopt, na 1529 rond, maar vooral in de week na Pinksteren. In beide periodes moest de wijbisschop uit hoofde van andere (wijdings)verplichtingen in Utrecht zijn. Het vormsel was – in Utrecht – net als het doopsel van oudsher aan Pasen en Pinksteren gekoppeld was. De wijbisschop die ook wel suffragaan genoemd werd, vormde in 1512/3, f. 34, op 25 april; 1513/14, f. 44: maandag tot woensdag in de Goede Week; 1515/16, f. 49: woensdag en donderdag in de Buurkerk; 1522/23, f. 46: 3 dagen in de Goede Week; 1523/24, f. 2; 1524/25, f. 51: *doe men vormde*; 1525/26, f. 17^v: *van 't vormen*; 1526/27, f. 39: *doe men vormde*; 1528/29, f. 45^v–46.; SA I, 634: 1529, f. 61^v; 1530, f. 27; 1531, f. 28; 1532, f. 36^v; 1533, f. 27; 1534, f. 35; 1535, f. 32; 1536, f. 36; 1537, f. 26; 1538, f. 24; 1539, f. 32; 1546, f. 40^v; 1550, f. 46; 1552, f. 54; 1553, f. 42; 1559, f. 51^v; 1560, f. 42^v; 1561, f. 55^v; 1567, f. 5.
- 186 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, 117 (art. 7). In Luik en Kamerijk was '*discretio fidei*' het criterium voor deelname aan de communie, dat wil zeggen het moment waarop een

- kind tot onderscheidingsvermogen en geloofsbeleving in staat was. Ook hier was dat op veertienjarige leeftijd. Zie Caspers, 'Role of the people', 166, 169, waarbij hij overigens niet eenduidig is over de leeftijdsgrens in Luik: op p. 166 stelt hij 14 jaar, op p. 169 12 jaar. Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 184, noemt de leeftijd van 11 jaar. Ik heb de indruk dat iedereen er een slag naar slaat.
- 187 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, 74, art. 2.
- 188 Heggen, *Omgang*, 91–107.
- 189 HUA, SBA II, 3, f. 68^v.
- 190 Ozment, *Reformation in the cities*, 22–32, en *Age of reform*, 216–219, stelt daarentegen dat het biechtstelsel *very demanding* was. Deze strengheid dreef veel gelovigen in de armen van de Reformatie. Zijn stellingname heeft veel kritiek gekregen, vooral op het punt dat hij te weinig naar de biechtpraktijk gekeken heeft: Rittgers, 'Anxious penitents', geeft een overzicht van de reacties. Burgess, 'A fond thing', 59, achtte de biecht van groter belang dan de communie: het boetesacrament *played, if anything, a more formative role in shaping men's priorities and actions*. Maar dan moet hij aannemelijk maken dat de biecht een frequente, en niet een éénjaarlijkse, aangelegenheid was.
- 191 Vgl. Bossy, *Christianity*, 45–50.
- 192 Post, 'Bossy', 40–42, brengt de biecht in verband met een 'liturgisch beschavingsoffensief'. Ook Burgess, 'A fond thing', 59, is van mening dat de biecht in vóórreformatorisch Engeland het belangrijkste sacrament was. Het verlangen naar redding was de grote motor. Meer dan de communie gaf het boetesacrament vorm aan '*men's priorities and actions*'. Op de term 'beschavingsoffensief' is veel af te dingen: Bossy zelf zou als eerste deze terminologie en zienswijze bestrijden. De kerk zou misschien wel graag meer invloed hebben gehad, maar moest in de vóór-tridentijnse praktijk inbinden. Briggs, 'The sins of the people', 280–281, betoogt dat het opleggen van sociale normen via de preekstoel en het biechthokje op zijn vroegst een zeventiende-eeuwse aangelegenheid is. Delumeau, *Péché*, fixeert zich te zeer op normatieve bronnen om voor het debat van waarde te zijn. Voor meer informatie over de geschiedenis en de betekenis van het biechtsacrament, zie De Boer, *Sineus*.
- 193 In de rekeningen van de Buurkerk wordt nauwelijks melding gemaakt van een huwelijksluiting of eerste mis. De bruidsgift kwam in de kladrekening van 1420 voor en in de rekeningen van 1443 en 1444, om vervolgens pas weer vanaf 1532 regelmatig genoemd te worden. Het gaat steeds om bescheiden bedragen. Van oudsher kwamen de kaarsen die bij een huwelijk of eerste kerkgang van een vrouw na een bevalling in de kerk geplaatst werden, de kerk ten goede (HUA, SA I, 586, 62, ongedateerd, maar veertiende-eeuwse vermelding).
- 194 Zie het hoofdstuk over het buurtleven. Vgl. Bossy, *Christianity*, 46.
- 195 Tenzij anders vermeld is het navolgende gebaseerd op Muller Fz., 'Gedenkschriften', 55–58 en Van Tongerlo, 'Pastoors', passim; idem, 'Dirk van Abcoude', 71 en nt. 85 en 86.
- 196 Volgens een schriftelijke mededeling van Otto Knottnerus betekent 'de geck uut die mou laten kycken' letterlijk 'zijn geslachtsdeel laten zien'. Ik kan mij niet voorstellen dat Herman Gerritsz. zover is gegaan, maar hij zal van zijn preek wel een vertoning hebben gemaakt.
- 197 RABr, Audiëntie, 1647–3, dd 4 april 1541, maar omdat Brussel de paastijl hanteerde (het jaar begon met Pasen), moet dit gelezen worden als 1542.
- 198 Ook hr. Petrus van Meerwijk hield zich in 1562 niet aan de verplichting om het bisdom Utrecht binnen veertien dagen te verlaten: zijn pastoorschap van Westbroek moest hij opgeven, maar hij werd pastoor van het nabijgelegen Kortenhoeve. Hierbij genoot hij kennelijk de steun van Hiëronymus Vairlenius, pastoor van de Jacobikerk en koninklijk inquisiteur (Leeuwenberg, 'Tussen pastoor en predikant', 153–154).

- 199 HUA, SP, 167–4, 5, onder uitgaven en wel aan presentiegelden voor koorgezellen.
- 200 Het kapittel van St. Jan bleek in de persoon van hr. Jacob Stoelwech al vroeg een vicaris gehad te hebben die boeken van Luther, Karlstadt en Melanchthon e.a. in zijn bezit had. De zaak kwam aan het licht toen zijn neef deze boeken erfde. De neef werd geeseld en verbannen, de boeken verbrand (HUA, RA, 299–I, f. 177^{r-v}, dd 13 sept. 1533). De vicarisoom was tevens pastoor op De Vaart (in Vreeswijk) en vicaris aan het Roetaertsaltaar in de Buurkerk waaruit hij jaarlijks een stadspond oftevel 4 stuivers ontving (HUA, SBA II, 47, 1514/15, f. 4).
- 201 Wtenbogaert, *Leven*, in de ongepagineerde voorrede. Het is niet duidelijk of het hier om een manuscript gaat of om een gedrukt boekwerk. Elk hoofdstuk begon met het devies van mr. Dirck: *sis sine felle pius* (wees vroom zonder bitterheid). Wtenbogaert zou hiervan een afschrift hebben gemaakt. Dit doet mij vermoeden dat het hier om een handschrift gaat. Het is denkbaar dat Van Abcoude – net als Hubert Duifhuis na hem – zijn preken heeft opgeschreven. Er zijn geen publicaties van Dirck van Abcoude bekend.
- 202 HUA, Dom, I, 17, f. 72^v, dd 5 en 17 febr. 1557 (vriendelijke mededeling van Arie de Groot); HUA, inv. 37 (Fin. Inst.), 32 (1557), f. 119^{r-v}; Begheyn, ‘Franciscus Sonnius’, bijlage 32.
- 203 HUA, Dom, 2464, 91 (1563/64). Deze Sebastiaen Jansz. bediende vanaf 25 augustus 1563 ook de vicarie aan het Zielbroedersaltaar. Volgens de algemene opinie functioneerde hij in 1569 onder de maat: hij zou vaak dronken zijn en een bijzit hebben, wat hijzelf overigens ontkende (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, passim). Deze Mercinel blijkt te eniger tijd veroordeeld tot het afzweren van ketterij. Tevens werd het hem verboden om nog zielzorg uit te oefenen. Van Oprode zou hem niet alleen vergeven hebben, maar hem ook weer als zielzorger hebben laten functioneren, zo beweert althans Jan Bogaert, kanunnik en vanaf 1580 deken van St. Pieter en officiaal van de proost van het gelijknamige kapittel, in het hoog opgelopen conflict dat hij in 1575 met wijbisschop Van Oprode had (Dekker, ‘Contrareformatie’, 23–25).
- 204 HUA, Fin. Inst., 32 (1557), f. 119^{r-v}. Aan de revocatie is geen naam verbonden. Twee van deze drie geestelijken, Sebastiaen Jansz. en Claas Rycx, kregen trouwens speciale bewaking van twaalf hellebaardiers. Bij hun revocatie waren zij in het gezelschap van twee hellebaardiers. Kennelijk had het Hof van Utrecht verwacht dat hun arrestatie gewelddadige acties zou uitlokken. De post is uitzonderlijk.
- 205 RABr, Audiëntie, 1177–1, dd 19 febr. 1557, gepubliceerd door Van Heel, ‘1557’.
- 206 De Ram, *Francisci Sonnii*, brieven XIV en XV van resp. van 17 en 23 mei 1557. Sonnius had zich bij Viglius beijverd om de dertienjarige zoon van Marius de Vos, procureur-generaal van het Hof van Utrecht, op deze positie te krijgen. Oude gewoonten zijn moeilijk uit te roeien.
- 207 Deze vonnissen zijn geveld door de inquisiteurs die hiertoe commissiebrieven hadden. Het Hof van Utrecht stond hier buiten.
- 208 Over Antonius van Doeyenborch: hij had in Leuven gestudeerd (HUA, 430, 27). Hofman, ‘Stichting van Doeyenborch’, 160, 163; HUA, SA I, 657, dossier 58–6 (na 20 aug. 1556); RA, 99–3, nr. 43; Dom 2464–95; SBA II, 47, 1568/69, f. 14). Over Alexander Willibrordi van Oudewater: HUA, 2464–94, 1566/67; 2464–100 (572/73); Muller Fz. en Van Rappard, *Verslag*, 78. Hij was vicaris van het prestigieuze OLV-altaar-van-de-Smarten in de Buurkerk.
- 209 Rol spreekt niet over de doop of het avondmaal. Toch vraag ik mij af of hij familie was van de Hendrik Rol die *Die slotel van dat secreet des nachtmaels onses Heeren J.C.* (vermoedelijk vóór 1532) geschreven heeft. In dit boek duidt de auteur het avondmaal als vreugdemaal van verlost (Mellink, ‘Prereformatie’, 151–152). Hendrik Rol was karmeliet en huiskapelaan

- van de drost (stadhouder) van IJsselstein, Gijsbrecht van Baecx en diens vrouw Elsa van Lostadt. Hij bezocht in 1530 de Rijksdag van Augsburg en had onder meer contact met de hervormers Bucer, Capito, Rothmann en Schwenckfeld. In 1532 vestigde hij zich als predikant aan de St. Ilgenkerk te Münster. In januari 1534 liet hij zich herdopen. Hierna verkondigde hij als dopers predikant in omringende landen het evangelie. In september 1534 is hij in Maastricht gearresteerd en kort daarna tot de brandstapel veroordeeld. Herdoopten werden in de Habsburgse tijd als terroristen gezien.
- 210 De Ram, *Francisci Somii*, 22: *Nicolaus Roll, nunc judicatus propter haereses suas, quibus adeo infecit hanc nostram Trajectinam communitatem, ut non videam quomodo umquam expurgari poterit* (geschreven te Utrecht op 17 mei 1557).
- 211 De Ram, *Francisci Somii*, brief I dd 13 februari 1550.
- 212 Informatie is ontleend aan bronnenpublicaties: Heeringa, *Rekeningen*; Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*; en aan de volgende literatuur: Mulders, *Archidiakonat*; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 1–35, 540–546; idem, *Kerkgeschiedenis*, II, 338–359; Dekker, ‘Vorming’; Rikhof, ‘Rumor’; Kuys, *Kerkelijke organisatie*.
- 213 Het ambt van landdeken beruiste op gedelegeerde macht (*potestas delegata*) en was niet gekoppeld aan een beneficie of vast inkomen (Rikhof, ‘Rumor’, 265).
- 214 De concurrentiestrijd tussen de bisschop enerzijds en de proosten-aartsdiakens en dekens anderzijds is goed af te lezen uit de synodale statuten: in 1293 (art. 31) moeten de pastoors in de moedertaal preken over de hebzucht van aartsdiakens, wat in 1494 herroepen wordt (art. 11); in 1293 (art. 29 en 30) en in 1310 (art. 29, 30) reserveert de bisschop de behandeling van zware zonden voor zichzelf ten koste van de rechtspraak door aartsdiakens en dekens; inbreuken op het kerkelijk recht horen bij hem thuis evenals de rechtspraak over geestelijken en vergrijpen aan de kerk (in 1294, aanhef en art. 1–3 en 1310, art. 24–28, 41, 44, 45). In latere statuten krijgen de juridische verhoudingen, aanspraken, etc. steeds meer aandacht en claimt de bisschop meer rechten: steeds vaker dreigt hij met excommunicatie en ban, wanneer zijn decreten niet worden nagevolgd (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V). Post heeft deze ontwikkeling fel bekritiseerd (*Kerkgeschiedenis*, I, 183–193, 253–258; *Kerkgeschiedenis*, II, 37–38, 273–275; *Kerkelijke Verhoudingen*, 18–34).
- 215 Zie de instructies van de bisschoppen aan hun provisoren, bijvoorbeeld die van bisschop Philips van Bourgondië in 1519 (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, IV, nrs. 128 en 129 (en in dit verband ook 130)).
- 216 Zie Rikhof, ‘Rumor’; Weiler, ‘Ontwikkeling’. In 1559 claimt de proost-aartsdiaken van Oudmunster dat de landdeken ernstigere delicten die hij bij een jaarlijks te houden visitatie constateert, moet rapporteren aan zijn officiaal (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, nr. 58, onder punt 1); de visitaties tussen 1566 en 1571 werden door de officialen van zowel de aartsdiakens als van de bisschop gedaan, die van de Buurkerk in 1569 door de officiaal van de bisschop mr. Floris Heermale, kanunnik van Oudmunster (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*).
- 217 Tot de competentie van deze rechtbank hoorden onder meer de behandeling van overtredingen van goddelijke en kerkelijke verboden, huwelijkszaken en echtscheiding, woekerpraktijken, geloofsafvalligheid, meened, tovenarij, het verwaarlozen van de biecht, en het schenden van zon- en feestdagen. Zowel geestelijken als leken konden voor deze rechtbank ter verantwoording worden geroepen (Rikhof, ‘Rumor’, nt. 8). In eigentijdse termen: bisschop Philips verordende in 1519 dat de volgende strafbare feiten op de dekenale synode moesten worden aangebracht (met vertaling): *homicidium* (doodslag), *peremptio* (doden), *usura* (woeker), *adulterium* (overspel), *fornicatio simplex* (ontucht, hoereri), *incestus* (incest), *raptus*

virginum (schaken), *sacrilegium* (heiligschennis), *paternitas* (ongeoorloofd vaderschap), *affinitas* (ongeoorloofde seksuele relatie), *consanguinitas* (huwelijk met bloedverwant), *violentia puerperii, cimiterii aut ecclesie* (schending van kraambed, kerkhof of kerk), *sortilegium* (toverij), *illicita cohabitatio* (ongeoorloofd samenwonen), *rapina* (roof), *heresis* (ketterij), *negligentia puerorum in igne vel in aqua* (onachtzaamheid ten aanzien van kinderen inzake water en vuur), *perjurium* (meineed), *transgressio votorum* (verbreken van geloften), *injectio manuum violentarum in ecclesiasticas personas* (gewelddadigheid jegens geestelijken), *clandestinus contractus matrimonialis* (clandestien gesloten huwelijken), *excommunicati non volentes exire ecclesiam tempore divinorum* (geëxcommuniceerden die de eredienst niet willen verlaten), *dissentia sine licentia ordinarii quando sunt conjugati* (ongeoorloofde huwelijkssluiting), *crimen falsi in moneta, litteris aut sigillis* (valsemunterij, valsheid in geschrifte of zegelfraude), *alienatio bonorum ecclesiasticorum aut hospitalium sine licentia ordinarii* (vervreemding van goederen van kerken en gasthuizen zonder toestemming ordinarius), *hospicium turpe* (oneerlijke herberg, bordeel); *non confidentes semel in anno* (wie niet eenmaal per jaar te biecht gaat), *non communicantes semel in anno* (wie niet eenmaal per jaar te communie gaat), *qui cimiteria polluunt pascuis brutorum animalium vel ludis inhonestis* (bezoedeling van het kerkhof door vee of oneerbaar spel), *qui frangunt fenestras, vitra aut januas ecclesie* (kerkschenders), *injectio manuum in parentes* (wie de hand opheft tegen de ouders) (Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, IV, nr. 130).

- 218 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 16–17, en idem, *Kerkgeschiedenis*, II, 277, is van mening dat de officiaal van de bisschop en die van de aartsdiaken een gezamenlijke rechtbank hadden en dat geldt ook op dekenaal niveau voor de deken en de provisor (Rikhof, ‘Rumor’, 274, sluit zich bij dit laatste aan). Op het niveau van het dekenaat zal dit wel zo geweest zijn, vanzelfsprekend zolang de functie van deken en provisor in één persoon verenigd was, maar misschien ook in tijden van verregaande samenwerking. Maar of dit altijd zo was, zowel op het niveau van het dekenaat als het aartsdiaconaat, is voor mij nog een vraag. Het lijkt mij dat een dergelijke eensgezindheid in tijden van heftige competentiestrijd uitgesloten was. Vergelijking van de overlappende rekeningen van de Domofficiaal en de bisschop (resp. HUA, Dom, 2464, en Heeringa, *Rekeningen*, II) laat een eigen bereik voor beide rechters zien (zie ook Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, IV, 291–292, 316–319, 323–325, 353–360).
- 219 Mulders, *Archidiaconat*, 69–71. De Glopper-Zuiderland, ‘Het oudste register’, 212, is stelliger over de zaken die de officiaal van de bisschop *ratione materiae* toekomen. Zij schrijft: ‘Onder de jurisdictie van de officiaal van de bisschop vallen alle *causae spirituales et spiritualibus annexae*, dus alle zaken die geloof en kerk raken. Daaronder behoren zaken betreffende sacramenten, geloften, kerkelijke straffen, zielzorg, tienden en patronaatsrechten, maar ook alle zaken die met sacramenten te maken hebben, zoals huwelijkszaken, legitimiteit van geboorte, echtbreuk, eedszaken, testamenten, heiligschennis, ketterij, tovenarij en woeker.’ Zij verwijst voor een uitgebreidere uiteenzetting over de competentie van de officiaal naar Fournier, *Les officialités*, 64–127. Toch is de competentie van de officiaal van de bisschop niet zo eenduidig als zij beschrijft. Rikhof, ‘Rumor’, 274, merkt hierover op: ‘Waken over de oprechtheid in de godsdienst en ketterijbestrijding behoorden eveneens tot het arbeidsterrein van de deken. [...] Angelegenheden, die de competentie van de deken te boven gingen, diende hij aan te brengen bij de in Utrecht zetelende officiaal van de bisschop of die van de aartsdiaken. [...] Gezien zijn ambt was de deken met op de achtergrond de proost-aartsdiaken in feite de grote figuur binnen het dekenaat’. De verschillende visies illustreren hoe complex de materie is.

- 220 HUA, SA I, 16 (BSB), 17 juni 1441, f. 56.

- 221 Een vroeg voorbeeld: HUA, SA I, 624, 1513/14, f. 13: onderzoek naar geloofsovertuiging van een vrouw die 18,5 week in de gevangenis heeft doorgebracht door *den doctoer* van de dominicanen, de pastoor van de Geertekerk en een niet bij name genoemde *kettermeyster*. De vrouw is onschuldig verklaard: zij was *een sieke crancke vrouwe*.
- 222 Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, x–xi.
- 223 HUA, Dom, 2464–67. De post wordt vermeld, omdat de visitatie inkomsten heeft opgeleverd, en wel – na aftrek van de gemaakte kosten – bijna 7 karolusgulden (6–18; de hoogte van het bedrag laat zien dat het om kleine overtredingen ging). In dat jaar ontbreekt de rubriek ‘De excessibus’. Het dekenaat Gooiland ressorteerde onder het aartsdiaconaat van de Dom; het huidige Gooi hoorde tot het dekenaat ‘Juxta Vechtam’ en ressorteerde onder het aartsdiaconaat van Oudmunster (zie Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, II, 84–86, 348–385).
- 224 HUA, Dom, 2464. Huib Leeuwenberg heeft deze rekeningen geïnventariseerd, geïndiceerd en toegelicht (inventaris T14). Ik heb deze bron alleen op het dekenaat Gooiland geraadpleegd, waartoe ook de stad Utrecht behoorde. Het ging mij op de eerste plaats om gegevens over de Buurkerk in de jaren 1515–1570.
- 225 Deze rubriek wordt overigens niet elk jaar opgevoerd, in dat geval zijn de inkomsten uit overtredingen als vanouds genoteerd onder de afzonderlijke dekenaten.
- 226 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, IV, nr. 129, art. 17; voorbeelden van dispensatie in HUA, Dom, 2464–37 (1508/09), f. 115 (2×); 2464–56 (1529/30), f. 34^v.
- 227 Bijsterveld, *Laverend*, 321–368, vooral tabel 8.2.
- 228 Een voorbeeld van de gang van zaken rond het presenteren van verdenkingen en klachten op een bisschoppelijke synode uit 1549 in: Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, 261–270. Ook staat hier aangegeven wie aan een bisschoppelijke synode deelnamen.
- 229 De gegevens in deze alinea zijn ontleend aan De Glopper–Zuijderland, ‘Het oudste register’.
- 230 Heeringa, *Rekeningen*, dl. II, bevat 16 (fragmenten van) een klein aantal jaarrekeningen uit de periode 1408/09 – 1573. Posten ontleend aan de rubriek ‘De excessuum correctionibus’. In 1526, 1550, 1561, 1567, 1569, 1570, 1571 en 1573 kwamen geen overtredingen van priesters ter sprake. Zie ook Post, ‘Karel v’s Formula reformationis’, 193–194.
- 231 Zij komen in het volgende boek ter sprake in het hoofdstuk ‘Kritiek op de kerk?’ In de rekening van de officiaal van de Dom komt in 1546 het ernstigste vergrijp aan een priester in het dekenaat Gooiland ter sprake: de zuster van de pastoor van Doorn had haar broer met een roede geslagen (HUA, Dom, 2464–74).
- 232 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 135.
- 233 HUA, Dom, 2464–52, f. 351^v. Het kan zijn dat Jacob van Jutfaas aftrad omdat hij een hogere wijding had ontvangen, maar misschien ambieerde hij een wereldlijke carrière. Hij stamde waarschijnlijk uit een Utrechtse familie: zijn vader Jacob (ca. 1464 – ca. 1532) was de natuurlijke zoon van Loef van Jutfaas, burger van Utrecht, die in 1487 het schrijfsambt op het oudermanskuis voor zijn zoon gekocht had, m.a.w.: Jacob was secretaris van de Utrechtse oudermannen. Op 31 december 1523 – in datum die correspondeert met zijn aftreden – vadersporteerde de vader Jacob dit ambt aan zijn zoon (HUA, SA I, 703, donderdag op nieuwjaarsavond 1524 (31 dec. 1523), 101).
- 234 HUA, Dom, 2464–79, f. 111^v; 2464–80, f. 141; 2464–95, f. 497^v.
- 235 HUA, SBA I, 220, 1547/48 t/m 1569/70 onder uitgaven. Speyert was in 1538/39 afgekondigd en geïnstalleerd als vicaris van het H. Kruis (HUA, Dom, 2464–65, f. 186^v). Hij was toen 18 jaar oud. Aan de vicarie was volgens zijn getuigenis in 1569 – toen hij optrad namens zijn gelijknamige neef die op dat moment deze vicarie bezat – geen kerkelijke verplichting

- verbonden (Van Rappard en Muller Fz. (eds.), *Verslagen*, 106). Deze vicarie was duidelijk bedoeld als studiebeurs. De jonge Anthonis bevond zich in 1569 te Atrecht.
- 236 Het ging om een vicaris aan het altaar van de apostelen Petrus en Paulus. De laatstgenoemde vicaris die deze aanstelling kreeg was hr. Theodoricus Rodolphi de Lewen in 1538/39 (HUA, Dom, 2464-65, f. 185^v). Voor Lobe: HUA, Dom, 2464-63, f. 150^v; 2464-88, f. 352^v.
- 237 Van Tongerlo, 'Pastoors', 81–82 en nt. 33.
- 238 Rappard en Muller Fz., *Verslagen*, 95.
- 239 Vergelijk bijlage 4 met de inventaris van Leeuwenberg (HUA, T14).
- 240 Ook Rikhof, 'Rumor', 276–277, constateert de onvolledigheid van de officialaatsrekeningen. Datzelfde geldt voor Post die in 'Aantal wijdelingen' constateert dat lijsten lang niet altijd volledig zijn: zo is de registratie van wijdelingen niet eenduidig: meerdere lijsten moeten naast elkaar worden gelegd om een enigszins betrouwbare reconstructie te krijgen. Een voorbeeld: de aanstelling van hr. Petrus van Meerwijk als respectievelijk cureit van Westbroek in 1555 en als vicecureit eveneens van Westbroek in 1561 of 1562 vond plaats zonder de kerkrechtelijk vereiste bekrachtiging door de Dompriest, al waren zeker in het laatste geval kerkelijke autoriteiten van de aanstelling op de hoogte (Leeuwenberg, 'Tussen pastoor en predikant', 151). Het blijft merkwaardig dat een algemeen register van instituties ontbreekt, want de betaling van leges bekrachtigde een rechtshandeling waarvan akte was opgemaakt. De geldigheid van een institutie moest kunnen worden aangetoond, als de persoonlijke akte verloren was gegaan.
- 241 Bijsterveld, *Laverend*, 348.
- 242 De waarde van het oudschild wordt meestal vermeld bij het begin van de rekening.
- 243 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nrs. 31–55.
- 244 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nr. 57, dd 23 febr. 1549, 215–219; Verslag van de synode: o.c., nr. 69, 257–270. Zie ook: Post, 'Karel v's Formula reformationis'.
- 245 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, v, nr. 60, dd 12 maart 1549, 228–231.
- 246 Zie over Vasterd Willemsz.: Ten Boom, *Reformatie in Rotterdam*, 51–57.
- 247 Vairlenius (1511–1588) was licentiaat in de godgeleerdheid (Leuven). In Den Bosch was hij rector van de Latijnse school (1542–1552). In Utrecht doceerde hij van 1552 tot 1557 theologie aan het johannieterklooster (Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 351). Publiceerde in 1553 en 1558 over de psalmen (NNBW, III, 1265). Functioneerde in 1562 als inquisiteur en was als zodanig door landvoogdes Margaretha van Parma benoemd (RABr, Audiëntie, 327, f. 228, zonder datum; HUA, SA I, 658, f. 67^v dd 23 aug. 1564, f. 69 dd 16 juni 1565; Dodt, *Archief*, v, 370, dd 16 juni 1565). Hij was een gematigd ketterjager, die een aantal van ketterij verdachte mannen en vrouwen uit de gevangenis heeft gekregen. Rikhof, 'Rumor', 285, laat zien dat Vairlenius niet alleen maar een gematigd man was, hij was ook op macht en geld uit. Vanaf 1566 is Vairlenius werkzaam in Haarlem.
- 248 HUA, Dom, 1–17, f. 72^v–73: *Relatio d. Zonnii, in facto captivorum civilis et Sti. Jacobi ecclesiarum Traiectensium capellanorum. Eodem die venerabilis dominus magister Ffranciscus Zonnii canonicus Traiectensis ac inquisitor hereticae pravitatis per sedem apostolicam et regiam Majestatem deputatus exposuit dominis decano et capitulo sibi et domino Nicolao de Castro factam esse predictam commissionem inquisitionis per civitatem et territorium Traiectense. Et licet eadem commissio esset adeo ampla et derogatoria omnium tam ordinarie iurisdictionis episcopalis quam capitulorum ac aliorum quorumque ita ut ipsis liceret neglectis et pretermisissis eisdem ordinariis et capitulis huiusmodi commissionem tam in civitate quam patria Traiectensi executioni demandare, Nihilominus quia sicuti dixit, intellexit eam inolevisse laudabilem consuetudinem ac observantiam etiam in libro camere descriptam ut huiusmodi exercitium inquisitionis in civitate Traiectensi prescriptum contra pastores eiusdem civitatis ac suppositos*

- ecclesiarum absque cognitionem reverendissimi episcopi Traiectensis et ecclesie cathedralis eiusdem civitatis coniunctim non fuisse hactenus factam, dixit et asserbat se nihil velle facere in preiudicium iurisdictionis dictae ecclesiae, petens desuper consilium prefatorum dominorum decani et capituli predicti.* Arie de Groot heeft mij van deze tekst op de hoogte gesteld.
- 249 Woltjer, *Friesland*, 112–115; Theissen, ‘Reformatie-voorstellen’.
- 250 De Ram, *Francisci Somii*, brieven x en xii en bovengenoemde brief aan het Domkapittel van 17 jan. 1557.
- 251 Van Tongerlo, ‘Pastoors’, 103; de officiaal heeft de institutie van Van Haller niet geregistreerd, in 1564/65 blijken beide heren een conflict te hebben (HUA, Dom, 2464–92, 437).
- 252 HUA, Dom, 2464–90 (1562/63).
- 253 Brom, ‘Naamlijst’, II, 78–79; Post, ‘Aantal’, 125.
- 254 Bijsterveld, *Laverend*, 339–340.
- 255 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 226–227, 347–371.
- 256 Vgl. Bijsterveld, *Laverend*, 324, 346–348.
- 257 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 28–33; Bijsterveld, *Laverend*, 370.
- 258 Vgl. Bijsterveld, *Laverend*, 343.
- 259 Hoe dit proces ten aanzien van zielzorgers in Engeland zijn beslag kreeg, is beschreven door Swanson, ‘Problems’, 862–869.
- 260 Jongkees, *Staat en kerk*, passim, om over het Spaanse koningspaar Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië, de grootouders van Karel v, nog maar te zwijgen. Fühner, *Die Kirchen- und antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls v*, passim.
- 261 De godsdienstpolitiek van beide landsheren komt in het vervolgsboek uitvoerig ter sprake.
- 262 HUA, SA I, 16, 2 maart 1567, f. 104. Gedrukt in: *Verbalen*, 227. In 1558 had de officiaal enkele mensen veroordeeld omdat zij op vrijdag vlees hadden gegeten, wat verboden was. Waarschijnlijk ging het om een schranspartij want er staat: *Item de quodam excessu per quosdam perpetrato ex eo quod in die veneris comederunt carnes.* (HUA, Dom, 2464–86, f. 315. Met dank aan Huib Leeuwenberg die mij deze tekst hielp ontcijferen).
- 263 HUA, SA I, 16, 2 maart 1567, f. 103^v. Volgens Greilsammer, ‘The midwife’, begint het aanmanen tot dopen (tegen doopsgezinde dwalingen) pas na de Synode van Kamerijk (1567). In Vlaamse steden zijn hiervan de eerste sporen zichtbaar in 1569.
- 264 HUA, SA I, 16, 26 augustus 1570, f. 44^v–45. Gedrukt in: *Verbalen*, 226.
- 265 HUA, 1005–1 (Inv. van de St. Stevensabdij), 952, f. 50^{r-v}. Vriendelijke mededeling van Louise van Tongerlo. Ook hieruit valt weer af te leiden dat een sacramentele handeling geld kostte.
- 266 HUA, SA I, 16, 10 maart 1551, f. 170. Zie over het ritueel van de kinderzegening en doop in Dom en Oudmunster: De Groot en Van Tongerlo. De oproep toont aan dat men wist dat er toen – opvallend veel? – ongedoopte kinderen in Utrecht waren.

Processies, markten en gezelschapszin

- 1 Ook Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 541–542, 550–554, heeft recent de Utrechtse processies, zij het beknopt, in kaart gebracht. In zijn rangorde van processies gaat hij van de grootste algemene naar de meest besloten processies. Omdat ik dit boek zo veel mogelijk de lekenreligiositeit wil laten zien, houd ik de tegenovergestelde volgorde aan.
- 2 Dit ceremonieel is beschreven in het liturgiehoofdstuk onder de paragraaf ‘Eerbetoon aan het H. Sacrament’.
- 3 Hierbij ging een priester met zijn misdienaar en eventuele aanwezigen na de herdenkingsmis van een overledene naar diens graf. Hij liep eromheen, terwijl hij het graf met wijwater

- besprenkelde en enkele psalmen en gebeden las. Dit ritueel komt uitgebreid aan de orde in het hoofdstuk over de broederschappen en de Pieterskerk.
- 4 Het woord ‘kermis’ dankt zijn ontstaan aan de feestelijkheden op de kerkwijdingsdag: de kerkmis.
- 5 De feestdag van de Elfduizend Maagden refereert aan een legende die in de elfde eeuw ontstaan is, waarin de Britse prinses Ursula in het gezelschap van elfduizend maagden een pelgrimstocht had ondernomen naar Rome. Op de terugweg werden zij te Keulen door de Hunnen vermoord, die kort daarna door elfduizend engelen verdreven werden. De inwoners van Keulen begroeven de martelaressen en stichtten een kerk te hunner ere (verkort weergegeven uit Timmers, *Christelijke symboliek*, nr. 823).
- 6 Chiffolleau, ‘Les processions’, 41. De vóórchristelijke traditie zou kunnen opgaan voor de rituele rondgang om het kerkhof, het ceremoniële grafbezoek en de straks te bespreken rogatieprocessie. Maar helaas wordt de vraag naar de historiciteit nog te weinig gesteld (vergelijk Vauchez, ‘Liturgie’). Toch is de vraag reëel: op het eerste Duitse concilie, door Bonifatius belegd in 742, werd besloten het rondragen van afgodenbeelden langs akkers te bestrijden (Van der Heijden-Hermesdorf, *Aanteekeningen*, 76). Dit duidt op een oude herkomst. Le Goff, ‘Culture ecclésiastique’, acht een Romeinse en prehistorische oorsprong van de rogatieprocessies waarschijnlijk. Hutton, *Stations of the sun*, 305, verwijst voor het bewijs van de Romeinse oorsprong naar: H.H. Scullard, *Festivals and ceremonies of the Roman Republic*, 1981, 124–125.
- 7 Utrechtse rekeningen geven summiere informatie over klokgelui, gezang en muziek tijdens processies. Uitgever: Löther, *Prozessionen*, 112–115, met literatuurverwijzingen. Het sfeerbeeld dat Verhoeven, *Devotie*, 36–37, van Delft, en Roodenburg, ‘Splendeur’, van Amsterdam schetst, komt op veel punten overeen met de Utrecht. Over de rol van Utrechtse speellieden in processies: Beukers, ‘*Spoelluden*’ en ‘*For the honour*’.
- 8 Een vaste bepaling bij vrijwel alle processieaankondigingen. In 1537 werd bovendien afgekondigd dat mensen hun luifels en uithangborden moesten binnenhalen om te voorkomen dat het baldakijn boven het H. Sacrament beschadigd zou worden (HUA, SA I, 16 (BSB), f. 120^v, 21 juli 1537; voor de meien: o.c., f. 255^v, 19 juli 1555).
- 9 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 142, 21 juli 1562.
- 10 Ook al mocht er tijdens processies niet gewerkt worden, wil dat niet zeggen dat er op die dagen niet vergaderd werd. Van zowel het stadsbestuur als de gilden ben ik hiervan voorbeelden tegengekomen. Mij is maar één overtreding bekend van werken tijdens een processie: in 1564 vervoerde een zekere Adriaen Martensz. haver op St. Laurensdag. Hiervoor moest hij een boete van 15 st. betalen (HUA, Dom, 2464–92, f. 437).
- 11 Dekker, ‘Three unknown “cantilenaes martinianae”’, 227–228, 264, 282, 306, etc. De lofzang is tussen 1540 en 1546 geschreven.
- 12 De *ordinarii* komen in het liturgiehoofdstuk veelvuldig ter sprake.
- 13 *Processionale van de Buurkerk te Utrecht*, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h 39, hs. uit Utrecht, daar ca. 1450 gedateerd, maar waarschijnlijker is ca. 1467.
- 14 HUA, inv. 88 (Verz. Oud-Katholieke Kerk van Nederland), 208. Met grote dank aan mevrouw Louise van Tongerlo die mij op dit belangrijke handschrift attendeerde. In de winter en het voorjaar van 1577 had de burgerwacht de Spaanse en andere buitenlandse troepen uit Utrecht verdreven. Willem van Oranje werd op 9 oktober 1577 stadhouder. In 1578 namen de tegenstellingen tussen katholieken, vrijzinnigen (Duifhuis) en rechtzinnige protestanten toe, wat in 1578 resulteerde in de beëindiging van de processies en in 1580 in een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst.

- 15 Zie het liturgiehoofdstuk. Heel wat Palmpaasritueel dat daar beschreven is, heeft zich pas in de loop der tijden ontwikkeld. Dit geldt voor de Christus-op-de-houten-ezel, de rol van de Jeruzalemvaarders en de fratsen van de jongens.
- 16 Soms bezuinigde de raad op uitgaven: in 1430 bijvoorbeeld werd besloten om met Maria-Lichtmis alleen nog maar kaarsen of handschoenen uit te reiken aan wie *gulden sporen spannen* (het was een voorrecht van ridders om zilveren of gouden sporen aan de hiel van hun laars te dragen). De schutters kregen elk alleen wijn bij het papegaaischieten, en wel een *mingele* (0,6 liter) maar niets met St. Maarten of kerst. Alleen de prelaten kregen nog wijn bij de Sacraments- en Maria Magdalenaprocessie (Muller Fz. (ed.), *Rechtsbronnen*, I, 284, (Die roese), ca. 1430, CLIX, art. 13, 15 en 16).
- 17 Löther, *Prozessionen*, 1 (helaas is haar literatuurverwijzing naar Ludwig Hänselmann die dit begrip in 1880 introduceerde niet correct); Moeller, *Reichsstadt*, 10–15; Bossy, *Christianity*, 72–75.
- 18 Pythian-Adams, ‘Ceremony’, 58.
- 19 Duffy, *Stripping*, 136–139.
- 20 Steinbach, *Ursprung*, 16. Steinbach relateert dit fenomeen aan het ontstaan van rechtsgemeenschappen op het platteland en in de stad, die hij in de Karolingische tijd laat ontstaan, maar naar mijn idee kan dit heel goed teruggaan tot de Germaanse of Frankische tijd.
- 21 Pythian-Adams, ‘Ceremony’; James, ‘Ritual’; Zemon Davis, ‘The sacred and body social’; Scribner, ‘Ritual’; Vauchez, ‘Liturgie’; Roodenburg, ‘Splendeur et Magnificence’; Chiffolleau, ‘Les processions’; Heimann, ‘Städtische Feste’.
- 22 Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 210.
- 23 Zie onder meer Pythian-Adams, ‘Ceremony’; James, ‘Ritual’. Dit proces heeft zich rond de overgang naar de Reformatie ook in Utrecht voltrokken, zie het hoofdstuk over het buurtwezen. Er zijn toen geen nieuwe, grootschalige, integratie bevorderende rituelen geïntroduceerd.
- 24 Rubin, *Corpus Christi*, 264–271; idem, ‘Symbolwert’. Enkele citaten uit het eerste boek: *Rituals can go wrong. [...] In fact, ritual, and especially processional ritual, possesses an inherent destabilising element* (265). *Mervyn James’ seminal article places the social body at the centre; I believe the time has come for its decentring* (271). Mervyn James hoort tot de eerste lichten historici die het begrip ‘sacrale gemeenschap’ in concrete gemeenschappen onderzocht heeft. Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 656, incl. nt. 81, onderschrijft Rubins kritische houding ten aanzien van ‘communitas’: hij vindt het terecht dat er kritische kanttekeningen geplaatst zijn bij de idee dat processies als afspiegeling en microkosmos van de stedelijke maatschappij te beschouwen zijn. Toch is het ook voor hem zonneklaar dat processies een belangrijke plaats in de laatmiddeleeuwse ideeënwereld innamen.
- 25 Löther, *Prozessionen*, 172, 264–281.
- 26 Löther, *Prozessionen*, 223–232.
- 27 Löther, *Prozessionen*, 336. *Die Sakralgemeinschaft Stadt konstituierte sich durch gemeinsame Glaubensinhalte und kollektive rituelle Handlung. Eine dieser Praxisformen waren Prozessionen, in denen die gesamte städtische Bevölkerung oder lediglich die Repräsentanten der politischen Gemeinde die städtische Sakralgemeinschaft hervorbrachten, soziale Bindungen herstellten und ein sakralgenossenschaftliches Selbstverständnis ausdrückten.*
- 28 Rubin, *Corpus Christi*, 248: *By reading the processions like a text as an exercise in self-portrayal which does not necessarily reflect consensus within a community, but rather juxtaposes symbols articulating one of many possible and competing visions of that community, we can gain some access into the rich processional life, full of variety, which developed around the feast of Corpus Christi.*

- 29 Dat deze processies in de Buurkerk vóór de hoogmis plaatsvinden staat expliciet beschreven in HUA, SBA II, 268 (memoriaalboek), 90, schenking dd 10 mei 1464. Dit blijkt ook uit gerechtelijke vonnissen waarbij mensen die veroordeeld zijn om voorop te gaan in een processie, vervolgens op hun knieën veelal op een centrale plek in de kerk de hoogmis moeten bijwonen (bijvoorbeeld HUA, RA, 99-I, f. 203^v–205^v, 27 juni 1534).
- 30 Tot zijn taak hoorde onder meer *het keeren van die kynderen van die choerdoeren als men vesperen ende missen singt ende gaen dicwils doer die kerck omme die onsedigen te onderwysen alst tyt geeft ende in die processien omt kerchof after die pastoren gaen altyt myt die roey* (HUA, SBA II, 3, f. 88^v, ca. 1493).
- 31 HUA, SBA II, 43 (Manuaal 1536/37), ongefolieerd, achterin.
- 32 HUA, SBA II, 268, 90, schenking dd 10 mei 1464: *Ende voert so en willen wy niemant excuserien vanden ommeganck hoe dat hy occupeert mocht wesen mit eniger werken, mer vande visitacie totten grave niemant anders dan die dan tegewoerdich inder selver kercken stonden in hoerre missen off die onledich waren in saken rorende der kercken. Ende van dit voers. gelt selt niemant mogen deylen hy moste in beyde wesen alst voers. staet mit syn religi, then waer off hy occupeert waer alst voers. staet inder visitacie ter grave ende anders nyement.*
- 33 *Benedicamus patrem et filium cum sancto spiritu, laudemus et superexaltemus eum in secula. Vs.: Benedictus es domine in firmamento celi et laudabilis et gloriosus. In secula seculorum, Amen* (Processionale, f. 99^v–100).
- 34 Responsorium tijdens een hoogtijdag: *Honor, virtus et potestas et imperium sit trinitati in unitate unitati in trinitate in perhenni seculorum tempore. Vs.: Trinitati laus perhennis unitati sit decus perpetim. In perheni seculorum tempore* (Processionale, f. 99). In vertaling: Eer, kracht, macht en heerschappij zij de drievuldigheid in eenheid, verenigd in de drievuldigheid, in de eeuwigheid. Eeuwige lof zij de verenigde drievuldigheid en voortdurend eerbetoon. In alle eeuwen der eeuwen, amen.
- 35 Séjourné, *Ordinarius*, 118.
- 36 *Item die ondercoester zel tot allen diensten der kercken eerlicke poesen luyden te weten alletyt tot die hoechmisse, zoe lange dat men commen mach van die Roeyenborgerburgge tot inder kercken ende nae myt die cleyn clocke* (HUA, SBA II, 3, f. 79^v–80).
- 37 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, instructie voor de doodgraver, punt 29; idem HUA, SBA II, 688***, instructie doodgraver.
- 38 Over hun deelname aan parochiële processies zwijgen de statuten van broederschappen en gilden. In hun boekhouding verwijst geen enkele post ernaar. Zie voor hun besloten processies, bijvoorbeeld HUA, SBA II, 3, f. 89, in de ordonnantie van de kerkschout (ca. 1493).
- 39 Een processie door de stad was gebruikelijk voor de Grote Kalandbroederschap, de H. Kruisbroederschap in de Jacobikerk, de Antoniusbroederschappen in de Buurkerk en in het St. Antoniusgasthuis in Lauwerecht, en de St. Jobsbroederschap. Slechts drie gilden trokken op de feestdag van hun patroonheilige in processie door de stad: dit gold voor de smeden (sinds 1475), de zakkendragers (1551) en de marslieden (1572) (Overvoorde en Joosting, *Gilden*, CLVIII–CLIX). De relatief late introductie bevestigt het beeld dat dit uitzonderlijk was. Bij gebrek aan informatie wordt aan deze processies in dit boek geen aandacht besteed.
- 40 Dit fenomeen komt verderop in dit hoofdstuk uitvoerig ter sprake in de paragraaf ‘Politiek getinte processies’.
- 41 HUA, SBA II, 43 (Manuaal 1536/37), ongefolieerd, achterin.
- 42 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, instructie voor de doodgraver, punt 1–7; idem HUA, SBA II, 688***, instructie doodgraver.
- 43 Informatie over de Buurkerk ontleend aan HUA, SBA II, 47, passim; Geertekerk: Van Rappard,

- ‘Rekeningen Geertekerk’, 268, 273, 283; de Jacobikerk: Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, instructie voor de schout nrs. 19–26; Klaaskerk: HUA, SBA II, 688***, kostersinstructie, passim.
- 44 Van de Graft, ‘Van den meiboom’, 30.
- 45 HUA, SBA II, 47, 1447/48, f. 35; 1549/50, f. 19^v. De meien zijn een jaarlijks terugkerende post in de rekeningen van de kerkmeesters van de Buurkerk. Alleen in 1566, het jaar van de beeldenstorm, is de kermisdag niet gevierd. Wilgentakken worden o.a. rijshout genoemd.
- 46 In de Jacobikerk werd de kermisdag gevierd op zondag na Maria-Visitatie (2 juli) of zondag na Johannes de Doper (24 juni) en viel het feest van de patroonheilige op 25 juli. In de Klaaskerk vierde men de kermisdag op de eerste dinsdag na Pinksteren en de dag van de patroonheilige – vermoedelijk – op 9 mei op St. Nicolaas Translatie (Waelkins, *Utrechtsche Kronijk*, f. 34 en Van der Monde, *Tijdschrift*, 1836, 242). In de rekeningen van de Buurkerk worden de *meyen* ter gelegenheid van de kermisdag gekocht. Hieruit is af te leiden dat de kermisdag vóór 15 augustus plaatsvond. De kermis- en patroondag zijn zo vertrouwd, dat de data niet in de instructies voor kerkelijke functionarissen of de kerkrekeningen genoemd worden.
- 47 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 278, punt 20. Idem instructie koster Klaaskerk.
- 48 HUA, SBA II, 47, 1491/92, f. 12^v.
- 49 In geval van koekhappen kan ik mij niet voorstellen hoe die koeken dan in de kerk gehangen hebben. Kinderen zijn klein, die koeken moeten dan vaak twee weken op een voor hen bereikbare hoogte gehangen hebben. Dat zal toch onhandig zijn geweest? Zie over de *nebulae*: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 577.
- 50 Bijvoorbeeld HUA, SBA II, 47, 1492/93, f. 11, 11^v; 1495/96, f. 12; 1497/98, f. 12^v; 1507/08, f. 19. Deze vaan werd regelmatig aan flarden gewaaid.
- 51 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 95; bijlage D, instructie voor de schout van de Jacobikerk, nrs. 19–26. Normaal was het heiligdom niet goed zichtbaar voor de parochianen: leken mochten het hoogkoor immers niet betreden.
- 52 HUA, SA I, 586, 29.
- 53 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, doodgraversinstructie, punt 16; HUA, SBA II, 688***, instructie voor zowel de koster als de doodgraver van de Klaaskerk. Deze instructie ontbreekt voor de ambtsdragers van de Buurkerk. De Sacramentsbroederschap in de Buurkerk stelde toortsen beschikbaar voor zowel de processie op de kermisdag als de Sacramentsprocessie, zo blijkt uit enkele jaarrekeningen (SBA I, 220, bijvoorbeeld 1571/72, 1572/73). Meestal is de post aan toortsen, kaarsen en was niet gespecificeerd. Deze broederschap betaalde ook de muziekmeester omdat hij op Sacramentsdag *voer dat h. Sacrament myt zyn kinder ginck* (o.c., 1566/67).
- 54 Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 66.
- 55 Hier heeft ‘ark’ dus de betekenis van baldakijn.
- 56 HUA, SBA II, 47, 1549/50, f. 23^v.
- 57 HUA, SBA II, 47, 1568/69, f. 16^v, 29^v. Het kleed werd toen voor 21 karolusgulden verkocht.
- 58 HUA, SBA II, 47, 1551/52, f. 19, en nog explicieter wat de kermisdag betreft: 1560/61, f. 18^v. Deze drie beelden zijn in 1487 door Adriaan van Wesel gesneden, voor deze beelden zijn ook draagstellen, schrijnen en een baldakijn gemaakt (HUA, SBA II, 47, 1487/88, f. 15^v, 16).
- 59 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 110, 19 juni 1549.
- 60 HUA, SBA II 47, 1506/07, f. 13^v; Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 274, punt 23. Zie ook Muller, *Schetsen*, 214–215. Op de aflaten wordt nader ingegaan in het volgende boek.
- 61 HUA, SBA II 47, 1511/12, f. 16.

- 62 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 329 (1503/04), 333 (1533/34).
- 63 Graadt van Roggen, ‘Momentopnamen’, 74.
- 64 Graadt van Roggen, ‘Momentopnamen’, 76, alwaar hij – op basis van Van der Monde’s *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1836, 240–242 – uit de niet nader aangeduide *Kronijk der kronijken* van NN de Vries citeert.
- 65 Van de Water, *GUP I*, 418, art. 27.
- 66 Bijvoorbeeld de Pontiaanprocessie in 1497 of de Laurensprocessie in datzelfde jaar (HUA, SA I, 16 (BSB), f. 138, 162^v) of in 1510 de Agnietenprocessie (o.c., f. 113).
- 67 Deze posten zijn te vinden in de rubrieken ‘Dagelijkse kosten’, ‘Overste tering’ en ‘Statiewijnen’ in de rekeningen van de tweede kameraar (HUA, SA I, 626, tot 1 nov. 1528, daarna SA I, 634). Bijvoorbeeld HUA, SA I, 626, 1499/1500, f. 18; 1500/01, f. 11.
- 68 De oudste vermelding: HUA, SA I, 626, 1402/03, f. 20, 21^v. Zie ook Beukers, ‘Spoelluden’, 38. Beukers noemt St. Maarten niet, maar op St. Maartensavond kregen de speellieden hun nieuwe kleding uitgereikt, ik kan mij niet voorstellen dat zij die avond niet optraden.
- 69 Hutton, *Stations of the sun*, 412–415. Ook hij vraagt zich af wat de ontwikkelingen zeggen over de lokale verhoudingen. Ook hij pleit voor meer plaatselijk onderzoek.
- 70 Polman, ‘Sint Pontiaan’, m.n. 221 over zijn martelingen. In augustus 1994 zijn de relieken van Pontiaan, die in de oudkatholieke Gertrudiskathedraal bewaard werden, plechtig overgebracht naar de Dom in Spoleto (Van Vliet, ‘Interview’).
- 71 Moll, *Kerkgeschiedenis*, II-3, 249; *Lexikon der Bräuche*, 13–14; Vellekoop, *Liber*, 64; Caspers, ‘Sint Agnes’.
- 72 Séjourné, *Ordinarius*, 189.
- 73 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, II, bijlage v.
- 74 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, I, 216, aldaar nt. 22.
- 75 De Groot, *De Dom*, 52, 106, 211. Borden met de namen Pontiaan en Agniet stonden bij de respectievelijke schrijnen.
- 76 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, I, 218–235; Brom, ‘Middeleeuwse kerksieraden’, 238–242, 249–251.
- 77 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, I, 229–235.
- 78 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, I, 235–239, bijlage v.
- 79 Séjourné, *Ordinarius*, 75, [7, 17]; Van Esch (HUA, inv. 88, 208); Matthaeus, *Fundationes*, 21. Mocht het feest van St. Pontiaan op een zondag vallen, dan wordt de schrijn voorafgegaan door drie jongens met kaarsen en wierook.
- 80 Séjourné, *Ordinarius*, 195–196, [1, 7] spreekt van een Pontiaansaltaar. Het is niet bekend waar dit altaar in de romaanse Dom stond. Arie de Groot, de specialist op het gebied van de inrichting van de romaanse en gotische Dom, acht het aannemelijk dat het patrocinium is overgegaan op het Andreas- en Pontiaansaltaar in de kooromgang van de gotische Dom.
- 81 HUA, 88, 208, aantekening bij het feest van St. Pontiaan: *In processione (que fit hora secunda ante primas vespas)*. Idem bij St. Agnes.
- 82 HUA, SA I, 626, 1500/01, f. 62^{r-v}. Of de gilden als corpus aan deze processies hebben deelgenomen, is onzeker, maar niet waarschijnlijk: hun aanwezigheid wordt in geen enkele bron genoemd, wel die van hun voorzitters, de oudermannen. Sommige gilden betoonden hun oudermannen op deze dagen eer: in de ordonnantie van het bijlhouwersgilde (het gilde van de timmerlieden) van 1540 staat vermeld dat de dekens, busmeester en bode van het gilde op St. Pontiaan en St. Agnes extra wijn kregen (Overvoorde en Joosting, *De gilden*, II, 369). Het stadsbestuur steunde deze processies een enkele keer op onverwachte wijze: in 1507 moest een veroordeelde partij twee brandende waskaarsen van een pond voor de schrijn

- van St. Agnes plaatsen (HUA, SA I, 13 (RDB), 19 jan. 1507, f. 46^v). De stad had in 1500/01 15 hoge stadsdienaren, van de schout tot aan de stadskapelaan, stadsklerk en schepenklerk. Zij kregen elk een take wijn (3,75 liter). De 18 lage stadsdienaren kregen elk een halve take, de elf dienaren een *mingele* (0,6 liter).
- 83 Het is niet duidelijk wanneer kanunniken van andere kapittelkerken en het stadsbestuur aan deze processies zijn gaan deelnemen. In de *Ordinarius* van St. Marie (ca. 1425) staat alleen bij het feest van St. Agnes: *Solempne festum puerorum. Et ibunt pueri in albis, domini vero in cappis nigris, nisi forsan ob rogatum civitatis processio apud sanctum Martinum fuerit intimata, tunc totus chorus in albis* (Vellekoop, *Liber*, 64). Bij het feest van St. Pontiaan wordt zowel in de kostersinstructie van Oudmunster als in deze *Ordinarius* alleen vermeld dat deze dag gevierd wordt als een *simplex festum*.
- 84 Door hun theologische scholing waren bedelmonniken daar beter in dan kanunniken die meestal een juridische opleiding hadden genoten en veel meer bestuurder dan prediker waren.
- 85 Matthaeus, *Fundationes*, 21, naar een verordening uit 1522 (Pegel, 'Prediking', 124 en nt. 74. Zie ook Margry en Caspers, *Bedevoertplaatsen*, 744).
- 86 Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, II, 302–303, 343, waar hij in 1456 dit ritueel vermeldt, omdat de bekkenslag toen om politieke redenen verboden werd; in 1457 was het gebruik in ere hersteld. Helaas heeft Burman zijn bronnen niet vermeld.
- 87 Polman, 'Sint Pontiaan', 222. 'Poncen en Angen' werd ook wel 'Poncen en Agnieten' of 'Poncen en Nieten' genoemd.
- 88 De Groot, 'Beelden', 48–51; Klinckaert, *Beeldhouwkunst*, 65–69, nrs. 45 en 46.
- 89 Charles Caspers maakte mij hierop attent tijdens een bezoek aan de Domkerk.
- 90 Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, II, 302; Graadt van Roggen, 'Momentopnamen', 77.
- 91 Van de Water, *GUP*, III, 471, dd 23 jan. 1651, herhaald 23 jan. 1652.
- 92 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 123^v, dd 18 dec. 1532; SA I, 16 (BSB), f. 131, dd 5 jan. 1533. Zie voor deze markt: Graadt van Roggen, 'Momentopnamen', 71–83 en Brugman e.a., *Markten*, 42 (waar Van Vliet opmerkt dat de lakenhandel in 1473 naar het huis Keizerrijk verplaatst was, maar in de bronnen heb ik niet gevonden dat dit besluit uitgevoerd is. Het besluit van 1533 sluit aan bij de oude praktijk, wat het intermezzo in Keizerrijk nog onwaarschijnlijker maakt).
- 93 Van de Water, *GUP*, III, 474–475, dd 6 jan. 1581. In het plakkaat is sprake van 'trommen'.
- 94 Van de Water, *GUP* III, 843–844, dd 7 april 1614; Graadt van Roggen, 'Momentopnamen', 82.
- 95 HUA, SBA II, 3, f. 81. Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 277.
- 96 Douglas, *Purity*, 60–61.
- 97 Séjourné, *Ordinarius*, [9, 19].
- 98 De reconstructie van de liturgie van deze processie is gebaseerd op Séjourné, *Ordinarius*, [8–9]; Van Rossum, 'Kerkelijke plechtigheden', 134–137 en Vellekoop, *Liber*, 71–73.
- 99 Mekking, 'Een kruis van kerken', 42–44. Deze mening is bestreden door De Bruijn, *Husinghe*, o.a. 347, die van mening is dat deze weg niet handig was als *via triumphalis* omdat de bebouwing aan de Lijnmarkt tot 1520 doorliep tot op de Zadelstraat. In zijn meningsvorming gaat De Bruijn voorbij aan het feit dat de Maria-Lichtmisprocessie over de Zadelstraat ging.
- 100 Van Cauteeren, 'De koordispositie', 80–81 en nt. 139.
- 101 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 111^v, 1 febr. 1495; 22 dec. 1496, f. 164^v. Zie voor de procedure rond de raadsverkiezing 'De dynamiek van Utrecht'.
- 102 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 75^v, 31 jan. 1528; 626 (rek. 2^e kam.), 1528, f. 8^v, 9, 31^{r-v}.

- 103 Van Asch van Wijck, ‘Oudste kameraars-rekening’, 95; HUA, SA I, 13 (RDB), 1 febr. 1495, f. 111^v, met aantekening betreffende 1500. HUA, SA I, 626, 1500/01, f. 18^v.
- 104 HUA, SA I, 13 (RDB), 22 jan. 1521, f. 55^{r-v}, hier worden 68 personen genoemd exclusief de hovelingen. Helaas zijn de uitgaven aan kaarsen voor dit jaar niet gespecificeerd en ook aan de post ‘handschoenen’ is geen exacte informatie te ontleen (SA I, 626, 1521/22, f. 14^v, 16^v). Dit gebaar had ongetwijfeld een politieke betekenis: de stad was zich toen al zeer bewust dat Karel v op Utrecht aasde. Het identiteitsbesef van Utrecht rond 1520 komt uitgebreid aan de orde in het volgende boek.
- 105 HUA, SBA II 47, bijvoorbeeld 1441/42, f. 46; SA I, 626, bijvoorbeeld 1500/01, f. 15^v; Matthaeus, *Fundationes*, 157; Brom, ‘Middeleeuwsche kerksieraden’, 260; De Groot, ‘Beelden’, 82 en nt. 164, 165.
- 106 Vanaf 1427/28 standaardpost onder ‘dagelijkse kosten’ (HUA, SA I, 587, vanaf 1461/62 SA I, 626). In de rekening van 1380/81 en 1402/03 wordt deze post nog niet genoemd. Na 1528 komt de post van het ‘engelen leiden’ niet meer voor in de rekening van de tweede kameraar en krijgen de deurwaarders een bedrag voor hun *ongewoenlicken dienst* die dan evenwel niet meer gespecificeerd wordt. Waren de deurwaarders tevens klerk van de oudermannen? Zo worden zij in 1515/16 genoemd (SA I, 626, f. 56). Als deze veronderstelling klopt, en er zijn gegevens die hierop wijzen (zie index RDB op studiezaal 1 in HUA), dan hebben de gilden via deze engelgeleiders een iets grotere rol in de processie op Maria-Lichtmis dan tot nu toe zichtbaar was.
- 107 Prelaten, kanunniken en vicarissen van alle Utrechtse kapittels konden een rol spelen in het Herodesspel in de Dom (Van de Graft, ‘Over het spel’, 88–94). Soms waren er ook spelen in andere kerken.
- 108 Vellekoop, *Liber*, 72.
- 109 HUA, SA I, 626, 1499/1500, f. 17^v; 1500/01, f. 18^v.
- 110 Gegevens over de St. Maartensviering in de Domkerk zijn ontleend aan Séjourné, *Ordinarius*, [3–4], 121–125; Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 226–227; Vellekoop, *Liber*, 176–177; HUA, 88, 208, *Libellus*, niet gefolieerd.
- 111 Breij, *Sint Maarten*, 44, alwaar zij na bestudering van bovengenoemde *Ordinarius*, het *Rechtsboek* van Hugo Wstinc (ca. 1345), twee handschriften van de Mariakerk (Antifonale 406 uit de twaalfde eeuw met toevoegingen uit de dertiende tot vijftiende eeuw (UBU III J 7) en Antifonale 407 uit de veertiende eeuw (UBU III J 6), en het *Liber Ordinarius Perpetuus* uit 1503 (Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH, pi 46)) tot de conclusie kwam dat de invulling van het St. Maartensofficie, dus de keuze van antifonen, responsoria, hymnen, etc., door de eeuwen heen vrij constant is gebleven. Hieruit blijkt een sterke traditie. Vergelijking met internationale St. Maartensofficies wijst, ook qua melodiek, op Duits/Frankische (Sankt Gallen en Bamberg) invloed.
- 112 Séjourné, *Ordinarius*, [3]; Van Cauteren, ‘De koordispositie’, 71. Voor een overzicht van de relieken van de Domkerk: Margry en Caspers, *Bedevoertplaatsen*, 740–741.
- 113 Vroom, *Financiering*, 276–280. Zie het hoofdstuk over de Utrechtse aflaathandel.
- 114 Vroom, *Financiering*, 276, noemt dit altaar ‘het devotiecentrum van de fabriek’. De aankleding van het altaar is beschreven door Frans Rikhof in: Margry en Caspers, *Bedevoertplaatsen*, 744.
- 115 Voor de Latijnse tekst, zie bijlage 7. Met dank aan Louise van Tongerloo en Arie de Groot die mij enkele lastig te lezen krabbels hielpen ontcijferen.
- 116 In een gemoduleerd lied verandert de toonsoort.
- 117 Matthaeus, *Fundationes*, 23.

- 118 Op 5 nov. 1494 had de raad besloten dat de oversten oud en nieuw elk een toorts *voer hem bernende hebben zellen op Sunte Mertijnsavond* (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 95^v). Dit was een standaardpost in de rekening van de tweede kameraar, al in 1380 bekostigde de stedelijke raad vier toortsen *daer ons overste mede ghinghen van Zinte Martiin op Sinte Martiins avont* (Van Asch van Wijck, ‘Oudste kameraars-rekening’, 95). Kennelijk werd zo’n gebruik soms stopgezet, bijvoorbeeld door oorlog. De post kon van jaar tot jaar variëren, in samenhang met de politieke en economische omstandigheden: in 1491/92 bekostigde de stad twaalf toortsen van elk drie pond voor de twaalf schepenen en nog eens zo’n toorts voor de schout, en twaalf toortsen van twee pond voor de twaalf viven (toezichthouders op de openbare orde, gekozen uit schepenen, raadsleden en oudermannen); ook droegen de twee brandmeesters een toorts van drie pond (HUA, SA I, 626, 1491/92, f. 14^v); in 1499 bekostigde de stad vier toortsen van zeven pond en negen toortsen van drie pond was (o.c., 1499/1500, f. 17^v).
- 119 HUA, SA I, 13, (RDB), 4 okt. 1499, f. 59^v. Op 22 dec. 1496 (RDB, f. 164^v) had de raad bepaald dat de vier oversten voortaan op de vier hoogtijdagen, alle olv- en Aposteldagen, alle zondagen, en op Maria-Lichtmis deze kovel zouden dragen. Die kovel werd hun op St. Maartensavond uitgereikt. Op 3 november 1518, (RDB, f. 178^v–179), bepaalde de raad dat *ons oversten* hun zilveren kovels zullen dragen op St. Maartensavond en -dag en alle andere feestdagen, te weten Kerst, Driekonigen, St. Pontiaan en St. Agnieten. Die kovels moesten ook worden schoongemaakt (bijvoorbeeld SA I, 626, 1519/20, f. 20^v) en gemaakt (bijvoorbeeld 1523/24, f. 15). Na 1528 komt de ambtskleding van burgemeesters niet meer in de stadsrekeningen ter sprake.
- 120 De kleding van stedelijke functionarissen en dienaren is een standaardpost in de de rekening van de tweede kameraar. Op 25 april 1539 besluit het stadsbestuur dat de stadsdienaren niet langer *strypen* dragen, ofwel kleding in banen van verschillende kleur, doch eenkleurige kleding met het woord *Utrecht* in zilveren letters op de rechtermouw. Dit besluit is onmiddellijk uitgevoerd (HUA, SA I, 13, f. 111^{r-v}; SA I, 634, 1538/39, f. 42). Ongetwijfeld zal dit besluit op initiatief van Karel v genomen zijn, die op alle mogelijke manieren geprobeerd heeft de Utrechtse identiteit te breken. Maar wellicht was ook van invloed dat ‘strepen’ als minderwaardig ervaren werden.
- 121 Over de deelname van de schutters bestaan geen expliciete gegevens, maar de schutters werden na afloop beloond met wijn en die zal toch alleen maar gegeven zijn, omdat zij een actief aandeel in de processie hadden.
- 122 Geen standaardpost, maar wel vermeld in: HUA, SA I, 626 (rek. 2^e kam.), 1519/20, f. 8; 1521/22, f. 8; 1523/24, f. 18^v; 1525/1526, f. 23^v.
- 123 Standaardpost in de rekeningen van de tweede kameraar (HUA, SA I, 626, bijvoorbeeld 1499/1500, f. 46) tot aan de overdracht van de temporaliteit, toen immers de burgerwacht en schutterij werden opgeheven. Pas in 1572 is de burgerwacht weer opgericht, maar dat vertaalde zich niet in wijnschenken op hoogtijdagen. In 1499/1500 werden 110 kwarten (209l) wijn uitgereikt aan de burgemeesters, raad en stadsdienaren hoog en laag en 420 kwarten (798l) aan de schutters. Hiermee was een bedrag van 331 stadsponden en 5 schellingen gemoeid wat gelijk staat aan goed 66 rijnsguldens current. De schutters kregen ook wijn bij het papegaaischieten en op kerstavond. Toen werden aan de schutters 428 kannen wijn (2400l) uitgereikt (o.c., f. 47^{r-v}). In 1520 besloot de stedelijke raad dat voortaan ook de handbusschutters net als de oude schutters op St. Maarten wijn zullen krijgen (HUA, SA I, 13, f. 49, 6 nov. 1520) en idem met Kerstmis (o.c., f. 52, 19 dec. 1520). Op 30 juni 1522 besloot de raad dat de jonge schutters en de handbusschutters op zullen gaan in de oude

- schutterij (o.c., f. 96). Zie ook 16 juli 1522, o.c., f. 99. Over de Utrechtse schutterij: Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 161.
- 124 Van de Water, *GUP*, III, 471–472, dd 9 nov. 1583, herhaald 1585, 1586; vernieuwd 1592, herhaald tot en met 1626; vernieuwd 1627.
- 125 Het is lang onduidelijk geweest welke Steenweg bedoeld werd, de Biltstraat die destijds Steenweg of Steenstraat heette of de Steenweg in het centrum. Aanvankelijk leek de Biltstraat de meest waarschijnlijke optie (Bogaers, 'Geleund', 99). Ook anderen verkeerden in deze overtuiging: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, I, 622 (alwaar een bijdrage van Louise van Tongerlo staat over de bedevaart naar de St. Laurensabdij te Oostbroek, 621–623). Nader onderzoek wees uit dat in de Transporten en Plechten van de stad Utrecht rond 1550 met de Steenweg consequent de huidige Steenweg in het centrum bedoeld wordt. De Lauwersteeg, een smalle zijsteeg van de Steenweg ten noordwesten van de Buurkerk, bleek niet naar de louwers (leerlooiers) vernoemd: Van der Monde, *Beschrijving*, III, 57–58, dateert de oudste vermelding van de Lauwersteeg rond 1300, het ging toen om de *Haren Lourensstege* (Hr. Laurenssteeg). In de zestiende eeuw heette het steegje het St. Laurenssteegje (bijvoorbeeld HUA, SA I, 703, 13 febr. 1551, 34). Misschien heeft hr. Laurens of één van zijn nazaten het St. Laurenskapelletje laten maken dat op de hoek van de huidige Lauwersteeg en de Steenweg stond.
- 126 Brom en Van Langeraad (eds.), *Diarium*, 17–18.
- 127 St. Laurens werd op nog meer plaatsen in Utrecht vereerd: rond 1515 kreeg de Buurkerk een St. Laurensaltaar, dat Goeyert van Voerde Hendriksz. ter nagedachtenis aan zijn vader gesticht had Hendrik van Voerde is op 23 september 1515 overleden (HUA, SBA I, 173, *Necrologium van de Kleine Kalandbroederschap*). Deze Goeyert had een voorliefde voor deze heilige: hij is op St. Laurensdag 1498 getrouwd (HUA, Verz. BB, 165, f. 8).
- 128 Van Tongerlo noemde, in Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, I, 622, een *terminus post quem* van 1525 of iets eerder. Bovengenoemde vermelding uit 1552 is volgens Van Tongerlo de oudste vermelding van de St. Laurensprocessie. In de rekening van de tweede kameraar uit 1500/01 (HUA, SA I, 626, f. 18), worden echter twee toortsen van elk 3 pond genoemd die in de St. Laurensprocessie aan weerszijden van het H. Kruis gedragen werden. Ook staat in het Buurspraakboek dat er op St. Laurensdag 1498 en 1509 een processie gehouden zal worden, maar in beide gevallen wordt St. Laurens niet genoemd, maar gaat het 'om God te bidden voor rust, vrede en *getidich weer*'. Naar vermeldingen in de stadsrekeningen en het Buurspraakboek vóór respectievelijk 1484 en 1457 heb ik geen systematisch onderzoek gedaan.
- 129 HUA, SA I, 16 (BSB), 9 aug. 1470, f. 138: *Hyr zel een nywe jaermarkt wezen ende zel ingaen op Sunte Laurensdach naistkomende, duerende achte dage lang daernaest volgende, des geeft men geleyde allen dengen en de hyr ter marcte komen zellen, beyde coperen ende vercoperen mit allen hoeren beesten ende goeden, nu rechtevoert ingaende ende duerende achte dage lang na Sunte Laurensdach ende den lesten dach al.*
- 130 Zie over dit oudste Melatenhuis: Ketner, 'De ligging van het oudste leprozenhuis bij Utrecht'. Op 6 juni 1467 schonk Wilger Jacobsz. de Melaten *buyten Utrecht aen den Steenwech gelegen* een rente (Van der Monde, *Beschrijving*, dl. 3, 63, nt. 2). Over de kermisdag van het Melatenhuis: Brondgeest, 'Het Melatenhuis', 33–34.
- 131 In 1465 verplaatste bisschop David van Bourgondië het wijdingsfeest van het St. Nicolaasklooster van de zondag na Pinksteren naar de Derde Pinksterdag (mededeling van Bini Biemans). Voortaan viel de kermisdag van dit klooster samen met de kermisdag van de Klaaskerk (HUA, SBA I, 708, 991).

- 132 HUA, SA I, 16 (BSB), 11 aug. 1470, f. 138^v.
- 133 HUA, SA I, 16 (BSB), 13 aug. 1453, f. 19.
- 134 HUA, SA I, 16 (BSB), 8 aug. 1477, f. 94. In 1479 worden kroegbazen wederom verplicht om vechtpartijen aan te melden (o.c., f. 146^v).
- 135 Bijv. in 1500/01: *Op Sunte Lourensdach 2 toirtsen dair men 't Heylge Cruys mede droich elck van 3 pont* (HUA, SA I, 626, f. 18).
- 136 HUA, SA I, 13 (RDB), 6 aug. 1552, f. 68.
- 137 HUA, SA I, 634 (rek. 2^e kam.), 1550/51, f. 20^v.
- 138 Dit zout was vermengd met de as van steen- of houtskool en vormde als zodanig een verwijzing naar de vuurdood van Laurentius (Van Tongerlo, in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, I, 621–623).
- 139 Brom en Van Langeraad (eds), *Diarium*, 17–18.
- 140 HUA, Dom, 2464–92, f. 437.
- 141 Deze dag was niet van oudsher de wijdingsdag van de Domkerk: de romaanse Dom was gewijd op 26 juni 1023, maar bij een latere verlenging van de koorpartij was het hoogaltaar verplaatst. Dit altaar is op 22 juli 1173 gewijd. Meestal vond een processie aan de vooravond van een feestdag plaats of op de dag zelf, de grote Maria Magdalenaprocesie werd echter een dag later gehouden. In de *Tielse Kroniek* wordt dit toegeschreven aan het feit dat graaf Willem IV in 1345 het beleg van Utrecht op 23 juli oprak (Kuys e.a. (red.), *Tielse Kroniek*, 112).
- 142 Zie over het ontstaan van de Sacramentsprocesie in Utrecht noot 167 van het hoofdstuk over de liturgie.
- 143 Standaardpost zolang de rekeningen van de wasleverancier gespecificeerd zijn, het aantal en het gewicht van de toortsen was niet standaard: in 1499 ging het om vier toortsen van drie pond in de Sacramentsprocesie en vier toortsen van elk vier pond in de Magdalenaprocesie (HUA, SA I, 626, 1499/1500, f. 17^{r-v}). In 1519 en 1528 bekostigde de raad 24 toortsen van elk drie pond bij de Sacramentsprocesie en resp. acht en twaalf toortsen van vier pond bij de Magdalenaprocesie (HUA, SA I, 1519/20, f. 21; SA I, 634, 1528/29, ingelegde rekening). In 1427/28 (SA I, 587, f. 30) droegen de pijpers ‘volgens gewoonte’ de kaarsen voor de oversten, maar deze post verdwijnt al spoedig uit de rekeningen.
- 144 HUA, SA I, 587 (1402/03), f. 55. Standaardpost in de rekeningen van de tweede kameraar: ook de muzikanten kregen wijn bij de grote processies. Vaak werden mensen van buiten ingehuurd, bijvoorbeeld HUA, SA I, 626, 1491/92, f. 6^v, 38, 45. Zij kwamen van heinde en ver, onder meer uit Kampen, Keulen, Zwolle.
- 145 Vroom, *Financiering*, 535.
- 146 Tenhaef e.a. ed., *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, II, 561, 620, 639; HUA, OM, 397, niet gefolieerd; Vellekoop, *Liber*, 112.
- 147 Vellekoop, *Liber*, 113. Over de schijven, zie het hoofdstuk Liturgie onder Palmzondag.
- 148 HUA, SBA II, 47, 1551/52, f. 19, alwaar de tekst luidt: *Item alsoe men ny voertaen opt eenweerdich heylich Sacramentsdach processy gaet langes der grafen soe verre ons kerspell streckt mittet H. Sacrament, cruys ende drie beelden te weten van ons lieff vrou, sunte Michiell ende sunte Andries dwelck gedraegen worden by priesters...* Het kan heel goed zijn dat het gebruik om beelden mee te nemen pas uit dit jaar dateert.
- 149 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI, 1500/01, 328; Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 274, punt 30.
- 150 De post voor de toortsen wordt een enkele keer toegelicht in de jaarrekeningen van deze broederschap, bijv. SBA I, 220–I, 1506/07 (niet gefolieerd, onder ontvangsten): *Item noch ontfangen van die brueders elcx 1 pond [dat jaar ter waarde van 5 cromstaart = 2,5 stuivers]*

- dat sy ons geven totter toirtsen als wy mit dat heylicx sacrament omgaen, facit 31 pd.* Uit de tekst blijkt eenduidig dat het om een besloten processie gaat. Meestal is de post aan toortsen, kaarsen en was in deze rekeningen niet gespecificeerd. In 1464/65 ging het nog om twee toortsen van elk zes pond. (In dat jaar werd ook *nader ouder ghewonten* schoonbrood uitgedeeld en stonden er bloemen op het altaar.) Kennelijk waren de kosten voor de toortsen begroetelijk (maar niet voor eten, zie hun uitgebreide aankopen voor de refectiemaaltijd, *passim*), want in 1544 besloot de broederschap voortaan maar één toortsen van één pond was aan te schaffen (SBA I, 220-2, f. 1^v). Deze broederschap betaalde een enkele keer de muziekmeester omdat hij op Sacramentsdag *voer dat h. Sacrament myt zyn kinder ginck* (o.c., 1567/68 onder uitgaven). Het is niet duidelijk of het hier om de processie generaal gaat of om de processie op de refectiedag, maar ik vermoed het laatste, omdat er nergens in haar rekeningen of statuten sprake is van betrokkenheid bij de processie generaal. Voor de plechtige mis op zondag na Sacramenti: SBA I, 220-1, 1552/53, onder uitgaven.
- 151 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 541, sluit deze mogelijkheid niet uit, maar de Utrechtse bronnen geven hiervoor geen enkele aanwijzing.
- 152 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 32.
- 153 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 542.
- 154 Voor een overzicht van de relieken die in de processie werden meegedragen: HUA, SA I 626, 1515/16, f. 58–61^v. De reeks die hier genoemd wordt, was overigens niet constant. In de processie van 1508/09 werden nog de schrijnen van St. Benignus en van St. Pancratius meegenomen. Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 541–543, beschrijft de groei van de relieken in de vijftiende eeuw en hun positie in de Maria Magdalenaprocesie. Kleurafbeeldingen van reliekschrijnen die de omsmelting van 1578 overleefd hebben zijn te zien in Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, II. Voor een overzicht van de Utrechtse relieken, zie Van Asch van Wijck, ‘Plegtige intrede’, 63–68 of Rikhof in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 740–741.
- 155 HUA, SA I, 626, 1515/16, f. 58–61^v.
- 156 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 33.
- 157 Voor een gedetailleerde beschrijving van dit stalletje, zie Brom, ‘Middeleeuwsche kerksieraden’, 267–269. Informatie geeft Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, 385–386. Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 542, 649, nt. 35, vermeldt dat het lichaam van de H. Eliphius, die ook wel Olifius genoemd wordt en in Utrecht Elisius (de middeleeuwse ‘f’ en ‘s’ lijken veel op elkaar), door aartsbisschop Bruno van Keulen (†965) aan de Keulse Dom is geschonken. Deze Bruno was een leerling van bisschop Balderik van Utrecht en mogelijk heeft hij het Utrechtse Domkapittel de relik van Elisius geschonken. Eliphius is onder keizer Julianus de Afvallige in het midden van de vierde eeuw in de Vogezen ter dood gebracht. Hij werd in Keulen vereerd en kwam ook wel op de Utrechtse kalender voor.
- 158 De kas bevatte waarschijnlijk een relik van de H. Bernold, ‘t *hoeft* was een *caput argenteum ymaginis beati Petri*, een hoofd met de beeltenis van de H. Petrus. Het is in 1388/89 gewijd, kreeg in 1533/34 een kroon en woog in 1578 15 mark (met dank aan Bram van den Hoven van Genderen voor deze gegevens).
- 159 Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 203–204.
- 160 Séjourné, *Ordinarius*, [13]; Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 204.
- 161 Over dit ritueel: Matthaëus, *Fundationes*, 22; De Groot, ‘Beelden’, 81; Rikhof in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 744–745.

- 162 Een gelovige kan zich bij speciale gelegenheden na een biecht een aflaat verwerven. Een aflaat zou vermindering geven van de tijd die een mens in het vagevuur moest doorbrengen. Zie verderop in dit boek.
- 163 HUA, SA I, 16, 20 juli 1466, f. 63.
- 164 In de periode 1510–1520 had de OLV-kerk in Antwerpen gemiddeld bijna 250 Hollandse gulden per jaar aan inkomsten uit devoties en de Oude Kerk in Delft 150 dito gulden; in de periode 1520–1530 had de OLV-kerk in Antwerpen gemiddeld 160 Hollandse gulden aan devotie-inkomsten en de Nieuwe Kerk in Delft bijna 100 gulden (Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 138, 144; Verhoeven, *Devotie*, hoofdstuk 9, m.n. 179).
- 165 Jubeljaren waren: 1466, 1473, 1480 > (verplaatst naar) 1481 ten gevolge van oorlogsdreiging, 1487, 1494, 1501, 1508 > 1509 (dreiging van oorlog, pest), 1515, 1522, 1529, 1536, 1543 > 1544 (oorlog), 1550, 1557, 1564, 1571, 1578. Zij vonden dus niet strikt elke zeven jaar plaats. Doorgaans werden de jubeljaren aangekondigd in het Buurspraakboek, maar dit gebeurde niet in 1536 en 1544. Arie de Groot vertelde mij dat ook in de jubeljaren waarvan onbekend is of er wel een reliekenvertoning was, het Domkapittel de burenen een vat bier heeft geschonken. Dit was in 1536 en 1544 het geval. Dit gegeven wil evenwel niet zeggen dat processie en vertoning in *optima forma* hebben plaatsgevonden.
- 166 Van Asch van Wijck, ed., ‘Oudste cameraarsrekening’, 90; Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, II, 32, alwaar hij een algemene beschouwing geeft over de twee processies generaal in zijn beschrijving van de gebeurtenissen in het jaar 1443.
- 167 HUA, SA I, 16 (BSB), 16 juli 1487, f. 122; SA I, 626, f. 8^v, zie ook f. 6^v, 16.
- 168 Er komt meer aandacht voor de symbolische betekenis van een processieroute: zo merkt Zemon Davis, ‘The sacred’, 56–57, op dat de processieroutes in Lyon de stadsdelen eerder lijken te verbinden dan dat zij systematisch de grenzen afgaan. Zie ook Chiffolleau, ‘Les processions’, 53–61; Roodenburg, ‘Splendeur’; De Mare en Vos (eds.), *Urban rituals*, m.n. Frijhoff, ‘Ritual action’; Löther, *Prozessionen*, 232, 250–254, inclusief de routekaarten in bijlage 2.
- 169 Tot 1515/16 is de functie van iedere begunstigde in de processie soms beschreven in de rekening van de tweede kameraar onder de post ‘statiewijnen’ (HUA, SA I, 626). Daarna, en soms ook daarvoor, volstaan algemene omschrijvingen als *wijn voor prelaten en priesters die de dienst deden en de heren die de relikwieën droegen en de kerkdienaren van de Dom*.
- 170 Dit gebruik is standaard vermeld in de rekening van de tweede kameraar (SA I, 626/634) onder ‘statiewijnen’ oftewel processiewijnen: Twee mannen *die die ecclesie baden* krijgen elk een halve take oftewel bijna 2 liter wijn per persoon.
- 171 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 32–33. Zie ook Muller (ed.), *Rechtsboek*, 122–123.
- 172 Van Tongerlo, ‘Bisdome’, noot 25, geeft bronverwijzingen voor de aanwezigheid van de bisschop bij processies in 1328, 1343, 1406, 1543/44 en 1546. Ook gaf hij *acte de présence* in 1547 (HUA, SA I, 634–21, f. 41).
- 173 HUA, SA I, 13 (RDB), 21 mei 1516, f. 116. Mocht een raadslid om wat voor reden ook afwezig zijn, dan moest hij vervangen worden door de ouderman van zijn gilde. Kennelijk plaatste de vervanging de ouderman voor kosten, want in de verordening staat expliciet vermeld dat wanneer een raadslid de toorts niet draagt of laat dragen, hij een boete betaalt van 20 st. *totter gemeenre oudermannen behoef die dat telken uitrechten sellen*.
- 174 HUA, SA I, 626, 1519/20 (f. 21); SA I, 634, 1528/29, losse rekening van de kaarsenleverancier Willem Bonert. Nota bene: de post met betrekking tot Sacramenti dateert nog uit de tijd dat Utrecht ‘zelfstandig’ was.
- 175 HUA, SA I, 16 (BSB), 21 juli 1525, f. 36^v; 18 juli 1526, f. 52^v.
- 176 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 27^v, 26 mei 1529.

- 177 HUA, 239-1 (Hof van Utrecht), 9-1, f. 22^v-23, gepubliceerd in Mattheus, *Fundationes*, 157-158. Zoals gebruikelijk wordt de stoet vanuit het oogpunt van het H. Sacrament beschreven. Dit betekent dat de stoet die vóór het H. Sacrament gaat, achterstevoren gelezen worden. Dit resultaat komt overeen met de anciënniteit en maatschappelijke rangorde.
- 178 HUA, SBA II, 47, 1551/52, f. 19 en latere jaren. Zes priesters kregen elk 3 stuivers per dag. Zij werden *voer beyde daegen* betaald: slaat dit 'beide' op de Maria Magdalenaprocesie? Voor de bijdrage aan de zang: o.c., 1568/69, f. 23^v. De Buurkerk werd soms ook op Sacramentsdag versierd met meien (bijvoorbeeld o.c., 1545/46, f. 22).
- 179 HUA, SA I, 587 (rek. 1^e en 2^e kam.), 1402/03, f. 22^v.
- 180 Chiffolleau, 'Les processions', 41; Hutton, *Stations of the sun*, 305. Zie boven nt. 6.
- 181 HUA, SBA II, 47, 1507/08, f. 19; 1525/26, f. 22^v; 1527/28, f. 25^v. Het kruisbeeld van de Buurkerk wordt alleen in de rekening genoemd van 1529/30, f. 26. De rogatieprocessies vormen een jaarlijkse post in de rekeningen van deze kerkmeesters: de dragers van drie parochievanen kregen een kleine vergoeding; bovendien moesten de vanen regelmatig worden hersteld of vernieuwd. Datzelfde geldt voor de Geertekerk: Van Rappard, 'Rekeningen', 269, 279, 281.
- 182 Séjourné, *Ordinarius*, [30]; HUA, OM, 395, f. 173 vb. Hier worden expliciet de priesters van de Klaas-, Geerte- en Jacobikerk genoemd, maar ik kan mij niet goed voorstellen dat de Buurkerk niet officieel in deze processie vertegenwoordigd was. Ook al werd de Buurkerk niet bezocht, zie verderop, toch werden ook haar vaandels omgedragen.
- 183 HUA, SBA II, 3, f. 88^v, en 12.
- 184 Séjourné, *Ordinarius*, [29-30]; Van Rossum, 'Kerkelijke plechtigheden', 234, 252; Vellekoop, 'Liturgie', 239; Vellekoop, *Liber*, 105; Van Welie, 'Omnes canonici'.
- 185 HUA, R88, 208. Bijlage 7 bevat de Latijnse tekst en een Nederlandse samenvatting van zijn verslag van de rogatieprocessies.
- 186 Van Rossum, 'Kerkelijke plechtigheden', 252.
- 187 Instructie voor de schout van de Jacobikerk, Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D, punt 18; zie in bijlage D eveneens de instructie voor de doodgraver onder punt 14 en de kostersinstructie voor de Klaaskerk, HUA, SBA II, 688**.
- 188 Séjourné, *Ordinarius*, [30].
- 189 Zowel Martin de Bruijn als Kaj van Vliet, die beiden gespecialiseerd zijn in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Utrecht, associëren *Platea civitatis* met het nog steeds niet bebouwde plein op de Zadelstraat. *Platea* kan zowel plein als bestrate weg betekenen. Nota bene: 'de Plaats' op de huidige Stadhuisbrug had rond 1200 nog niet de stedelijke functie die het na 1343 had toen de schepenbank haar intrek nam in Hasenberg, in 1537 volgde de Raad.
- 190 Op het hoogaltaar brandden vijf waskaarsen, op de grote kandelaar nog eens vijf, voor het H. Sacrament één, boven de koordeuren tien, en voor de beelden van Johannes de Doper, St. Anna en Maria Magdalena elk één (HUA, SBA II, 3, f. 73^v).
- 191 De route viel niet samen met de grenzen van de Stadsvrijheid. Zie over het oude domein Traiectum, tevens de oude omloop van de stad: Van Vliet, 'De stad van de bisschop', 51, en 'De stad van de burgers', 77. Vergelijk Duffy, *Stripping*, 136; Moll, *Kerkgeschiedenis*, II-3, 254.
- 192 Van Vliet, *In kringen*, 335. Met dank aan Kaj van Vliet die mij op deze overeenkomst attendeerde.
- 193 Van Asch van Wijck, ed., 'Oudste cameraarsrekening', 88.
- 194 In de marge van HUA, Oudmunster, 395, f. 173^v staat vermeld dat indien de derde kruisdag samenvalt met het feest van St. Pancras, diens schrijn dan in de processie vóór de leken gedragen wordt.
- 195 Duffy, *Stripping*, 136-139.

- 196 HUA, SA I, 16 (BSB), 6 sept. 1502, f. 36.
- 197 Van Vliet, 'De stad van de burgers', 89–90.
- 198 Van der Gouw, *Everwach*, 21, inclusief nt. 41 en 42.
- 199 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 19^v–20, 10 juni 1501. Visscher, 'Wonderdadige kruisteekenen'. Rond deze eeuwwisseling zag men in heel West-Europa kruisen uit de lucht vallen, zie de literatuur bij Visscher, o.c. en Christian, *Local religion*, 90–91, 155, 184, 186–187.
- 200 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 101^v, 2 juli 1501.
- 201 HUA, SA I, 16 (BSB), 7 sept. 1503, f. 45^{r-v}.
- 202 HUA, SA I, 16 (BSB), 9 aug. 1503, f. 44^v; 7 sept. 1503, f. 45^v.
- 203 Uit de veertiende en vijftiende eeuw is deze vorm van massale boetedoening mij niet bekend, maar ik heb daar geen systematisch onderzoek naar gedaan.
- 204 In deze lijst zijn niet opgenomen de gebruikelijke processies op St. Pontiaan, St. Agnes, Maria-Lichtmis, Palmpasen, rogatieprocessies, Sacramentsprocessie, Maria Magdalena, St. Laurens, St. Maarten en 21 oktober, evenmin als de *Blijde Inkomsten* die in Utrecht plaatsvonden in 1496 (bisschop Frederik van Baden), 1517 (bisschop Philips van Bourgondië), 1524 (elect Hendrik van Beieren), 1539 (koningin Maria van Hongarije), 1540 (keizer Karel v) en 1549 (kroonprins Philips II).
- 205 HUA, SA I, 16 (BSB), 12 jan. 1497, f. 138.
- 206 Vergelijk Jongkees, *Staat en Kerk*, passim; Lecuppre-Desjardin, 'Procession et propagande'.
- 207 HUA, SA I, 16 (BSB), 25 aug. 1529, f. 101.
- 208 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 188^{r-v}, 20 febr. 1552.
- 209 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 197, 23 juli 1552.
- 210 Jongkees, *Staat en Kerk*, 264.
- 211 Löther, *Prozessionen*, 126–130.
- 212 Visser, 'Berichten', 214.
- 213 ... *ende den genen, die dat hilichdom dragen sullen die geestelic sijn* (Muller Fz. (ed.), *Rechtsbronnen*, I, 285, CLIX, onder punt 16). Dit cluster is niet gedateerd, maar staat tussen een reeks verordeningen die op respectievelijk 4 juli 1430 en 2 februari 1432 gedateerd zijn.
- 214 Löther, *Prozessionen*, 115–126. Uitspraak op basis van rekeningen.
- 215 Overvoorde en Joosting, *Gilden*, I, LXX, bevestigen dat elke aanwijzing voor een rol van de gilden in de stedelijke processies ontbreekt. De mening van Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 656–657 (nt. 83), dat wij in de Utrechtse processies rekening moeten houden met een actievore rol voor leken dan alleen het meelopen of toekijken berust op vooronderstellingen die niet door bronnen bevestigd worden. De statuten van de broederschappen en gilden zwijgen erover; op hun rekeningen ontbreekt een dergelijke kostenpost.
- 216 Aan de Amsterdamse Sacramentsprocessie namen alle geledingen van de stedelijke gemeenschap deel. De gilden gingen voorop, de jongste gilden werden gevolgd door de oudere. Ieder gilde liep achter het eigen vaandel en dito heiligenbeeld op baar. De oudermannen droegen een toorts. Dan volgden drie jonge meisjes die Maria, Maria Magdalena en Barbara voorstelden. Dan St. Joris die regelmatig met zijn lans uithaalde naar de draak die voor hem uit getrokken werd. Vanaf 1492 maakten engeltjes en duiveltjes de weg voor hen vrij. Achter hen liepen de drie schutterijen, voorafgegaan door hun koning die in zijn hand de papegaai droeg, gevolgd door zes vaandeldragers. Vervolgens kwamen de scholieren in witte alben. Dan, voorafgegaan door witdamasten vaandels, de priesters in ornaat. Zij droegen de zilveren heiligenbeelden van hun parochiekerk en zongen *O sacrum convivium*. Daarna volgden de zeltjes of boetelingen, blootsvoets, in linnen gekleed. Onder een baldakijn dat gedragen werd door de vier burgemeesters droegen de pastoors van de twee parochies het

- H. Sacrament door het eigen parochiegebied. Rond het H. Sacrament waren de stadstrompers en de gerechtsdienaren. Omstanders die niet snel genoeg knielden, kregen een tikje. Daarna volgde de stedelijke raad, gevolgd door de stadsbevolking (Roodenburg, ‘Splendeur et Magnificence’).
- 217 Bijvoorbeeld in Norwich (Tanner, *Church*, 71–72).
- 218 De laatste vermelding dateert uit 1576 (HUA, SA I, 634, 1575/76, f. 40).
- 219 Muller Fz., *De Middeleeuwsche rechtsbronnen*, I, ‘t Roede boeck (1388–1390), art. LX.
- 220 Nadat de schutterij in 1572 opnieuw was opgericht, kregen zij toch geen wijn op St. Maartensavond. Pas in 1581 kregen de hoplieden bij die gelegenheid weer wijn ten geschenke (HUA, SA II, 1259–6, (rek. 2^e kam.), 1581/1582, f. 46^v).
- 221 Vrouwen konden van de meeste burgerlijke broedersschappen lid worden.
- 222 HUA, SA I, 16 (BSB), 19 juli 1385, f. 13.
- 223 HUA, SA I, 16 (BSB), 24 april 1388, f. 97^v.
- 224 HUA, SA I, 16 (BSB), 21 juli 1495, f. 125; idem in 1505 en 1506.
- 225 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 233^v, 24 jan. 1522.
- 226 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 136, 29 jan. 1550. Voor de bemoeienis met de draperie, zie de index op het Raads Dagelijks Boek op de eerste studiezaal van HUA.
- 227 HUA, SA I, 634 (rek. 2^e kam.), f. 65–67^v. Maar niet met Lichtmis en Palmpasen.
- 228 HUA, Dom, 1–20, 26 juli 1575, ongefolieerd. Mededeling van Arie de Groot.
- 229 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 123^{r-v}, 21 juli 1577.
- 230 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 33^v, 9 juli 1576; f. 36^v, 24 juli 1576; f. 119, 8 juli 1577; f. 120^v, 15 juli 1577; f. 122, f. 122, 17 juli 1577; f. 123, 19 juli 1577; SA I, 16 (BSB), f. 213, 21 juli 1578; SA I, 634 (rek. 2^e kam.), 1577/78, f. 67^v–68: Maria Magdalena: geen ommegang gehouden, dus: *nyet*.
- 231 Vergelijk Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 166.
- 232 De kleinere kapittels hechtten aan hun privileges. De eigenzinnigheid uitte zich in kleinere en grotere details. Hierboven zagen wij al dat de kanunniken van Oudmunster zich in sommige processies onderscheidden door hun veel eenvoudiger kleding.
- 233 Visser, ‘Berichten’.
- 234 Alleen op St. Odulfusdag mocht zijn schrijn worden meegedragen in de Sacramentsprocessie. De uitzonderlijkheid van dit gegeven is mede een argument tegen het vermoeden van Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 541, dat de kapittels hun relieken in de Sacramentsprocessie meedroegen.
- 235 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 156^v, 31 mei 1488.
- 236 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 121, 22 mei 1523. Hierover Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 82, incl. nt. 40.
- 237 HUA, SA I, 13 (RDB), 11 juni 1533, f. 136^v; HUA, RA, inv. 239, 9–2, f. 23–24, 11 juni 1533. Hierover: Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal*, 26–27.
- 238 Van Rossum, ‘Kerkelijke plechtigheden’, 241–259.
- 239 Van Asch van Wijck, ed., ‘Oudste cameraarsrekening’, 142.
- 240 Visser, ‘Berichten’ 212: *non tamen sine indignatione et murmure populari*; o.c., 214: *Multitudine populi utriusque sexus copiosa subsequente*.
- 241 Een voorbeeld, in dit geval van de Sacramentsprocessie: HUA, SA I, 16 (BSB), 24 mei 1524, f. 26.
- 242 Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 215. Jaarlijks terugkerende post in de cameraarsrekening die in de conclusie van dit hoofdstuk uitgebreider ter sprake komt.
- 243 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 31, 9 aug. 1543; f. 197, 23 juli 1552.

- 244 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 111^v, 1 febr. 1495. Deze verordening is volgens een later bijgeschreven mededeling op 27 januari 1500 afgeschaft.
- 245 HUA, inv. HvU, 99-1, 25 april 1534, f. 194^v–196. Zijn levensverhaal komt in het volgende boek uitvoerig aan de orde en is grotendeels al gepubliceerd in het *JOU* (1993, 67–116).
- 246 Zijn levensverhaal wordt in het volgende boek beschreven.
- 247 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 125, 26 april 1511; f. 130^v, 9 okt. 1511; f. 142, 10 dec. 1512.
- 248 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 30^v, 9 aug. 1543.
- 249 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 11, 6 aug. 1560; f. 126^v, 9 aug. 1568.
- 250 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 197, 23 juli 1552. Deze verordening staat aan het einde van een reeks bepalingen met betrekking tot de Maria Magdalenaprocessie die de volgende dag zal plaatsvinden.
- 251 HUA, SA I, 634 en – vanaf 1 okt. 1577 – SA II, 1259 (rek. 2^e kam.): in 1576/77 bedroeg het totale bedrag 690 gulden; in 1577/78 748 gulden (de Maria Magdalenaprocessie was dat jaar niet doorgestaan en er was ook geen wijn geschonken); 1578/79 officieel 727 gulden, maar de post voor wijn die in dat jaar met Maria Magdalena was geschonken (nota bene: de processie was niet doorgestaan), was volgens de rekening van 1579/80 ‘vergeten’, anders zou het totaalbedrag over 1578/79 824 gulden bedragen hebben; in 1579/80 werd er 698 gulden aan wijn uitgegeven (met Palmdag en Sacramenti is geen wijn geschonken); in 1580/81 959 gulden (nog zonder de rekening voor de wijn op Elfduizend Maagdenag: de herinnering aan de machtsoverdracht in 1528 werd nog steeds gevierd!); in 1581/82 1094 gulden.
- 252 HUA, SA I, 626 (rek. 2^e kam.), 1527, f. 4^v, 13. Zie ook SA I, 626, 1491/92, f. 5, f. 6^{r-v}, 14.
- 253 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 84, 21 april 1507.
- 254 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 160, 21 juli 1514.
- 255 HUA, SA I, 13 (RDB), 5 aug. 1552, f. 68.
- 256 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 198, 6 aug. 1552; Van de Water, *GUP*, dl. III, 476, 9 aug. 1586. Een eigentijdse definitie van *jongspelen* ken ik niet, maar uit de context meen ik te mogen afleiden dat het om gelegenheden gaat waarbij jonge mannen en vrouwen elkaar vrijelijk konden ontmoeten.
- 257 HUA, SA I, 16 (BSB), 6 aug. 1552, f. 198.
- 258 HUA, SA I, 16 (BSB), 10 aug. 1487, f. 123.
- 259 Los vel in HUA, SA I, 236, 10 aug. 1487.
- 260 Om maar een enkele naam te noemen: Jacob de Beer was in 1472, 1474, 1477 ouderman van de zadelaars, lid van de stedelijke raad in 1484, en in 1484 en 1485 kerkmeester van de Buurkerk. Ook bijna alle andere betrokkenen hebben politieke functies bekleed.
- 261 HUA, SA I, 16 (BSB), 9 aug. 1543, f. 31.
- 262 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 186^v–187^v, 6 febr.; f. 188^v, 20 febr. 1552; f. 191, 27 april; f. 191^v, 28 april; f. 192^v, 30 mei; f. 197, 23 juli; f. 198, 6 aug.; f. 199–201, 6 sept.; f. 203–205, 10 sept.
- 263 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 191^v, 28 mei; f. 192, 30 mei.
- 264 *Statement* op basis van ongepubliceerd onderzoek van mijn hand. Deze thematiek komt in het volgende boek nader aan de orde.
- 265 Zie Bogaers, ‘Religieuze stromingen’. De Utrechtse belangstelling voor de doperse beweging is onderdeel van het volgende boek.
- 266 Dit is een omissie in: Graadt van Roggen, ‘Momentopnamen’ en Brugman e.a., *Markten in Utrecht*. Voor beide publicaties is geen bronnenonderzoek verricht naar de Utrechtse markten tussen de veertiende en de achttiende eeuw. Het is met name jammer dat het Buurspraakboek niet bestudeerd is. Hierin staan elk jaar alle jaarmarkten vermeld waarvoor een vrijgeleide werd gegeven. De oudste jaarmarkten waren al gekoppeld aan grote religieuze

- feestdagen: in 1127 begonnen de vier jaarmarkten op 8 september (Maria-Geboorte), 11 nov. (St. Maarten), Pasen en 24 juni (St. Jan) (Van der Monde, *Tijdschrift*, 2 (1836), 234–235; Graadt van Roggen, ‘Momentopnamen’, 51). Van deze markten hebben alleen markten rond Pasen en St. Maarten zich weten te handhaven.
- 267 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 88^v, 9 aug. 1508. In dat jaar heerste tevens de pest.
- 268 HUA, SA I, 16 (BSB), 31 dec. 1464, f. 32^v.
- 269 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 53, 31 mei 1441.
- 270 Dit gedeelte is ontleend aan De Groot, ‘Beelden’, 83.
- 271 Over de schutterij: Wagenaar, ‘Het papegaai-schieten’.
- 272 Graadt van Roggen, ‘Momentopnamen’, 83. Deze markt was nadrukkelijk geen vrijmarkt (Van de Water, *GUP*, III, 1614, 843).
- 273 Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 226.
- 274 Buchelius, *Diarium*, 1562, 1594, resp. 9, 368.
- 275 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 33.
- 276 Dodt van Flensburg, *Archief*, VI (1846), 131.
- 277 HUA, SA I, 526, 1526, en 634, 1560, waar sprake is van een *suverlicke batement* op Maria Magdalena voor deser stads huysingen opte Plaets; Buchelius, *Diarium*, 479 (1598).
- 278 HUA, SA I, 626, 1525/1526, f. 23^v, 30; 1526/27, 7^v. In 1537 en 1561 speelden de scholieren van St. Hiëronymus eveneens op Maria Magdalena een *tragoedie met een comoedie* (Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 218, 233). Dit batement vond in de tweede helft van de zestiende eeuw ook op Vastenavond plaats (Dodt van Flensburg, *Archief*, III, 1563, 1565). In 1548, 1575 en 1576 is de datum niet gespecificeerd.
- 279 Een voorbeeld hiervan: omdat oorlogshandelingen dreigden, bleven op St. Maartenavond 1523 de viven (toezichhouders op openbare orde) op de Plaets, totdat de oversten uit de Dom teruggekeerd waren, waarna de klerken van St. Hiëronymus hun cantilenen zongen (HUA, SA I, 626, 1523/24, f. 17^v, 18^v). Ondanks de spanningen werden de liederen toch ten gehore gebracht.
- 280 HUA, SA I, 16 (BSB), 1579, f. 227^v, 229, 235, 238.
- 281 HUA, SA I, 16 (BSB), 23 mei 1579, f. 230^v–231.
- 282 HUA, SA I, 16 (BSB), 8 aug. 1522, f. 6^v.
- 283 Deze conclusie gaat verder dan die van Berents, ‘Protectie en gilden’.
- 284 De vijf kapitels worden ook wel *collegiën* genoemd.
- 285 Van Welie, ‘Omnes canonici’, 189.
- 286 Kritische kanttekeningen bij het artikel van Van Welie zijn al eerder geplaatst door Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 656–657, nt. 83, en Van Vliet, *In kringen*, 290, nt. 1187.
- 287 Van Tongerlo, ‘Utrecht pelgrimsstad?’, ook voor literatuurverwijzingen.
- 288 Mondelinge mededeling.
- 289 Het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van Utrecht beschikt slechts over een paar complete insignes.
- 290 Voor Amersfoort, zie Thiers, *Bedevaart en Kerkeraad*; idem, ‘Onze-Lieve-Vrouw’. Voor Rhenen zie Van Iterson, *De stad Rhenen*, 5–13, 128–130; Deys, ‘De pelgrimsinsignes’.
- 291 Roodenburg, ‘Splendeur’; Van Uytven, ‘Showing off’, 20; Blockmans en Donkers, ‘Self-Representation’.
- 292 James, ‘Ritual’.
- 293 Zo zal een alomvattende studie naar de ontwikkeling van processies in oude bisschopssteden interessant zijn.
- 294 HUA, SA I, 13 (RDB), 16 mei 1488, f. 156.

- 295 Van de Water, *GUP*, III, met betrekking tot de meiviering (t/m 1685) 414–415; met betrekking tot de pinksterbloem (t/m 1687), 459 (art. xxv), zie ook 471. Zie over deze gebruiken: Van de Graft, ‘Van den meiboom’ en *Nederlandsche Volksgebruiken*, 62–78.
- 296 Phythian-Adams, ‘Ceremony’, 70–80.
- 297 Mauss, ‘Essai sur le don’, m.n. de slotparagraaf.
- 298 HUA, SBA II, 47, 1560/61, f. 19. De rekeningen van 1553 t/m 1559 ontbreken.
- 299 Rubin, *Corpus Christi*, 264–271; idem, ‘Symbolwert’.
- 300 Turner, *The ritual process*, spec. 97.
- 301 Wilhelm, *I Tjing*, nr. 59.

DEEL III

Ansem Salm (ca. 1447–1527), een pragmatisch gelovige

- 1 Dit hoofdstuk bevat veel elementen van een eerder gepubliceerd artikel, ‘De manifestatie van nieuwe rijken in laatmiddeleeuws Utrecht: de korenkopers Ansem Salm en Jan Dircksz. Block(?)’, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 118, 1–2 (jan.-febr. 2001), kolom 65–91. Deze beide uitgaven van *De Leeuw* vormden samen een *Liber Amicorum* voor W.A. Wijburg jr. Met dank aan Casper van Burik die mij hielp bij de redactie van de bewerkelijke genealogische gegevens.
- 2 Het familiewapen heeft in rood drie zilveren zalmen 2 en 1, waarvan de kop naar het hart van het wapenschild gericht is (Buchelius, *Monumenta*, 184).
- 3 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 62.
- 4 Van Riemsdijk, *Bijdragen*, 22, 31–33. Jan Dircksz. glas stond rechts, Ansem Salms glas links van de koorsluiting van het zuidkoor. Jan Dircksz. en zijn zonen zijn alleen onder patroniem bekend, maar zijn zoon Gerrit Jan zegelde met het wapen van de familie Block: in blauw drie zilveren vleugels 2 en 1 (HUA, SBA II, 388, 1 febr. 1476). Vandaar dus steevast het vraagteken achter deze familie ‘Block’. Ook de grafzerken van de priester Dirck Jan Dircksz., een broer van Gerrit Jansz., en van Alit Salm, dochter van Ansem Salm en Wendelmoed Jan Dircksz., in de Andreaskapel in de Jacobikerk droegen dit wapen (Buchelius, *Monumenta*, 180, 182; Van Engelen, *Grafs en wapen*, 256).
- 5 *Gheraert Leeu*, 25. Het boek bevindt zich nu in de Librije te Gouda onder nummer N 119. Klein, ‘Marginale problemen’, 110–114, toonde aan dat dit penwerk van Utrechtse origine is. Met dank aan mw. dr. Gisela Gerritsen-Geywitz die mij op deze publicatie attendeerde. Penwerk is de penversiering van – in dit geval – de beginletter van een nieuw bijbelhoofdstuk dat in de marge doorloopt.
- 6 Voor de stamboom van de familie Salm en van Ansems vrouw die zegelt als Block: zie Bogaers, ‘Manifestatie’.
- 7 Alle gegevens met betrekking tot de woonhuizen van de familie Salm in het dagelijks gerecht van het kapittel van St. Marie dank ik aan Martin de Bruijn.
- 8 HUA, SBA II, 1623 (Rek. St. Bartholomeusgasthuis), onder ‘ontvangsten’, o.a. in 1516. Het bleek niet mogelijk de ligging van het huis te bepalen.
- 9 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 511.
- 10 De grote uitzondering is Michiel van der Borch, die in 1332 de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant illumineerde (Ekkart, *Rijmbijbel*, 29–34). Ook deze informatie dank ik aan mw. dr. Gisela Gerritsen-Geywitz. Is er een verwantschapsrelatie tussen deze Michiel van der Borch en de Michiel Salms die ook boekverluchter zijn?

- 11 HUA, St. Marie, 360–1, f. 3–1, 7^e perceel.
- 12 HUA, SA I, 234, nr. 84; De Meyer, *Min*, 120–121.
- 13 Zie de dodenlijsten in: HUA, SA I, 589, 1484/85. Het is onduidelijk aan welke ziekte mensen overleden. Rommes, ‘Op het spoor’, maakt geen melding van een pestepidemie in 1484. Velen zullen door de burgeroorlog van 1481–1483 verzwakt zijn.
- 14 Vergelijk Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 7, 57, 62–63, bijlage 22, 23, 24 en 35.
- 15 HUA, SA I, 610 (reg. lijfrenten), 1468, 14, kolom 1 en 2.
- 16 In 1484 is hij de op één na grootste schuldeiser van de stad (HUA, SA I, 89, 1484/85, f. 48^v–52).
- 17 Vergelijk Blockmans, ‘Mutaties’.
- 18 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 57–61, 262–263.
- 19 Van Riemsdijk, *Bijdragen*, 22, 31–33.
- 20 Voor de in 1487 vernieuwde statuten van de H. Kruisbroederschap, zie Matthaëus, *De nobilitate*, 576–581.
- 21 HUA, SBA I, 286, 1511/12, f. 24^v–25; 1518/19, f. 32^{r-v}.
- 22 Hij moest in 1511/12 33 wit betalen, wat betekent dat hij toen maximaal 66 en minimaal 33 diensten gemist heeft. In 1518/19 betaalde hij 27 wit, wat een verzuim van 54 tot 27 diensten geeft op minimaal 106 missen.
- 23 Van Engelen, *Grafs en wapen*, II, 250; Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 20.
- 24 De taal werd niet gespecificeerd, dat hoefde ook niet, in die tijd was het vanzelfsprekend dat er voor leken in de landstaal gepredikt werd.
- 25 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage 35.
- 26 Goudse Librije, N 119.
- 27 De Bruin, *De Statenbijbel*, 31–34, 36–37.
- 28 *Epistelen*, 1477, f. 2, 5^v, 7^v, 9^v, 10^v, 11.
- 29 Een exemplaar uit 1484, uitgegeven door Jacob van der Meer in Delft, berust bij Museum Catharijneconvent, Utrecht, onder nummer ABM i 4.
- 30 Hellinga-Querido, ‘Gheraert Leeu’, 292, nt. 4.
- 31 Vergelijk Duffy, *Stripping*, 303, 367–368.
- 32 Voor haar levensverhaal, zie Bogaers, ‘Alit Salm’; voor bronvermelding, idem, ‘Manifestatie’.
- 33 HUA, SBA II, 588, 19 juli 1537; excerpt in Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 309.
- 34 Het lidmaatschap bleek niet vast te stellen omdat de rekeningen van de broederschap (SBA I, 286) tot 1489 verloren zijn gegaan.
- 35 HUA, SA I, 13 (RDB), 1463, f. 85^{r-v}.
- 36 HUA, SA I, 13 (RDB), 1464, f. 104^v; 1468, f. 184; 1473, f. 112; 1474, f. 132.
- 37 HUA, SA I, 13 (RDB), 1473, f. 123^v, 129, 130.
- 38 *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht*, I, 621.
- 39 HUA, SA I, 13 (RDB), 1471, f. 58, 58^v. Het vonnis is niet bekend.
- 40 HUA, SA I, 13 (RDB), 1473, f. 129. Dit bedrag staat in ponden van 4 stuivers, genoteerd, het gaat om twee keer 100 pond.
- 41 In 1475 was Ansem Salm vive.
- 42 HUA, SA I, 655 (register van schout en schepenen, 1474–1477), maandag na St. Vitus (19 juni) 1475, niet gefolieerd.
- 43 HUA, SA I, 13 (RDB), 1470, f. 31^v, 45, 45^v.
- 44 HUA, SA I, 610 (reg. lijfrenten), 1468, 14–2; SA I, 589 (rek. 1^e kam.), 1494/95, f. 37.
- 45 Zie de inleiding tot de fragment-genealogie Block(?) van Bogaers, ‘Manifestatie’.
- 46 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 624–626, geeft voorbeelden met literatuurverwijzingen.

gen hoe machthebbers in binnen- en buitenland grote schenkingen aan de kerk gebruikt hebben om hun naam en positie te vestigen.

47 HUA, SA I, 610, 1491, 221.

48 Over deze kwestie: Bogaers, 'Manifestatie', 71–72, 81.

God wout's. De financiering van de Buurkerk (1435–1569)

- 1 Dit hoofdstuk verscheen in iets gewijzigde vorm in *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2003, 67–122. Het onderzoek is mede gefinancierd door 'de witte vlek'-subsidie van de Vereniging Oud-Utrecht.
- 2 Broers, *Utrecht*, 214. Voor de herkomst verwijst hij naar een niet nader aangeduid handschrift met kopieën van brieven en curiosa uit de dertiende tot zeventiende eeuw.
- 3 Van Rappard en Muller, *Verslagen*, 57, 62. De pastoors konden het precieze aantal moeilijk inschatten, omdat veel parochianen met Pasen elders biechtten en te communie gingen.
- 4 Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en tahrjk', 67, 71.
- 5 Zie het hoofdstuk over het buurtleven.
- 6 Deze termen worden hieronder toegelicht. Voor bouwtermen is gebruik gemaakt van Haslinghuis-Janse, voor liturgische termen van Nolet-Boeren.
- 7 Bijv. HUA, SA I, 16 (BSB), 29 april 1443, f. 109^v.
- 8 Al lieten *pelgrims* in de vijftiende eeuw wel geschenken achter, zij komen in het vervolg aan de orde. Margry en Caspers, *Bedevoartplaatsen*, 737–763, noemen zes cultusplaatsen in Utrecht. De toeloop was echter bescheiden (Van Tongerloo, 'Utrecht pelgrimsstad', *passim*) en steekt schril af tegen de getallen die van de Zuidelijke Nederlanden bekend zijn, waar pelgrimstekens nog in de zestiende eeuw grif over de toonbank gingen (Roobaert, 'Zestiende-eeuwse bedevaarttekens', *passim*, met dank aan dhr. H.J.E. van Beuningen die mij op dit artikel attendeerde).
- 9 Bijv. Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 130; idem, 1986, 158. NB De twee publicaties van Haakma Wagenaar hebben beide 'De bouwgeschiedenis van de Buurkerk' als titel. Vandaar dat ik bij hem standaard het jaartal noem.
- 10 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 508–514; idem, *Kerkgeschiedenis*, 266–267; teneur Huizinga, *Herfstij*, en Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk'.
- 11 Vroom, *Financiering*, 119–223, 276–321; idem, *OLV-kerk*, 45–60, 59.
- 12 Zie vooral HUA, SBA I en II.
- 13 De rekening van 1439 ontbreekt, evenals zes rekeningen tussen 1451 en 1463, negen tussen 1501 en 1519, en elf tussen 1553 en 1568. Gelukkig zijn er van deze laatste periode zes kladrekeningen bewaard gebleven. De jaarrekeningen zijn te vinden in HUA, SBA II, 47, de kladrekeningen in HUA, SBA II, 43 en 44. Voortaan noem ik bij een vermelding uit de jaarrekeningen slechts jaartal en folionummer.
- 14 HUA, SBA II, 43. De jaarrekeningen van de Buurkerk lopen van Maria-Lichtmis (2 febr.) tot Maria-Lichtmis. Daarom is het gebruikelijk om een boekjaar aan te duiden als 1420/21, maar omdat de rekening vooral betrekking heeft op het eerstgenoemde jaar, beperk ik mij kortheidshalve tot dat jaar.
- 15 Een deel van de vijftiende-eeuwse gegevens heeft Van Rappard opgenomen in zijn 'Rekeningen'. Veel opmerkelijke gegevens zijn hier op jaartal te vinden. Ik beperk mij tot de bronvermelding in de originele rekeningen.
- 16 In de aflaatkas of -kist worden de aflaatgelden bewaard. Door middel van een aflaat verkrijgt een christen – na oprecht berouw, biecht en vergeving – uit de kerkschat vermindering

- van zondestraf. Door het schuldeloos offer van Christus is deze schat onuitputtelijk. In de Buurkerk kwamen twee soorten aflaten voor: een interne kas die de bouw van de kerk ten goede kwam. En externe aflaatkassen die uitgingen van befaamde abdijen, kloosters en gasthuizen: zij hadden relieken van heiligen die bij een specifieke ziekte werden aangeropen. Deze instellingen lieten aflaatkramers met reliekkassen rondreizen. Tussen 1438 en 1539 kwamen er elk jaar acht van deze externe aflaten in de Buurkerk. De aflaatkramers moesten de kerk hiervoor een kleine vergoeding betalen (Nolet-Boeren, 279–293, Eekhof, *Questienders*, en Vroom, *Financiering*, 119–223).
- 17 Van Booma, ‘Wegen’, m.n. 46–47. Aldaar is ‘kromstaart’ als ‘kroon’ gelezen.
- 18 Deze mensen hadden de kerk een lening verstrekt, waarover de kerk rente moest betalen, zolang zij in leven waren.
- 19 De organist, blazer, schoolmeester, schout, schuurster, doodgraver, wasvrouw, kosters en later de koorzangers kregen van de kerkmeesters alleen een kleine vergoeding voor specifieke diensten. Zij hadden hier geen van allen een jaarinkomen aan. De organist verdiende pas 24 karolusgulden per jaar toen het orgel in 1545 gerenoveerd was. Tot dan bedroeg zijn jaarwedde 6 karolusgulden, die de kerkmeesters en pastoors samen opbrachten. Particulieren betaalden de schout, kosters en doodgraver een kleine vergoeding, telkens wanneer zij een beroep op hun diensten deden (Jaarlijks terugkerende uitgaven in de kerkrekening; HUA, SA I, 586, 97–99; SBA II, 3, f. 77–93^v). De kosters van de Klaas- en de Jacobikerk droegen overigens bij aan de verplichte leningen van 1492/93 en 1495/96 (HUA, SA I, 589, 1492/93, f. 17, 17^v; 1495/96, f. 18^v, 23^v) wat betekent dat zij vermogend waren. De onderkoster van de Buurkerk verdiende in 1513 genoeg om deze functie voor 22 rijns gulden per jaar te pachten (BA II, 7).
- 20 Zie bijlage 5 voor de kosten van de grotere objecten.
- 21 Op een aflaatbank zal een berouwvol zondaar hebben kunnen biechten en bidden.
- 22 Kerkwijn omvat mis- en ablutiewijn. De miswijn werd bij elke consecratie gewijd en alleen door de priester(s) gedronken. De ongewijde ablutiewijn, in laatmiddeleeuws Utrecht monigwijn of spoelwijn genoemd, konden gelovigen op kerkelijke hoogtijdagen tijdens de communie kopen aan de aflaat tafel (SBA II, 3, f. 95). In 1548 kwam op zowel het OLV- als het H. Kruiskoor een bank te staan *daer men op muenicht* (1548, f. 23^v).
- 23 Van de hand van resp. Thiers, Verhoeven en Deys.
- 24 Vroom, *Financiering*, 337–352, en bijlagen 7–9; idem, *Bavo*, 59–69; idem, *De OLV-kerk*.
- 25 Muller, ‘Kerspelkerk’, 203.
- 26 1435, aanhef rekening.
- 27 HUA, SA I, 586, 24; 92–94; 95–96; SBA II, 3, f. 95^{r-v}.
- 28 1467, f. 19.
- 29 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 168–169.
- 30 Ook Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 238, nt. 2, brengt de uitbreiding van de Buurkerk in verband met het grote aantal broedersschappen.
- 31 Dit getal is gebaseerd op de oudste informatie in het *Processionale van de Buurkerk*, nu in het Museum Catharijneconvent, BMH h 39, f. 30^v–45^v, 135^v–141^v (huidige foliëring), waar voor het ritueel van de altaarwassing op Witte Donderdag de altaren genoemd worden. Daar is slechts sprake van 23 altaren, terwijl wij weten dat er toen 29 waren. Mogelijk was dit *Processionale* een letterlijk afschrift van een oudere versie zonder dat er met nieuwe ontwikkelingen rekening werd gehouden (suggestie van Bram van den Hoven van Genderen).
- 32 Ariès, *L’homme*, 52–57. Hierover meer in de paragraaf ‘Leges en prestige’.
- 33 Voorbeelden van jaar- en maandgetijden uit 1360 en 1372 staan vermeld in HUA, SA I, 586, 100–101, 107.

- 34 Vergelijk Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 123; meer hierover in de hoofdstukken over de memoriecultuur.
- 35 HUA, SA I, 586, 31. Vergelijk Bossuyt, ‘Dood en begraven’, 109.
- 36 HUA, SA I, 586, 35–37.
- 37 HUA, SA I, 586, 43–44.
- 38 HUA, SA I, 13 (RDB), 20 jan. 1404, f. 42^v.
- 39 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 126–128, 130–131, 137.
- 40 1420, onder ‘Van allerhande loon’, f. 22^v–23.
- 41 1420, f. 14.
- 42 De middeleeuwse munten en hun waarden zijn al decennia onderwerp van studie (o.a. Van Gelder, *Nederlandse munten*; Korthals Altes, *Geschiedenis*; De Meyer, ‘Middeleeuwse munten’; Tenhaeff, *Bronnen*, en hun literatuurlijsten). De meeste literatuur is gericht op Holland, Vlaanderen en Brabant. Er is dringend behoefte aan een boek dat op basis van Utrechtse munten en rekeningen inzicht biedt in de monetaire verhoudingen hier ter stede.
- 43 Van Zanden, *Prices*. Met dank aan Janjaap Luijt voor deze informatie.
- 44 Conform Vroom, *OLV-kerk*, 96.
- 45 In de rekening van 1435/36, f. 38, wordt vermeld dat de bouw in 1434 begonnen is. Uit de rekening van 1456, f. 14–15, blijkt dat de Buurkerk in 1455 acht nieuwe lijfrenten had afgesloten tegen een gezamenlijke rente van 122 Arnhemse gulden. Dit wil zeggen dat – als wij de rentevoet omrekenen naar het geleende bedrag – er toen ca. 1470 Arnhemse gulden is geleend, wat gelijk staat aan 4400 Utrechtse gulden. Dit bedrag duidt op grote bouwactiviteit in een jaar van burgeroorlog.
- 46 In 1480 telde Utrecht ca. 15.750 tot 18.000 inwoners, waarvan er naar schatting 7000 tot 8000 in de Buurkerkparochie woonden. Hiervan was de helft volwassen.
- 47 1444, f. 13.
- 48 1441, f. 45^v.
- 49 1441, f. 44^v; 1442, f. 44.
- 50 1444, f. 46, 1445, f. 42, 1446, f. 40.
- 51 De conclusie dat alleen de top van de samenleving de kerk meestal slechts een klein bedrag naliet, wordt bevestigd door het onderzoek van Van den Bichelaer, *Het Notariaat*, 384–385; Sprenger, ‘Pastoraat’, 245–246, en met name 251–252. Sprenger merkt expliciet op dat het belangrijkste motief voor een testament de zorg voor het onderhoud was van het gezin. De kerk, de geestelijke of een liefdadige instelling werd veel minder vaak bedeed dan verwacht. Mol, ‘Friezen’, 39–42, constateert dat vrijwel alle vijftiende-eeuwse testateurs (ook hier de bovenlaag van de samenleving) kleine geldbedragen schonken aan de priesters van hun parochiekerk.
- 52 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 423; Van der Heijden, ‘Het kerspel’, 23–30, citeert op 24. Een pastoor had de bevoegdheid om een testament op te maken. Hij functioneerde dan als notaris.
- 53 1446, f. 11^v; 1447, f. 11^v, 12, 12^v, 15; 1449, f. 11, 11^v. 14^v; 1454, f. 11^v, 13.
- 54 1446, f. 40.
- 55 1444, f. 8; 1445, f. 8.
- 56 HUA, SBA II, 19, 6 aug. 1434.
- 57 1440, f. 43^v.
- 58 1449, f. 21^v en 27.
- 59 In deze bedragen zijn de giften bij het H. Graf niet meegerekend.
- 60 1456, f. 10.

- 61 1449, f. 11^v; 1450, 19^v.
- 62 1488, f. 11^v.
- 63 In Arnhemse guldens: resp. 291, 45, 1235, 519 en 2090.
- 64 1435, f. 13.
- 65 1438, f. 6 en 6^v; 1441, f. 14, 15.
- 66 Volgens het kerkrecht moest voor de vervreemding oftevel de verkoop van kerkelijk onroerend goed de toestemming van de bisschop worden gevraagd, in de bisschopsrekeningen genoemd in de rubriek *De mortificationibus bonorum*, maar dat gebeurde in de praktijk lang niet altijd.
- 67 Alleen in 1437 hadden de oversten 28 Utrechtse gulden betaald (1437, f. 19^v). Over het algemeen dateert men de wijding in 1449 (Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 232, 1986, 165). In de rekening van 1449/1450, f. 22^v, wordt de Raadskapel in de week van St. Agnes (de week van 21 januari 1450) gewit. Tevens worden dan de ramen geplaatst. Het lijkt mij logisch dat de kapel kort na deze werkzaamheden gewijd is.
- 68 1438, f. 6^v; 1440, f. 15 2 ×, 17, 17^v; 1445, f. 16; 1446, f. 14; 1447, f. 12^v, 15 2 ×; De Meyer en Graafhuis, *Boeten*, xiv, passim.
- 69 1438, f. 6^v 2 ×; 1445, f. 20^v–21; 1446, f. 18^v.
- 70 In Arnhemse gulden: resp. 32–3 en 93–5, samen: 126–8.
- 71 1442, f. 18^v; 1443, f. 17^v; 1444, f. 21^v–22; 1445, f. 19^v; 1446, f. 41^v–42.
- 72 1435, f. 21; 1437, f. 17; 1440, f. 19.
- 73 1441, f. 15^v.
- 74 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 242–246.
- 75 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 118–119, dateerde deze pijlers aanvankelijk rond 1260, maar heeft dit standpunt in 1986 herzien (idem, *Restauratie*, 151).
- 76 Zie Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, fig. 76 en 100.
- 77 1438, f. 16.
- 78 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 169.
- 79 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 172–174; idem, 1986, 168.
- 80 In de triomfboog, de boog tussen de viering en het koor, was een balk bevestigd, de triomfbalk, waarop een levensgroot kruis, het Triomfkruis, geplaatst was, waaraan Christus hing. Aan weerszijden van het kruis stonden Maria en Johannes. Zichtbaar voor iedereen was hier de essentie van het christendom afgebeeld.
- 81 1454, f. 29^v 2 ×.
- 82 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 1936, 1, 23–25.
- 83 Conform Vroom, *Financiering*, 351.
- 84 Conform Vroom, *Financiering*, 347–349.
- 85 SBA II, 3, f. 117^{r-v}.
- 86 In de bewaarde rekeningen zijn slechts tien beelden beschilderd. De post voor de overige zes beelden moet in de twee verloren boekjaren (1459 en 1462) vermeld staan. De kosten daarvoor heb ik in het totaalbedrag wel opgenomen.
- 87 Een beeld kostte inclusief maken, plaatsen en schilderen 65,5 Arnhemse gulden. Het schilderen was bijna even duur als het houwen en plaatsen, resp. 30,5 en 34,5 gulden.
- 88 De geschilderde tapijten op de pilaren zijn in de Domkerk nog steeds te zien. De apostelbeelden daar dateerden uit het midden van de veertiende eeuw (De Groot, 'Beelden in de Dom', 51–52).
- 89 1456, f. 16^v, 17^v, 18; 1460, f. 16; 1461, f. 16^{r-v}; 1464, f. 16^v.
- 90 De Ambachtstraat was één der oudste straten op de St. Janskamp. De naam verwijst naar

- het Ambachthuis (rechthuis) van het kapittel van St. Jan, waarvan de oudste vermelding uit 1360 dateert. Vlg. Booth vestigde Aernt Ram hier in 1359 vier *godscameren*, die in 1375 verbouwd of aangevuld zijn (Van der Monde, *Beschrijving*, 1, 238). In 1644 is de Ambachtstraat verbreed en zijn de kameren afgebroken. Het is mij niet duidelijk of de Ramskameren en de Buurkerkkameren identiek zijn. In beide gevallen ging het om vier *cameren* (1548, f. 22^v).
- 91 1446, f. 16, 39^v. De zielmissen kostten 6–12, de doodkist 3 gulden.
- 92 Alleen uit de vijftiende eeuw: 1446, f. 7: gift van iemand die in het St. Eloyengasthuis is overleden: 4–24; 1446, f. 18: Katrijn Ont- of Outgiers in St. Jacobsghasthuis 2 pond = 2–24; 1464, f. 7: *een vrougen ende starf in Sente Jacopsgasthuys* 2–5; 1486, f. 14^v: Korstyn in St. Jacobsghasthuis schonk een zilveren schaal en een altaardwaal (altaardoek); 1495, f. 8^v: *by hr. Symon van Else in Sunte Jacobsghasthuys* 1–4; 1498, f. 16: Katrijn in St. Jacobsghasthuis schonk eveneens een zilveren schaal.
- 93 Vente, ‘Orgelstrijd’.
- 94 Muller, ‘Kerspelkerk’, 213, plaatst het grote orgel in het transept. Vermoedelijk was hij zich niet bewust dat de Buurkerk twee orgels had, waarvan er één met zekerheid in het transept stond (1454, f. 24^v). Ook Vente ‘orgels’, 1, situeert het grote orgel van 1468 aan de oostwand van de toren.
- 95 1473, f. 16.
- 96 1488, f. 8^v. Waarschijnlijk gaat het hier om *Kopfreliquare*, hoofden, ev. borstbeelden, met een ‘heiligdom’ oftewel reliëk (informatie van Louise van Tongerlo).
- 97 1487, f. 16; 1551, f. 19.
- 98 1494, f. 12^v; 1496, f. 12, 12^v.
- 99 1497, f. 14.
- 100 1494, f. 14.
- 101 1495, f. 12^v.
- 102 1496, f. 15, 15^v. De doodgraver verdiende hier 13 kromstaart mee (6,5 stuiver). Zijn dagloon was ca. 2 stuiver.
- 103 1496, f. 17^v.
- 104 1494, f. 12.
- 105 1493, f. 15.
- 106 1446, f. 35.
- 107 Alleen al 1493, f. 11, 15^v, of 1512, f. 12.
- 108 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 755; Kronenberg, *Maria’s heerlijkheid*, dl. 2, 219.
- 109 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, 755, aldaar deze vertaling uit het Latijn van Huib Leeuwenberg. Kronenburg plaatst dit verzoek in 1387 (*Maria’s heerlijkheid*, dl. 6, 221).
- 110 1504, f. 16.
- 111 Bijv. 1485, f. 10^v; 1486, f. 14^v–15; 1500, f. 17^v–18; 1504, f. 16.
- 112 Hiertoe had hij in 1460 320 Arnhemse gulden geschonken (f. 10^v); 1464/65, f. 16.
- 113 1464, f. 16; 1482, f. 10^v.
- 114 1492, f. 11. De Groot, ‘Beelden’, 83; idem, *De Dom*, 193.
- 115 HUA, SBA I, 190, Fundatiebrief 1495, gepubliceerd door Van Rappard, ‘Bruederscap’. Zie ook Struick, ‘Weg naar de hemelpoort’. Deze broederschap functioneerde al in 1493 (HUA, SBA I, 192, Rekeningen).
- 116 1496, f. 16^v.
- 117 1497, f. 12.
- 118 1500, f. 8^v.
- 119 HUA, SBA I, 191–4, 12 juli 1507; HUA, SA I, 586, p. 199, 21 juni 1515. SBA II, 47, 1507, f. 15, 16,

- 19^v, 20^v, 29; 1511, f. 17; 1517, f. 18. Bovendien kregen de koralen gratis muziekonderwijs en werd hun elk jaar uit de kerkekas een koorkleed en schoenen met dubbele zool uitgereikt.
- 120 1500, f. 8^v.
- 121 1534, f. 22.
- 122 1498, f. 14; 1500: HUA, SA I, 586, 173. Ten behoeve van de kooruitbreiding aan de zuidzijde kocht de kerk in 1512 een huis achter het koor (1512, f. 17; HUA, SA I, 586, 197).
- 123 Haakma Wagenaar, *Bouwwgeschiedenis*, 1936, 249; idem, 1986, 175.
- 124 Het hoogkoor stond in open verbinding met het H. Kruiskoor.
- 125 Bijv. 1507, ingelegde strook bij f. 15 en 19, en f. 18^v, f. 19^{r-v}, f. 20^v.
- 126 Van procuratie wordt voor het laatst in de jaarrekening van 1527 melding gemaakt. Tussen 1500 en 1527 kwamen lang niet alle legaten via procuratie tot stand. Lang niet alle priesters brachten overigens geld in het laatje. Hr. Jan van Heycoep, kapelaan van de Buurkerk, was er goed in. In 1503 stonden vijf van de zes legaten op zijn naam (SBA II 47, 1503/04, f. 8) en het jaar daarop (f. 9) dertien van de 21.
- 127 1503, f. 16.
- 128 1506, f. 4.
- 129 1517, f. 27^v.
- 130 Deze grote posten moesten verantwoord worden. Ook al zijn er lacunes in de rekeningen van zowel de Buurkerk als van de gilden en broederschappen, toch is het onwaarschijnlijk dat alle relevante informatie verloren is gegaan.
- 131 1513, f. 17; SBA I, 239, 1512/13, onder 'uitgaven'.
- 132 Vroom, *OLV-kerk*, 33, 94.
- 133 Het houten knekelhuis uit 1503 moest in verband met de uitbreiding worden verplaatst.
- 134 1527/28, f. 14^v, schenking van Truitgen van Vianen, de overleden schoonzus van kerkmeester Jacob van Asch, dochter van kerkmeester Wouter van Vianen.
- 135 HUA, SA I, 13 (RDB), 14 juni 1530, f. 48^{r-v}.
- 136 Haakma Wagenaar, 1986, 177. Temminck Groll, 'Kloostergang', 97, en 'De gebouwen', laat zien hoe rond 1540 renaissance decoraties binnen een gotische vormtaal in Utrecht en omstreken in de mode raken. Hij ziet de architect Willem van Noort als de grote promotor hiervan.
- 137 1543, f. 27.
- 138 1536, f. 23, f. 24; Haakma Wagenaar, *Bouwwgeschiedenis*, 1936, 295.
- 139 1543, f. 21, 22^v; 1544, f. 14^v, 21^v, 22–24; 1545, f. 22^{r-v}, 23; 1546, f. 23. Vente, 'orgels', 1–4.
- 140 Bijv. 1551, f. 21^v, land ter waarde van 306 karolusgulden en twee losrentebrieven van elk 198 karolusgulden.
- 141 Van één perceel is in dat pestjaar niets ontvangen.
- 142 Van de Water, *Groot Utrechts placaatboek*, II, 544–545, 2 aug. 1539.
- 143 HUA, StvU (Landsheerlijke tijd), II, 24 maart 1539; Van de Water, *GUP*, I, 677–678, 5 juli 1539.
- 144 De Vries, *Dutch Rural Economy*, 186–188.
- 145 Rommes, 'Bevolking', 31. Zie ook De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 253–255.
- 146 Al werd hierover in 1548 nog geprocedeerd (1548, f. 23).
- 147 1529, f. 28^v; 1531, f. 22. Is dit beeld identiek aan het *zulvere lijeve vrouebeelt Inde son* dat in 1578 in de kerkinventaris vermeld staat (Muller, 'Inventaris', 297)? Van den Bergh–Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*, 357–359, beantwoordt deze vraag bevestigend.
- 148 Idem in Antwerpen (Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwe-kerk*, 45–73).
- 149 Conform Vroom, *Financiering*, 348.

- 150 Idem in Antwerpen (Vroom, *OLV-kerk*, 55).
- 151 1442, f. 18, 19^v; 1445, f. 17^v; 1446, f. 7^v, 18^v.
- 152 HUA, SBA I, 139, rek. Zielbroederschap, ongefolieerd.
- 153 Mondelinge mededeling van Ronald Rommes die in de Utrechtse demografie gespecialiseerd is. Bij epidemieën kon de sterfte oplopen tot 10, zelfs 15%.
- 154 1444, f. 23^v.
- 155 1490, f. 8. Dezelfde zakelijke toon: 1494, f. 9; 1495, f. 8; 1517, f. 12, 13.
- 156 HUA, SA I, 586, 31.
- 157 HUA, SA I, 586, 31–32, dd 27 maart 1359.
- 158 1482, f. 12^v.
- 159 1450, f. 17.
- 160 Het bedrag achter de schuine streep is het gereconstrueerde bedrag aan leningen in 1455, waarvan de jaarrekening ontbreekt. Het bedrag is gebaseerd op de renten die in 1456 betaald zijn.
- 161 In Antwerpen doet zich dezelfde ontwikkeling voor (Vroom, *OLV-kerk*, 91–94).
- 162 1484, f. 5^v.
- 163 Bijv. 1446, f. 17^v: 6,6%; 1448, f. 11^v: 10%.
- 164 Lijfrente: 8% in 1522, f. 15^v; 10% in 1514, f. 15^v, in 1546, f. 14, in 1551, f. 14^v. Losrentes waren vaak de penning 20 (5%), bijv. 1514, f. 15^v. Hogere losrentes werden ook wel betaald, bijv. 6,25% in 1517, f. 19, en 1535, f. 8. Rentes van 3 tot 5% kwamen vooral voor bij beleggingen van fondsen, bijv. 1507, f. 16 en voorbeelden in de tekst.
- 165 1539, f. 20, maar ook 1446, f. 17^v, 41^v–42.
- 166 1545, f. 14, 2 ×.
- 167 Vroom signaleerde hetzelfde verschijnsel in Antwerpen (*De OLV-kerk*, 92).
- 168 1442, f. 18^v; 1443, f. 17^v; 1444, f. 21^{r-v}; 1445, f. 19^v.
- 169 1522, f. 15^v.
- 170 1534, f. 15, 19^v, 20.
- 171 1537, f. 6^v, 17^v.
- 172 1539, f. 20.
- 173 Om de lampen te laten branden was het voldoende om 32 rijns gulden te beleggen, de rest van de schenking is *in der kerken orbaer geleit* (1460/61, f. 10^v, 1464/65, f. 16).
- 174 1478, f. 16^v; 1498, f. 14 2 ×; 1512, f. 16^v, 17.
- 175 Deze missen namen een aanvang in 1503, vandaar dat hun gemiddelde over 11 en niet over 12 jaar berekend is.
- 176 Hiertoe hoorde ook de St. Maartensbede, de jaarlijkse bijdrage aan de Domkerk als moederkerk van het bisdom Utrecht. Dit was altijd een bedragje van net iets meer dan een rijns gulden.
- 177 1512, f. 13. Hij stierf in 1517/18, f. 15. De uitgaven aan erfrenten zijn met de overgang naar de karolusgulden in 1529 nauwelijks bijgesteld. De 9 karolusgulden die in 1529 worden uitbetaald, duiden dus niet op een verhoging van het aantal memoriediensten.
- 178 1513, f. 15^v, 21.
- 179 1522, f. 12^v, 26.
- 180 In dat jaar sneed Jacob de beeldsnijder twee beelden die op het hoogkoor kwamen te staan.
- 181 1538, f. 14^v.
- 182 Rappard en Muller, *Verslagen*, passim.
- 183 HUA, SA I, 586, p. 176, 22 augustus 1498.
- 184 Floris Gijsbertsz. droeg in 1492/93 als meenteman 2 rijns gulden bij aan de verplichte lening

- en als burger nog eens 3 rijnsgulden; in 1495/96 betaalde hij 4 rijnsgulden. Kortom: hij was zeer vermogend (HUA, SA I, 589, 1492/93, f. 13, 14; 1495/96, f. 14).
- 185 1503, f. 10. In 1506 zijn deze missen naar het St. Anna-altaar verplaatst (f. 11^v). Voor het tijdstip: 1511, f. 15.
- 186 SBA II, nrs. 2, f. 85^v–86^v; 3, 69; 47, 1511, f. 5, 12, 15; 268, 161–163; 322–0. Ook Gijsbert Brantsz. was een gezien ambachtsmeester: in 1488 en 1489 was hij ouderman van de riemsnijders. Hij was ook vermogend: hij bewaarde het telambt van de leien en droeg in 1492/93 3 rijnsgulden bij aan de verplichte lening en in 1495/96 4 rijnsgulden (HUA, SA I, 589, 1492/93, f. 14; 1495/96, f. 14^v). Zijn vrouw en twee kinderen waren in 1484/85 overleden (HUA, SBA II, 47, f. 10^v).
- 187 1511, f. 5, 12, 15. Gijsbert Brantsz. is in dat jaar overleden (HUA, SA I, 16 (BSB), 26 maart 1511, f. 123^v).
- 188 Voor het fonds van Beertje van Cannenbroek aan het H. Kruisaltaar: 1513, f. 16; 1535, f. 10^v, 18; van Margriet en Hendrik van Duven aan het altaar van OLV-ter-Nood-Gods: HUA, SBA II, 155–2, 15 jan. 1521; van Willem Jansz. van Amersfoort en zijn vrouw Pieternel van Borchsteden aan het St. Antoniusaltaar: 1535, f. 8^v. Zie bijlage 16, tabel 2, voor de specificatie van deze memoriemissen.
- 189 HUA, SBA II, 322–0, 20 januari 1537. De mis van Beertje van Cannenbroek is naar de donderdag verplaatst; SBA II, 3, f. 69^{r-v}.
- 190 1537, f. 18.
- 191 1560, f. 16.
- 192 HUA, SBA II, 3, f. 69.
- 193 1457, f. 19; 1464, f. 5.
- 194 1465, f. 6^v.
- 195 1481, f. 15.
- 196 1482, f. 12^v.
- 197 1483, f. 25; 1484, f. 25.
- 198 1486, f. 11.
- 199 Dodt, *Archief*, II, 169–182, zie ook het hoofdstuk over armenzorg.
- 200 1528, f. 25, f. 26^v; 1529, f. 27^v.
- 201 HUA, SA I, 586 (Cartularium Buurkerk), 173.
- 202 Bijv. HUA, SBA II, 232, overeenkomst uit 1501.
- 203 Het stadsbestuur had in 1470 verordend dat de kerkmeesters van de Jacobikerk een comité moesten samenstellen dat de inzameling ten behoeve van armen zou coördineren (Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, III, 4–5).
- 204 Informatie van Bini Biemans-van der Wal.
- 205 1454, f. 12.
- 206 1454, f. 13.
- 207 1466, f. 11.
- 208 1474, II, f. 7^v; 1482, f. 11^v; 1485, f. 10; 1486, f. 13^v.
- 209 1468, f. 3^v, 10^v, 14^v, 16^v, 18, 24^v; 1471, f. 14^v; 1472, f. 9^v, 11^v, 12^v, 13^v, 16^v, 19.
- 210 1474, I, f. 7^v; 1474, III, f. 10–12.
- 211 1487, f. 16^v.
- 212 1488, f. 11.
- 213 1495, f. 11^v, 12. Het ging om resp. 147 en 138 Arnhemse gulden.
- 214 1496, f. 12, 12^v. Het ging maar om een klein bedragje, respectievelijk 2–10 en 2–2.
- 215 1512, f. 16^v.

- 216 HUA, SA I, 13 (RDB), dd 7 maart 1543.
 217 Vroom, *OLV-kerk*, 106–109.
 218 HUA, SBA II, 423, rek. Jacobikerk; 706, rek. Klaaskerk; 797, rek. Geertekerkerk. Van de Klaaskerk ontbrak de rekening van 1560. De gekozen jaren waren de dichtstbijzijnde vergelijkingsmogelijkheid.
 219 Kaplan, *Calvinists and Libertines*, 111–155; Bogaers, ‘Religieuze gedrevenheid’; idem, ‘Politieke en religieuze radicalisering’, 125–139.
 220 1420, f. 11; 1533, f. 25^{r-v}.
 221 Vergelijk Dumolyn en Moermans, ‘Distinctie’.
 222 Bogaers, ‘Religieuze gedrevenheid’.

*De familiegeschiedenis van Adriaan van Helsdingen,
kerkmeester van de Buurkerk (1535 – ca. 1561)*

- 1 Dit hoofdstuk verscheen in de vorm van twee artikelen in Van Helsdingen en Van der Hoeven, *Van Helsdingen*, 80–89.
 2 Booth merkt ten onrechte op dat Gijsbert van Helsdingen in 1450 het burgerschap wint (HUA, Verz. BB, 174, f. 977). Dan wint wel een Gijsbert Hendriksz. het burgerschap (HUA, SA I, 16, BSB, 31 jan. 1450, f. 101^v), maar er is geen enkele aanwijzing dat hij identiek is aan Gijsbert van Helsdingen, zie hieronder nt. 4.
 3 HUA, SA I, 589 (rek. 1^e kameraar), 1450/51, f. 8^v; 1456/57, f. 7^v.
 4 Kort, ‘De leenhoven’, 625–626. Na Gijsberts overlijden worden zijn zoons Steven en Hendrik in 1462 en Nikolaas in 1464 met dit goed beleend. Gijsbert van Helsdingen kan niet identiek zijn aan de Gijsbert Hendriksz. die tot 1460 een vleesbank in het kleine, en daarna (tot 1463/64 en misschien dezelfde ook weer vanaf 1469/70) in het grote vleeshuis. Gijsbert Hendriksz. leeft nog als Gijsbert van Helsdingen al overleden is. Vanaf 1439/40 huurt een Hendrik Gijsbertsz. een vleesbank in de Nieuwstraat, en zijn er slagers die dezelfde namen dragen, maar identificatie alleen op basis van patroniem is onmogelijk.
 5 HUA, SA I, 589 (rek. 1^e kam.), 1472/73, f. 6. Het gaat om 219 pond = 876 stuivers = 43,8 gouden rijns gulden.
 6 HUA, SA I, 214 (reg. van ordonnantiën), f. 37–39^v.
 7 HUA, SA I, 589 (rek. 1^e kam.), 1524/25, f. 11; SA I, 13 (RDB), 2 april 1533, f. 132^v. De karolusgulden was een kwart meer waard dan de rijns gulden.
 8 HUA, Verz. BB, 177, f. 1248. Dit huis stond op de noordoosthoek van de Viesteeg en de Oudegracht. Haar zuster Geertruid sticht samen met haar man Wilger Jacobsz. in 1472 een memoriedienst in de Buurkerk. Helaas wordt in de bronnen niet aangegeven voor wie zij dit doen, maar haar ouders komen hiervoor in aanmerking (HUA, SBA II, 85). Het geslacht De Wijs was afkomstig uit Wijk (bij Duurstede). Meer informatie over de Wijkse familie De Wijs (van Schevickhoven) rond 1480 in: Van Burik en Kemp, ‘Het Wijkse geslacht’, m.n. k. 170. Met dank aan Casper van Burik die mij hierop attendeerde.
 9 HUA, SA I, 589, 1496/97, f. 3.
 10 HUA, SA I, 589, 1495/96, f. 17^v.
 11 Berents, ‘Gegoede burgerij’, 83.
 12 HUA, inv. 239-1 (Hof van Utrecht), 31-1 (Ordonnantieboek), 25 sept. 1532, f. 210^v.
 13 Zijn geboortjaar was lang onzeker. Via Léon van der Hoeven kreeg ik de volgende verwijzing: Maris, *Van voogdij*, 90: op 4 maart 1537 was Adriaan van Helsdingen 43 jaar oud.
 14 Met name Cornelis Booth: HUA, Verz. BB, 174, f. 977.

- 15 HUA, SA I, 703, 19 dec. 1531, 41.
- 16 HUA, SA I, 13 (RDB), 2 dec. 1496, f. 163. Egbert van Groenenberch vervangt de overleden Bernt van Groeneveld op 24 nov. 1504 (RDB, f. 7^v).
- 17 HUA, SBA I, 239: Egbert wordt lid in 1489/90; Wilger wordt genoemd in 1490/91; Steven staat in 1495/96 genoteerd als overleden broeder.
- 18 Zie het hoofdstuk over de broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht.
- 19 HUA, SA I, 610 (registers lijfrenten), 1510–2, 315.
- 20 Liesbeths oom Herman de Jonge droeg aan de verplichte lening van 1492/93 30 stuivers bij, en aan de lening in 1495/96 3 rijns gulden (HUA, SA I, 589, resp. f. 17 en f. 15). Hiermee hoorde hij tot resp. de 400 en 228 rijkste inwoners van de stad. Berents, ‘Gegoede burgerij’, 83, schat zijn vermogen in dat laatste jaar op 1250 rijns gulden current. Haar vader Hendrik wordt in de leningen niet genoemd, maar diens schoonvader wel: hij woonde in 1492/93 op de hoek van de Viesteeg/Oudegracht oz. (SA I, 623) en werd toen aangeslagen voor 30 stuivers (o.c., f. 17^v).
- 21 HUA, SA I, 214, Register van ordonnantiën, f. 123, 15 april 1533.
- 22 HUA, SBA II, 47, de rekening van 1561 ontbreekt.
- 23 Blockmans, ‘Mobiliteit’, 236–260. In Utrecht doet zich in 1528–1530 hetzelfde fenomeen voor.
- 24 In 1518 vervoerde Adriaan regelmatig haring, waarvoor hij tol moest betalen (Smit, *Bronnen Beneden-Maasgebied*, II, passim).
- 25 HUA, SA I, 626, 1537/38, f. 8^v.
- 26 HUA, SA I, 703, 31 aug. 1531, 19. Deze akte wordt opgemaakt *in de Vismarkt*.
- 27 HUA, SBA II, 47 (rek. kerkmeesters Buurkerk), 1496/97, f. 8. Het sterfjaar van zijn moeder is mij niet bekend. De zerk van zijn ouders ligt in de noordwesthoek van het middenschip van de Buurkerk en heeft als opschrift: *Steven van Helsdinghen en Katrjyn sijn wijf* en draagt hun alliantiewapen.
- 28 HUA, SA I, 586, 24; 92–94; 95–96; SBA II, 3, f. 95^{r-v}.
- 29 HUA, SA I, 703, 14 juni 1552, 22–23.
- 30 Zie de hoofdstukken over de financiering van de Buurkerk en de armenzorg.
- 31 In het RDB (HUA, SA I, 13) staat op 7 maart 1543 de laatste vermelding van een door de raad goedgekeurde jaarrekening. De rekeningen van 1547–1560 zijn helemaal niet gecontroleerd, hiervan is althans geen aantekening gemaakt in de rekening zelf, zoals gebruikelijk was.
- 32 HUA, SA I, 13 (RDB), 22 dec. 1550.
- 33 Dodt van Flensburg, ‘Staat van de gasthuizen’, 170. Hij wordt hier vermeld in verband met een controle van de gasthuisrekeningen. De controleur is overigens niet tevreden over de boekhouding, die hij als verward karakteriseert.
- 34 HUA, SA I, 13 (RDB), 12 maart 1492, f. 164. Instelling vicarie in Buurkerk: HUA, Dom, 2464–21 (1492/93).
- 35 Over de Boelenclan, Elias, *De vroedschap*, 116, xxxv–xxxix; Dudok van Heel, ‘Oligarchieën’; Van Nierop, ‘De eenheid verbroken’, 317, 350–363.
- 36 HUA, SBA II, 47, 1549/50, f. 12^v.
- 37 HUA, SA I, 13 (RDB), 18 en 26 jan. 1552, f. 51. Zie ook RDB, f. 132^v, 2 april 1533.
- 38 HUA, SBA II, 1856–5 (rek. H. Kruisgasthuis). Andere bestuursfuncties zijn mij niet bekend.
- 39 HUA, SA I, 590, 1560/61, f. 37. Het lijkt om een jaarlijkse betaling te gaan, maar vervolgens zwijgen de kameraarsrekeningen op dit onderdeel tot 1564/65, f. 39^v–40, hoewel de post elk jaar wel genoemd wordt, maar niet verrekend (ik weet niet wat ik hiervan moet denken: is er gesjoemeld?).

- 40 HUA, Verz. BB, 168, f. 379; 171, 683.
- 41 HUA, 239-1 (Hof van Utrecht), 99-1 (criminele sententiën), nr. 107, dd 30 juni 1534, f. 213–214^v; HUA, SA I, 224: Herman de Man zweert op 11 aug. 1536 eed van trouw aan de keizer. Hij is dan 21 jaar oud. Bogaers, ‘Dominicus Abelsz.’
- 42 In 1539/41 blijkt hij gehuwd met Haesgen van Cronenborch. Hij is met haar geld naar het buitenland vertrokken (RA Brussel, Audiëntie, 1536, doss. X). Op 9 febr. 1545 blijkt hij overleden (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 138^v).
- 43 HUA, SBA I, 239 (ongefolieerde jaarrekeningen broederschap), notities over achterstallige gelden ten gevolge van verzuim in 1532/33, 1534/35, 1535/36 en 1538/39. Hij zal zijn lidmaatschap hebben opgezegd, want hij komt verder niet in de rekeningen voor, ook niet in verband met zijn begrafenis.
- 44 Ook bij de familie Weyman was een dergelijke connectie vast te stellen (Bogaers, ‘Religieuze gedrevenheid’).
- 45 Van Stevens zonen was Hendrik in 1593 kerkmeester van de Buurkerk en Ellert was ouderling in 1596–1597, 1601–1603. Ellert van Helsdingen (ca. 1553–1610) is vele malen burgemeester geweest van Utrecht. Hendrik van Helsdingen (ca. 1557–1612) was één van de leiders van het Oproer van 1610. Hendriks zoon Steven (1587/88–1626) was van november 1611 tot november 1613 kerkmeester van de Buurkerk. Hij was één van de vertegenwoordigers van de Utrechtse remonstranten op de Nationale Synode te Dordrecht in 1618.

Broederschappen op het snijpunt van netwerk, prestige en religiositeit

- 1 Dit hoofdstuk is een uitgebreide en aangescherpte versie van een artikel dat in 1999 in *Trajecta* is verschenen.
- 2 Bomert leent de stad in 1492/93 30 stuivers (HUA, SA I, 589, f. 17), in 1495/96 2 rijns gulden current (o.c., f. 18). Hij hoorde tot de kabeljauwen, want hij verliet de stad bij het uitbreken van de burgeroorlog in 1481 (HUA, SA I, 13 (RDB), 22 dec. 1481, f. 34^v). Na de burgeroorlog, in 1483, was hij oudraad en in 1484 raadslid.
- 3 Van der Borch leende de stad in 1492/93 3 rijns gulden current (HUA, SA I, 589, f. 13^v) en in 1495/96 4 rijns gulden (o.c., f. 14^v). In 1532 moest hij ten behoeve van de stadsverdediging twee haakbussen onderhouden (HUA, inv. 239-1 (HvU), 31-1 (ordonnantieboek HvU), f. 210).
- 4 Van Benthem leende de stad in 1495/96 1 rijns gulden current (HUA, SA I, 589, f. 22^v). Zijn politieke functies: hij was ouderman van de smeden in 1499, 1513, 1515.
- 5 HUA, SA I, 13 (RDB), f. 44^v, 6 aug. 1520. De beoogde huwelijkskandidaat was Hendrik Hermansz. van Ravenswaay.
- 6 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 23^v, dd 22 augustus 1481.
- 7 HUA, SBA II, 318^f.
- 8 Zie bijlage 10. Een voorbeeld van een fusie: in 1545 ging de St. Barbarabroederschap op in het bakkersgilde die beide St. Barbara als patroon hadden, maar tot dan aan twee verschillende St. Barbara-altaren bijeenkwamen (SBA II, 100).
- 9 De gegevens over de karmelietenkerk in 1529 dank ik aan Bram van den Hoven van Genderen. Toen de karmelieten in dat jaar van keizer Karel v naar de Klaaskerk moesten verhuizen (om ruimte te maken voor de johannieters die hun klooster voor de bouw van de Vredenburg moesten verlaten), tekenden zij hiertegen protest aan: *et presertim attendatur clamor octo fraternitatum ad mille cives ferme continentum quorum altaria iacent desolata et divinus cultus intermittitur* [en in het bijzonder wordt luid protest verwacht van de acht broederschappen

- die ongeveer (of bijna) 1000 burgers omvatten, wier altaren verlaten komen te liggen en waarvan de eredienst onderbroken wordt]. Het getal 1000 zal enigszins overdreven zijn, maar drukt wel uit dat honderden burgers lid van deze acht broederschappen waren. Ook de broederschap van het bakkersgilde had hier haar altaar.
- 10 Van 37 broederschappen is informatie van enige omvang bewaard gebleven. Over enkele Utrechtse broederschappen zijn doctoraalscripties geschreven, die op HUA te raadplegen zijn: Bruijns, Broederschappen; Jongerius, De broederschap; Leguijt, Religieuze lekenbroederschappen. Aan recente artikelen is verschenen: Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons'; idem, 'Eten met de broeders'; Jongerius, 'De broederschap'; Leguijt, 'Wanneer een broeder of suster sterft'; Struick, 'De weg naar de hemelpoort'; Van Tongerloo, 'Grablegung'.
- 11 Trio, *Volksreligie*.
- 12 HUA, SBA I, 375 (Manuaal van eigendommen en inkomsten van broederschappen in 1615), f. 2–3.
- 13 Van den Hoven van Genderen en Trio, 'Old stories'.
- 14 Kruisheer, *Onze Lieve Vrouwe-Broederschap*, 11.
- 15 Davis, 'Some tasks and themes', m.n. 312. Op 318 luidt haar conclusie: *Thus, the history of confraternities might better be related, not to economic contraction and short-range political disorder, but to the more slowly changing features of life that influence people's sense of community, of boundaries between the self and others, and of the character of social relationships*.
- 16 Rubin, 'Fraternities', m.n. 186.
- 17 Galpern, *Religions*, 52, 70.
- 18 Schreiner, *Laienfrömmigkeit*, ix, 33.
- 19 Vauchez, 'Les confréries'.
- 20 Muller Fz. (ed.), *Catalogussen*, dl. I, 23.
- 21 Als voorbeeld moge de meest prominente Nederlandstalige auteurs volstaan: Trio, *Volksreligie*, 344–345; Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsbroederschap', 9.
- 22 Meersseman, *Ordo fraternitatis*, 10–15.
- 23 Swanson, *Religion and devotion*, 116. Dit boek geeft een genuanceerde, veellagige visie op West-Europese broederschappen.
- 24 Galpern, 'The legacy', 149; Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', 413.
- 25 Davis, 'Some tasks and themes', 326–335, inclusief literatuurverwijzingen.
- 26 Bossy, *Christianity*, 57–63; idem, 'The mass'.
- 27 Dit is een topos in de beeldvorming over het leven in de Middeleeuwen na de pest, bijvoorbeeld Huizinga, *Herfsttij*, passim, Lauwers, *La mémoire*, 54–56; Jongerius, 'De Broederschap', 10.
- 28 De voornaamste literatuur van gekwalificeerde onderzoekers over het broederschapswezen in de Nederlanden is in chronologische volgorde: Van Dijck, *De Bossche optimaten*; Kruisheer, *Onze Lieve Vrouwe-Broederschap*; Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', m.n. 413–414; De Kort, 'De broederschap'; Hoppenbrouwers, 'De broederschap'; Trio, *Volksreligie*.
- 29 Het begraven der doden gold sinds de dertiende eeuw als een goed werk, ook al is niet op het evangelie gebaseerd (zie voor een overzicht van de bijbelse goede werken, Matt. 25, 35–36).
- 30 De naam Kalande verwijst naar de bijeenkomsten van deze broederschap die oorspronkelijk op de eerste dag, de Kalende, van elke nieuwe maand plaatsvonden.
- 31 Er bestonden al in de achtste eeuw (gebeds)broederschappen die voor leden van de kapittels van Dom en Oudmunster verplicht waren. Zie hiervoor Van den Hoven van Genderen,

- 'Utrecht canons'. Ook al konden ook invloedrijke leken er op vrijwillige basis lid van worden, toch blijven zij hier nagenoeg buiten beschouwing. En dat geldt ook voor de priesterbroedersschappen. Al staat het buiten kijf, dat zij voor het latere broederschapsleven van Utrecht een belangrijke inspiratiebron geweest zijn. Aan het slot van dit hoofdstuk kom ik – geïnspireerd door Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap' – hierop terug.
- 32 Zie over deze broederschap onder meer Muller, 'Stukken'.
- 33 Zie bijv. Binski, *Medieval Death*.
- 34 De Antoniusbroederschap bestond al in 1435. Zij kwam toen in de St. Antoniuskapel buiten Utrecht bijeen. In 1452 verhuisde deze broederschap naar de Buurkerk en nam zij nieuwe statuten aan (HUA, SBA I, 249).
- 35 De broedersschappen waarvan alleen maar zestiende- en zeventiende-eeuwse fragmenten bewaard zijn gebleven, stammen waarschijnlijk grotendeels uit de vijftiende eeuw.
- 36 Lidmaatschap kan afhankelijk zijn van de maatschappelijke positie. Dit geldt voor de gebedsgemeenschappen die kapittels en kloosters vanaf de negende eeuw onderhouden. Toetreding is alleen mogelijk na een (grote) gift. In parochiekerken is het lidmaatschap en de toegang tot religieuze diensten over het algemeen gratis. Zie uitgebreider over gebedsgemeenschappen: Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', en Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsbroederschap naar broederschap'.
- 37 Bruijns, *Broedersschappen*, 35, 55, 56.
- 38 HUA, SBA I, 252, 30 dec. 1428 [lees 1427: in Utrecht begon het nieuwe jaar met Kerstmis], bekrachtiging door de officiaal van de bisschop.
- 39 HUA, SBA I, 225, 6 aug. 1436, [...] *omdat hy in hem hebben soude wair mede hy den gevallen mensche in sonden verlossen mochte ende vernuegen God den vader [...]*. Wat nu volgt, is een verkorte hertaling van mijn hand.
- 40 Deze mis is terug te vinden in het Utrechtse missaal van 1515. In de Buurkerk vierde ook de familie Van Hove de engelenmis, hierover meer in het laatste hoofdstuk. In Oudmunster en St. Marie is deze mis onbekend (Van den Hoven van Genderen, 'Een Ordinarius', 158, 160).
- 41 HUA, SBA I, 184, ook vermeld in SBA I, 185, 1-7.
- 42 HUA, SA I, 13 (RDB), 13 nov. 1450, f. 170; 10 juli 1451, f. 21^v; 2 aug. 1451, f. 26; 11 aug. 1472, f. 94; 26 jan. 1474, f. 135.
- 43 HUA, SBA I, 249, ook vermeld in SBA I, 251 (rek. Antonius), 1475/76, f. 5-6.
- 44 HUA, SBA I, 190, 14 aug. 1495, gepubliceerd in *AAU*, 10 (1882), 1-10. Het lof bestond al in 1486, de broederschap functioneerde reeds in 1493 (zie SBA I, 192). Zie ook Struick, 'De weg'.
- 45 HUA, SA I, 13 (RDB), m.b.t. de vicaris: 30 jan. 1499, 16 mei 1499; m.b.t. de vier speellieden: 13 okt. 1489. Boetekaarsen voor het OLV-beeld: onder meer 3 april 1486. In 1490 moet een kaarsenleverancier een jaar lang de kaars voor OLV-lof leveren als straf voor een overtreding (o.c., 5 febr. 1490). Over de benaming en de verplichtingen van pijpers en trompers: Beukers, 'For the honour', m.n. 5 en 7.
- 46 De refectiedag is de feestdag van de patroonheilige of van het religieuze symbool van een broederschap, zoals het H. Kruis, het H. Sacrament of Allerzielen.
- 47 De kermisdag is de dag waarop de broederschap is opgericht.
- 48 HUA, SBA I, 251, 1495, f. 55: *Item van onse stat pipers dat se mit ons ghingen van die Plaets te Buurkerk, tesamen 4 st.* Idem in 1496, f. 56^v. In deze jaren werd de refectiedag feestelijk gevierd!
- 49 HUA, SBA II, 3, f. 89.
- 50 Michaud-Quantin, *Universitas*, 91.

- 51 Jongerius, 'De Broederschap', 22; cijfers ontleend aan de uitgavenposten van HUA, SBA I, 239, in deze jaren.
- 52 HUA, SBA I, 202 (rek. H. Kruis, haar boekjaar begint op St. Gallen (16 oktober)); ibidem 251 (rek. Antonius, haar boekjaar begint op St. Antonius (17 januari)); ibidem 239 (rek. Zielbroeders, haar boekjaar begint op Allerzielen (2 november)).
- 53 Vergelijk Trio, *Volksreligie*, 53-55.
- 54 HUA, SBA I, 286.
- 55 HUA, SBA I, 239, bijvoorbeeld in 1500/01 toen Gijsbert van Lichtenberg de broederschap 90 stuivers schuldig was en in 1514/15 toen de dochter en schoonzoon van Andries van Neetten weigerden zijn doodschuld te betalen. De Zielbroederschap heeft voor de overledene heeft wel een dertigste verzorgd, maar zijn vigilie en uitvaartmis opgeschort.
- 56 Jappe Alberts (ed.), *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, II, 824-827.
- 57 Hieronder bevonden zich 157 vrouwen. Onder de postume leden waren de vrouwen dus in de meerderheid. Ook de oLV-broederschap van de Klaaskerk kende relatief veel vrouwen die postuum het lidmaatschap verwierven: tussen 1475 en 1488 gold dit voor meer dan 30% van de vrouwen (Bruijns, Broederschappen, 43).
- 58 HUA, SBA I, 251 (rek. Antonius), f. 98.
- 59 HUA, SBA I, 251 (rek. Antonius), f. 11^v-12.
- 60 HUA, SBA I, 251 (rek. Antonius), f. 43: *Item noch ghegeven des anderen daghes na Sinte Anthonisdach 31 st. daer 12 broeders saten ende elcx heeft gheloeft te gheven Sinte Anthonis een rijnsche gulden of men sel hem niet na doen na hoirre doot, facit 4 gld 2 cr.* In 1493 schenken elf leden een bedrag dat meestal kleiner dan een rijns gulden is. Een reden wordt niet gegeven. In 1497 betaalt Herman Loefsz. 20 stuivers voor zijn doodschuld.
- 61 *Item noch gheboert van Willam Ghijzen dat van die helfte van 't was overliep boven sijn oncost 7,5 st.* (HUA, SBA I, 251 (rek. St. Antonius), 1499/1500, f. 63^v). Nog in 1505 toonde de broederschap zich betrokken bij een zwerm: o.c., 1505/06, f. 80^v: *Item op Cristoffel verleyt 2 vanen op een svarm beyen.*
- 62 In 1501/02 kregen de zangers 18 kannen wijn, die samen 54 stuivers kostten. Prijsvergelijking wijst uit dat deze kan gelijk was aan een kwart oftewel 1,87l: in 1500/01 kostte een kwart 2,5 stuiver en in 1502/03 3,5 stuiver (HUA, SA I, 626, 1500/01, f. 48; 1502/03, f. 58; de rekening over 1501/02 ontbreekt).
- 63 Bijv. HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), onder uitgaven in 1510/11; SBA I, 202-2 (rek. H. Kruis), 1505, 101.
- 64 HUA, SBA I, 220-1, onder 'uitgaven'.
- 65 HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), onder uitgaven in 1512/13, gepubliceerd door Van Rappard, 'De rekeningen', bijlage 1. Uitbetaald is een bedrag van 100 goudgulden, die omgerekend 175 rijns gulden current waard waren. Een dergelijke overeenkomst hebben de kerkmeesters alleen met de Zielbroeders gesloten.
- 66 Contract in HUA, SBA I, 239, aan slot rekening 1505/06. Het contract is op 7 juni (St. Servaasdag) 1502 afgesloten. Op 12 augustus (St. Claradag) 1507 vond de laatste betaling plaats. Het afgesproken bedrag bedroeg 150 gouden rijns gulden à 30 stuivers volgens de afrekening in 1505/06. Met heel veel dank aan Jan van der Hoeve die met mij reconstrueerde hoe de soms cryptische informatie te visualiseren is.
- 67 Deze deuren zijn verloren gegaan, maar in 1613 waren zij nog in het Abraham Doleklooster (Van Rappard, 'De rekeningen', bijlage 2a, in: *AAU*, 9 (1881), 394). Het honorarium van Van Scorel bedroeg 200 philips gulden (à 31,25 stuivers).
- 68 HUA, SBA I, 239, 1544/45 onder inkomsten: *Item ontfanghen van die ghene die tot dat glas gheloeft*

- hadden: 31,5 gulden; en onder de uitgaven in dat jaar: Ithem ghegheven van dat glas dat in onsse cappel staet 35 gulden.* Het plaatsen van het raam kostte de kerkmeesters 14 stuivers (HUA, BA II, 47, 1545/46, f. 23).
- 69 Bijv. HUA, SBA I, 239, 1491/92.
- 70 HUA, SBA I, 202-1, 83. In 1462/63 betaalde het Domkapittel de beeldsnijder Herman van Heumen 9 gulden *van enen nywen God te maken die te hemel vaert* (Tenhaeff (ed.), *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, I, 367). In nt. 3 vermeldt Tenhaeff ten onrechte dat 'maken' als 'malen' gelezen dient te worden. Hij verwisselt hier de beeldsnijder Herman van Heumen met de schilder Gijsbert van Heumen.
- 71 HUA, SBA I, 202-1, f. 117.
- 72 Deze schilder heeft een enkele keer voor het Domkapittel gewerkt (Tenhaeff (ed.), *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, dl. I, 1475/76, 518, 519, 530, 531).
- 73 In 1468/69 verdiende een topmetselaar in de zomer 3 stuivers en in de winter 2 stuivers per dag; in dat boekjaar waren er 185 zomer- en 73 winterdagen (*Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, I, 614).
- 74 HUA, SA I, 586, 45 (1398); SBA I, 202-1 (rek. H. Kruis), 1455/56, 83; Matthaeus, *Fundationes*, 160.
- 75 HUA, SBA I, 202-1 (rek. H. Kruis), 1471/72, 193.
- 76 HUA, SBA I, 202 (rek. H. Kruis), 1503/04, 90.
- 77 HUA, SBA I, 202 (rek. H. Kruis), 1505/06, 113.
- 78 HUA, SA I, 586, 215, dd 5 aug. 1513. Deze mis komt ter sprake in de hoofdstukken over de financiering van de Buurkerk en de memoriecultuur in de Buurkerk.
- 79 Het schilderwerk in deze kapel is onlangs gerestaureerd.
- 80 HUA, SBA I, 202-1, uitgaven 1447/48, 40.
- 81 HUA, SBA I, 251 (rek. St. Ant.) 1476, f. 14, 14^v, 15 en 1477, f. 17. Hier is slechts sprake van *ons boeck*.
- 82 Over Michiel Salm de boekverlichter: Bogaers, 'De manifestatie'. k. 75-76 onder V.
- 83 Splinter Wernersz. was al in 1485 bode van de Zielbroeders en bleef tot 1526/27 in functie. Hij was kleermaker van beroep en maakte in deze periode de hosen die de kerkmeesters van de Buurkerk ieder jaar onder de armen distribueerden. In 1486 was hij ouderman van het snijdersgilde.
- 84 Tussen 1499 en 1527 waren er slechts vijf jaren dat zij geld aan was moest uitgeven: in 1501-1503, 1510 en 1513.
- 85 Dit was in 1516, 1517, 1519, 1522, en 1527 het geval.
- 86 Helaas weten wij niet precies hoeveel leden er al in 1437 waren.
- 87 In totaal betaalden de broeders in deze periode 398 stuivers aan verzuim (een stuiver was het standaardbedrag).
- 88 Hoe het de broederschap van het H. Kruis na 1513 is vergaan, is bij gebrek aan bronnen niet te vertellen. Pas vanaf 1580 is weer een serie rekeningen bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat een deel van de leden op de refectiemaaltijd van tinnen borden at en/of uit tinnen bekens dronk, waarop soms hun wapen was aangebracht (HUA, SBA I, 201-3.) De broederschap heeft blijkbaar niet alleen het hoofd boven water weten te houden, maar zelfs weer een zekere welstand weten op te bouwen.
- 89 In 1485/86 namen 51 man deel aan de refectiemaaltijd. De vrouwen die zielmispeld betalen, zijn pas in 1491/92 geregistreerd: het zijn er dan 42. Tussen 1485 en 1491 hadden 16 vrouwen het lidmaatschap gewonnen en waren er 12 overleden. In 1506/07 zaten 116 broeders aan en betaalden 75 vrouwen hun zielmispeld.

- 90 HUA, SBA I, 239, uitgaven 1490/91.
- 91 Onder meer HUA, SBA I, 239, uitgaven 1490/91.
- 92 *Item gegeven van onse rol te scriven dair onse brueders namen in geschreven staen ende op een tavereel geset dat men nyet meer brueders an nemen en sel dan soe die fundacie uutwyst. Costen tsamen 10 st.* Met andere woorden: de namen van de broeders zijn op een rol geschreven; de ledenstop is op een bord vermeld.
- 93 De cremer Gosen van Schaik was gehuwd met Trude/Geertruid (entree 1495), de dochter van Gijsbert Henricz. de appelkoper die vanaf 1487 een trouw en prominent lid van de Antoniusbroederschap was. Tussen Gosen en Trude waren grote spanningen: volgens een vonnis uit 1518 mogen de appelkoper en zijn schoonzoon elkaar niet misdoen en mag Gosen zijn vrouw niet misdoen (HUA, SA I, 13 (RDB), 20 aug. 1518, f. 175). Uit het huwelijk met Trude blijkt hij in 1531 zes kinderen te hebben. Hij is dan weduwnaar en hertrouwd met een zekere Alidt.
- 94 Een stuiver bestond uit 12 witjes. Bini Biemans attendeerde mij op de waarde van een oud botje in 1460, nl. 1 kromstaart (HUA, SBA I, 317, rek. OLV-broederschap-ter-Nood-Gods). Een kromstaart is gelijk aan een halve stuiver.
- 95 De bedragen zijn voor de Zielbroeders vastgelegd in hun stichtingsoorkonde (SBA I, 225). Maar ook bij de H. Kruisbroeders golden deze bedragen, bijvoorbeeld HUA, SBA I, 202–2, 1496/97, 3. Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', 160–161, beschrijft hoe deze processie er voor een Domkanunnik in 1342 uitzag.
- 96 Voor de inhoud van de traditionele dodenwake: Harper, *Forms and orders*, 106–107. Er is geen informatie over de inhoud van deze lezingen in de Domkerk (Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', m.n. nt. 53).
- 97 Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', 165 en nt. 75.
- 98 In de stichtingsoorkonde van de Zielbroeders (HUA, SBA I, 225); H. Kruisbroeders bijvoorbeeld HUA, SBA I, 202–2, 1506/07, 116 (op de vigilie van mr. Rolof, schoolmeester van St. Marie, waren 16 priesters aanwezig, die hiervoor samen 4 stuivers kregen); 1513/14, 138 (op de vigilie van Gherit Stevensz. de schoenmaker waren 18 priesters aanwezig die elk een *oert stuivers* ontvingen, samen 4,5 stuiver).
- 99 Helaas zijn er in de Buurkerk geen herkenbare zerken meer van de Ziel- en de H. Kruisbroeders: zij hadden hun zerken in of bij hun koren en die zijn in 1588 afgebroken; de nog bestaande zerken zijn later geruimd (geraadpleegd is HUA, inv. 817). Helaas heb ik geen afbeelding van zo'n zieltje kunnen vinden. Nu zullen wij nooit meer weten hoe een zieltje er volgens de Zielbroederschap uitzag: in 1530/31 hadden zij er nog een *patroen* van laten maken, wat 25 stuivers gekost had.
- 100 HUA, SBA I, 173 (Necrologium Kleine Kalandebroederschap), 7–8, gepubliceerd in Muller Fz. (ed.), 'Stukken betreffende de Groote en Kleine Kalende-broederschappen', 137–138.
- 101 HUA, SBA I, 39, uitgaven 1525/26: hr. Reyer heeft de namen van *dye dode broeders ende susters int boeck* geschreven. Dit is de één van de weinige expliciete posten met betrekking tot de registratie van overledenen. In 1505/06 is nog een slecht leesbare post die luidt: *Item ghegheven van fransyn ende daer in te sryven: staet op ghy doden ... die die engelen in die hant hebben: 3 stuivers*. De functie van beide geschriften is onduidelijk, maar kan liturgisch geweest zijn, zie de tekst. Er is geen aanwijzing dat overleden broeders en zusters met name herdacht werden: het oplezen kostte geld en die post ontbreekt in de rekeningen. De Zielbroederschap kende wel het doodschuldboek: een exemplaar uit de vijftiende eeuw is bewaard gebleven (SBA I, 226). Hr. Reyer schreef in 1525/26 tevens de namen van de levende broeders op het bord dat in de kapel stond en de namen van de levende zusters op een rol en kreeg voor al zijn

- schrijfwerk 15 stuivers, wat betekent dat hij hier een paar dagen werk aan gehad heeft. De rol waarop de namen van de zusters stonden, kan van perkament geweest zijn (perkament was de volgende post in de rekening). Volgens Jongerius, *De broederschap*, 28, en idem, ‘*De Broederschap*’, 19, had de post van 1486/87, namelijk *Item meyster Egbert ghegheven van een fransinsghe rol te scriven 3 cromstaert* betrekking op het noteren van de namen van overledenen, maar dit kunnen – zie het voorgaande – ook levende broers of zusters geweest zijn.
- 102 De H. Kruisbroederschap liet in 1476/77 een nieuwe rol schrijven, maar dit kan heel wel de steek- en niet de *doeyrol* geweest zijn.
- 103 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 610–630; idem, ‘*Utrecht canons*’, m.n. 171–177. Hierover meer in volgende hoofdstukken.
- 104 In 1512/13 kreeg de Zielbroederschap toestemming van de kerkmeesters om tegen de muur *sittenkisten* te zetten. In 1520/21 plaatst zij de *oude sitten* in de nieuwe kapel, in 1529/30 gaat zij het oude gestoelte vervangen. Ook de Antoniusbroederschap beschikte over banken (1497, 1505, 1527).
- 105 Een voorbeeld van de Zielbroeders: wanneer het nieuwe altaar van de Zielbroederschap in 1504/05 geplaatst wordt, komt daar een *ny heck* ter waarde van 95 stuivers voor te staan inclusief twee houten kolommen, waarop een engel staat. Dit hek rustte op een houten frame en was bevestigd aan de zijkanen van de altaarsteen, waar het loodrecht op stond. Op de twee hoekpunten stond een kolom met daarop een engel. Dit hek stond er al langer: in 1499/1500 was een hek gerepareerd dat *ont twe* was. Het hek en een kist en kastje die in de kapel stonden, werden in 1530/31 gerepareerd en van sloten voorzien. (Waarschijnlijk had dit hek een deurtje.) Desondanks bood het geen bescherming tegen diefstal en vandalisme: in 1531/32 was een beeldje uit het altaar genomen *ende sin ansicht was in stucken gesneden*. Het beeldje wordt gerepareerd en tegelijkertijd wordt de kast waarin de kelk bewaard wordt, steviger in de muur verankerd en wordt het kastdeurtje met een plank vergrendeld, het jaar daarop zelfs met een ijzeren *boem* en krijgt het een nieuw slot. Dan wordt ook de ijzeren kandelaar op het blok *genegelt* en krijgt het altaarhek een nieuw hengsel, omdat het oude kapot was. Dit soort voorzorgsmaatregelen keert regelmatig terug in de rekeningen, maar zij zijn niet afdoende: in 1545/46 was *een kingten ut onsse taeffel* [kintgen? kindje? het Jezuskindje? maar waarschijnlijker een kindengeltje, een putto] genomen en in 1562/63 *een cleyen Jesus*. In 1552/53 laat de Zielbroederschap een houten hek en in 1561/62 een koperen hek plaatsen ter afsluiting van de kapel, maar ook dat bood geen bescherming tegen diefstal en beeldenstorm.
- 106 Met name door Oexle, ‘*Memoria als Kultur*’; idem, ‘*Memoria und Memorialbild*’; idem, ‘*Die Gegenwart der Toten*’.
- 107 Oexle, ‘*Die Gegenwart*’, 30.
- 108 HUA, SBA I, 251 (rek. Antonius), 1484, f. 20^v; 1510, f. 92^v.
- 109 In 1560/61 blijken de vrouwen een maaltijd te hebben (HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroeders), 1560/61 onder uitgaven).
- 110 Voor 1506 kan niet eenduidig worden aangegeven hoeveel mensen toen het lidmaatschap van de Antoniusbroederschap wonnen: vier mensen betaalden expliciet voor hun entree. Drie betaalden eveneens 24 stuivers, maar het is niet duidelijk of het om (postuum) entree gaat. Door de cryptische vermelding van namen (de *koelmetersz. in die Gorstech, de greffmeistersdochter*) onder de inkomsten, en twee anonieme dertigsten zijn deze posten niet te toetsen (begravingen werden in de rekeningen van deze broederschap niet opgenomen). Ook is de post van de vier schoonzusters van Luytken van Bentum met hun mannen curieus: zij betaalden zonder toelichting samen 4 rijns gulden 16 stuivers, wat genoeg is voor vier

- nieuwe leden, maar ook voor vier postume begravingen. De namen die hier genoemd zijn, kunnen niet aan een latere ledenlijst gekoppeld worden. Vier tot zeven nieuwe leden is niet exceptioneel.
- 111 Huizinga, *Herfsttij*, 140-157; Moeller, 'Piety'; Kruisheer, *Onze Lieve Vrouwe-Broederschap*; Ariès, *L'homme*, 141-200; Chiffolleau, 'Les confréries', 785-825; idem, *La comptabilité*; Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', 413-414; Delumeau, *Le péché*; Vauchez, 'Les confréries'.
- 112 Rommes, 'Op het spoor', 115.
- 113 Berents, 'Gegoede burgerij'.
- 114 Jongerius, 'De Broederschap der Ellendige Zielen', 30-35. Op p. 36 doet hij de uitspraak dat de Zielbroederschap een voorname broederschap was met niet alleen een groot aantal rijke, maar ook machtige leden uit de bovenlaag van de samenleving. Dat is enigszins overdreven.
- 115 Leguijt, 'Wanneer een broeder'. Achteraf kan de vraag gesteld worden of het een gelukkige keuze was om broederschappen van drie verschillende parochiekerken te vergelijken in plaats van binnen één parochiekerk te blijven. Dat had explicietere uitspraken mogelijk gemaakt.
- 116 Trio, *Vólksreligie*, 199.
- 117 HUA, SA I, 589 (rek. 1e kam.), 1492/93, f. 12-13, 13^v-18; 1495/96, f. 13-24. In SA I, 623 staan de aangeslagen van 1492/93 per buurt geregistreerd. Om schulden te dekken schreef de Utrechtse raad soms een verplichte lening uit, waaraan alle gegoede Utrechters naar rato van hun vermogen moesten bijdragen. Zie over deze twee leningen Berents, 'Gegoede burgerij'.
- 118 Berents, 'Gegoede burgerij', 83.
- 119 Deze getallen zijn gebaseerd op het aantal mannen dat zielmisgeld betaalt (Antonius) of aan de refectiemaaltijd deelneemt (H. Kruis en Zielbroeders). De ledenlijst die ik op grond van de inschrijvingen en zielmisgelden heb gemaakt, bevat meer namen, doch is evenmin geheel betrouwbaar om de redenen die ik hierboven uiteen heb gezet.
- 120 Naar het ledenbestand vóór 1477 heb ik geen systematisch onderzoek gedaan.
- 121 Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid', m.n. 75.
- 122 In het derde kwart van de vijftiende eeuw betalen joncfr. Johanna Henricx wyff van Hermelen en haar zuster joncfr. Alijt Erste wijff van Wulven hun intrede in de Zielbroederschap met een graf *by onse vrouwe daer wy onse zielmissen singhen* (HUA, SBA I, 226 (Doodschuldregister Zielbroeders), f. 6). Hier is een olv-altaar bedoeld, maar welk? Deze cryptische zin roept de vraag op of de zielmissen aan een ander altaar gelezen werden dan aan het eigen altaar.
- 123 Overeenkomst afgedrukt door Van Rappard, 'De rekeningen', in *AAU*, 9, 391-393. De betaling in HUA, SBA I, 239, slot rekening 1512/13.
- 124 De vroege archiefgegevens wijzen op een ligging in de noordbeuk, zie bijlage 4, nr. 36 met noten, en HUA, Inventaris 817 (Inv. restauratie vijf hervormde kerken), nrs. 137-140, register van grafzerken in de Buurkerk, z.j., kaartsysteem. Maar de gegevens vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw plaatsen het Antoniusaltaar aan de zuidzijde van de kerk: uit een afschrift van een akte dd 23 juni 1535 in het rekeningenboek van de broederschap: *Wy [...] procuratoers [...] van tsynte Antonis bruederscap gelegen optie zuytsyde in die kerk van buerkerck doen condit [...]* (HUA, SBA I, 251, f. 4). Dit gegeven wordt bevestigd door de omschrijving van graven, onder meer in SBA II, 25^x, maar niet door de gegevens uit 1578 (SBA II, 47, onder grafverkoop). De ligging van dit altaar heb ik niet bevredigend kunnen reconstrueren.
- 125 Anders dan Vauchez, 'Les confréries', 171, en Rosser, 'Communities', beweren.
- 126 Bogaers, 'Politieke en religieuze radicalisering'.
- 127 Vergelijkbaar met Tönnies, *Gemeinschaft*, paragraaf 6.

- 128 HUA, SBA I, 251, f. 5-7.
- 129 HUA, SBA I, 251, toorts en handschoenen zijn in 1475 niet vermeld onder de uitgaven. In 1476 is wel sprake van een paar handschoenen, maar alleen van een verzamelpost voor de kaarsenmaker (f. 14^v, 15). In 1477 huurt de broederschap op St. Antoniusdag twee kaarsen en worden twee paar handschoenen aangeschaft (f. 17^v). Geen vermelding in 1482, 1485, 1486, 1487, 1488, 1490. In 1484 werden wel handschoenen aangeschaft (f. 21^v), maar was er geen gespecificeerde kaarsenrekening; in 1489 worden weer twee toortsen gehuurd (f. 37^v), maar geen vermelding van handschoenen. Tussen 1491 en 1510 worden de toortsen en/of handschoenen standaard vermeld. Vanaf 1510 geen uitgaven meer aan toortsen en handschoenen.
- 130 Van den Hoven van Genderen en Rommes, 'Rijk en talrijk', 63.
- 131 Het lidmaatschap kostte een Adriaanbroeder toen 10 tot 15, en een zuster 5 stuivers. De doodschuld liep uiteen van 10 tot 15 stuivers (HUA, SBA I, 248).
- 132 HUA, SBA II, 266, niet gedateerd, maar vóór 1615.
- 133 Trio, *Volksreligie*, 157-158.
- 134 Galpern, *Religions*, 52.
- 135 Het gaat om Hendrik Hendriksz. de beeldsnijder (laatst aug. 1525), Aart Jansz. de scheinmaker (laatst aug. 1525), Gijsbert van Leeuwen (laatst 1526) en Willem Loefsz. (laatst 1528). De twee laatstgenoemden waren uitgesproken hoeks of conroeds. Zie Van Kalveen, 'De gildenbeweging' en 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen' over de factiestrijd in 1525.
- 136 Voor de bestuurlijke carrière van Willem Janz. van Amersfoort, zie het volgende intermezzo. Herman van Leeuwen was tweede kameraar in 1534, 1535, 1537 en 1538 en schepen in 1540 en 1541.
- 137 Deze vier waren Geerloff Bitter (laatst april 1525), Cornelis Lambertsz. (laatst aug. 1525), Hector Utenleen (laatst april 1525) en Gerrit Knijf (laatst 1526).
- 138 Mr. Gerrit Cornelisz. van Merenborch was schepen van 1568 tot 1576.
- 139 Zie bijlage 11. In deze bijlage zijn geen mensen opgenomen die in de jaren 1525-1528 geen ambt bekleedden. Dit laat enkele mensen onbelicht, zoals Frederick Hack, die een aanvoerder van de opstandige factie in april 1525 was (Hortensius, *Historie*, 49). Een Frederick Hack was lid van de Zielbroeders.
- 140 Blockmans, 'Mobiliteit'.
- 141 Uitgesproken conroeds waren Willem van Armorsteyn (entr. 1530/31) en Eggert Croeck (entr. 1530/31), mogelijk conroeds waren Peter Fockinck de snijder (entr. 1528/29), Oloff Jansz. van Haemstede (entr. 1534/35) en Dirck van Scayck (entr. 1529/30). Bartolomeus Ottensz. (entr. 1531/32) was voor het laatst ouderman in april 1525.
- 142 Trio, *Volksreligie*, 82, 325.
- 143 HUA, SBA I, 251, 4, 23 juni 1535.
- 144 HUA, SBA II, 3,; f. 116^{r-v}, dd 23 juni 1535; SBA II, 322-0, 20 januari 1537.
- 145 HUA, SBA II, 3, f. 100^v-101^v, dd 15 juni 1535. De kerkmeesters van de Buurkerk moesten elke vier weken op zondag en op de drie Verzworen Maandagen, in totaal zestien keer per jaar, twaalf tarwebroden verdelen onder twaalf armen en daartoe een kwart stuiver geven.
- 146 HUA, SA I, 13 (RDB), 23 augustus 1524, f. 148^v.
- 147 Willem Jansz. van Amersfoort bekleedde de volgende politieke functies: raad 1504, 1530; ouderman korenkopers 1511, 1513, 1524, schepen van de keizerlijke majesteit 1528, 1529. Aan de stedelijke lening van 1492/93 droeg hij 3 rijns gulden bij (HUA, SA I, 589, f. 14), hij was waarschijnlijk identiek aan de Willem Jansz. die in 1495/96 4 rg betaalde (HUA, SA I, 589, f. 14^v).

- 148 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 134.
- 149 HUA, SBA I. Meestal is de post aan toortsen, kaarsen en was niet gespecificeerd. In de Jacobikerk stelden de broederschappen elk twee toortsen beschikbaar op kerstavond die gedurende de dienst tussen het evangelie en *Tē Deum* brandden (Van Riemdijk, *Geschiedenis*, bijlage D (instructies voor de schout, 279)).
- 150 Maria Gijsbert de Gruytersd. laat de Ste. Clarazusterschap in de Minderbroederskerk in 1481 een gulden na en een pond was voor haar doodschuld en een gulden tot reparatie van het altaar (HUA, Verz. BB, 6, f. 183).
- 151 HUA, SBA I, 182 (rek. KK), uitgaven 1603/04. Deze portrettenreeks was geschied op vijf panelen en zal veel overeenkomsten vertoond hebben met de portretreksen van de Jeruzalemvaarders en de commandeurs van het Duitse Huis. De groepsportretten van de Kleine Kalande zijn helaas verloren gegaan. Over deze portretten: Domela Nieuwenhuis, *Paulus Moreelse*, o.a. 109, 272-273.
- 152 HUA, SBA I, 359. De maatschappelijke status van de leden lijkt in 1547 beduidend lager dan in 1446.
- 153 Op 9 november 1475 sloten de Zielbroederschap en juffrouw Gheertruyt van Sevenhusen hierover een eeuwigdurende overeenkomst (HUA, SBA I, 227), in ruil voor een erfrente beloofden de procuratoren dat zij elk jaar op de eerste zondag na de sterfdag van joffer van Sevenhusen *'s morgens opten stoell voir joncfr. Geertruit ende hoirs vaders, moeders, bruederen ende zusteren zielen sellen laten bidden ende dan des avonts in onser bruederscap een vigelie van negen lessen sellen laten singen ende 's manendages mergens onder onse misse een ziell miss zellen laten lesen voir hore alre zielen voirg.*
- 154 A Kempis, *De navolging*, 51.
- 155 Hierover meer in de hoofdstukken over de memoriecultuur.
- 156 Parafraze van Erasmus, *Enchiridion*, 88.
- 157 Ariès, *L'homme*, 110, 152-154; idem, 'Le purgatoire', citaat aldaar op p. 154.
- 158 Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', 413.
- 159 Trio, *Volksreligie*, 17.
- 160 HUA, SBA I, 239 (Rek. Zielbroeders), bijv. 1565/66 onder uitgaven: *Van de roll te sryven ende tekenen die in de manendachse mys nyet een varen, opt te begraven, in de morgenspraeck nyet en quamen.*
- 161 HUA, SBA I, 286.
- 162 *En tot wat tyden datmen een Brueder ofte Suster begreven sel, soe sellen die Pastoers mitten ghemeen choorgesellen ende dinres comen mit onse Brueders cruys, ende halen den doden brueder ofte suster ter kercken, ende alle die brueders die daertoe geboden werden om den doden ter aerden te helpen, ende niet en comen in die kerck, dat si den Pastoren ende Presteren volgen, als si mit onse cruys utgaen, die sel verbeuren enen halven cromstaert* (Matthaeus, *De nobilitate*, 579). De boete is in vergelijking met de twee andere boetes dermate hoog, dat het hier wel om een speciale taak moet gaan als het dragen van de lijkbaar.
- 163 Vergelijk ook Rosser, 'Communities', 42-44.
- 164 HUA, SBA I, 188.
- 165 HUA, SBA I, 184, ook vermeld in SBA I, 185, 1-7.
- 166 HUA, SBA I, 192 (Rek. OLV-Lof).
- 167 HUA, SA, I, 13 (RDB), f. 30^v dd 21 juli 1525, f. 42^v dd 6 sept. 1525.
- 168 In 1604/05 en 1605/06 deelde de Zielbroederschap elke maandag aan 22 armen een stuiverbrood uit, wat op jaarbasis 57 gulden en 4 stuivers kostte. In 1606/07 besloot de broederschap voortaan nog maar aan 20 armen per week een stuiverbrood te geven (52 gulden).

- 169 HUA, SBA I, 375.
- 170 HUA, SA I, 13, f. 142^v, 26 aug. 1533; f. 143^v–14^v, 16 sept. 1533.
- 171 Conform Schreiner, 'Laienfrömmigkeit', 33; Rosser, 'Communities', 33–39.
- 172 RA Noord-Brabant, coll. schaduwarchieven, microfilms rek. Illustre Lieve Vrouwebroederschap.
- 173 Over de muziek: Roelvink, *Gegeven den sangeren*.
- 174 Hoppenbrouwers, 'De broederschap', tabel 4.
- 175 Hoppenbrouwers, 'De broederschap', 225.
- 176 Blockmans, 'Mobiliteit'; Decavele, 'De gebuurten'.
- 177 Het begrip 'optelvroomheid' is oud, het concept was al bij de zestiende-eeuwse reformatoren bekend.
- 178 Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap', 2 dln.; Van den Hoven van Genderen en Trio, 'Old stories and new themes'; Trio, 'Les Confréries'.
- 179 Conform Rosser, 'Communities', 39–45.
- 180 Bogaers, 'Politieke en religieuze radicalisering'.
- 181 De stellingname 'brotherhood-otherhood' komt mij kunstmatig voor: mensen gaan altijd en overal particuliere banden aan: niet alleen door de keuze van de huwelijkspartner en vrienden, maar affiniteit speelt ook een rol in werkrelaties en vrijetijdsbesteding. Naar mijn idee is het reëler om ervan uit te gaan dat mensen altijd een netwerk vinden dat aan hun behoeften voldoet.
- 182 Een fenomeen als 'de blauwe schuit' wordt in de bronnen maar zelden genoemd (zie het buurthoofdstuk). Gezien het geringe aantal vermeldingen ben ik huiverig om daar structurele conclusies aan te verbinden.
- 183 HUA, SBA I, 375, f. 1, gepubliceerd door Van Rappard, 'De rekeningen', bijlage 3. De gang van zaken rond de opheffing van de broederschappen is beschreven door Graadt van Roggen, 'Adolph van de Wael'.
- 184 Moll, *Johannes Brugman*; idem, *Kerkgeschiedenis*.

Armenzorg om godswil

- 1 Voor de identificering van Ermbrecht Ermbrechtsz. als een Cockaert: Struick, 'Beeld'.
- 2 HUA, SBA I, 387 (stichtingsakte van de H. Geest). De oorkonde is gepubliceerd door Muller Fz., 'Stichtingsbrieven', 44–46.
- 3 Dit H. Geesthuis mag niet verward worden met het H. Geesthuis van de johannieters, dat in 1241 aan het zuid-westeind van de Borch- of St. Maartensbrug stond, dus aan de Lijnmarkt (De Bruijn, *Husinghe*, 84, nt. 25). Het is onzeker of dit pand in 1309 nog als H. Geesthuis functioneerde. Op een onbekend tijdstip hebben de johannieters hun H. Geesthuis verplaatst naar hun klooster op het Catharijneveld, het latere Vredenburg. Hun ziekenhuis aldaar wordt wel het H. Geestgasthuis genoemd. De H. Geest was in de Middeleeuwen de gebruikelijke benaming voor een instelling die aalmoezen distribueert. Zo werden ook de potmeesters, de latere diakenen, van de parochiekerken soms H. Geestmeesters genoemd. De titel verwijst niet naar een relatie met het H. Geesthuis aan de Vismarkt, maar is een andere benaming voor hun parochiale functie. Ook de vijf kapittels blijken in 1358 een H. Geestbroederschap te hebben (SBA II, 268, 39–42), maar over het functioneren daarvan is niets bekend.
- 4 Volgens het *WNT* is het woord aalmoes afgeleid van '*eleemosyna*' en betekent het 'liefdegift aan behoeftigen'.
- 5 De Domdeken was na de bisschop en de Domproost de hoogste residerende geestelijke in

- de stad. In de vergadering van het Domkapittel, van de geestelijkheid (de vijf kapittels) en van de Staten van Utrecht had hij de eerste stem. Hij droeg zorg voor het dagelijks bestuur van het Domkapittel.
- 6 Over de ontstaansgeschiedenis van dit huis: De Bruijn, *Husinghe*, 102–104.
 - 7 Het is curieus dat Lap van Waveren, ‘Memorie’, 92, in 1603 zonder toelichting een link legt tussen de uitdelingen van de Buurkerk en het H. Geesthuis aan de Maartensbrug: *Noch deelt den H. Geest van de Buurkerck, in haer camere staende aen de St. Meertensbrug wesende in haer kerspel, alle ses weecken tot 300 personen toe, elcke persoen ses stuvers aen gelt*. Deze uitspraak gold de toenmalige uitdeling van het H. Geesthuis en heeft niets met de Buurkerk te maken. In de Buurkerk was wel een broederschap van de H. Geest gevestigd, waarvan het archief verloren is gegaan. In de rekening van de Sacramentsbroederschap (HUA, SBA I, 220) wordt in de jaren 1569–1576 telkens een (onder)procurator van deze broederschap genoemd, doch zij bleken geen enkele relatie met het hier besproken H. Geesthuis te hebben (de rekeningen van het H. Geesthuis, HUA, SBA I, 413, vormden de controlepost).
 - 8 Geciteerd door Parker, *Reformation*, 51, onder verwijzing naar M.C.C. Slotemaker de Bruine, *Het ideaal van de navolging van Christus ten tijde van Bernard van Clairvaux*, Wageningen, 1926, 34.
 - 9 De literatuur over de zeventiende-eeuwse armenzorg die geen directe relatie heeft met de armenzorg vóór de Reformatie laat ik buiten beschouwing. Dit heeft als consequentie dat de heldere boeken van Hilde van Wijngaarden over Zwolle en Ingrid van der Vlis over Delft hier niet besproken worden.
 - 10 In chronologische volgorde per plaats geordend: Muller Hz., *Het Heiligegeesthuis te Rotterdam*; Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*; Van Manen, *Armenpflege in Amsterdam*; Kappelhof, ‘Het Bossche Geefhuis’; idem, *Armenzorg in Den Bosch*; Prak, ‘Goede bureu’ (in Den Bosch); Kool-Blokland, *De zorg gewogen* (in Middelburg).
 - 11 Spaans, *Armenzorg* (Friesland); Parker, *Reformation* (Holland).
 - 12 Naast bovengenoemde auteurs: Blockmans en Prevenier, ‘Armoede in de Nederlanden’; Van Damme, *Armenzorg en de Staat*; Kossmann-Putto, ‘Armen- en ziekenzorg’; Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*; Mol, ‘Friezen en het hiernamaals’; 175; Soly, ‘Economische ontwikkelingen’; Spaans, *Armenzorg in Friesland*; De Swaan, *Zorg en de staat*; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500–1815*, 749–762. Deze zienswijzen worden vaak geformuleerd in populair-wetenschappelijke boeken, waaronder catalogi bij tentoonstellingen, boeken voor het geschiedenisonderwijs op middelbare scholen en educatieve radio- en televisieprogramma’s.
 - 13 Bredero, *Christenheid en christendom*, 278.
 - 14 De observaties van Abels en Wouters dienaangaande in *Nieuw en ongezien* (203–204) kan ik geheel onderschrijven.
 - 15 Spaans, *Armenzorg*, 29 en verder; Parker, *Reformation*, 48 en verder.
 - 16 Van Damme, *Armenzorg*, 93; Spaans, ‘Testamenten’, 216; Spaans, *Armenzorg*, 25. Bram van den Hoven van Genderen tekent in zijn commentaar hierbij aan dat de verplichting teruggaat op conciliebesluiten in de Late Oudheid (toen er nog geen sprake van tienden was), waarbij de bisschoppen hun inkomsten moesten aanwenden voor het onderhoud van de clerus, de bouw en het beheer van kerken, en de zorg voor armen. Hiervan is – in de Middeleeuwen – niets terechtgekomen. Bij de concilies van Konstanz, Bazel en Trente werden overigens wel voorstellen gedaan om een dergelijke afdracht in te voeren. De gang van zaken illustreert eens te meer dat een middeleeuwse parochie- of gasthuiskerk nooit rijker was dan de mensen die de kerk stichtten en gebruikten.
 - 17 Bijvoorbeeld Mol, ‘Friezen en het hiernamaals’, 204; De Melker, ‘Burgers’, 253 en verder.

- 18 De inventarissen van de Utrechtse armeninstellingen zijn te vinden in HUA, SBA I en II. Muller Fz. publiceerde de stichtingsoorkonden in: *Geschiedenis der fundatiën* en ‘Stichtingsbrieven’.
- 19 Muller Fz., ‘Middeleeuwse liefdadigheid’. Pas decennia later zijn er kritische kanttekeningen bij dit artikel geplaatst door Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis*, 115–116; Van Tongerloo, ‘Martha’, 35, nt. 51. Door de belangstelling van zijn vrouw Marie Muller-Lulofs was Samuel Muller Fz. al vanaf de jaren 1880 nauw betrokken bij de particuliere Utrechtse armenzorg (Riphaagen, ‘Maria Geertruida Muller-Lulofs’). Samen richtten zij in 1890 de Vereniging tot Verbetering van Armenzorg te Utrecht op. De particuliere armenzorg moest in hun ogen doeltreffender worden, o.a. door huisbezoek en een centrale kas waaraan rijke particulieren konden bijdragen.
- 20 Van Bavel, Utrechtse gasthuizen, 6.
- 21 Van Damme, *Armenzorg*, 92, 99–100.
- 22 Maréchal, ‘Armen- en ziekenzorg’, 273–274.
- 23 Kappelhoff, ‘Het Bossche Geefhuis’, 4, 11; idem, *Armenzorg*.
- 24 Prak, ‘Goede bureu’, 164–165.
- 25 De bijbelcitaten zijn ontleend aan de zgn. Willibrordvertaling van de Katholieke Bijbelstichting ‘s-Hertogenbosch: *De Bijbel, uit de grondtekst vertaald*, 1995.
- 26 Luther, *De vrijheid van een Christenmens*, 39–40.
- 27 Luther, *Vom unfreien Willen*, 111–112 (vertaling van mijn hand).
- 28 De Bruin e.a. (red.), *Van aalmoes*, 12.
- 29 De Kam, ‘Voor den armen alhier’, 9–10.
- 30 Van Bavel, ‘De zorg’, 72.
- 31 Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 167.
- 32 Tönnies, *Community*, 20. (Verwijst naar een door Charles P. Loomis vertaald lemma dat Tönnies in 1931 schreef voor het *Handwörterbuch der Soziologie* onder het kopje ‘Gemeinschaft und Gesellschaft’.) Vergelijk Bijsterveld, *Do ut des*. Dit overzichtswerk blijft hier onbesproken, omdat het verschenen is nadat mijn tekst was afgerond.
- 33 Davis, *The gift*; Moeller, *Imperial cities*; Brady, *Ruling class*.
- 34 Van Leeuwen, *Sociale zorg*, 9.
- 35 De Swaan, *Zorg*, 15–16, 23–60.
- 36 Voor een dergelijke analyse bieden de rekeningen zeker ruimte, zoals Ruitenberg in zijn studie over het Bartholomeusgasthuis gedemonstreerd heeft. Voor studies over middeleeuwse gasthuizen buiten Utrecht: Paquy, *Geschiedenis*, over Arnhem en Wartena, *Inventaris*, over Zutphen.
- 37 De omvang van de armenzorg verschilde per instelling. Van de kapittels was alleen de armenzorg van Oudmunster substantieel door het legaat van Evert Foec dat in 1418 in werking trad. De fondsen in de overige kapittels lijken vooral een aangelegenheid uit de tweede helft van de zestiende eeuw (de informatie is schaars). Van oudsher bedachten sommige kanunniken de bestaande stedelijke armenzorginstellingen met een legaat. Bij het kapittel van St. Marie bleef de uitdeling grotendeels beperkt tot de Vasten (HUA, SM, 2191); in 1590 ging het om 84 personen, meest vrouwen (SM, 2194)). De kanunniken toonden zich over het algemeen maar zijdelings betrokken bij armenzorg, en dat is – gelet op hun rijkdom – opmerkelijk. In de tabellen geef ik waar mogelijk informatie over de inzet van met name de johannieters, het kapittel van Oudmunster en de Ridderlijke Duitse Orde. Kloosters deden binnen hun mogelijkheden aan armenzorg. Van veel kloosters is echter het archief verloren gegaan. Incidentele informatie licht dan een tipje van de sluier op. In 1417 wordt melding gemaakt van een uitdeling van hemden en schoenen aan het Begijnhof (Dodt van

- Flensburg, *Archief*, V, 188). In 1521 kreeg een bedelaar een in zijn ogen te kleine aalmoes van het Brigittenklooster, wat hem een boze reactie ontlokte (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 66^v, 30 april 1521). Incidenteel vernemen wij van burgers die een uitdeling onderbrengen bij een klooster: Henrick Henricksz. Bloem en zijn vrouw Gonda Dirck Wyntersd. leenden het klooster Bethlehem in 1559 een som geld die jaarlijks 6 karolusgulden aan rente opbracht. Hiervoor beloofden de mater en het convent van Bethlehem ten eeuwigden dage *te distribueeren den armen om goodtswill voer des voers. convents poerte een vat herings mitsgaders broot ende kees, vermogens den testamente by Luytgen Jan Claesd. gemaect ende gepasseert in date 14 januari 1553* (HUA, SA I, 704, 4 december 1559).
- 38 Dinges, *Stadtarmut*, introduceert het begrip ‘zelfhulp’ oftewel ‘onderlinge bijstand’ als de manier om in Bordeaux tussen 1525 en 1675 te overleven. Farmer, *Surviving poverty*, 34, 37, 103–104, 136, 143, geeft een aantal voorbeelden hoe mensen elkaar hielpen overleven in het dertiende-eeuws Parijs en St. Denis.
- 39 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 169, 171; Matthaëus, *Analecta*, 925. In Parijs ging het er bij begrafenissen van vooraanstaande mensen precies zo toe (Farmer, *Surviving poverty*, 33). Tot de bedeeden hoorden niet alleen bedelaars en werkloze mensen, maar ook werkenden met een laag inkomen. Door zo’n uitdeling wordt de omvang van armoede zichtbaar gemaakt. Ik kan mij voorstellen dat dit als bedreigend ervaren is, maar daarvoor heb ik in Utrecht geen indicatie gevonden.
- 40 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 419.
- 41 Mogelijk was de geïnstitutionaliseerde armenzorg in Utrecht van nog ouder datum: Van Winter, ‘De Heren van Sint-Catharijne te Utrecht’, 349–364, betoogt dat de johannieters zich al vóór 1122 in Utrecht gevestigd hebben.
- 42 Bijv. Dodt van Flensburg (ed.), ‘Staat’, 174, vermeldt dat in het Melatenhuis vijftien bedden gereserveerd waren voor melaatsen, en dat er daarnaast nog zeven of acht bedden waren *voor de gaende ende comende vreemde zieken dagelicx*.
- 43 Het St. Jacobsgasthuis aan de Oudegracht (vóór 1375) was er voor de Compostellagangers en het gasthuis van St. Joost aan de Gansstraat (1377) voor de vereerders van de H. Joost of Josse bij Montreuil in Picardië, nog steeds een centrum van lokale bedevaart. Van Tongerloo, ‘Grablegung’, 221, en nt. 3, heeft de verwijzing naar Picardië gevonden in het *Sanct Joosten bouck* (HUA, SBA II, 2506, 1610/11), waar de rendant Gerrit Jaspersz. van Lichtenberg in een appendix vermeldt dat zijn vrouw naar *Sint Joost in Picardyn* gereisd is. Volgens Muller, ‘Middeleeuwsche liefdadigheid’, 158, gaat het om St. Joost ten Node bij Brussel, hiervoor draagt hij echter geen bewijzen aan. Bram van den Hoven van Genderen bevestigt dat het om Picardië moet gaan.
- 44 HUA, SBA II, 510–5, onder uitgaven. In totaal woonden hier dus 27 mensen.
- 45 Zo stonden er in 1543 16 cameran op het St. Nicolaaskerkhof die van stadswege afgebroken moesten worden (HUA, SA I, 13 (RDB), 28 november 1543). Zal zo iets niet bij alle parochiekerken het geval geweest zijn?
- 46 Geheel onbekend is de ontstaansgeschiedenis van het Melatenhuis, St. Achten, St. Apollonia, Mariawijngaard, St. Antonius en St. Quintijn.
- 47 Particuliere geestelijken fundeerden de aalmoezereien van de kapittelkerken, de gasthuizen van St. Margriet, het H. Kruis, het weeshuis, St. Job, het *Collegium Willibrordi*, de fundatie Thomas van Nijkerken en het Apostelgasthuis.
- 48 Particuliere leken stichtten de H. Geest, St. Laurens-en-St. Barbara, St. Bartholomeus, Maria Magdalena, St. Maarten, het Dolhuis, de Armennoodhulp, Leeuwenberg, de armenpotten van de vier parochiekerken en – uiteraard – de diaconie van de Hervormde Kerk.

- 49 Twee ervan waren een initiatief van de twee geestelijke ridderorden die Utrecht rijk was, de johannieters en de Ridderlijke Duitse Orde. Twee waren gesticht door de reeds genoemde pelgrimsbroedersschappen van St. Jacob en St. Joost. Het smedengilde richtte vóór 1446 het St. Eloyengasthuis aan de Boterstraat op en onder auspiciën van het Bartholomeusgasthuis werd rond 1447 het St. Marthagasthuis gebouwd ten westen van de huidige Gasthuisstraat. De gereformeerde kerk stelde in 1578 de diaconie in.
- 50 Gasthuisbroederschap ter onderscheiding van religieuze broederschap (zie het hoofdstuk over broedersschappen).
- 51 Ook Van Bavel, 'Zorg voor lichaam en geest', 74, heeft dit gesignaleerd: *Van een strijd tussen de kerk en de leken over de controle over de gasthuizen die in de oudere literatuur wordt geconstateerd, lijkt in het Nedersticht geen sprake te zijn geweest.*
- 52 Over de *Eleemosynae*: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, passim, maar vooral 419–420; idem, 'Evert Foec'. Het kapittel van Oudmunster bedeede in 1540 op 94 dagen 80 tot 100 armen. Daarnaast waren er in de zestiende eeuw op initiatief van enkele kanunniken enige tientallen armenwoningen gebouwd of ter beschikking gesteld.
- 53 Bij de broedersschappen tekent zich in de zestiende eeuw een geleidelijke verandering af, maar pas vanaf 1580 wordt hun armenzorg substantieel, zie het desbetreffende hoofdstuk.
- 54 Overvoorde en Joosting (eds.), *De gilden*, LXVI–LXIX, en 379, art. 29. De voornaamste collectieve zorg ging uit naar een eervolle begrafenis: de Utrechtse gilden boden hun leden de mogelijkheid om in een gildegref bijgezet te worden (Overvoorde en Joosting (eds.), *De gilden*, dl. 1, CVL–CLII, dl. 2, passim (dit deel bevat de ordonnanties etc. van alle gilden)). Het bijwonen van de begrafenis van een gildebroeder was in lang niet elk gilde een verplichting (in zes gilden is deze verplichting pas na 1528 ingesteld: bij de wantsnijders (1542, art. 19), barbiers (1545, art. 31), bakkers (1539, art. 23), linnenwevers (1550, art. 32), wolwevers (1548, art. 40), en marslieden (1572, art. 1)). Wel hielden alle gilden een collectieve herdenking voor hun overleden leden rond hun refectiedag. Als een van de oudste voorbeelden dienaangaande: de ordonnantie van de bijlhouwers (timmerlieden) uit 1444 (art. 2, 5). Zie voor meer informatie over collectieve gildevoorzieningen Bos, 'Uyt liefde tot malcander', 141–197; Ritter, *Het Utrechtse smedengilde*, 95–99, 105–109; Rommes en Van der Spek, *Met hand*, 27–29. Evenals Joosting en Overvoorde, o.c., LXVII noemen Rommes en Van der Spek het bestaan van de zieken- en dodenbus, maar in de gildeordonnanties zijn die niet terug te vinden. Joosting en Overvoorde melden op LXVII dat de onderlinge bijstandsplicht van gildeleden alleen betrekking had op de onderlinge omgang: een verbod om elkaar te betichten, beledigen of slaan, en bevestigen op LXVIII–LXIX dat alleen het smedengilde zorg droeg voor zieke gildebroeders. Ik concludeer dan ook dat zo'n zieken- of dodenbus vóór 1580 in Utrecht niet bestaan heeft.
- 55 Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis' presenteert in de bijlagen een overzicht van het goederenbezit van dit gasthuis in de vijftiende eeuw. De reeks beslaat vier dichtbedrukte bladzijden. Bijlage I geeft een overzicht van landerijen en hofsteden buiten Utrecht, bijlage II een overzicht van het huizen- en huisrentebestuur binnen Utrecht.
- 56 Brondgeest, *Bijdragen*, 10.
- 57 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 208. Door een aflat hoopten mensen op verkorting van de tijd die zij als boetedoening voor hun zonden in het vagevuur moesten doorbrengen.
- 58 De Latijnse tekst luidt: *Da tua dum tua sunt, post mortem tunc tua non sunt.*
- 59 In bijlage 12, tabel 7, staan de fondsen naar stichtingsdatum geordend.
- 60 HUA, SBA II, 47, 1507/08, f. 20^v.
- 61 Zie bijvoorbeeld HUA, SBA II, 47, 1507/08, f. 18.

- 62 HUA, SA I, 586, 173–174.
- 63 Nog een voorbeeld van deze motivatie: Jan Wÿnter schonk het Melatenhuis in 1572 200 karolusgulden, waaruit *tot recreatie, troost ende laeffnisse der arme melaten opten vier hoochtijden ende op sinte Laurentius dach (als wesende der melaten kermis)* met het middagmaal – *boven die schamele gewoentlicke portie* – vlees of vis ter waarde van 24 stuivers geserveerd moest worden, plus per persoon een halve mingele wijn (0,3l) en een brood ter waarde van een kwart stuiver. Het bestuur van het Melatenhuis belooft deze schenking te onderhouden en zal daarom *doen hangen een tafel in de eedtplaetse ofte in der kercke om daerinne met goet leesbaer schrifte geschreven te worden dese pitansie met hare volle portie van costen ende drack, mitsgaders die dagen van recreatie voirgenoeemt [...] opdat die arme melaten ende inwoonders van den voorseyden huysse te beter kennisse sullen mogen hebben van de recreatiedagen ende portien van dien* (Brondgeest, ‘Het Melatenhuis’, 33–34). Deze auteur heeft dus geen gelijk met zijn bewering dat dit bord diende *opdat de zieken steeds den naam van de edele gevers zouden voor ooggen hebben* (o.c., 29). De bepaling dat de melaatsen tijdens deze maaltijden voor het zieleheil van de weldoener moeten bidden staat los van het bord (o.c., 34).
- 64 Van de Graft, ‘De armenpotten’, 93, geeft het voorbeeld van een schenking uit 1559 van 1200 gulden, waaruit elke zondag 36 broden bekostigd moesten worden ter waarde van een oortje oftwel een kwart stuiver. Op jaarbasis kostte deze brooduitdeling goed 23 gulden. Een rente van 2% zou voldoen om dit bedrag op te brengen, maar in de praktijk bedroeg het rentepercentage van leningen in kerkelijk of sociaal verband destijds ca. 6,25%. Dit voorbeeld is met vele aan te vullen.
- 65 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage 19.
- 66 Van de Graft, ‘De armenpotten’, 90.
- 67 HUA, SBA II, 709–4 (Geertekerk), 830–1.
- 68 HUA, SBA II, 592, ordonnantie van 1492.
- 69 Ook het St. Marthagasthuis moet over een altaar beschikt hebben, want waar komt anders de uitspraak vandaan dat aan de maaltijd van de zusterschap in 1538 ook *den priester ende coster* aanzat (Dodt, *Archief*, dl. 2, 175)? Van Tongerlo, ‘Martha’, 28–29, stelt echter dat de Marthazusterschap geen vicarie, geen vaste priester, geen kapel in het gasthuis, geen begrafenisrechten, etc. had.
- 70 Muller Fz., ‘Middeleeuwsche liefdadigheid’, 165, onder verwijzing naar HUA, SA I, 13 (RDB), 7 oktober 1519, f. 18; 23 maart 1520, f. 35. Muller vindt het laten prevaleren van een kapel boven het gasthuis getuigen van hovaardij. Maar hij heeft geen reden om deze uitspraak te doen: ca. 1518 is een ouder gasthuis, het Maria Magdalenagasthuis uit 1395, in het St. Quintijngasthuis opgegaan. De gefuseerde stichting kreeg een nieuwe behuizing aan de Nieuwegracht/Schalkwijksteeg, in het kader waarvan de kapel gebouwd is. Muller heeft dit alles zeer wel geweten, getuige zijn opmerkingen in ‘Stichtingsbrieven’, 82, incl. de voetnoten.
- 71 Dit voorbeeld is ontleend aan Ruitenberg, ‘Het Sint Bartholomeusgasthuis’, 41–44.
- 72 In het St. Margarethengasthuis verzorgde de pastoor van de Buurkerk in 1570/71 op drie feestdagen de gezongen mis en vespers en preekte hij ’s middags à 6 stuivers. Bij deze gelegenheden zongen de koster, schoolmeester en koralen van de Buurkerk. Bovendien zongen de koralen van de Mariakerk er elke avond het Marialof (HUA, SBA I, 510, 1570/71, onder uitgaven).
- 73 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 20; idem, ‘Middeleeuwsche liefdadigheid’, 163.
- 74 Bosch, ‘Het Ste. Barbera-Gasthuis’ 196–197.
- 75 HUA, SBA II, 1623, rek. eerste huismeester Bartholomeusgasthuis, 1536/37 onder uitgaven.

- De buren kregen tot hun vastenavond 3 stuivers 1 blank, omdat zij overledenen van het Bartholomeusgasthuis de laatste eer bewezen.
- 76 Zie de historiografische inleiding aan het begin van dit hoofdstuk.
- 77 Met een soortgelijke aanhef begint ook de stichtingsbrief van St. Joost (1377), de broederschapsbrief van het Bartholomeusgasthuis (1407), het H. Kruisgasthuis (1412 en 1413), St. Maartensgasthuis (1472), Mariawijngaard (1473), St. Job (1506) en St. Antonius (1515), en de testamenten van Thomas van Nijkerken (1551) en Agnes van Leeuwenberg (1562). Maar de meeste stichtingsoorkonden ontberen een dergelijke aanhef.
- 78 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 7–16.
- 79 In 1395 was het Utrechtse pond 8 wit waard (Tenhaeff, ed., *Bronnen*, II, 6, nt. 2).
- 80 *Ende want wi Ghisebrecht ende Gherijt sijn soen voerscreven een welbehagen hebben in desen vorseiden werke, ende ons dunct, dattet elken korstenmensch billic wel behagen zel, ende wi nye binnen Utrecht so goede noeddorftige werken en verheyschten, noch in ghenen gasthuyszen nye den armen ellendigen onbekenden volgedaen en wert na hoerre noot [...] etc.* (Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 11).
- 81 Naar analogie van Luc. 10: 38–42: Martha is de vrouw die voor het gezelschap zorgde dat naar de woorden van Jezus luisterde.
- 82 Muller Fz., ‘Stichtingsbrieven’, 54–57. Deze broederschap had in 1380 6 pond per jaar uit twee akkers in de Zijpe te Loosdrecht (HUA, SBA II, 268, 164–165).
- 83 Muller Fz., ‘Geschiedenis der fundatiën’, 17–22; Van der Eerden, ‘Willem van Abcoude’.
- 84 Toch blijken er al vroeg proveniers in het gasthuis te wonen, zie Ruitenbergh, ‘Het Sint Bartholomeusgasthuis’, 31–32.
- 85 Bram van den Hoven van Genderen informeerde mij over de waarde van de nobel.
- 86 Muller Fz., ‘Stichtingsbrieven’, 86–87.
- 87 HUA, OM, 3299-1. Zijn eigenhandig geschreven testament dateert van 12 juli 1402. Zie ook Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 420 en nt. 117; idem, ‘Evert Foec’. Als rechtsgeleerde – hij was gespecialiseerd in zowel het kerkelijk als het wereldlijk recht – met connecties aan het pauselijke hof was Foec één van de grote steunpilaren in de beginperiode van de Moderne Devotie.
- 88 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 23–24.
- 89 Muller Fz., ‘Stichtingsbrieven’, 102.
- 90 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 38. Gezien de bewoordingen was de dochter uit een eerder huwelijk van de stichtster geboren.
- 91 Aanhef van de stichtingsbrief van de broederschap, in: Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 40–41.
- 92 Muller Fz., ‘Stichtingsbrieven’, 111–119.
- 93 Wie in aanmerking kwam voor de bedeling van turf kreeg een *teycken*. Die zijn in 1504 gegoten door Pelger de goudsmid (HUA, SBA II, 2268). Deze goudsmid wordt niet genoemd in Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden*.
- 94 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 209–228; HUA, SBA II, 2268, ink. 1503, 1504, 1505. Van der Donck liet de Dombfabriek overigens 540,5 rijns gulden na (Vroom, *Financiering*, 272).
- 95 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 60.
- 96 Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 1. Het is wel curieus dat er al een St. Jobsgasthuis genoemd wordt in het testament van Maria Gijsbert de Gruytersd. uit 1481 (Verz. BB, 6, f. 182^v): *Item geeft St. Jobs gasthuys twe paer goeden laken van baey ende sendt u daer xx weggen ende iiii kannen wijns*.
- 97 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 67–75.
- 98 Muller Fz., ‘Stichtingsbrieven’, 128.

- 99 HUA, SBA I, 541, rek. fundatie Thomas van Nijkerken; HUA, SBA I, 618, testament en codicil van Thomas van Nijkerken, gepubliceerd in: Dodt, *Archief*, dl. 2, 31–43.
- 100 Een vigilie of wake aan de vooravond van de herdenking van de sterfdag en een requiemmis op de dag zelf was gebruikelijk. Dit ceremonieel wordt in de volgende hoofdstukken nader toegelicht.
- 101 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 76–98. Over Agnes van Leeuwenberg: Riphaagen. Over het gasthuis: Van Campen.
- 102 Met meer of minder gulle hand bedeeft zij het *Collegium Willibrordi*, de weeskinderen in het Elisabethgasthuis, de Armen Noodhulp, de smeermester van het St. Jobsgasthuis, het H. Kruis-, St. Maartens-, St. Barbara- en St. Bartholomeusgasthuis, en armen te Utrecht, Arnhem, Jutfaas en Leersum. Ook de drie Utrechtse bedelorden, het Begijnhof, het Brigittenklooster, het convent van Maria Magdalena en het nieuwe klooster Mariënhage worden niet vergeten.
- 103 Ook degenen die profiteerden van haar brooduitdeling na de donderdagse H. Sacramentsmis moesten die mis bijwonen.
- 104 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 76–95. Dit sieraad is verloren gegaan.
- 105 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 99–103.
- 106 Cappon, *Opkomst*, 18–19.
- 107 In 1397 vertrok een aantal van deze vrouwen naar het St. Ceciliaklooster en in 1420 namen de overgebleven begijnen hun intrek in het Agnietenklooster (Van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen*, 51). Beide kloosters namen de derde regel van St. Franciscus aan en sloten zich aan bij het Kapittel van Utrecht dat de geest van de Moderne Devotie ademde. Is hun vertrek hun antwoord op deze al te eenzijdige regelgeving? Ook de in 1394 verleende affaaf droeg niet bij aan de motivatie. Het achterhuis, in 1435 het St. Laurensghasthuis genoemd, stond leeg en werd in 1420 eveneens als ziekenhuis ingericht. Hier was de vrouwenafdeling gevestigd. In het voorhuis werden sindsdien alleen mannen verpleegd.
- 108 Deze verplichting gold ook voor de armen die één keer per maand op zondag brood kregen uit het legaat van Margriet, dochter van Matheus Block en echtgenote van Hendrik van Duven, nadat zij de mis hadden bijgewoond die door Margriet gesticht was (HUA, SBA II, 155-2 (1521)).
- 109 HUA, Dom, 2562, zegel aan oorkonde dd 30 augustus 1337.
- 110 Dodt, *Archief*, dl. 2, 31.
- 111 Voor een overzicht van de vijftiende-eeuwse vaste inkomsten van het Bartholomeusgasthuis: Ruitenbergh, 'Het Sint Bartholomeusgasthuis', 47, 53. Van Bavel, 'Utrechtse gasthuizen', 7, heeft berekend dat het Bartholomeusgasthuis in 1480 56 legaten en schenkingen kreeg die een gezamenlijke waarde van 2810 Arnhemse gulden hadden (= 1041 rijns gulden current). In 1483 brachten 74 schenkingen 2655 Arnhemse gulden op (= 983 rijns gulden current). Rond 1500 neemt de giftenstroom af, maar het gasthuis was toen – mede door de grote aanvangsschenking van Willem van Abcoude en Duurstede – ruimschoots in staat om zich op basis van de vaste inkomsten te bedruipen.
- 112 Voor het reilen en zeilen van dit gasthuis: Van Tongerloo, 'Martha'. Hier woonden arme vrouwen. In de begintijd stond het ook open voor passanten.
- 113 HUA, SA I, 13 (RDB), 30 januari 1518, f. 157^v.
- 114 Muller Fz., 'Stichtingsbrieven', 53.
- 115 Muller Fz., 'Stichtingsbrieven', 122–123. Jan van Goch, kanunnik van Oudmunster, had het weeshuis een groot legaat nagelaten, nl. 18 morgen land te Woerden op voorwaarde dat er een broederschap zou worden opgericht (Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis*, 102). Mocht de

- broederschap om wat voor reden ook worden opgeheven, dan komt dit land de Noodhulp ten goede.
- 116 Van oudsher hielden een lid van de oude en van de nieuwe raad toezicht op het St. Catharijneziekenhuis. Hierin was tijdelijk de klad gekomen, maar in 1388 besloot de raad weer twee vertegenwoordigers te benoemen die twee jaar in functie blijven en aanspreekpunt zijn bij klachten (Muller Fz., *Middeleeuwse Rechtsbronnen*, Die Roese, art. xxxviii).
- 117 HUA, SA I, 16 (BSB), 15 maart 1490, f. 172.
- 118 HUA, SBA I, 485, ca. 1530.
- 119 Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, 39.
- 120 In de zeventiende eeuw schijnt dit anders te zijn geweest (Heurneman, ‘Op aensien’, 30; Faber en Rommes, ‘Op weg naar stabiliteit’, 276).
- 121 Bij dit ritueel waren de leden van de broederschap aanwezig en nog een priester en zes klerken (scholieren-koorgezellen) die de hoofdpriester assisteerden (Bosch, ‘Het Ste. Barbera-Gasthuis’, 200–202). Dit gebruik was ingesteld door Tyman Trinde in 1414. De broeders en de twee priesters ontvingen daarvoor een mandaatbrood en een schotel met appels en noten. Ook de zieken kregen ieder een mandaatbrood, de helft kleiner dan het brood van de broeders, en een schotel met appels en noten. Het ceremonieel, inclusief de wijnschenking, moest net zo geschieden als in de Buurkerk. Na afloop van het mandaat moesten de priesters en broeders het graf van Tyman Trinde begaan (deze voormalige broeder was dus in de kapel van het gasthuis begraven) en voor het zieleheil bidden van de stichter en zijn vrouw, hun kinderen en ouders, en voor wie zij het begeerden, overeenkomstig het ceremonieel aan het graf van hr. Johan van Leeuwenberg in de Buurkerk. De mandaatviering was in Utrecht gangbaar in kapittel- en kloosterkerken en een enkele parochiekerk, maar voor gasthuizen was het vrij uitzonderlijk, ik ken althans geen ander gasthuis waar het mandaat op deze wijze gevierd werd.
- 122 Stadschirurgijns bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 5 januari 1517 (f. 130); SA I, 626, 1517/18, f. 7^v. Vroedvrouw bijv. SA I, 13, 31 augustus 1507 (f. 58^v), 18 maart 1519, f. 6^v. Pest- of pokkenmeester: SA I, 13, 9 augustus 1514 (f. 75). Al deze functionarissen verdienden 15 stuivers per week.
- 123 Bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 20 en 22 januari 1495 (f. 101^v–102). Zie ook 30 juli en 31 augustus 1507, 5 en 20 januari 1517; Dodt, *Archief*, dl. 3, 206, m.b.t. 1516.
- 124 Bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 27 juli 1507: St. Joost, St. Quintijn, St. Martha, het Dolhuis, St. Maarten in de Weerd en St. Antonius in Lauwerecht zijn opengesteld voor burgers, burgerkinderen en hun boden. De gasthuizen waren hier niet blij mee (4 augustus 1507). Zie ook 28 april 1518 en (BSB) 14 mei 1518; SA I, 17 (*lappe* [kladversie] BSB), 20 november 1557.
- 125 HUA, SA I, 224 (‘vreemdelingenregister’, 1536–1554). Met dank aan Ronald Rommes die mij de volgende informatie gaf: in dit register staan 1870 inschrijvingen, waaronder ook die van teruggekeerde Utrechtse. Het overgrote deel der inschrijvingen vond plaats in de jaren 1536, 1542 en 1552. In 1543 werden negen en in 1552 elf bedelaars genoteerd. Ook werd vier keer een ‘arm man’ geregistreerd en twee keer ‘een leechganger’. De bedelaars kwamen onder andere uit Den Briel, Deventer, Well, Den Bosch, Gennep, Langbroek, Leeuwen bij Maaswaal, Utrecht, Nistelrode, Wassenberg, Goch en Weert.
- 126 HUA, SA I, 16 (BSB), 12 maart 1517, f. 12.
- 127 HUA, SA I, 16 (BSB), 26 sept. 1545, f. 69^v.
- 128 HUA, SA I, 16 (BSB), 27 februari 1518, f. 195.
- 129 HUA, SA I, 13 (RDB), 1 april 1519, f. 7^v.

- 130 Tenzij anders vermeld zijn gegevens uit de periode 1385–1480 ontleend aan Dodt, *Archief*, dl. 5. De verplichting om een teken te dragen ben ik verrassend weinig tegengekomen. In de zestiende eeuw kregen bedelaars alleen in crisisjaren een *teycken* waarmee zij in aanmerking kwamen voor voedseluitdelingen van stadswege. Alle verwijzingen naar *teyckens* die in de stedelijke archieven zijn aangetroffen, zijn in dit hoofdstuk opgenomen.
- 131 Pelsdonk, *Pennincxkens*, 107–116, noemt armenpenningen die in de Utrechtse Choorstraat geslagen zouden zijn (Numis onder meer 1015273, 1037473). Zijn argumentatie is niet sterk: om te beginnen dragen de penningen het Bourgondische wapen met louter Bourgondische, en geen Utrechtse symbolen. Het zal dan ook geen toeval zijn dat het overgrote merendeel van deze penningen in Holland gevonden is. Het opschrift luidt: DIT : SUN : DE : STUVERS : UT : DE : GORSTECH. Pelsdonk heeft om verschillende redenen geconcludeerd dat dit de Utrechtse Choorstraat moet zijn. Echter, de Utrechtse Choorstraat kreeg die naam pas nadat de koren van de Buurkerk waren afgebroken. Voordien werd het zuidelijke gedeelte van deze straat ‘Onder de schoenmakershal’ genoemd of ‘Onder de handschoenmakers’, het noordelijke gedeelte heette tot ver in de zeventiende eeuw ‘Onder de lakensnijders’. Het wapen zou volgens Pelsdonk te verklaren zijn door het feit dat de graaf van Holland (vanaf 1428 een Bourgondiër) de jurisdictie had over ‘Onder de lakensnijders’. Dit betrof echter alleen de tijnsrechten (grondbelasting en de daaraan verbonden rechtspraak). Het muntrecht was hier zeker niet aan gekoppeld, ook al stond er in die straat een huis dat vanouds De Munt heette. En het gaat hier om geld en niet om een symbolisch betaalmiddel, gezien de vermelding *stuver*. Volgens het bijschrift GOD:G hEF:ONS GhELUC DAERM. is de penning om een speciale reden geslagen en juist dan is een lokaal kenmerk te verwachten. De belangrijkste argumenten waarom de toeschrijving onwaarschijnlijk is, zijn: dat er geen vijftiende-eeuwse Choorstraat was, dat de munt geen Utrechtse kenmerken heeft, en dat het overgrote deel in Holland gevonden is. Mochten de penningen wel in Utrecht geslagen zijn, dan zou de Gortsteeg (nu de Haverstraat) eerder in aanmerking komen, maar deze steeg tussen de Oudegracht en de Springweg was in de Middeleeuwen zo onaanzienlijk, dat er geen reden te bedenken is waarom de penningen daar geslagen zouden zijn. De vragen die Van der Chijs, *De munten*, 322–323, in 1859 over deze penningen stelde, zijn wat mij betreft nog steeds geldig. De enige penning die misschien Utrechts is, is Numis 1036034, gevonden in Dordrecht, met mogelijk het wapen van Utrecht (na 1528) met daarin een zespuntige ster die ik niet als Utrechts kan duiden.
- 132 HUA, SA I, 13 (RDB), 30 april 1521, f. 66^v.
- 133 HUA, SA I, 13 (RDB), 16 mei 1521, f. 66^v.
- 134 HUA, SA I, 13 (RDB), 17 november 1519, f. 20^v.
- 135 HUA, SA I, 13 (RDB), 13 juni 1522, f. 68.
- 136 Berents, *Misdaad*, 88.
- 137 Muller Fz. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen*, 53. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, 165, vermeldt dat de raad in 1449 besloten heeft dat er op St. Maartens Schuddekorfdag voortaan niet meer dan 40 mud tarwe besteed mag worden aan de broden, die – naar ouder gewoonte – geheel en al onder de armen uitgedeeld moeten worden, zonder dat de stedelijke functionarissen of dienaren daar iets van krijgen. In nt. 2 licht Burman het gebruik toe: het zou onder buurkinderen gebruikelijk zijn om op St. Maarten een St. Maartensvuur te maken waarop een mand gelegd werd met appels, kastanjes, noten, prikken en mispels. Fruit en vuur maken het evenwel onwaarschijnlijk dat het hier om een gebruik op St. Maartens Schuddekorfdag (4 juli) gaat, de gebruiken verwijzen eerder naar het St.

- Maartensfeest in de herfst (11 november). Door het schudden aan de mand kwam het fruit in het vuur terecht. Onder het grabbelen zongen de kinderen: *stookt vyer, maakt vyer, Sint Marten komt hier, met zyne bloote armen, hy zoude hem geerne warmen.*
- 138 Bogaers, 'Politieke verwickelingen', 47–51.
- 139 Parker, *Reformation*, 20 en passim. Parker ziet deze ontwikkeling in samenhang met de gelijktijdige elitisering en oligarchisering van Hollandse steden.
- 140 In Delft was dit anders: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 208.
- 141 HUA, inv. 239-1 (HvU), 31-1 (Ordonnantieboek), f. 47, dd 21 mei 1530; f. 205 dd 8 sept. 1532: het St. Jobsgasthuis krijgt beide keren toestemming om twee jaar in het land van Utrecht te bedelen.
- 142 Ook dit is weer een weerlegging van Mullers bewering over het primaat van gasthuiskapellen.
- 143 HUA, inv. 239-1 (HvU), 31-1 (Ordonnantieboek), f. 78, dd 20 maart 1531: het St. Eloyengasthuis mag een jaar bedelen in de steden en op het platteland van Utrecht. De stadhouder bevestigt hiermee een langer bestaande praktijk. Zie ook Ritter, Het Utrechtse smedengilde, 97, onder verwijzing naar HUA, 712-7 (Archieven van de Regenten van het St. Eloyengasthuis), A 36, 6; Koch, 'Schets', 51; Matthaëus, *Fundationes*, 387–388. De collectes in het Nedersticht werden tot in de zeventiende eeuw gehouden, waarna zij in de stad Utrecht vervangen werden door permanente collectebussen in verschillende herbergen, winkels en huizen.
- 144 Van den Hoven en Rommes, 'Rijk en talrijk', 67, 78 inclusief de tabel.
- 145 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 87–100, met een discussie tussen Jan de Vries en deze auteurs, in *TvSG* 7 (1981), 48–72, over de oorzaken van armoede: De Vries hekelt de in zijn ogen onzorgvuldige begripsafbakening van bijv. 'armoede', 'bestaansminimum' en 'proletariaat' en staat kritisch tegenover de ideologische invalshoek van de auteurs. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500–1815*, geven in dit overzichtswerk overigens geen schatting van de omvang van de armoede in de zestiende eeuw. In een eerdere studie schatte De Vries, *Dutch rural economy*, 66 en nt. 132, de armoede in Holland op 30% in 1514; dat de crises in de tweede helft van de zestiende eeuw duurzamer en ingrijpendere waren, wordt erkend in *Nederland 1500–1815*, 754.
- 146 HUA, SBA II, 265–267. Zo bleek ook uit de kerkmeestersrekeningen (SBA II, 44 en 47): in 1498/99 (f. 9^v) bijvoorbeeld schonk een vrouw bij haar vertrek uit een godskamer de Buurkerk 3 rijns gulden; in 1548/49 en 1552/53, beide f. 15, ontving de kerk uit de boedels van twee overleden vrouwen ca. 23 karolusgulden. Zie ook Dodt, *Archief*, dl. 2, 181, waar bezittingen van bewoners der kamers in het St. Margrietgasthuis genoemd worden, meestal een bed, soms met een kussen of deken.
- 147 Lis en Soly, *Armoede en kapitalisme*, 94–95.
- 148 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 420. Toelichting op de tem 'residerende kanunniken' in het hoofdstuk over de memoriecultuur in de Pieterskerk.
- 149 HUA, SM, 2191 en 2194.
- 150 In zijn bespreking van het werk van Lis en Soly in *TvG*, 94-1 (1981), 80, merkt Peter Klein op dat hun inschatting van de leefomstandigheden van armen te somber is. Zouden zij gelijk hebben, dan waren er meer mensen van honger omgekomen. Maar helaas is hij hier even duister als de auteurs die hij bekritiseert, want wij weten niet hoeveel mensen van honger of aan honger gerelateerde ziekten zijn omgekomen. Zie in dit verband Blockmans en Prevenier, 'Armoede', 511–519, waar zij cijfers presenteren van bedeeden en hun voedselpatroon in Vlaamse, Brabantse en Hollandse steden.
- 151 Vondelingen: HUA, SA I, 13 (RDB), 12 sept. 1521, f. 73; 17 december 1522, f. 108.

- 152 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 179.
- 153 HUA, SA I, 16 (BSB), f. 222^v, 7 september 1520.
- 154 De rijding (prijsbepaling) van het koren is te vinden in HUA, SA I, 13 (RDB), 8 maart 1520, f. 31^v; 19 november 1521, f. 78; 3 sept. 1522, f. 102^v; 29 oktober 1522, f. 105; HUA, SA I, 16 (BSB), 14 juli 1522, f. 5^v.
- 155 *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, dl. 3, 845.
- 156 Dit relaas is ontleend aan het RDB (HUA, SA I, 13), het BSB (SA I, 16) en de rekeningen van de tweede kameraar tot 1529 (SA I, 626) en aan het verslag van Van Kalveen, 'De gildenbeweging', 1972, 93–95.
- 157 HUA, SA I, 13 (RDB), 3 april 1506, f. 32. Gosen van Schayck Evertsz. († 1543) speelde een belangrijke rol in het openbare Utrechtse leven. Naast korenmakelaar was hij tweede kameeraar in 1515/16, 1521/22, in 1525 tot het oproer in augustus 1525 en na de machtsovername van Karel v weer in 1528, 1529 en 1530; eerste kameraar in 1531; raad in 1518, 1532–1537, 1540–1541, schepen 1538.
- 158 Hard koren is, volgens het *WNT*, de benaming voor graanvruchten die los in de kafjes zitten en er bij het dorsen uitvallen. Dit geldt voor tarwe en rogge. Week koren, als gerst, rijst, haver en gierst, blijft door de kroonkafjes omgeven.
- 159 Zie hun publicaties in het literatuuroverzicht.
- 160 Dodt van Flensburg, *Archief*, dl. V, 203.
- 161 Muller Fz. (ed.), *Rechtsbronnen*, inleiding, passim, bijv. 341–342.
- 162 Bijv. HUA, SA I, 13 (RDB), 13 december 1518, f. 181^v.
- 163 HUA, Verz. BB, 165, f. 7 en 175, f. 1048.
- 164 Goeyert van Rodenburg was herhaaldelijk raad, schepen en burgemeester. In 1513 ging het gerucht dat hij twee raadsheren van de bisschop wou laten vermoorden (HUA, SA I, 13 (RDB), 11 januari 1513, f. 30^{r-v}); hij wordt herhaaldelijk op straat uitgescholden en in 1518 zelfs in de rug aangevallen (o.c., 7 sept. 1513, f. 54; 4 oktober 1513, f. 55; 14 juni 1514, f. 73^v; 13 april 1518, f. 166^{v-167}; 19 maart 1520, f. 38^v). Ook zijn er onduidelijke geldtransacties waarmee de stedelijke kas gemoeid is. Het gaat om bedragen van resp. 1500, 1200 en 1400 gulden (o.c., 17 juni 1516, f. 118^{v-119}; 28 juli 1516, f. 121; 22 januari 1518, f. 155; 7 juni 1519, f. 11^v). In 1521 wordt hij beschuldigd van omkoopbaarheid (o.c., 16 mei 1521, f. 66^v). Ook al worden zijn belagers telkens weer in het ongelijk gesteld, toch geeft deze reeks verdachtmakingen en aanvaringen te denken. Van geen andere bestuurder is mij zo'n lange lijst bekend.
- 165 Zie het inleidende hoofdstuk over de dynamiek van Utrecht; Van Kalveen, 'De gildenbeweging'. In mijn volgende boek ga ik uitgebreider op deze episode in.
- 166 Dodt, *Archief*, dl. 3, 215.
- 167 Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche bibliografie*, noemen slechts twee Latijnse edities van *De subventione pauperum*, beide uit Brugge, en wel nrs. 2174 (sept. 1526) en 4066 (maart 1526).
- 168 Van de Water (ed.), *GUP*, I, 413–420.
- 169 Het Raads Dagelijks Boek zwijgt tussen 18 juli 1539 en 16 oktober 1540.
- 170 HUA, SA I, 657, criminele informatie van de schout, 1555–1577, dossier 43, 13–14 april 1556. Heling kwam veel voor (o.c., dossiernummers 2, 33, 34, 45, 53).
- 171 HUA, SA I, 657, dossier 10, 31 december 1558 – 10 januari 1559.
- 172 HUA, SA I, 657, dossier 41–2, 6 juni 1556.
- 173 HUA, SA I, 16 (BSB), 26 april 1557, f. 52.
- 174 Sinds 1552 was de stad voor wat de armenzorg betreft in drie kwartieren onderverdeeld die elk onder toezicht van een kwartiermeester stonden. Dit proces komt nog ter sprake.

- 175 Bron: HUA, SA I, 16 (BSB). Dit terrein kreeg veel aandacht in de periode 1536–1540, m.n. op 4 februari 1538. Het belastingmotief woog toen zwaar.
- 176 HUA, SBA I, 485, ca. 1530.
- 177 Dodt van Flensburg (ed.), ‘Staat der gasthuizen’.
- 178 Dodt van Flensburg (ed.), ‘Staat der gasthuizen’, 180.
- 179 De jaarrekeningen van de H. Geest lopen van St. Victor tot St. Victor, d.w.z. van 10 oktober tot 10 oktober. De jaarrekening van 1546/47 heeft dus voor het grootste deel betrekking op 1547.
- 180 Overlijden Jan van Voerde: HUA, SBA II, 47, 1545/46, f. 13 (hij werd overluïd wat 20 stuivers kostte). Jan Bogaert werd op 29 december 1545 beëdigd (HUA, SA I, 13 (RDB), f. 190). Hij zwoer de eed in het kapittelhuis ten Dom in aanwezigheid van de Domdeken, schout en twee burgemeesters, die samen het bestuur van het H. Geesthuis vormden.
- 181 *Ende alzo die brueckers van den nabescreven landen van geenre huer doen blycken ende kunde, heeft deser onderprocurator uuyt bevel van den regierders in der tijdt van den H. Geesthuysse huerlyeden ontuaringe gedaen ende is daerna bi denzelfden regierders huerlyeden geconsenteert die landen te bruycken op alsulcken pacht als men maecken zoude, na den welcke ontfanck alhier genomen wordt.* In de marge: *Zijn van allen desen naebescreven percellen huerbrieven gegeven ende oeck genomen, indien daeroff geen huerbrieven gegeven ende genomen en zyn* (HUA, SBA I, 413, rek. 1546/47, f. 6^v, bij aanvang ‘huurpacht’).
- 182 Hiermee was in 1546/47 en latere jaren een bedrag gemoeïd van 34 gulden en 16 stuivers (HUA, SBA I, 413). Van Rennoy noemde een bedrag van 43–10. Over de gewoonte om een dier ten geschenke te geven, zie Bolhuis, ‘Hofbeer’.
- 183 HUA, SBA I, 413, rek. 1546/47.
- 184 HUA, SBA I, 413, rek. 1554/55, f. 21^v, 22^v, 23, 24.
- 185 Een last is 3010 liter. HUA, SBA I, 413, rek. 1554/55, f. 21^v–22. Deze rogge werd naar Utrecht vervoerd en schoongemaakt. De H. Geest had nog zes last rogge in voorraad op de zolder van Jan Boncamp, die na afloop van het huurcontract verplaatst is naar de zolder van Claes van Halderen. Ergens op deze route is twee mud verdwenen, zo bleek nadat de rogge opnieuw was schoongemaakt, gezeefd en gewogen.
- 186 Een rente van 6,25% staat gelijk aan de penning zestien. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500–1815*, 144–145, noemen voor de jaren zeventig van de zestiende eeuw andere percentages: de zesde penning (16,67%) voor leningen aan de Staten van Holland, de twaalfde penning (8,33%) voor losrenten, en de zesde penning voor lijffrenten (16,67%), maar losrenten aan kerkelijke en sociale Utrechtse instellingen hebben meestal de penning 16. Utrecht neemt gewoonlijk in overzichtswerken over de Nederlandse geschiedenis een ondergeschikte plaats in.
- 187 In 1556/57 bedroegen de inkomsten 3776 gulden inclusief het batig saldo van het jaar daarvoor (501 gulden); in totaal werd er 3176 gulden uitgegeven.
- 188 HUA, SBA I, 413, rek. 1571/72, f. 25^v; 1573/74, f. 25; 1586/87, f. 28^v, 33^v; 1587/88 f. 28^v, 35^v; 1592/93, f. 27^v.
- 189 Zie bijlage 14. De bedragen van de auditeur komen niet altijd overeen met de bedragen in de jaarrekening. Bij verschil ben ik van de rekening uitgegaan.
- 190 Zie voor een ooggetuigeverslag van deze oorlogsjaren: Brugmans (ed.), ‘Utrechtsche kroniek’; Van Eeghen (ed.), *Dagboek*.
- 191 Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis*, 112: in 1538 bedroeg de huur 8, in 1575 13 karolusgulden.
- 192 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 168 (tabel 2), 169. Aan studiebeurzen had hij nog eens 1712 gulden beschikbaar gesteld.

- 193 HUA, 216 (inv. Dom), 651-9, 1538/39, en 651-II, 1570/71 onder uitgaven per maand.
- 194 HUA, SA I, 590 (rek. 1^e kameraar). Zie voor een nadere berekening van de inkomsten van de armenzorginstellingen in 1570: bijlage 12, tabel 6.
- 195 De rekeningen van de armenpot van de Geertekerk ontbreken tussen 1551 en 1586 (HUA, SBA II, 830, 1-2). In 1550 waren de inkomsten (afgerond) 45 gulden en de uitgaven aan armenzorg 44 gulden. De in de tabel genoemde inkomsten van 1586 waren exceptioneel hoog: de kerkmeesters van de Geertekerk hadden twee rentebrieven afgelost met een gezamenlijke waarde van 56 gulden. Jan van Blockland had twee rentebrieven afgelost met een gezamenlijke waarde van 150 gulden. Een huisje dat aan de Pot geschonken was, werd voor 130 gulden verkocht. Hiervan was 30 gulden aanbetaald. Met dit geld is diezelfde Jan van Blocklandt die – naar ik aanneem – de vorige diaken was, gecompenseerd voor de gelden die hij had voorgeschoten (229 gulden).
- 196 HUA, SBA I, 510, 1570/71, in totaal besteedde dit gasthuis 341 gulden aan armenzorg. Dit bedrag ging grotendeels (293 gulden) naar de 27 bewoners van de cameran in de vorm van geld en turf. De bewoners ontvingen dus elk iets meer dan tien karolusgulden. Het resterende geld ging naar zes mensen die elke zondag een stuiver kregen, en vier proveniers, waaronder een *innocent, duaes, knuipel kind* (10 gulden), twee vondelingen (resp. 4 en 6-15) en de voormalige rentmeester *overmits syn armoede ende ouderdom* (10-8).
- 197 Tabel 3 van bijlage 12 spreekt van 365 à 384 bedden. Het aantal verpleegden is niet altijd aangegeven. Historici nemen aan dat de bedden meestal door twee mensen beslapen werden. Er waren vóór 1580 meer dan 250 geregistreerde cameran, die voornamelijk door alleenstaanden werden bewoond (maar niet altijd: de rekeningen van St. Margriet uit 1570/71 laten zien dat de 22 kameren bewoond werden door 5 echtparen en 17 alleenstaanden). Het aantal verpleegden en kamerbewoners is dus ongewis. Minstens 1000 mensen kregen deze vorm van ondersteuning, maar hun aantal was beslist hoger, alleen al door het feit dat wij niet van alle gasthuizen en kameren precieze informatie hebben.
- 198 Davis, 'Poor relief', 48, en de bijlage.
- 199 Slack, 'Poverty', 164-178, met attentie voor nt. 37.
- 200 Dinges, *Stadtarmut*, 473, 524. Dit is een voortreffelijke studie die een geheel nieuw perspectief op armenzorg biedt. Helaas heb ik er pas kennis van genomen, toen mijn boek nagenoeg af was.
- 201 Kunst, *Van Sint Elisabeths-gasthuis*, 109. Kleding voor de weeskinderen kostte in 1535 88 gulden, in 1588 (met een kwart meer kinderen) 200 gulden.
- 202 Mulders, *Copie*, 10-12, 29. Met dank aan Judith Pollmann die mij op dit geschriftje attendeerde.
- 203 De drie kameren die de de oLV-Lofbroederschap in 1538/39 aan de noordzijde van de Gortsteeg, de huidige Haverstraat, liet bouwen, brachten elk 9 gulden per jaar aan huur op. Van Bavel 'De zorg', 81, veronderstelt dat een actieve volwassene 20 gulden per jaar nodig had om zich te voeden. Toch is dit bedrag op basis van de cijfers die hijzelf aanreikt aan de hoge kant: hij heeft berekend dat de Utrechtse gasthuizen in 1538 160 vaste gasten telden, waarvan de verzorging 1250 gulden per jaar kostte oftewel bijna 8 gulden per persoon. Deze mensen zullen voor hun onderhoud geheel afhankelijk geweest zijn van het gasthuis, dat als grote instelling voordelig kon inkopen. Het door mij berekende bedrag van 10 gulden is ook gebaseerd op de bedragen die de H. Geest in de jaren 1580 en 1590 aan individuele personen uitkeerde: zij schommelen tussen de 2 en de 6,5 gulden per jaar. Bedeelden die niet in een gasthuis woonden, hadden vaak nog inkomsten van buitenaf in de vorm van familie- of buurtsteun, een lapje grond, etc.

- 204 De term ‘zelfhulp’ is geïntroduceerd door de Duitse historicus Martin Dinges op basis van een veelomvattend en diepgravend bronnenonderzoek naar armenzorg in de Franse stad Bordeaux (1525–1675): zie zijn boek *Stadtarmut*.
- 205 Rommes, ‘Op het spoor’, 99, waar hij spreekt van een sterftepiek in de jaren 1598–1600 en 1602–1604. Alleen al in 1598 waren er 379 geregistreerde doden (het aantal doden in de Jacobiparochie is onbekend, o.c., tabel 2).
- 206 Pollmann, *Een andere weg*, 149, 153. De toon van het dagboek spreekt overigens voor zich, ook in deze aprilmaand.
- 207 Pollmann, *Een andere weg*, 153–154, nt. 125. Vertaling ten dele van mijn hand. Dit citaat staat in Van Buchel’s *Commentarius* II, f. 226^v, april 1598: [...] *Bonis praeterea, ad pios usus relictis et ad civium inopiam levandam olim a piis principibus donatis, tam turpiter a nobilioribus et patritiorum liberis abuti querebantur, nulla inde vel minima portione ad publicam utilitatem vel civium commodium perveniente, sed contra maxima et morum et corporum corruptela ea pernitiouse consumi* en is gepubliceerd in Brom en Langeraad (eds.), *Diarium*, 454. Willem Frijhoff veronderstelt dat deze fondsen, net als elders, gebruikt werden als studiebeurs voor kinderen van de bestuurlijke elite. Deze observatie is zeker waar voor gelden uit vicarieën, maar of zij ook voor Utrechtse armenzorgfondsen opgaat, vereist nadere studie.
- 208 Aan de brooduitdelingen uit de legaten Luessinck, Van Poelenborch, Bokelaer en Nicolaas Rijksz. kwam pas in 1967 een einde, zie Van de Ven, ‘Brooduitdeling’.
- 209 Kort daarna volgden nog de erfenissen van Hubert Edmondsz. van Buchel, kanunnik van St. Marie, († 1599), Evert van de Poll († 1602), Adriaen Willemsz. van Dashorst (1603), etc. Alleen al uit de erfenis van Hubert van Buchel werd jaarlijks 7200 gulden uitbetaald. Arnoud van Buchel schatte de jaarlijkse inkomsten uit het vermogen van zijn oom op 9000 gulden (Pollmann, ‘Hubert van Buchel’, 51). Als deze schatting juist is, dan is het interessant te weten waar de overige 1800 gulden aan besteed zijn.
- 210 HUA, SBA I, 413, rek. 1596/97, f. 27^v.
- 211 HUA, SBA I, 413, rek. 1587/88, f. 14–19; 1592/93, f. 31^v.
- 212 HUA, SBA II, 2268.
- 213 Op 10 sept. 1588 sluit de Noodhulp een overeenkomst met de beheerder van de armenvenen: voortaan is hij verantwoordelijk voor vervoer, opslag en distributie. Nadien komt de post ‘turf’ nauwelijks meer in de rekening voor. Uit de bewaard gebleven rekeningen is niet op te maken hoe de turf sindsdien gefinancierd is. Elk jaar ontving de Noodhulp 19 mud rogge van de abdij te Oostbroek. De rogge lag doorgaans een jaar op zolder. Eén keer, in 1592/93, is de damp erin geslagen en moest het snel en onder de prijs verkocht worden voordat het verrotte. Dit was natuurlijk een verliespost, omdat er nieuwe rogge moest worden aangekocht.
- 214 HUA, SBA II, 2263 en 2264.
- 215 HUA, SBA II, 2268–2, 1586/87, f. 27^v.
- 216 De jonge gereformeerde kerk zou aan geloofwaardigheid inboeten als haar armenkas niet enigszins gevuld was.
- 217 Noch over de bevolking noch over het aantal lidmaten zijn voor 1598 precieze cijfers bekend. In dat jaar zullen in Utrecht 27.500 à 30.000 zielen geleefd hebben. Voor het aantal lidmaten zijn wij afhankelijk van de stand van zaken in 1589: tussen 1589 en 1619 zijn geen lidmaatschapsboeken bijgehouden. In 1589 telde de gereformeerde kerk 1936 lidmaten (Kaplan, *Calvinists*, tabel 3.5). Op 18-jarige leeftijd konden mensen lidmaat worden.
- 218 Utrecht hanteerde over het algemeen het stelsel van indirecte belastingen op etenswaren en goederen. Bij uitzondering werd vermogensbelasting geheven.

- 219 HUA, SA II, 1041.
- 220 Lap van Waveren, ‘Memorie’.
- 221 Lap van Waveren, ‘Memorie’, 100. In 1601 kocht hij het hofje, dat hij in gedeelten in 1603 en 1609 weer verkocht. Pikant detail is dat deze kameren oorspronkelijk de regulieren toebehoorden (HUA, SA II, 3242, 22 augustus 1601, 9 november 1603 en 4 mei 1609).
- 222 Felix, *Oproer*, 57–58, bijlage 3, art. III, p. XI, alwaar staat: *Ten derden: ordre ende mesnage van slants privelegien, daertoe begeert wert recolement [opnieuw horen] van alle rekeninghen sedert den jare 1588 [...].* Zie over 1610 ook Kaplan, *Calvinist*, 241–242.
- 223 Felix, *Oproer*, 11–12.
- 224 In de recente overzichtswerken van de geschiedenis van de provincie en van de stad Utrecht (*Geschiedenis van de provincie Utrecht* en *Een paradijs van Weelde*) ontbreekt een inhoudelijke analyse van dit proces.
- 225 Brondgeest, *Bijdragen*, 83, 87. Zie ook de inleiding op de *Inventaris van het archief van de balije van Utrecht der Johanniterorde 1251–1851* door E.T. Suir, 9–10 (HUA, inv. R 1). HUA, SBA II, 1856, rek. eerste huismeester, 1582/83. Muller Fz., *Geschiedenis der fundatiën*, ‘Armen Noodhulp’, 213–220.
- 226 Muller Fz., *Geschiedenis*, 210, nt. 2; 218, 225.
- 227 Muller Fz., *Geschiedenis*, 110–114, 126–132.
- 228 Zie – in het hoofdstuk over het buurtleven – de gang van zaken rond de exploitatie van het Schoonhuis (1614–1631). Het verdient aanbeveling om onderzoek te doen naar de herkomst van het fortuin van nieuwe bestuurders.
- 229 Het is hier niet de plaats om dit alles toe te lichten, maar één blik op de genealogische aantekeningen van Cornelis Booth volstaat, om te zien welke (neven)functies bestuurders bekleedden. Ellert en Hendrik van Helsdingen, de zonen van Steven van Helsdingen, die in de jaren zeventig verarmde, bekleedden beiden vanaf 1580 functies als raad, schepen en burgemeester. Ellert was bovendien ontvanger van het oudschuldgeld, een grondbelasting, en Hendrik buitengewoon raadsheer van het Hof van Utrecht.
- 230 Faber en Rommes, ‘Op weg’, 291, waar zij verwijzen naar Jessurun-ten Dam Ham, *Utrecht*, 36, die weer zonder plaatsverwijzing verwijst naar Van Domselaer, *Het onroerde Nederlandt*.
- 231 In zijn reconstructie van de herkomst van het familiekapitaal van de familie Martens aan het Janskerkhof gaat de auteur vooral in op de ontwikkelingen via de mannelijke lijn (Rommes, ‘Te legateren’). Maar het grote geld kwam via een rijke Utrechtse erfdochter, Aletta Pater, een kleindochter van de kunstschilder Joachim Wttenwael, telg van een gegoede familie, die de protestantse zaak van begin af aan gesteund had. Het *JOU* 2002 is aan de familie Martens van Sevenhoven gewijd.
- 232 Brondgeest, ‘Het Melatenhuis’, 29–30.
- 233 Muller Fz., *Geschiedenis*, 218.
- 234 Muller Fz., *Geschiedenis*, 225.
- 235 Als ik de financiering rond kan krijgen, hoop ik de groei van individuele rijkdom vanaf 1483 tot het begin van de zeventiende eeuw in het volgende boek te behandelen.
- 236 Kuys e.a. (eds.), *Tielse Kroniek*, 182.
- 237 HUA, inv. 239-1 (HvU), 31-1 (ordonnantieboek HvU), f. 210^{r-v} (met dank aan Paul Flippo). Uit deze omslag moest de nieuwe stadsverdediging bekostigd worden. Jan Bogaert was lid van zowel de Ziel- als de Sacramentsbroederschap in de Buurkerk.
- 238 HUA, SBA I, 510. Voor het rentmeesterschap van de H. Geest verdiende hij 50 gulden per jaar, op voorwaarde dat hij afzag van boter, kapoenen, koren etc. uit pachtovereenkomsten; voor

- het rentmeesterschap van het St. Margrietgasthuis kreeg hij 30 gulden per jaar. In 1580/81 volgde zijn zoon Goert Bogaert hem als rentmeester van laatstgenoemde gasthuis op.
- 239 HUA, inv. 239-1 (HvU), 361, f. 9^v-11^v (genoemd in Marshall Wyntjes, *The lesser nobility*, 94-96). Zie Van Dam, *Vissen in veenmeren*, over turfwinning en het ontstaan van veenmeren.
- 240 HUA, SA I, 704, 28 mei 1552, 89; 29 november 1561, 149; HUA, verz. BB, 177, f. 1259; idem, 181, f. 137^a.
- 241 HUA, SA I, 704, 17 december 1558, 64-64a.
- 242 HUA, SBA I, 413, 1577/78, f. 2. Ook de waardepapieren werden toen nog niet ingeboekt. Het totaal aan ingeboekte inkomsten bedroeg in 1578/79 1435 gulden. Het bedrag was opgebouwd uit het batig saldo: 315 gulden, 75 gulden die Jan Bogaert overhandigde, aan oudeigen 33 gulden, aan vormen van pacht 891 gulden, aan losrenten 121 gulden.
- 243 HUA, SBA I, 413, 1578/79, f. 1, in de marge: *acordeert mit de rekeninge van Jan Bogaert hierop gesien*.
- 244 HUA, SBA I, 413, 15781/82, f. 34^v-35.
- 245 Aan grondbelasting moest in 1595/96 16 gulden worden betaald (HUA, SBA I, 413).
- 246 Zie bijlage 12, tabel 12.
- 247 Jan Bogaert is in de Rhenense venen (Veenendaal) begraven, zijn sterfjaar is niet bekend, maar vermoedelijk in de jaren 1590 (UBU, hs. 1780, 8 F 28, f. 105). Daar woonde hij bij zijn zoon jonge Jan Bogaert. Waarschijnlijk is hij in of vóór 1581 uit Utrecht vertrokken, want toen verkocht hij zijn huis Wolckesteyn met alle belendende percelen aan de Oudegracht aan zijn achternicht Barbara, dochter van Gerrit Franz. Bogaert die gehuwd was met Cornelis van Duverden (HUA, SA I, 704, 18 augustus 1581, 50-56; HUA, verz. BB, 177, f. 1259). In de jaren rond deze datum deed hij al zijn plechten (hypotheken) van de hand. Jan Bogaert is de vader van mr. Johan Bogaert, kanunnik en vanaf 1580 deken van het kapittel van St. Pieter, die als executeur-testamentair van Arnold van Buchel het leven van diens kinderen zo zuur heeft gemaakt (zie hiervoor Dekker, 'Contrareformatie'; Pollmann, *Een andere weg*, passim onder Johan Bogers). Het is in dit verband opmerkelijk dat de protestantse kerkmeesters van de Buurkerk zijn zoon Goert in 1580 beschuldigen van nalatigheid. Omdat hij verzuimd heeft een rentebrief van 14 gulden per jaar ten behoeve van de armenzorg gerechtelijk te bevestigen (HUA, SBA II, 260; BA II, 2, 167-171).
- 248 Pollmann, *Een andere weg*, geeft daar veel voorbeelden van. Zo voert zij Gillis van Ledenberg ten tonele, die ongebreidelde macht kreeg als secretaris van de Staten van Utrecht, omdat hij aan niemand verantwoording hoefde af te leggen.
- 249 Coornhert, *Boeventucht*, 1567, gepubliceerd in 1587. Zie ook Huussen jr., 'Coornherts Boeven-tucht'. Ook in More's *Utopia* (1516), 103, worden misdadigers gedwongen tewerkgesteld.
- 250 HUA, SBA I, 375.
- 251 Hallema, 'De stichting', 150.
- 252 Pollmann, *Een andere weg*, 217-219, beschrijft hoe in de zes jaar dat Buchelius regent van het tuchthuis was, er zes ontsnappingspogingen waren, tientallen gevechten tussen gedetineerden (waarvan twee met dodelijke afloop), een geval van zelfverminking en drie zelfmoordpogingen, naast werkweigering, vandalisme, diefstal en opstandigheid jegens het gezag. Van de zeventig gevangenen in het tuchthuis was een derde vrouw.
- 253 Conform Dinges, *Stadtarmut*; Prak, 'Social control'.
- 254 Dinges, *Stadtarmut*, 525, constateert dat de gegoede en hogere burgerij van Bordeaux vanaf 1600 minder vanzelfsprekend betrokken is bij armenzorg die steeds meer een individuele aangelegenheid wordt.

- 255 Spierenburg, *De verbroken betovering*, 212–213.
- 256 Spierenburg geeft helaas geen bronverwijzing voor zijn uitspraak. De literatuur waarnaar hij verwijst (Van der Lith, *Geschiedenis van het krankzinnigengesticht*, en Hut, *De Willem Arntsz Stichting*) onderbouwt zijn uitspraak niet. De uitspraak bevat ook onjuistheden: Willem Arntsz. hoorde tot de Lichtenberger partij en was derhalve tegenstander van de Lokhorsten (Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 131, 148). Burman gaat uitvoerig in op de stichting van het Dolhuis, maar noemt geen politieke redenen (o.c., 411). In geen van de mij bekende bronnen is zulks het geval. Dolhuizen waren van ouder datum (het oudste dolhuis in ‘Nederland’ stond in Den Bosch, het was in 1442 gesticht door Reinier van Arkel, het Utrechtse dolhuis was het tweede). De opvang van geesteszieken in Europa was van ouder datum, in Geel (‘België’) konden geesteszieken al in de twaalfde eeuw onderdak krijgen. Spierenburg, *De verbroken betovering*, 213, ziet in de oprichting van een dolhuis het begin van de stigmatisering van ‘gekken’, waarbij de ziekte op één lijn gesteld zou zijn met de pest. Dit leidt hij althans af uit het feit dat het dolhuis in de stad Utrecht tijdens pestepidemieën ingericht werd als pestgasthuis. Maar in deze analyse gaat hij voorbij aan het feit dat meerdere gasthuizen voor dit doel werden ingericht. Meestal lagen zij – net als de Willem Arntsz. – in de periferie van de stad of stonden zij buiten de stadsmuren. Wijburg jr., ‘Gegevens’, heeft een prachtig artikel geschreven, waarin allerlei mystificaties rond de persoon van Willem Arntsz. van den Heiligenlande ontmaskerd worden. Hij veronderstelt dat Willem Arntsz. tijdens zijn ballingschap (1449–1455) die hij in Antwerpen heeft doorgebracht kennis genomen heeft van de krankzinnigenverpleging in het nabije Geel (o.c., 34).
- 257 Struick, ‘Beeld’, k. 265, onder II.
- 258 Dinges, *Stadtarmut*, 523–528.
- 259 Van Leeuwen, ‘Amsterdam’.
- 260 Mulder, *Copie*, laat in 1795 het testament van Hubert van Buchel drukken om – zo blijkt uit het voorwoord – de armen te laten weten dat zij alleen de wettige erfgenamen *van den menschenvriend van Buchell* zijn en *om hen te doen bloozen, die op de onrechtvaardigste wijze zich van Uw wettig eigendom hebben laten bedienen, en in den staat van onbehoeftheid of onbevoegdheid, het brood hebben ontruikt aan U* [...]. Mulder is verontwaardigd hoe rijken zich te goed hebben gedaan aan de erfenis van Van Buchel tot schade en nadeel van de armen, de wettige erfgenamen. Uit eigenbelang hebben zij de armen deze rijke erfenis door de neus geboord.
- 261 Blockmans en Prevenier, ‘Armoede in de Nederlanden’, 532; Mol, ‘Friezen en het hierna-maals’, 204.
- 262 De Swaan, *Zorg en de staat*, bijv. 36. De Swaan heeft een geschematiseerde kijk op de middeleeuwse samenleving.
- 263 Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 203–288; Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 20–39, 64–70, 198–207; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, 73–80; Parker, *The Reformation of Community*; Van der Pol, *De reformatie te Kampen*, 52–67, 348–358; Spaans, *Haarlem*, 163–189. Spaans, *Armenzorg in Friesland*.
- 264 Bijv. Blockmans en Prevenier, ‘Armoede in de Nederlanden’, 519, maar nagenoeg alle genoemde auteurs kunnen hier genoemd worden.
- 265 Van Manen, *Armenpflege in Amsterdam*, 9.
- 266 Vergelijk Soly, ‘Economische ontwikkelingen’, 584–597.
- 267 Zie onder meer Adriani, ‘Geschiedenis’; idem, ‘De Stads-Aalmoezenierskamer’; Bos, ‘*Uyt liefde*’.
- 268 De Armen Noodhulp is in de laatste twee decennia van de zestiende eeuw niet meer het vibrerende instituut dat zij in het begin van de eeuw was. Vanaf 1584 wordt het

- leeuwendeel van de inkomsten verkregen uit pachten en renten. De geschiedenis van de diaconie is bij gebrek aan bronnen niet te reconstrueren. Het blijft onduidelijk of de giften in 1597/98 structureel of crisisgebonden waren. Uit velerlei oogpunt moesten de protestanten de diaconie wel steunen.
- 269 Davis, 'Poor relief', 61.
- 270 Dinges, *Stadtarmut*, 525.
- 271 Dit fenomeen manifesteerde zich ook aan de universiteiten: De Ridder-Symoens, 'Rich Men, Poor Men'.
- 272 Slack, 'Poverty', 179–194. Factiestrijd en particuliere belangen voorkwamen dat noodoplossingen succesvol konden worden doorgevoerd.
- 273 De geldloze gemeenschap, die Thomas More (1478–1535) in zijn *Utopia* (1516) beschrijft, waarin voor iedereen werk, onderdak en voedsel is, is inderdaad een 'goede plek' om te leven, maar ook een utopie. Het boek laat zien dat de ongebreidelde ambitie en winzucht van de bovenklasse catastrofale consequenties voor de onderklasse hebben. More geeft hier een treffend tijdbeeld. De sociale en spirituele disbalans is ook het thema in het oeuvre van Jeroen Bosch (ca. 1453–1516) en – iets later – Pieter Bruegel (ca. 1525–1569). Niet overal waren de rijken zo terughoudend met hun investeringen in armenzorg als in zestiende-eeuws Utrecht: in Lyon werden vanaf 1531 alle krachten (van humanisten, katholieke geestelijken, in- en uitheemse kooplieden, soms met protestantse sympathieën, en ten slotte ook het stadsbestuur, de kapittelgeestelijkheid en de aartsbisschop) gebundeld om de *Aumône Générale* van de grond te krijgen. Maar hier staat tegenover dat de geïnstitutionaliseerde armenzorg daar toen nog in de kinderschoenen stond (Davis, 'Poor relief').
- 274 HUA, SA I, 13 (RDB), 25 april 1548, f. 63^v; 13 maart 1549, f. 101^{r-v}; SA I, 16 (BSB), 30 maart 1549, f. 120. Zolang er processies in de stad Utrecht zijn, krijgen de drapeniers wijn. De bronnen geven geen uitsluitel of en in hoeverre de draperie werkgelegenheid creëerde. *Oirsetten* is een zijdesoort, *saeyen* en *fusteynen* zijn wollen stoffen. In Lyon investeerde het stadsbestuur in de zijde-, katoen- en aardewerkproductie en moesten bedeelde werklozen meewerken aan fortificatiewerkzaamheden (Davis, 'Poor relief', 42–48).
- 275 Over de erflaatster: Langenbach, 'Een eigenzinnige dame'. Over de fundatie: Gaemers, *Nalatenschap*.
- 276 Pollmann, *Een andere weg*, 154, nt. 126, ontleend aan Van Buchels *Commentarius* II, f. 227, april 1598: *Res non erat exigui momenti ob quam tota plebs non erat molestanda, multo minus asperioribus verbis irritanda. Liberis nempe hominibus nihil gravius contumelia servili affici, praesertim ab iis qui se defensores multitudinis profitentur. [...] Nec nempe quicquam sic noster profecit magistratus quam quod plebem et pauperiores ad deteriora forsitan audenda concitaverit magnamque publicae autoritatis (quae iam ante nonnihil laborabat) iacturam fecerit* (UBU, Catalogus Tiele, 798, 2 dln., gepubliceerd in Brom en Langeraad (eds.), *Diarium*, 455).
- 277 In haar duiding van Buchelius' oproep om de eenheid in de gelederen te bewaren onderkent Pollmann, *Een andere weg*, passim, het materiële en machtsaspect niet, zij ziet het als een ideëel of metafysisch vraagstuk.
- 278 Davis, 'Poor relief', 59–60, stelde dit al vast.
- 279 Over Van Eck/Salm, Bogaers, 'Manifestatie'; over Booth/Weyman: Bogaers, 'Religieuze gedrevenheid'; over Oldenbarnevelt en andere claimers: Van Maarschalkerweerd, 'Een drieluikje', Bok, 'Laying claims' en Van Bueren, *Leven*, 121–123, 261–262.

Samenvatting, conclusie en vooruitblik van deel III: Gemeenschapsgevoel onder spanning

- 1 Oexle, 'Die Gegenwart', 30.
- 2 Oexle, 'Memoria', 394; Galpern, 'Late Medieval Piety', 149; Van Herwaarden en De Keyser, 'Het gelovige volk', 413; Davis, 'Some tasks', 326–335.
- 3 *Lexikon des Mittelalters*, I, onder 'Ars moriendi', 1040.
- 4 Huizinga, *Herfsttij*, 21^e druk, 141. Met deze regels begint het hoofdstuk *Het beeld van de dood*.
- 5 Bijvoorbeeld: Hengerer, *Macht*. Voor Nederland: Bogaers, 'Broederschappen' en 'God wout's'; Bogaers en De Groot, 'Van anonieme graven'; Van Bueren, *Zorg en Care*; Bijsterveld, *Do ut des*. Beide laatstgenoemde auteurs stellen *a priori* dat de schenkingen de schenkers zowel een plaats in de hemel als aardse status bezorgden.

DEEL IV

Gedenken in een Utrechtse kapittelkerk: de graf- en memoriecultuur in de Pieterskerk (1054–1784)

- 1 Dit hoofdstuk bouwt voort op het artikel dat onder coauteurschap met Arie de Groot over de grafcultuur in de Pieterskerk verschenen is in *Trajecta* en op het artikel over de graf- en memoriecultuur in de Pieterskerk dat gepubliceerd is in: Van Bueren (ed.), *Care*. Arie de Groot tekende de plattegrond, wijlen Frans Verdonk (†2004), fotograaf van de Faculteit der Letteren te Utrecht (C1M), maakte de foto's.
- 2 Over het functioneren van het kapittel van St. Pieter is nog geen samenhangende studie verschenen. Wel heeft Calkoen een typoscript gemaakt van inventariserend onderzoek (Calkoen, Beschrijving der St. Pieterskerk te Utrecht). Wie zich nader wil oriënteren op de Utrechtse kapitels, raadplege Van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-Generaal*; idem, 'Kanunniken'; idem, *Heren*; Moore, *The Cathedral Chapter*; idem, 'Recruitment to the Cathedral Chapter'; De Groot, *De Dom van Utrecht*; Palmboom, *Het Kapittel van Sint Jan*; Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, m.n. vanaf 279.
- 3 Sommige grafkelders worden ten onrechte als sarcofaag aangeduid: bij recent archeologisch onderzoek zijn op het Janskerkhof in Utrecht elfde- en twaalfde-eeuwse tufstenen sarcofagen en grafkelders gevonden, althans bij deze laatste categorie zijn sporen aangetroffen van spijkers en stukjes hout. Dit duidt erop dat de dode in een houten kist in de stenen behuizing is bijgezet (lezing stadsarcheoloog Huib de Groot in de Janskerk te Utrecht op 8 oktober 2004). Afbeeldingen van sarcofagen zijn onder meer te zien in: De Bruin e.a. (red.), *Paradijs*, 39, 53.
- 4 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 68–69; De Groot, 'Beelden', 73; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 530–533, zoekt de oorsprong van het *pallium* in het baarkleed, het kleed dat de baar van de overleden kanunnik bedekte; idem, 'Utrecht canons', 175–177. Dit *pallium* is niet te verwarren met het kerkelijke kledingstuk dat eveneens *pallium* genoemd wordt.
- 5 Prins-Schimmel, 'De tapijtschilderingen', 92–119; De Groot, 'Beelden', 77–79.
- 6 Buchelius, *Monumenta*, 67–80, hier 76, waar Buchelius schrijft dat hij op 4 september 1611 bezig was met zijn onderzoek in de Pieterskerk. De *Monumenta* zijn op het internet (www.hetutrecht.sarchieff.nl, Archieven en collecties) te raadplegen, waar het origineel te zien is, samen met de transcriptie en vertaling die de werkgroep Buchelius onder leiding van dr. Kees Smit gemaakt heeft. De in dit hoofdstuk vermelde Latijnse inscripties zijn zo veel mogelijk ontleend aan de originele objecten. Buchelius was al eerder met zijn onderzoek begonnen: op 21 april 1610 schrijft Lap van Waveren dat hij de grafzerk van Christoffel van Amstel van Mijnden (†1549) niet zal beschrijven, omdat Buchelius dit al uitvoerig in

- zijn *Observationibus* gedaan heeft (UBU, hs. 1824 (5 L 44), ongepagineerd [2, 6]). Hij moet hier haast wel de *Monumenta* bedoelen, want Buchelius' uitgegeven *Observationes* hebben betrekking op zijn waarnemingen als ouderling. Een andere merkwaardige overeenkomst is dat beide onderzoekers de gedenksteen van mr. Johannes van Leidenberch († 1421) gelezen hebben als 'Ultyenberch'. Op de steen is 'Leidenberch' nog steeds goed te lezen. Over Buchelius: Pollmann, *Een andere weg*.
- 7 Van Engelen, *Grafs en wapen*; Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden*; Heinrichs en De Kiviet, *Onderzoek*.
 - 8 Zie bijvoorbeeld Huizinga, *Herfsttij*; Ariès, *L'homme devant la mort*; Oexle, 'Memoria als Kultur', idem, 'Memoria und Memorialbild'; idem, 'Die Gegenwart der Toten'.
 - 9 Van Tongerlo, 'Utrecht pelgrimsstad?'
 - 10 Alle Utrechtse bisschoppen uit de achtste en negende eeuw hadden in de Oudmunsterkerk hun laatste rustplaats. Hier waren ook de martelaarsgraven van 24 van de 52 – vermoorde – metgezellen van Bonifatius. Om deze graven gold de Oudmunsterkerk als eerbiedwaardig.
 - 11 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 534–550; Van Vliet, *In kringen*, 172–175, 427–429.
 - 12 Tummers, 'Medieval effigial monuments', 19; idem, 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur', 247–248.
 - 13 Tummers, 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur', 244–247. Over de keizerstombe in de viering van de romaanse Dom: Haslinghuis en Peeters, *De Dom van Utrecht*, 372–374; Van Cauteren, 'De liturgische koordispositie', 79. Om ons tot Utrecht te beperken: van de hier begraven bisschoppen hadden Guy van Avesnes († 1317), Jan van Arkel († 1378), Floris van Wevelichoven († 1393), Frederik van Blankenheim († 1423, zijn ligbeeld verving dat van Jan van Arkel) en Rudolf van Diepholt († 1455) in de Domkerk een tombe, bisschop Bernold († 1054) in de Pieterskerk en bisschop Koenraad († 1099) in de Mariakerk (deze beide bisschoppen kregen hun tombe pas veel later, Bernold ca. 1386 en Koenraad in 1421), en de proost van St. Jan, Dirck van Wassenaer († 1465) (Buchelius, *Monumenta*, 15, 28, 67, 93, 106). Ook een ridder uit het geslacht Van Drakenburg had in het laatste kwart van de veertiende eeuw een tombe in een Utrechts klooster (Klinckaert, *Beeldhouwkunst*, 55–58). Als er oudere tombes geweest zouden zijn, dan is het opmerkelijk dat zij niet behouden of – in geval van vergotisering – niet meeverhuisd zijn. Bij de keizers is daarvoor nog een politieke reden te veronderstellen, maar graven van illustere voorgangers droegen bij aan de heiligheid en eerbiedwaardigheid van het kerkgebouw en dus van de gemeenschap die de kerk bevolkte.
 - 14 Tummers, 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur', 248–259, concludeerde dat hier geen traditie van figurale grafzerken was. Bovendien was de productie van koperen grafplaten hier *wel erg mager* in vergelijking met Vlaanderen en Engeland (o.c., 245).
 - 15 Buchelius, *Monumenta*, 28, 31, 35, 90, heeft deze zerken met zorg ingekleurd. Zij behoorden toe aan de Dompriosten Floris van Jutfaas († 1337), Cornelis van Mierop († 1572) en Gysbert Cock van Opynen († 1391) en aan een proost van St. Jan, Arnold Loef van Ruwiel († 1340). In Oudmunster had proost Willem van Montfoort († 1514) een koperen zerk (mededeling van Bram van den Hoven).
 - 16 De Groot, *De Dom*, 124.
 - 17 Buchelius, *Monumenta*, 31.
 - 18 Van beide typen het oudst bekende voorbeeld: op de zerk van Aegidius Gobbert († 1524) in de Domkerk is een doodshoofd met daaronder twee gekruiste beenderen te zien, het opschrift luidt in vertaling: 'Ontferm u mijner, althans gij mijn vrienden'. Eveneens in de Domkerk liet Domkanunnik Anthonis Taets van Amerongen († 1555) al in 1539 een zerk

- maken waarop een skelet is afgebeeld dat zijn armen uitstrekt naar een gotische driepas met helmteken en wapenschilden. Beide zerken zijn afgebeeld in Borst e.a. (red.), *Graven*, 59, 76. Greenhill, *Incised Effigial Slab*, vond in Utrecht slechts 2 figurale zerken (II, 186). Zijn gegevens behoeven aanvulling.
- 19 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 95, 108. Over sarcofagen, zie boven nt. 3.
- 20 Een grote uitzondering vormt het necrologium van het kartuizerklooster, waarin ook beschreven wordt wie waar in de kerk, in de kruisgang of op het kerkhof begraven ligt. Hier zijn tussen 1373 en 1580, naast de leden van de kloostergemeenschap, zo'n 600 leken begraven, gemiddeld drie per jaar (Van Hasselt, 'Het necrologium').
- 21 Helaas ontbreekt tot nu toe een systematisch overzicht van de gebedsbroederschappen en de memoriecultuur in Utrecht. De recente dissertaties over de oudste Utrechtse kerken hebben geen zakenindex, wat een belemmering is om tot een integratie van de gegevens te komen. De rijke Utrechtse archieven bieden overigens goede mogelijkheden voor een gedetailleerde, integrale studie.
- 22 Moll, *Kerkgeschiedenis*, I, 281, 316, 452.
- 23 Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', geeft uitvoerige informatie over de oudste Utrechtse gebedsbroederschappen, begrafenis- en memoriestichtingen.
- 24 Séjourné, *Ordinarius*, 113; Heeringa in de inleiding op het tweede deel van *OSU*, xii–xiii; Cappon, *De opkomst van het testament*, 53; Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 431.
- 25 Séjourné, *Ordinarius*, 113–114; Rikhof, Vikarissen, 43–45, 77–80, 159; idem, 'Kapelanieën', 49–54; Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 431–443; Van Vliet, *In kringen*, 273.
- 26 De proostenkapel van de Pieterskerk dateert van vóór 1295; in dat jaar was er sprake van herstelwerkzaamheden. Was de kapel beschadigd bij de stadsbrand van 1279 (Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 28–29)? In de Mariakerk stichtte proost Gerrit Zoudenbalch († 1312) een grafkapel voor zijn familie (Buchelius, *Monumenta*, 118). De Janskerk beschikte al in 1227 over een proostenkapel (Calkoen, Het Sint Janskerkhof, 105). De data wijzen op lacunes in de documentatie: het grote tijdsverschil tussen de diverse kapittels is ongeloofwaardig.
- 27 De situatie vóór 1200 laat zich – mede door gebrek aan bronnen – niet goed duiden. Er waren memoriestichtingen, maar die waren niet voor de eeuwigheid bedoeld. Pas met de 'eeuwigdurende' stichtingen is systematische informatie voorhanden. De economie en de kerkpolitiek begunstigde de stichting van persoonlijke, eeuwigdurende, rijkgedoteerde vicarieën. Hun namen zijn in het dodenboek genoteerd; van de aanwezigen bij de memoriedienst werd de administratie bijgehouden, omdat zij hiervoor een kleine vergoeding kregen.
- 28 Heeringa in zijn inleiding op het tweede deel van het *OSU* (x–xi).
- 29 Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 433, 435, 436, 437, nt. 115.
- 30 Citaat tot twee keer toe bij Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 435, 450.
- 31 Rikhof, Vikarissen, 222–227. Bram van den Hoven van Genderen geeft in zijn dissertatie geen systematisch overzicht van de precieze ontwikkeling van het memoriewezen in de Oudmunsterkerk, maar liet mij weten dat de ontwikkelingen daar parallel lopen aan die van de Dom. Het stichten van een vicarie komt hier in de tweede helft van de dertiende eeuw op gang, neemt een grote vlucht in de eerste helft van de veertiende eeuw en stopt rond 1460. Dan komt het fenomeen van de dagelijkse missen op die goedkoper en betrouwbaarder waren. Tot 1350 stichtten ook enkele leken een vicarie in een kapittelkerk, maar daarna beperkte dit zich tot de kanunniken en vicarissen.
- 32 Van den Hoven van Genderen, 'Registers en rekeningen', m.n. 171–176. Van belang hierbij is

- dat het kapittel van Oudmunster onderscheid ging maken tussen ‘oude memories’, waarvan de opbrengsten alle twintig kanunniken ten goede kwamen, en nieuwe memories, die slechts verdeeld werden onder geestelijken die daadwerkelijk de dienst hadden bijgewoond. Deze oude memories stonden ‘vroeger in de marge’ opgetekend, een duidelijke verwijzing naar een structuur met een *kalendarium* waarbij naast de datum de namen van de weldoeners voor wie een dienst gevierd moest worden, stonden opgetekend. Door de administratieve en organisatorische reorganisatie waren volgens hem de oude *ordinaria* niet langer van belang. De oudst bewaarde Utrechtse *ordinaria* dateren dan ook uit het begin van de veertiende eeuw (bij Oudmunster tussen 1296 en 1299).
- 33 Vóór 1220 vormden de uitdelingen in natura, verkregen uit oude domeinen of goederencomplexen, het grootste deel van de prebende; eeuwige pacht of andere vastliggende uitkeringen vormden het onderpand voor eventuele memories. In de dertiende eeuw kwam aan de ontginningen een einde, wat grote consequenties had voor het goederenbezit: de domeinen hielden op te bestaan; pachtcontracten werden omgezet in tijdelijke contracten, bij voorkeur voor tien jaar; prebenden werden in geld betaald; er werden tal van nieuwe functies en ambten gecreëerd; er was minder noodzaak om lijfelijk in Utrecht aanwezig te zijn. Waar geen nieuwe beheersvorm gevonden werd, verloren de oude bezittingen hun waarde (evenals de memories en uitkeringen die hierop gevestigd waren). Daarom moesten de kapittels hun goederenbezit opnieuw opbouwen, de administratie reorganiseren en de nagedachtenis op een andere leest schoeien.
- 34 Oexle, ‘Die Gegenwart’, m.n. 31; idem, ‘Memoria und Memorialbild’, m.n. 385, hecht veel waarde aan de naamsnoeming, maar dit soort voorbeelden laat zien dat men in de Middeleeuwen pragmatisch omging met de memorie. Deze zakelijke houding ten aanzien van de dodencultus komt in dit hoofdstuk vaker ter sprake.
- 35 In de *obituarie* van de Pieterskerk staan per kalenderdag zowel de namen van de te herdenken personen vermeld als de uitkeringen aan de geestelijken die de herdenkingsdienst bijwonen en de fondsen waaruit dit bekostigd moet worden. In de Pieterskerk was op 7 maart een *Commemoratio omnium fratrum ecclesie nostre*, een herdenking van alle broeders van onze kerk, die door een Gerard Cockart (er waren er twee, één stierf in 1296, de ander in 1321) gesticht was (HUA, SP, 74 en 75); op 2 november (Allerzielen) was er een algemene herdenking van de zielen waarvoor Hubert van Stoltenberch, proost van St. Marie en ‘onze scholaster’ extra presentiegelden gefundeerd had (HUA, SP, 74 en 75). In het *obituarium* van de Janskerk dat uit ca. 1310 dateert, zijn de oude memoriën niet meer opgenomen, ook niet onder een verzamelnaam (Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 440, alwaar zij vertelt dat dit aan het einde van de dertiende eeuw ook de praktijk was in de kathedraal van Laon). Wel is er op 31 maart een mis voor de weldoeners van de Janskerk. In de Janskerk is de Kleine Kamer na 1306 opgericht: ook hier moet het *obituarium* een direct uitvloeisel zijn van de instelling van de Kleine Kamer die speciaal voor het onderhouden van memoriediensten was opgericht.
- 36 Over de ontwikkeling van privémissen: Angenendt, ‘Missa specialis’.
- 37 Over de aflaat: Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 285–293. De instelling van de aflaat is theologisch altijd een heet hangijzer geweest.
- 38 Hierover Angenendt, ‘Missa specialis’ en ‘Theologie und Liturgie’; Le Goff, *La naissance du purgatoire*. Dit boek kreeg veel kritiek omdat de titel suggereert dat het vagevuur pas in de twaalfde, dertiende eeuw ontstaan is (zie over deze discussie: De Jong, ‘Het vagevuur’). De term ‘geboorte’ is ongelukkig gekozen, maar laat onverlet dat het vagevuur toen substantieel deel is gaan uitmaken van de kerkelijke boeteleer.
- 39 De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 45, 93–94.

- 40 Klosterberg, *Zur Ehre Gottes*, 168–171.
- 41 Cappon, *De opkomst*, 18–19, 97, bijlage 1. Cappon heeft zijn onderzoek gedaan op basis van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, afgekort *OSU*, aangevuld met vondsten uit de kapittelarchieven en archieven van de stad Utrecht. Hier vond hij voor het Nedersticht in de periode 1220–1360 93 testamenten en codicillen, waarvan er elf tussen 1220 en 1282 zijn opgesteld, dus gemiddeld bijna 2 per 10 jaar. Daarna komt het testament vaker voor: tussen 1282 en 1360 gemiddeld tien keer per jaar. De geestelijke testateurs waren veelal kanunnik of vicaris aan een kapittelkerk en de leken hoorden tot de adel of het patriciaat. Een zevental testateurs maakte meer dan één uiterste wil op. In 1318 deed het notariaat aanwijsbaar zijn intrede in de testamentaire praktijk van Utrecht. Omstreeks 1360 is de ontwikkeling van het notariaat tot de beoorkondigingsinstantie bij uitstek van testamenten voltooid. Legaten aan kerken en gasthuizen, zoals beschreven in cartularia (zie bijlage 15) heeft hij niet in zijn onderzoek betrokken, maar dat zou het beeld van de receptie niet structureel gewijzigd hebben.
- 42 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, noemen twee testamenten uit de veertiende eeuw (uit resp. 1373 en 1376), uit de vijftiende eeuw dateren 58 testamenten, maar pas vanaf 1470 stijgt het aantal boven de tien, in de zestiende eeuw is het testament ingeburgerd onder de elite. Klosterberg, *Zur Ehre Gottes*, 43, 54, laat zien dat de Utrechtse ontwikkelingen parallel lopen aan de Keulse: in 1300 gaf de Keulse aartsbisschop de wereldgeestelijken in zijn diocees ‘de vrijheid’ om te testeren: deden zij dit niet, dan vervielen al hun goederen aan de kerk. Het oudst bewaard gebleven burgerlijke testament dateert in Keulen van 1365.
- 43 Al in de negende eeuw is op Duitse concilies vastgesteld dat mensen in de kerk begraven mochten worden. Dit gold niet alleen voor bisschoppen, maar ook voor abten, priesters en gekwalificeerde leken. Zie over dit proces bij Keulse burgers: Klosterberg, *Zur Ehre Gottes*, 79–93.
- 44 Naast de bovengenoemde werken van Angenendt en Le Goff, van de laatste auteur ook: ‘Au Moyen Age: Temps de l’église et temps du marchand’, alwaar op p. 48: *Le conflit du temps de l’Église et du temps des marchands s’affirme donc, au coeur du Moyen Age, comme un des événements majeurs de l’histoire mentale de ces siècles, ou s’élabore l’idéologie du monde moderne, sous la pression du glissement des structures et des pratiques économiques.*
- 45 Ariès, ‘Le Purgatoire’ en Vovelle, ‘Les attitudes’.
- 46 Rikhof, Vikarissen, 182–221, 227–231, 317–319; idem, ‘Kapelanieën’.
- 47 Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 437, 439.
- 48 In de kapittelkerk te Emmerik nam de stichting van het zielpriesterschap en van nevenaltaren pas een aanvang in 1328. De ontwikkeling dienaangaande was in de kleinere kapittelkerken later dan in de grote kapittel- en kloosterkerken (Spengler-Reffgen, *Das Stift*, 205–208).
- 49 Rikhof, Vikarissen, 349–377; Palmboom, *Kapittel van Sint Jan*, 437–438; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 101–119, m.n. 117–119.
- 50 Voor de uitleg van deze termen: Rikhof, Vikarissen, 52–60, 378–409; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 116–123.
- 51 Moll, *Kerkgeschiedenis*, I, 316, II-4, 67–68; Rikhof, Vikarissen, 395; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 554–557.
- 52 HUA, SBA II, 268, 33–34.
- 53 HUA, SP, 1030–1168. Niet alle vicariestichtingen – er waren ca. 25 privéaltaren in de Pieterskerk – zijn overigens in het archief terug te vinden. Een enkele vicarie gold zelfs voor meerdere altaren (bijv. nr. 1030). Doorgaans waren op een altaar meerdere missen gevestigd.

- 54 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 151.
- 55 Met de kartuizers had het kapittel van de Pieterskerk eveneens een gebedsbroederschap, maar hiervan is in de *obituaria* geen spoor terug te vinden. Volgens Bram van den Hoven van Genderen komt dit omdat in de broederschapsband niet was afgesproken om de memories van overleden broeders eeuwig te vieren, maar slechts tijdelijk in ere te houden. Bovendien zijn de gebedsbroederschappen tussen 1398 en 1408 een nieuwe collectieve overeenkomst aangegaan (HUA, SP, 75; Van Hasselt, 'Necrologium', 187–191).
- 56 De grote begiftigers van de Utrechtse kerk, de Duitse keizers Koenraad II († 4 juni 1039), Hendrik III († 5 okt. 1056) en Hendrik V († 23 mei 1125) worden in de bestudeerde Utrechtse *obituaria* van 1300 niet meer genoemd (Van Vliet, *In kringen*, 301–302, m.n. nt. 1231; Palmboom, *Kapittel*, 439–440, 451; HUA, SP, 74, 75). In het *obituarium* van de Pieterskerk uit 1300 (o.c., 74) wordt op 14 februari nog wel *D. Conradus, rex, frater noster* genoemd. Dit is de Hohenstaufische koning Koenraad III die op 15 februari 1152 is overleden. Hij had in zowel de Dom- als de Mariakerk een koningskanonikaat gesticht (Van Vliet, *In kringen*, 224, 304–305, 308–311).
- 57 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, passim; idem, 'Utrecht canons', passim.
- 58 Niet alle geprebendeerde kanunniken waren residerende kanunniken. Uit de (bewerkte) gegevens van zowel Moore (*The Cathedral Chapter*, bijlage 9) als Van den Hoven van Genderen (*Heren*, tabel 3 en 4) blijkt dat ongeveer de helft van de geprebendeerde kanunniken, in functie is overleden. Dit waren de zgn. residerende kanunniken (over dit begrip: Van den Hoven van Genderen, o.c., 98–101). In de Domkerk ging dit tussen 1477 en 1528 op voor 107 van de 238 kanunniken op 37 prebenden. In de Oudmunsterkerk ging het tussen 1347 en 1528 om 108 van de 216 kanunniken op 20 prebenden. Alle Utrechtse kanunniken waren vanaf ca. 1350 verplicht een memoriedienst te stichten in de kerk waaraan zij verbonden waren.
- 59 Lang niet alle kanunniken waren tot priester gewijd. In de Dom was dit oorspronkelijk een vereiste voor negen van de 38 kanunniken.
- 60 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 385.
- 61 HUA, Dom, 4339. Beyer tekende hierin de diensten op die hij bijwoonde.
- 62 HUA, SP, 167–4, rek. Kleine Kamer (1518–1564) onder uitgaven aan presentiegelden: voor het bijwonen van een behoorlijk aantal diensten ontving een kanunnik een (kleine) vergoeding.
- 63 Moore, *Cathedral Chapter*, 161–162; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 106–109.
- 64 Vergelijk Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 109.
- 65 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 242–264, m.n. 248–249. In dit boek geeft hij een uitmuntende analyse van alle facetten die een prebende aankleven.
- 66 Vergelijk Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 411.
- 67 Moore, *Cathedral Chapter*, 163–166; Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 393–414.
- 68 Een systematische studie over het functioneren van de Utrechtse kapittels tussen 1580 en 1811 is niet voorhanden.
- 69 Van Akerlaken, *De Pieterskerk*, 53.
- 70 Vgl. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen*, 15–16 e.v. Zie voor oudere, in Utrecht gevonden sarcophagen: Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk*, 46–50, met verdere literatuur.
- 71 Van Akerlaken, 'De opgraving', 46–48.
- 72 V.d. B., 'De St. Pieterskerk', 251.
- 73 De middeleeuwse zieleheilcultus had een nogal dwingend karakter. Men was ervan overtuigd dat aardse inzet en financiële inspanningen ten behoeve van het zieleheil door God beloond zouden worden. Angenendt is één van de weinige auteurs die systematisch laat zien dat

- sommige middeleeuwen kritiek hadden op deze visie (Angenendt, ‘Theologie’, 146, 151, 162–164, 173–174; idem, ‘*Missa specialis*’, 178, 195, 212–221).
- 74 Post, ‘De H. Bernulfus’, 100, 102, lijkt de grondlegger van de opvatting dat Bernold aanvankelijk op het kerkhof begraven is geweest. Deze visie is overgenomen door o.a. Leeuwenberg, in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen*, I, 748, en Van Kalveen, *Bernold*, 47. Post baseerde zijn conclusie op de term ‘*sanctuarium*’ die Heda ca. 1520 gebruikte voor de begraafplaats van de bisschop. ‘*Sanctuarium*’ betekende in die tijd meestal ‘heiligdom’ of – in de kerk – ‘het koor’; de betekenis van ‘kerkhof’ komt niet voor (Fuchs en Weijers, *Lexicon*). In de *Annales Egmundenses* staat in 1054 vermeld dat bisschop Bernold *in ecclesia sancti Petri apostoli [...] honorifice sepultus est* (f. 131). Met andere woorden: Bernold is eervol in de Pieterskerk begraven. Had Post c.s. gelijk gehad, dan zou Bernold de eerste en laatste Utrechtse bisschop en kerkstichter zijn geweest die niet op een eervolle plek in de kerk begraven is. Dit is ondenkbaar.
- 75 Zie ook Van Dijk, ‘Archeologisch onderzoek’, 292–293.
- 76 HUA, SP, 74, 75.
- 77 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 63–66. Deze aantekeningen heeft Arie de Groot in de kapittelrekeningen (HUA, SP, 191) gecontroleerd en akkoord bevonden.
- 78 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 516–517, 537–541, 546–547, 709–714.
- 79 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 64.
- 80 V.d. B., ‘De St. Pieterskerk’, 250; Van Akerlaken, *Pieterskerk*, 64. Ook andere kerken worden aan Bernold toegeschreven: onder meer de St. Maartenskerk in Emmerik en de Walburgiskerk van Zutphen (Bastemeijer, ‘De zesde kerk’). Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 159, nt. 59, plaatst enige kritische kanttekeningen bij deze laatste optie.
- 81 Leeuwenberg, in: Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, I, 749, spreekt van een staand beeld. Hij leidt dit af uit het feit dat de bisschop een staf droeg en het beeld beschilderd was. Maar dit was niet ongebruikelijk voor een ligbeeld. Het nog bestaande ligbeeld van bisschop Guy van Avesnes († 1317) was, gezien de plooi van zijn gewaad, gemaakt naar een staande figuur. Bij dit beeld zijn de sporen van polychromie nog te zien, evenals de holtes voor de staf.
- 82 De Groot en Van Vliet, ‘De Domtafelen’.
- 83 Haverkate en Van der Peet, *Een kerk van papier*, 40.
- 84 Post, ‘De H. Bernulfus’, 101.
- 85 HUA, SP, 74; Buchelius, *Monumenta*, 67. De Groot en Van Vliet, ‘Domtafelen’, 14–18, stellen vast dat deze opstelling in meerdere kapittelkerken voorkwam.
- 86 De Groot, e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nr. 49.
- 87 De Groot, e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nr. 47.
- 88 Heda, *Historia episcoporum*, 118, 126.
- 89 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 64.
- 90 Leeuwenberg, in: Margry en Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, I, 751.
- 91 De brief die Weyman hierover schreef, is afgedrukt in: *MOU*, 31 (1947), 90.
- 92 Bruggeman, *Diarium litterarum*, 1457, dd 28 febr. 1688. Van deze genezing is een rapport met notariële verklaring opgemaakt.
- 93 Hoffman-Klerkx, *Sprekende graven*; Van Dijk, ‘Archeologisch onderzoek’, 289–292; idem, ‘Een beschilderd graf’, 308–309; idem, ‘Het beschilderde graf’, 107–108; *ABKGU*, 1926–1972, 216–217.
- 94 Oorspronkelijk werden kanunniken in de pandhof of op het kerkhof begraven (Muller, *Het rechtsboek*, 261, onder 18): alleen prelaten, waaronder dekens en proosten, en ridders mochten

- volgens een statuut van 1288 in het schip van de kerk begraven worden. Dit voorrecht is later ook aan kanunniken toegestaan. In de pandhof van St. Pieter zijn de twee onbewerkte en onbeschilderde elfde- of twaalfde-eeuwse grafkelders aangetroffen die nu in de kerk staan. Op het kerkhof van minstens drie andere kapittelkerken, te weten Oudmunster, St. Jan en St. Marie, zijn sarcofagen en grafkelders uit de negende tot dertiende eeuw teruggevonden (resp. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk*, 46–50; De Kam, *Dwars door Utrecht*, 96–100; Van Rooijen, ‘Graven bij de Mariakerk’, 95–100).
- 95 Deze grafkelder is in 1914 geopend in verband met de aanleg van centrale verwarming (Van Akerlaken, *Pieterskerk*, 36).
- 96 Hoffman-Klerkx, *Sprekende graven*, 26–39, dateert de grafkelder tussen 1270 en 1310. Een prelaat die in aanmerking komt als opdrachtgever is een zekere Everardus die in 1310 functioneerde als deken van St. Pieter, proost van Tiel en Domscholaster (40–41). Ook s’Jacob, ‘Beschilderde middeleeuwse grafkelders’, ziet op iconografische gronden veel overeenkomsten tussen de Vlaamse, Zeeuwse en Utrechtse schilderingen die zij als veertiende-eeuws dateert. Qua datering en stiling is de grafkelder waarschijnlijk beschilderd door een Vlaams kunstenaar die samen met de Vlaamse krijgsheren na de Guldensporenslag in 1302 naar het noorden trok om de Utrechtse opstandelingen in 1304 te steunen in hun strijd tegen hun Henegouwse bisschop Guy van Avesnes.
- 97 Vergelijk Van Bueren, *Leven na de dood*, 12.
- 98 HUA, SP, 74, passim; zie tabel 6 van dit hoofdstuk.
- 99 Alleen prelaten mochten ca. 1342 tijdens de begrafenisdienst in de Domkerk in een kist worden opgebaard (Muller, *Rechtsboek*, 250, onder 5). Dit kan betekenen dat kanunniken alleen in een lijkwade werden bijgezet in een reeds bestaand graf. Vergelijk ook Lauwers, *La mémoire*, 151–154.
- 100 Zie bijlage 14, tabel 3. De zerk van Jutta Zoudenbalch († 1521) in de zuidbeuk is mogelijk afkomstig uit het Wittevrouwenklooster, waar Buchelius een soortgelijke zerk aantrof met dezelfde wapens en het opschrift *Jutta, filia Gerardi S..., † 1530* (*Monumenta*, 228). De herkomst van de zerken in de Pieterellenkapel is onbekend. Met de recente restauratie van de Utrechtse middeleeuwse binnenstadskerken zijn zerken van kerk verwisseld.
- 101 Dit getal is gebaseerd op graflijsten in: HUA, SP, 116–1 (1636 of later, doch vóór 1654) en 115 (ca. 1760), met aanvullingen of vermeldingen in Van Engelen, *Grafs en wapen*, d’Yvoi, *Liber epitaphorium*; Calkoen, Beschrijving Pieterskerk; Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden*. In 1636 en zelfs ca. 1760 (dus na de tornado van 1674) waren nog veel zerken intact.
- 102 HUA, SP, 1154–1155, 1162.
- 103 Muller (ed.), *Het rechtsboek*, 261 onder 18 (zie boven nt. 94). Voor de gang van zaken bij leken: het hoofdstuk *God wout’s*, de tabellen 1 en 11.
- 104 Vergelijk Tummers, ‘Laatmiddeleeuwse figurale grafsculpturen’, 236–269; Cohn, *Death and property*; idem, *The cult of remembrance*; idem, ‘The place of the dead’.
- 105 Rikhof, Vikarissen, 182–221. Het gaat om de nog bestaande grafzerk van Jan van Westende († 1324), zie Borst e.a. (red.), *Graven en begraven*, 83, nr. 28. Andere, thans verdwenen, veertiende-eeuwse graven voor altaren waren die van Walter van Zuylen († 1328) en Hugo Pollart († 1333) die eveneens belangrijke stichtingen in het leven had geroepen: niet alleen een vicarie aan het St. Catharina-altaar maar ook fondsen om twee zielpriesters te bekostigen (Rikhof, o.c., 67, 229, 349–377).
- 106 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 515. Cfm. Bossy, *Christianity*, 27.
- 107 Voor de Janskerk: Van Vliet, ‘Orate’, dl. 1, 11: De oudst bekende epitafen van kanunniken

- dateren uit 1394 (Lambert de Vrese), 1400 (Adam van Zuilen), 1411 (Dirck van Hasselt) en 1440 (Johannes van Herkelo). Van twee proosten zijn oudere grafmonumenten bekend, nl. een zerk van proost Arnold Loeff van Ruwiel (1325–1340) en een altaarstuk van proost Hendrik van Rijn (1340–1363). De 59 grafkelders in transept, schip en zijbeuken zijn relatief laat aangelegd: de oudste dateert uit het begin van de zestiende eeuw (o.c., 10). Testamenten leveren mogelijk nog andere informatie op, maar die zijn voor dit onderzoek alleen geraadpleegd als dit relevant leek.
- 108 HUA, SP, inv. 50-1, kapittelresoluties 1541–1580, f. 9.
- 109 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 173.
- 110 Veel oudere zerken zullen zeker al vóór 1610 vervangen zijn geweest. De begangenis of grafgang komt in het vervolg aan de orde.
- 111 Op de nog bestaande zerken van bijvoorbeeld Johan van Bouchout († 1507), Arend Bokelaer († 1522) en Hendrick Zoudenbalch († 1536) in de Domkerk waren zowel het hartschild als de vier kwartieren van koper. In de Janskerk lag de zerk van Steven van Rumelaer sr. († 1504) en Steven van Rumelaer jr. († 1556), die met koperen wapens en randschrift was ingelegd. Mogelijk is deze zerk identiek met een nu onherkenbare zerk in het noordtransept waar zowel hartschild als lijst inclusief de acht kwartieren van koper waren (Buchelius, *Monumenta*, 27, 28, 30, 31, 85, 88, 90).
- 112 Een waarheidsgetrouwe afbeelding in Buchelius, *Monumenta*, 72: de zerk is nog *in situ*.
- 113 Van Tongerlo, ‘Dirk van Abcoude’, 55–83.
- 114 *Heus viator, longae vitae tempora tibi noli promittere. Ego, Gerardus ten Bussche, huius phani canonicus, medio vitae cursu anno 1572, 3 junii, hic meas posui reliquias, extremum iudicii expectans diem, cuius memor [...]* (Buchelius, *Monumenta*, 72). NB: vertaalde teksten zijn niet cursief afgebeeld.
- 115 *Ecce ego sicut foenum arvi et nunc in pulvere dormio, resurrecturus in novissimo die* (Buchelius, *Monumenta*, 75).
- 116 Buchelius, *Monumenta*, 27. In het Oude Testament komt de metafoor van het verdorde gras regelmatig voor.
- 117 Buchelius, *Monumenta*, 45. Over de teksten tot de voorbijganger: Binski, *Medieval Death*, 13, 115, 132; Ariès, *L’homme*, 216–219.
- 118 Naast de bovengenoemde voorbeelden noemt Buchelius bijvoorbeeld nog de zerken van Adriaan van Isendoorn († 1566) en van Jacob en Simon van Poelenburch († 1594 en 1596) in de Domkerk (Buchelius, *Monumenta*, 30, 32).
- 119 Vertaling door Arie de Groot van: *Omnis vita supplicium / Nullus nisi mortis portus est. Addicta Christo fida coniugi coniunx / Impolis uxor nata patris Armini / Hac mole recubat et Deum redemptorem / Aeternitatis vindicem suae sperans / Terrae cadaver mancipat fidem coelo. Do. Franciscus a Noordwyck I.U.D. / Angelicae Arminiae coniugi / Incomparabili et sibi H.M.P.*
- 120 *Non mala mors subita quam precessit bona vita* (Buchelius, *Monumenta*, 67; Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden*, 260, nr. 19; Van Akerlaken, *De Pieterskerk*, 54–55; De Groot e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nr. 49; tekstbord aan noordwand Pieterskerk).
- 121 Zie over de functie van deze monumentjes: Van Bueren en Oexle, ‘Das Imaginarium’.
- 122 Zie bijlage 14, tabellen 1 en 2. Mogelijk zijn drie gedenkstenen dubbel geteld: van drie gedenkstenen is alleen de beeldvoorstelling bewaard gebleven. Twee ervan bevinden zich in de Pieterzellenkapel, één is er aan de zuidwand van de kerk. Mogelijk hoorden zij bij de gedenkstenen waarvan alleen nog maar tekstinformatie voorhanden is. Op stilistische gronden zijn zij in de vijftiende eeuw te dateren. De telling is inclusief een gedenksteen die mogelijk recent in de Pieterskerk geplaatst is (het betreft de gedenksteen Van Coesfelt, zie nt. 142).

- 123 Monumentjes van vóór 1400 overleden kanunniken waren begin zeventiende eeuw nog in de Mariakerk te zien. Buchelius vermeldt er een tiental (*Monumenta*, 113–130). Sommige waren op pijlers aangebracht en hadden een geschilderde voorstelling, zoals die voor de kanunniken Hendrik Boetselaer († 1361) en Hendrik van Brandenburg († 1381), beide in de zuidbeuk en weergegeven op tekeningen van Saenredam (De Groot e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nrs. 11, 23). Vier epitaafteksten zag Buchelius op de voet van het altaar in de Zoudenbalchkapel aan de noordkant van de Mariakerk (*Monumenta*, 118), ter memorie van proost Gerrit Zoudenbalch († 1312), de stichter van de kapel, en van diens oom Huych († 1280), vader Frederik († 1307) en zuster Haess Frederiksd. († 1310). Allen waren in deze kapel begraven. In de Janskerk noemt Buchelius een epitaaf voor kanunnik Lambert de Vries († 1394) (*Monumenta*, 87). De Proostenkapel in de Pieterskerk is in 1564 afgebroken. Proosten werden waarschijnlijk in deze kapel begraven, en ook wel in de Domkerk waarvan zij *qualitate qua* kanunnik waren: Jacob van Lichtenberg († 1449) had daar zijn epitaaf, dat nog steeds gedeeltelijk aanwezig is, boven de sacristiedeur.
- 124 Buchelius, *Monumenta*, 67.
- 125 Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 204. Hij noemt slechts twee Utrechtse memorietafels, maar dit getal heeft aanvulling, zoals in dit hoofdstuk wordt aangetoond (o.c., 213, 343 nt. 415).
- 126 Van de Pieterskerk worden in het Centraal Museum van Utrecht nog een gipsen afgietsel van een grafmonument uit de zeventiende eeuw en twee rouwborden uit de achttiende eeuw bewaard (Schuylenburg, *Catalogus*, nrs. 1319 (begin zeventiende eeuw), 1322 (1742) en 1323 (1771)).
- 127 *Fervens divinis hic Petrus Bloem tumulatus, iuribus in binis et in artibus hic graduatus, M cum ter quinis dum C quater es memoratus, huic vite finis Damasi sit ad astra levatus*. Buchelius las abusievelijk ‘*Serviens divinis*’ en ‘*stat ad astra locatus*’ (*Monumenta*, 73). De H. Damaas was paus van 366 tot 384. Met dank aan dr. A.M.M. Dekker die onze vertaling nog eens onder de loep heeft genomen.
- 128 De Groot e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nrs. 45 en 46.
- 129 Deze gedenkstenen zijn afkomstig uit het zuidtransept (HUA, TA, Ib, 6.17, foto uit 1915).
- 130 *Anno Domini millesimo quadringentesimo LXXVIII mensis maii die XXX obiit venerabilis vir dominus Henricus Voss, huius ecclesie canonicus. Orate pro eo* (Buchelius, *Monumenta*, 76).
- 131 Panofsky, *Tomb sculpture*, 59. Vergelijk Ariès, *Het beeld van de dood*, 89, 90.
- 132 Deze kanunnik stichtte ook een vicarie (HUA, SP, 1082).
- 133 Vgl. Buchelius, *Monumenta*, 69; Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden*, 262, nr. 29.
- 134 Op de gedenksteen van Godfried en Johannes de Coninck is bij de eerste de wens vermeld dat hij in vrede rust, en bij de tweede het verzoek aan de voorbijganger om hem met vrome gebeden te helpen. Dit epitaaf is daarom dubbel geteld. Alle andere gedenkstenen gelden als één, ook als daarop dezelfde zielewens meerdere keren herhaald wordt.
- 135 *Mortua cum fuerit mors, redivivus ero* (Buchelius, *Monumenta*, 76). Voor het kapittelbesluit: HUA, SP, 191, fabriekrekening 1602/03, ongefolieerd.
- 136 Ariès, ‘Le purgatoire’.
- 137 Buchelius, *Monumenta*, 73, spreekt abusievelijk van de zerk van Gerard van Duthe, zo ook Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden*, 258, nr. 8.
- 138 Deken De Turri was politiek zeer actief. In 1515 kreeg hij van het stadsbestuur een wandkleed met het stadsbanier en stadswapen erop ten geschenke *voir dienst die hy die stad van utrecht gedaen heeft* ter waarde van 40 philippusgulden (50 rijns gulden, Dodt, *Archief*, III, 206 onder

- 1515 en 1516). Een glasraam was goedkoper geweest, doch daar stelde de deken geen prijs op.
- 139 *Anno Domini m^vxxi obiit venerabilis vir magister Gerardus de Turri, utriusque iuris doctor, qui fundavit in altari trium regum missam cotidianam per chorisocios sub pulsu primarum dicendam; hanc si quis neglexerit pro pena duplum quantum percipere debuisset fabricae persolvere tenebitur, unde neglecta recuperetur. Cuius anima et omnium fidelium requiescant in pace. Amen. Dedicatio prima iunii* (transcriptie met enkele kleine correcties). Vgl. Buchelius, *Monumenta*, 69. De bepalingen van deze fundatie komen bijna woordelijk overeen met die van een soortgelijke misfundatie van Herman Droom, deken van St. Marie († 1476), die vermeld stonden op diens epitaaf in de Mariakerk (*Monumenta*, 124).
- 140 Vergelijk Van Bueren, *Leven*, 61, 83.
- 141 De vorm van de tekstplaat van De Turri – recht van boven en een gebogen onderkant – doet vermoeden dat hierop een sculptuur was aangebracht.
- 142 Henricus van Coesfelt is een mysterieus figuur. Hij komt niet voor in de kameraars- en fabriekrekeningen van de Pieterskerk. Dit zou kunnen betekenen dat hij geen kanunnik in deze kerk was. Het is veelzeggend dat Buchelius dit epitaaf niet gezien heeft. Is het uit een andere kerk afkomstig (zie boven nt. 100)?
- 143 Buchelius, *Monumenta*, 69. Op de tekstplaat die nog steeds in de Pieterskerk te zien is, is rechts van de tekst ruimte voor een gestalte. Lap van Waveren: UBU, hs. 1824, [3].
- 144 *Cum semel M. C quater. ter decies ter scribebas. semel I. regis ab ortu verbigene, cauda solque capri albens. hic heros senior. Wytte Johannes artibus ast phisis. legeque comptus. qui que vicem meruit ferre Davidis presulis. en vite frena refugit. hunc petimus Christe suscipe celis.* In het obituarium wordt De Wit als volgt herdacht: *Presentia obiit venerabilis magister Johannes de Witte, canonicus huius ecclesie et vicarius d. David episcopi trai. in spiritualibus* (HUA, SP, 75). Johannes de Wit kan een senior kanunnik geweest zijn, de eretitel voor de oudste kanunnik van de vijf kapittels, maar in de Pieterskerk kan de term ook gebruikt zijn ter onderscheid van de vicaris Johannes Wit die in ieder geval in 1502 in functie was (HUA, SP, 167–3).
- 145 *Mors sceptri ligonibus aequat* (Buchelius, *Monumenta*, 75). Buchelius merkt bij de beschrijving van dit epitaaf op dat hij het met nog schitterende, recent aangebrachte kleuren heeft aangetroffen. Het monument is – gezien de stilering – waarschijnlijk gesticht door kanunnik Johannes de Coninck († 1566) en opgeknapt na het overlijden van kanunnik Alphert de Coninck († 1597). De gedenksteen van Jan van Scorel († 1562) in de Mariakerk draagt hetzelfde motto (*Monumenta*, 125). Dit stond overigens ook op een zerk in de Oude Lutherse Kerk in Amsterdam. Het was het devies van het huis De Graeff van Polsbroek.
- 146 *Post exactos cum laude in canonicatu et prebenda huius phani 52 annos, vitae 70, obiit dominus Johannes de Coninc, quinque ecclesiarum Traiectensium senioris, ante praesens altare suas deposuit reliquias anno 1566, 1 februarii, quem piis precibus iuvato viator* (Buchelius, *Monumenta*, 75).
- 147 Enkele geschilderde altaarstukken met Utrechtse kanunniken: memorietafel van Hendrik van Rijn († 1363), proost van St. Jan, van Dirk van Wassenae († 1465), eveneens proost van St. Jan, twee stuks van Herman van Lokhorst († 1527), Domkanunnik en deken van Oudmunster, en van Gerrit Bor van Amerongen († 13 april 1608), kanunnik van St. Marie. Voorbeelden van schenkersportretten op gebrandschilderd glas: Buchelius, *Monumenta*, passim, maar niet in de Pieterskerk.
- 148 *Anno orbis redempti trigesimo septimo supra millesimum ac quingentesimum, ipsis calendis mensis aprilis, fato concessit venerandus dominus Johannes Wtenham, huius templi canonicus, in urbe Romana sepultus, cuius anime sit Deus propitius. Amen.* Vgl. Buchelius, *Monumenta*, 75.
- 149 Heinrichs en De Kiviet, *Onderzoek*, 19.

- 150 Voor Scorels memorietafel: De Groot e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nrs. 17, 32.
- 151 Deze paradoxale ontwikkeling vormt de kern van het betoog van Schama, *Embarrassment of Riches*.
- 152 D.O.M. / *Reverendo et ornatissimo domino Guilielmo ab Asch, huius sacrae aedis canonico et scholastico, Ultraiectinorum ordinum in revisionalibus iudiciis adessori, ingenio, eloquentia, virtute et prudentia inter sui ordinis primos, litteris, elegantia et lepore multo viro ad humanitatem et gratiam facto, testamento denique in pauperes et bibliothecam huius aedis pio, in suos profuso; patrio et avunculo optimo, alteri parenti suo heredes ex fratre et sorore nepotes faciendum curaverunt. / In cinerem revereris. Vgl. Buchelius, Monumenta, 77. Van Asch was geen lidmaat van de gereformeerde kerk. Over zijn religieuze overtuiging is ons niets bekend, maar zijn levensstaat – hij was ongehuwd – doet katholiek aan.*
- 153 Omdat Ernst van Schayck uit een kunstenaarsfamilie stamde, is wel gedacht dat hij dit altaarstuk zelf geschilderd heeft. C.H. de Jonge, 'Utrechtse schilders', bestrijdt deze visie.
- 154 HUA, Dom, 2464–64 (1537/38) (Rekeningen officiaal aartsdiaken), onder dekenaat Gooiland. Van Schayck krijgt dan toestemming om een testament op te maken.
- 155 HUA, SP, 191–5 (fabriekrekening), f. 226^{a-v}.
- 156 Buchelius, *Monumenta*, 69.
- 157 De muurschildering met de Egyptische Maria was in 1658 nog aanwezig: de kerkeraad nam aanstoot aan dit *scandaleuse schilderije* en stelde de vroedschap voor het te laten verwijderen (HUA, Kerkeraad Ned.-Herv. Gem., 7, dd 23 aug. 1658 (mededeling van Bertrand Forclaz)).
- 158 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 28–29.
- 159 Keller, *Reclams Lexikon*, 530–532.
- 160 HUA, SP, 1131, dd 20 juli 1546.
- 161 De schilderijen op de kruisingspijlers uit ca. 1300 en 1400 dienden waarschijnlijk ook als altaarretabel. Zij zijn bij een vorige kerkrestauratie onder witsellagen teruggevonden.
- 162 Uit Van Bueren, *Leven*, 18, 67, bleek dat er in de eerste helft van de zestiende eeuw nogal wat schilderijen tot altaar- en memorietafel dienden. Truus van Bueren heeft mij bovendien inzage gegeven in haar privéinventaris van laatmiddeleeuwse memorietafels waarop een kanunnik is afgebeeld. Het gaat om zo'n vijftig zowel stenen als houten tafels voor heel vijftiende- en zestiende-eeuws Nederland, wat op zich niet veel is.
- 163 Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 34.
- 164 De Van Winssens hadden een misstichting in de Pieterellenkapel die tevens de Van Winssenskapel genoemd werd (1552/53, zie Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 34–35). Hier was ook hun graf. Dus is het zeer waarschijnlijk dat zij hier ook een altaar hadden.
- 165 Van Tongerlo, 'Dirk van Abcoude', 68 en nt. 67; HUA, SP, 50-1 (kapittelresoluties), f. 184.
- 166 HUA, SP, 167, 3–5, 1502–1580, alwaar het steeds de eerste uitgavenpost is onder een opschrift als *Ad presentias et memoriam dominorum canonicorum* oftewel uitgaven aan presentie- en memoriegelden ten behoeve van de kanunniken, gevolgd door de betaling aan de koorgezellen.
- 167 HUA, SBA II, 47, 1545/46, f. 22^v, waar hij als eerste keurmeester genoemd werd.
- 168 Gegevens ontleend aan HUA, SP, 167-4 en 5 (Rek. Kleine Kamer). Block ontving in 1567 14 karolusgulden en 14 stuivers en in 1572 13 karolusgulden en 18 stuivers, wat betekent dat hij in beide jaren respectievelijk 588 en 556 keer de mis bijwoonde. Van Abcoude nam – na zijn veroordeling vanwege zijn 'ketterse' opvattingen in 1542 – vanaf 1553/54 weer deel aan de koordienst in de Pieterskerk en woonde al gauw twee à drie keer per dag de eredienst bij: in 1567 ontving hij 11 karolusgulden en 13 stuivers en in 1572 13 karolusgulden en 7 stuivers, wat betekent dat hij in beide jaren respectievelijk 932 en 1068 keer de mis had bijgewoond

- (de aanwezigheid van een koorgezel of vicaris leverde de helft op van wat een kanunnik verdiende). Van Tongerlo, ‘Dirck van Abcoude’, veronachtzaamt in haar conclusies zowel Blocks als Van Abcoudes vrijwillige betrokkenheid bij de katholieke eredienst.
- 169 HUA, Coll. BB, 165, f. 58; idem, 181, f. 127, 128. Zijn vader, Jan van Schayck, was een zeer gewaardeerd Utrechts beeldhouwer. Van hem zijn prachtige gewelfstenen bewaard gebleven (Klinckaert, *Beeldhouwkunst*, 104, 107–108, 303–306).
- 170 Uitstervende takken in Van Bueren, *Leven*, zijn die van Bartout van Assendelft (37), Johanna van Zwieten (239), De Lalaing–Van Culemborg (41–42), Van der Does–Van Poelgeest (65) en van Anna van Noordwijk (70). De auteur merkt overigens niet op dat dit een motief voor de memorietafel zou kunnen zijn.
- 171 Dit portret zat in de boedel van hr. Adriaen Willemsz. van Schayck (†9 februari 1583), *prebendatus dormitorii* ten Dom (HUA, Dom, 357). Met dank aan Marten Jan Bok die mij hierop attendeerde. Adriaan van Schayck was een van de executeuren van het testament van Ernst van Schayck (HUA, SP, 50–1, kapittelresoluties 1541–1580, f. 127^{r-v}, dd 9 jan. 1564, met dank aan Arie de Groot).
- 172 HUA, SP, 74, 75, 76. Het *obituarium* van de gemeen vicarissen (HUA, SP, 1085), dat loopt van het einde van de vijftiende eeuw tot het begin van de zeventiende eeuw, kon ik vanwege restauratie helaas pas raadplegen nadat ik dit hoofdstuk geschreven had. De resultaten van dit onderzoek vat ik aan het einde van deze paragraaf samen.
- 173 Overigens staan niet alle memoriediensten in deze *obituaria* vermeld. In de Pieterskerk hadden sommige kanunniken en vicarissen een dagelijkse of wekelijkse mis aan de ‘gemeen vicarissen van de Pieterskerk’ toevertrouwd. Bij de bespreking van hun *obituarium* komen die ter sprake.
- 174 Omwille van de tijd was het mij niet mogelijk om de vier *obituaria* integraal in kaart te brengen, maar een steekproef van een derde van het materiaal geeft voldoende indicatie.
- 175 Hoe deze individuele memoriediensten zich verhielden tot de collectieve herdenking van de gebedsbroederschap van de Utrechtse kerk is een open vraag. Zie over de gebedsbroederschap van de kapittels onderling Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’.
- 176 HUA, SP, 75, onder 3 januari.
- 177 Dit kwam wel vaker voor: op 31 mei, de feestdag van de maagd Petronella, 1333 heeft het kapittel unaniem besloten tijdens de gezongen vespers de kameraars en andere functionarissen van het kapittel te herdenken (HUA, SP, 75).
- 178 De laatste maandstonde in het obituarium van de gemeen vicarissen dateert van 1517 (HUA, SP, 1085, onder de 19^e: kanunnik Johannes Modde is op 19 maart overleden).
- 179 HUA, SP, 1085.
- 180 De Utrechtse demograaf Ronald Rommes bevestigde dat de sterfte in de winter hoog is, uitzonderlijk warme zomers eisen ook hun tol.
- 181 Voor de berekening, zie nt. 58.
- 182 Dit besluit staat vermeld in HUA, SP, 75, onder 9 april. Ook na de Reformatie hield het kapittel vast aan de memoriestichting. Een welsprekend voorbeeld hiervan is kanunnik Jan Block, die al op 15 november 1579 was toegetreden tot de hervormde kerk (HUA, N.H.G., 404, namen der lidmaten 1579–1589, f. 7^v). Hij had in zijn verloren gegane testament bepaald dat hij niet in de Pieterskerk begraven wilde worden, maar in het graf van zijn grootvader Gelis Block in de Buurkerk (HUA, Verz. BB, 182, f. 149, alwaar vermeld staat dat hij zijn testament op 15 dec. 1582 heeft opgemaakt). In een aanvulling op dit testament dd 27 aug. 1584 verbiedt hij een memoriedienst (HUA, Notarissen, U003a003, f. 163–165, met dank aan Bert van der Wal die mij hierop attendeerde). Voor de zekerheid had hij een verwante

- kanunnik gevraagd erop toe te zien dat alle financiële banden met het kapittel goed werden afgewikkeld. Hiertoe hoorde ook de memoriestichting. Ook voor Block is een memorie gesticht. In het *obituarium* van St. Pieter (HUA, SP, 75) staat op 27 januari vermeld dat ‘in 1585 op deze dag overleden is hr. en mr. Johannes Block, kanunnik van dit heilige gebouw. Betaald tot zijn memorie 50 karolusgulden’. Hij is inderdaad in de Buurkerk begraven (HUA, SBA II, 47, 1585, f. 38).
- 183 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 70–71.
- 184 HUA, SP, 167-3, 4, 5. Tot 1502 worden de uitgaven per memoriendienst gespecificeerd, vanaf 1502 worden de presentiegelden van ieder afzonderlijke kanunnik en vicaris vermeld. Kasboekje Beyer: HUA, Dom, 4339.
- 185 Berekening door Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 107–108.
- 186 Moore, *Cathedral Chapter*, en Van den Hoven van Genderen, *Heren*, wijzen herhaaldelijk op de religiositeit van kanunniken.
- 187 In HUA, SP, 75, staat een grafbezoek niet genoemd bij het ceremonieel van Arnold de Gruter, maar wel in HUA, SP, 76.
- 188 HUA, SP, 75: bijvoorbeeld op 9 jan. [jaar niet genoemd]: Willem van Riebeeck en Johannes de Wit; 18 april [jaar niet genoemd]: Johannes Crismaer; 21 okt. 1449: Symon van Oestende; 24 dec. 1488: mr. Herman van Rijn, deken St. Pieter (NB: geen systematisch onderzoek na 30 april).
- 189 Het kwam maar zelden voor dat een kanunnik die de overstap naar een ander kapittel maakte, in zijn ‘oude’ kerk een memoriendienst stichtte.
- 190 Arnold Beukelaar of Bokelaar (†1522) was tevens Domkanunnik. Hij is in de Domkerk begraven waar zijn zerk en epitaaf met betrekking tot een misfundatie nog steeds te zien zijn (Borst e.a., *Graven en begraven*, 53, 108). Jan Block (†1585) is bijgezet in de Buurkerk (zie over hem nt. 182). Voor degenen die na 1570 zijn overleden, heb ik de graflijsten van de Buurkerk nagekeken, doch geen verwijzingen gevonden.
- 191 Johan Ruysch (†27 aug. 1545), zowel Domkanunnik als kanunnik van St. Pieter, was in de Pieterskerk alleen actief tussen 1529 en 1531. Hij is bijgezet in het graf van Sparrenwoude (Sperwoude), vlg. de aantekeningen van Frans Beyer. Hendrik van Leeuwen is waarschijnlijk bijgezet in het graf van zijn ooms, de kanunniken Wouter (†1529) en Hendrik de Jonge (†1542) (HUA, Verz. BB, 171, f. 683).
- 192 Het gaat om Jan van Nispen (†1511), Adolf van Borculo/Twickel (†1507), Petrus van Mechelen (†1538), Hugo de Marcka, tevens kanunnik te Luik (†1552), Jan Hagen (†1539) en Gijsbert van Naarden (†1561). Het is zeer wel mogelijk dat zij op hun begraafplaats, waar die ook was, een grafmonument hadden.
- 193 HUA, SP, 115, lijst van grafsteden ca. 1760, ongefolieerd. Ook Van Burik en Kemp, ‘Het Wijkse geslacht’, k. 165, vermelden niet waar Wolter van Coddenoert begraven is, wel dat hij te Utrecht overluid is (Dom) op 25 augustus 1574. Jan Proeys was tevens vicaris te Buurkerk.
- 194 Het is onwaarschijnlijk dat alleen relatief jonge grafmonumenten bij de beeldenstorm van 1580 vernietigd zijn.
- 195 Van de begrafenis van hr. Jan Bogaert, toch de deken van de Pieterskerk, en van Dirck van Zuylen ontbreekt ieder spoor. Beide heren worden niet in de graflijst van de Pieterskerk genoemd, en evenmin in de rekeningen van de Buurkerk. De overige vijf overledenen zijn Arnoldus Buchelius (†1573), Martinus Sneecck (†1574), Hendrik van Lewen (†1574), Cornelis van Cleeff (†1575) en Bernardus van den Bochorst (†1576). Van Leeuwen, Van Cleeff (die tevens pastoor van de Jacobikerk was, maar volgens Van Tongerloo, ‘Pastoors’,

- 100, is het onduidelijk of hij daar begraven is) en Van den Bochorst ontvingen relatief weinig presentiegelden, Buchelius hoorde tot de middenmoot en de uitkeringen aan Sneeck varieerden van weinig tot gemiddeld tot veel.
- 196 Het gaat om Dirck Bijndop († 1503), lid van een vooraanstaande Utrechtse familie (Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 755–758). Hij had een maandstonde gesticht en ontving hoge presentiegelden. Ook Johannes Clivis of Kleef († 1507) toonde zich betrokken en was (mogelijk) van Utrechtse komaf. Godfried van Pympera († 1509) was in de kerk actief, maar niet van Utrechtse familie. In 1508 was hij nog als eerste drager van de reliekschrijnen van het kapittel van St. Pieter genoemd in de Maria Magdalenaprocesie (HUA, SA I, 626, 1508/09, f. 60^v).
- 197 De drie dagelijkse missen zijn gesticht door deken Gerard de Turri († 1521), Nicolaus de Tessel (onbekend, maar uit de vijftiende eeuw) en kanunnik Johannes van Noordt († 1449). De wekelijkse missen door de kanunniken Arnold Taets († 1472, 3 missen per week), Nicolaus van Sperwoude († 1482, 3 wekelijkse missen), Johannis de Witte († 1491), Antonius van Winsem († 1523) samen met zijn zuster Judith van Amelonck († 1522), Everard de Haer van Gorcum († 1525, 3 missen p.w., zie HUA, SP, 1062–1065), Folpard de Wael († 1559), Frederic van Honselers († 1559), Johannes de Coninck († 1566), Wouter van Coddenoort († 1574) en Jacob Verhaer († 1586) en de vicarissen Johannes Block (ca. † 1512), Jacobus van Hoorn († 1524) en Henricus van Milligen († 1605). Daarnaast hadden nog twee kanunniken een (nagenoeg) wekelijkse mis ingesteld die niet op een vaste weekdag plaatsvond, maar op hun sterfdag georiënteerd was (dus iedere 1^e, 8^e, 15^e, etc. van de maand). Van zeven van deze kanunniken en van Jutta van Amelonck is een grafmonument bekend. Hadden kanunniken tussen 1522 en 1525 en in 1559 onderling afgesproken om een fonds bij de gemeen vicarissen in te stellen? In dit *obituarium* stonden op de sterfdag van een groot weldoener als Ernst van Schayck al zijn stichtingen vermeld, op feestdagen als St. Ponciaan, Maria-Lichtmis, Maria-Boodschap en Maria-Tenhemelopneming de extra-presentiegelden van weldoeners.
- 198 HUA, SP, 75, onder 9 juni.
- 199 HUA, SP, 75, onder – in principe – de 7^e en de 29^e van iedere maand.
- 200 De behoefte aan status en onderscheid wordt van diverse kanten belicht in: Blockmans en Janse (eds.), *Showing Status*. Zie in dit boek het hoofdstuk over de familie Salm. Vergelijk Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 624–629.
- 201 In Holland was dit anders, zie Goudriaan, ‘Ownership of graves’, m.n. 205.
- 202 Vergelijk Biemans en Van Bueren, ‘*A veritable treasure trove*’.
- 203 Zie hierboven tabel 8 met de toelichting. Van Bueren, *Leven*, 18, heeft relatief veel geschilderde memoriestukken uit de eerste helft van de zestiende eeuw geïnventariseerd, maar geeft geen indicatie van de omvang ervan. Van den Hoven van Genderen en De Groot maken er in hun publicaties evenmin melding van.
- 204 Over de memorietafel van Hendrik van Rijn: Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, nt. 415; Renger, ‘The Calvary’; Van Bueren, *Leven*, 81–82. Voor de datering van de memorietafel van de Van Montfoorts ca. 1375: Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild*, 213; Van Bueren, *Leven*, 86, 231–232, met literatuurverwijzingen. Voor de datering van ca. 1400: Van Anrooij, ‘De memorietafel’. Met een genealogische beschouwing en politieke analyse onderbouwt deze auteur de hypothese van Frederiks, ‘Oud tafereel’, en van Panofsky, *Early Netherlandish Paintings*, 92, dat deze memorietafel rond 1400 geschilderd is.
- 205 Vergelijk Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 624–625; Van Bueren, *Leven*, 12. Zie voor de politieke betekenis van deze heren: Struick, ‘*Om ijdel woorden wille*’.

- 206 Voor de keizerstombe was in de gotische Dom geen plaats meer. De keizers werden slechts met een paar gedenksteentjes in de vloer van het hoogkoor – nog steeds *in situ* – gememoreerd. De ontwikkeling illustreert dat er in Utrecht geen behoefte meer was om dit onderdeel van haar geschiedenis te herdenken.
- 207 Dit gold voor Lambert Frese, graaf Willem III van Holland en Jutte de Bole, weduwe van Gijsbert Gunter. Pieter Ouderidder alias Grauwert behoorde tot een invloedrijke familie en was een verwant van Domkanunnik Walter van Zuylen.
- 208 De portretten in hofkringen benadrukken eerder de macht en rijkdom van de afgebeelde: Silver, *The Paintings of Quinten Massys*; Bakker, *Landschap en wereldbeeld*; Martens, ‘The Position of the Artist’.
- 209 De Meyere, ‘Portretten’. Zie ook Klamt, ‘*Sub Turri Nostra*’, 25–28, over Utrechtse portretten.
- 210 Martindale, *Heroes*.
- 211 Haskins, *Renaissance*, zwenelde in 1927 deze discussie aan. Zijn visie heeft navolging gevonden bij Benson en Constable die in 1982 een bundel aan dit thema wijdden: *Renaissance and renewal*. Zie ook Benton, ‘Consciousness’; Bynum, ‘Did the twelfth-century’; Constable, ‘Renewal’; Morris, *Discovery*.
- 212 Conform Swanson, *Religion*, 23 e.v.
- 213 Oexle, ‘Gegenwart der Toten’, 19–77; idem, ‘Memoria und Memorialbild’, 384–440; idem, ‘Memoria als Kultur’; Van Bueren, *Leven*, passim.
- 214 Conform Oexle, ‘Memoria und Memorialbild’; Van Bueren, *Leven*, 13–14, 66–88.
- 215 Ook Van Bueren, *Leven*, 81, 126, is ervan overtuigd dat memorietafels bedoeld waren om de status quo van de familie te consolideren. Zie ook Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 610–614.
- 216 Vergelijk Van Bueren, *Leven*, 81, 126.
- 217 In de Domkerk is de concurrentie goed te traceren: de apostel- en pijlbeelden werden in korte periode door een aantal kanunniken gesticht; Anthonis Taets van Amerongen († 1555) had zijn gotische zerk al gereed toen Marcus van Weze († 1548) een nog grotere zerk in renaissance-stijl bleek te hebben. Taets van Amerongen heeft toen een lijst om zijn zerk laten leggen, waarin hij de renaissance-belettering van zowel Van Weze als de cenotaaf van bisschop Joris van Egmond overnam, zie over dit thema: De Groot, ‘Beelden’, 51–52, 71–72, 77–79.
- 218 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 610–630; idem, ‘Utrecht canons’.
- 219 Mededeling van Bram van den Hoven van Genderen. Het testament van Floris van Jutphaas is integraal opgenomen in Cappon, *Opkomst*, bijlage 11, de referentie staat op p. 345.
- 220 Vgl. Calkoen, Beschrijving St. Pieterskerk, 70.
- 221 Zie bovenstaande hoofdstukken over de financiering van de Buurkerk en de broederschap-pen. In Utrecht begonnen heel wat ontwikkelingen die Lauwers al in het dertiende-eeuwse bisdom Luik aantreft, pas in de veertiende eeuw.
- 222 Cohn, *Death and property*, 97–127; idem, *The cult of remembrance*.
- 223 Rommes, ‘Op het spoor’, m.n. 115; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 148–149.
- 224 Vergelijk Lis en Soly, *Poverty and Capitalism*; idem ‘Policing the Early Modern Proletariat’; Raupp, ‘Visual Comments’.
- 225 Cfm. Bossy, *Christianity*, 33–34, 66, en Cohn, *Death and property*, m.n. 155.
- 226 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 228–241.
- 227 Zie boven het hoofdstuk over het buurtleven.
- 228 Cappon, *De opkomst van het testament*; Godding, ‘Le testament princier’, constateert dat

- middeleeuwse erfletters met religieuze motieven de uitvoering van hun laatste wil probeerden af te dwingen. Ook de ontwikkeling van de portretkunst onderstreept deze zienswijze. Zie ook Schreiner, ‘Laienfrömmigkeit’, m.n. 67, 69.
- 229 In de historiografie lijkt het tij te keren: zie onder meer Hengerer (ed.), *Macht und Memoria*.
- 230 Buchelius, *Monumenta*, 28.
- 231 De Groot, e.a., *Pieter Saenredam*, cat. nrs. 58–61.
- 232 Buchelius, *Monumenta*, 83. Van Nijkerken had ook nog een glasraam met portret, patroonheilige en zestien kwartieren in de Pieterskerk en een raam in de kerk van het Maria Magdalenaklooster (Buchelius, o.c., 67, 243).

Rusten in vrede: sterven, begraven en gedenken in de Buurkerk

- 1 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’. Deze paragraaf berust op dit artikel.
- 2 Voor de beschrijving van de stof: HUA, SBA II, 62 m.b.t. 1369 en 1586. Een el is 68,75 cm.
- 3 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, 163; Binsky, *Medieval death*.
- 4 Harper, *Forms and orders*, 106–107.
- 5 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 419.
- 6 Mededeling van Bram van den Hoven van Genderen. Over Gerrit van Bronkhorst: Van den Hoven van Genderen, *Heren*, passim; idem, ‘Gerrit van Bronkhorst’.
- 7 SBA II, 268, 23–24, dd 9 april 1359. *Item ic gheve ende besette 25 pont tot twee groven laken die ic over hebben wil tot mijnre uutuwaert inder kerken*. Waarschijnlijk is hier zowel wit als zwart laken bedoeld.
- 8 SBA II, 268, 48–49, 72–74, dd 26 jan. 1406. Helaas is er weinig informatie voorhanden over het begraven of gedenken in kloosterkerken, later in dit hoofdstuk volgt een samenvatting van wat daarover bekend is.
- 9 HUA, Verz. BB, 6, f. 182^v–183.
- 10 SBA II, 68, dd 12 maart 1494.
- 11 SBA II, 322 m, dd 17 april 1501.
- 12 SBA II, 2, 323. Dit graf lag bij een altaar dat vader of zoon Van Bommel gesticht had. Op en boven dit altaar moest altijd een lamp branden. De armenuitkering in de Buurkerk (zie bijlage 12, tabel 7) ging in 1563/64 in, wat betekent dat het echtpaar inderdaad geen kinderen heeft nagelaten.
- 13 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 82. Agnes van Leeuwenberg liet zich niet in de Buurkerk gedenken. Haar goede werken zijn uitgebreid besproken in het hoofdstuk over de armenzorg.
- 14 HUA, SBA II, 43 (Manuaal 1536/37), ongefolieerd, achterin.
- 15 Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, 271, punt 14. In de kostersinstructie van de Klaaskerk is bij dit punt aangetekend dat zij dit de kerkmeesters schriftelijk moeten meedelen (HUA, SBA II, 688**). In de kostersordonnantie van de Buurkerk uit 1410 is geen bepaling opgenomen ten aanzien van het testamentboek (SA I, 586, 97–99).
- 16 Joosting en Muller Fz. (eds.), *Bronnen*, V, 62, art. 13, m.b.t. 1293; 82, art. 18, m.b.t. 1310.
- 17 Buurkerk: HUA, SA I, 586, 98.
- 18 Van der Heijden, ‘Het kerspel’, 30.
- 19 Buurkerk: HUA, SBA II, 3, f. 89^v. In de rekeningen komt een dergelijke post overigens niet voor.
- 20 Buurkerk: HUA, SA I, 586, 51, 52, 56, zie bijlage 12, tabel 7.
- 21 Buurkerk: HUA, SBA II, 3, f. 89^v (instructies voor de schout der Buurkerk, ca. 1490); idem, maar van later datum en deels andere inhoud SBA II, 12; SBA II, 47, 1512/13, f. 16^v; Van Rappard,

- ‘Rekeningen Buurkerk’, 59, 71; SA I, 586, 51, 52. Voor de Jacobikerk: Van Riemsdijk, *Geschiedenis kerspelkerk*, 273, punt 16.
- 22 HUA, SBA II, 3, f. 89. Rekening oliekruisen bijvoorbeeld SBA II, 47, 1450/51, f. 36. Oliekruisen in diezelfde bron onder meer genoemd in 1467 (verven), in 1481 aanschaf van 100 stuks; in 1482 van 90 stuks; in 1483 van 18 stuks; in 1494 van 40 stuks; in 1507 van 14 stuks; in 1514 van 25 stuks; in 1525 (alleen het maken genoemd, geen aantal), in 1541 van 13 stuks, in 1552 van 36 en in 1553 van 18 stuks.
- 23 Rutgers (ed.), *De Utrechtse bisschop*, 150, vertaalde deze brief die in het *Oorkondenboek van het Sticht*, nr. 2349, is opgenomen. In het bisdom Luik was in 1288 een synodaal besluit uitgevaardigd waarin pastoors werden aangemoedigd hun parochianen aan te sporen om – in ruil voor een aflaat van twintig dagen – in hun testament de kathedraal en de parochiekerk te bedenken (Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 123, met literatuurverwijzing in nt. 362, 346, en 384 met literatuurverwijzing in nt. 206).
- 24 Mol, ‘Friezen’, 39–42/189–192.
- 25 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 384–385.
- 26 Muller Fz., ‘Middeleeuwsche liefdadigheid’, 175.
- 27 Muller Fz., ‘Het inkomen’, 255–256.
- 28 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 423.
- 29 Zo liet een moeder, Maria Pauwelsd., weduwe van Cornelis de Schrijver, in 1557 bij testament vastleggen dat bij de uiteindelijke verdeling van de erfenis de gelden verrekend moesten worden die zij haar kinderen geleend had, inclusief de achterstallige rente (Dodt, *Archief*, II, 51–52). Over haar uitvaart en zieleheil merkt zij niets anders op dan de standaardfrase: *Inden eersten beveele ick Godt almachtich ende zyne ghebenedyde moeder myne siele, zoe wanneer die van dezer weerelt verscheyden zal ende myn lichaem der ghewyder aerden [...]*.
- 30 Dit is een wezenlijk andere benadering en interpretatie dan Mol presenteert in ‘Friezen’, 28.
- 31 Cappon, *Opkomst testament*, 89–93, III, 234–241, 360–361.
- 32 HUA, SBA II, 235. Buiten welomschreven legaatjes gaat het grootste deel van haar geld naar armenstichtingen: voor 500 karolusgulden sticht zij een studiebeurs *in sinte willebroodts huysse ofte seminarie binnen utrecht als dat mitten eersten sall worden geerigeert*. Dit geld moet tegen een jaarlijkse rente van 5% worden uitgezet, waarvan een scholier maximaal vijf jaar lang mag studeren. En zij stelt een nader te bepalen som gelds beschikbaar voor drie wekelijkse armenshotels in de Buurkerk die op haar sterfdag moeten worden uitgedeeld.
- 33 Muller, *Geschiedenis der fundatiën*, 76–77.
- 34 In het testament van mr. Jacob van Bommel Willemsz. en zijn vrouw Anna Ewoutsd. dd 27 juli 1557 (SBA II, 2, 322) en van Cornelia Huybert Henricksz. dd 25 jan. 1575 (SBA II, 2, 273).
- 35 Bij broederschappen waren negen lessen niet ongebruikelijk. Zie ook HUA, SBA I, 227 en HUA, SBA II, 268 (Memoriaalboek), 95, 152; SBA II, 322j. Uiteraard hadden negen lessen meer status dan drie.
- 36 Buurkerk: HUA, SBA II, 3, f. 89 (instructies voor de schout der Buurkerk); idem, SBA II, 12 (deze ordonnanties dateren uit de zestiende eeuw). De bepaling met betrekking tot de vigilieboeken komt niet voor in de instructies voor de schout van de Jacobikerk (Van Riemsdijk, *Geschiedenis*, bijlage D).
- 37 Lauwers, *Mémoire*, 345–348.
- 38 Van Rappard en Muller (eds.), *Verlagen kerkvisitatiën*, 71 onder 42: *multos post meridiem sepiliri, pro quorum animabus nulla fiunt officia, misse aut vigilie*.
- 39 HUA, SBA II, 3, f. 90^v–91^v.

- 40 HUA, SBA II, 265. In vroeger tijden kostte een kist ongeveer 10 stuivers: HUA, SBA II, 47, 1442/43 f. 9; 1535/36 f. 20^v; 1536/37, f. 23.
- 41 Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', 171.
- 42 Of deze regel in 1359 nog intact was, is de vraag. In het *Cartularium* van de Buurkerk (SA I, 586, 31–32) is de ordonnantie opgenomen die in dat jaar gemaakt is, met daarin de cryptische zin: *Behoudelicken des dat gouden cleder, ziden cleder ende alle ander cleder die men op doden te legghen pleghet, gaen zellen alse der stat boec hout*. Er wordt niet vermeld wat er in het stadsboek geschreven staat. Het stadsboek was toen het *Liber Albus*. Hierin is de bepaling van 1313 woordelijk opgenomen (Muller Fz. (ed.), *Middeleeuwsche Rechtsbronnen*, I, 23–24, onder punt xlv). Ten aanzien van de gouden kleden etc. is in 1359 dus niets veranderd.
- 43 HUA, SBA II, 47, 1450, f. 17. Gezien de familie zou dit wel eens een kostbare pel geweest kunnen zijn.
- 44 HUA, SA I, 586, 4–5, 18.
- 45 HUA, SA I, 586, 32.
- 46 HUA, SBA II, 62.
- 47 HUA, SBA II, 47, 1489, f. 8^v. In 1499/1500, f. 8^{r-v}, waren vier van de elf 'lakendoden' elders begraven.
- 48 HUA, SBA II, 47, 1450, f. 17; 1482, f. 12^v.
- 49 HUA, SA I, 586, 31.
- 50 Een stuiver bestaat uit 12 wit.
- 51 HUA, SA I, 586, 99.
- 52 Een voorbeeld hiervan: Wouter van Colenberch liet in een akte van 1358 vastleggen dat de kerkmeesters van de Buurkerk op zijn jaargetijde in de Minderbroederskerk 8 schellingen moesten uitdelen aan armen die de zielmis hadden bijgewoond (HUA, SBA II, 342).
- 53 HUA, SA I, 586, 32. Een take is 3,75 l.
- 54 HUA, SBA II, 235, bepaling in het testament van Anthonia Anthonis Schayend., huisvrouw van Frederick van Noordt (1575). Een kwart is 1,87 liter.
- 55 Muller Fz. (ed.), *Middeleeuwsche Rechtsbronnen*, I, 12–13. Dit is een voorbeeld van *sumptuary law*, wetten tegen luxe- of weeldevertoon.
- 56 HUA, SBA II, 235.
- 57 HUA, SA I, 586, 31.
- 58 Van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons', 173. Gegevens gebaseerd op de uitgaven aan de zerk voor de vicaris die ook nog een beschilderde en vergulde memorietafel liet maken. Inclusief de memorietafel kostten de grafmonumenten respectievelijk 53 en 148 gulden.
- 59 HUA, 216 (inv. Dom), 651–10, 1552/53: de timmerman, leidekker, metselaar en steenhouwer verdienden toen 's zomers en 's winters 6 stuivers per dag. Dit bedrag heb ik met 250 vermenigvuldigd.
- 60 HUA, SBA II, 47, 1520/21, f. 15^v.
- 61 Buchelius, *Monumenta*, 202, op zerk van resp. Simon Simonsz. († 1480) gehuwd met Mechteld († 1492) en van Jacob Aertsz. van Honthorst († 1563) gehuwd met Geertruid († 1556).
- 62 HUA, SBA II, 29–2. BA II, 29 behelst vier charters waarin rechthebbenden hun graf verkopen aan de kerk of aan derden.
- 63 HUA, SBA, 44, 1566/67, onder 'grafsteden'; SBA II, 47–10, 1578/79, f. 18.
- 64 Verwijzing naar pastoorsgraf: HUA, SBA II, 47, 1548/49, f. 13^v. Adriaan de Wael van Vronesteijn is zelfs na zijn executie in 1568 door de Raad van Beroerten nog op het hoogkoor begraven

- (HUA, SBA II, 47, 1569/70, f. 14^v). In 1560/61 kreeg hij toestemming om een ingang naar zijn grafkelder op het hoogkoor te maken (o.c., f. 13^v).
- 65 Buchelius, *Monumenta*, 195.
- 66 HUA, SBA II, 47, 1538/39, f. 12^v, 1540/41, f. 15^v. Over de grafkelder in de raadskapel wordt hier opgemerkt: *behouden dat die kerk vrij aen hoer behout die grafstede mittie kelre inde raits capell dair Ailbert voors. yerst in begraven was*. Deze zerk ligt nu in het middenschip.
- 67 HUA, SBA II, 47, 1562/63, f. 13^v.
- 68 HUA, SA I, 586, 35–37.
- 69 HUA, SBA II, 42, charter dd 27 jan. 1393.
- 70 HUA, SA I, 13 (RDB), 1404, f. 42^v.
- 71 HUA, SA I, 586, 132–135.
- 72 Over de muurschilderingen in de Buurkerk: Defoer en Tjebbes.
- 73 Jost, *Studien*, dl. 2, nrs. 92–96.
- 74 HUA, SBA II, 47, 1517/18, f. 22^v.
- 75 HUA, SBA II, 47, 1512/13, f. 13, 1569/70, f. 14^v; SA I, 586, 184; SBA II, 322n.
- 76 HUA, SBA II, 47, 1524/25, f. 15^v.
- 77 De Groot, 'Beelden in de Dom', 77–79.
- 78 HUA, SBA II, 47, 1539/40, f. 20.
- 79 HUA, SBA II, 47, 1537/38, f. 7^v, 17^v.
- 80 Buchelius noemt ook nog wapenborden zonder tekst, zij zijn zonder nader genealogisch onderzoek niet te identificeren.
- 81 In de kerk zijn nog een paar volledig blank gemaakte muurschilderingen of afgebikte memorietafels te zien, onder meer boven de memorietafel van Jacoba van Dijk in de zuidbeuk, maar die heb ik niet meegeteld.
- 82 HUA, SBA II, 47, 1469/70, f. 6^v. Of hij in een andere Utrechtse kerk begraven was, is niet meer te achterhalen. De post doodslaken is voor dit jaar een verzamelpost en geeft dus geen nadere aanwijzing.
- 83 Michiel Roelofsz. was ouderman in 1451, Aernt van Hove in 1470, 1472 (overste ouderman), 1478 en 1481 (bij het uitbreken van de burgeroorlog is hij vervangen, wat betekent dat hij een Kabeljauw was). Aernt was bovendien nog raad in 1474 en schepen in 1476 (Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, II, 186; III, 3, 73, 105, 142, 212, 470).
- 84 Buchelius, *Monumenta*, 194, heeft nog een glas-in-loodraam uit 1559 getekend dat in de zuidgevel van de familiekapel Van Hove stond en noemt bovendien het graf van Willem Foeyt die getrouwd was met joffer Aecht van Hove, een dochter van Anthonis van Hove en joffer Agniet (HUA, Verz. BB, 181, f. 103).
- 85 Een dochter van Ansem Salm, Margriet, was met hun zoon Jan († 1506) getrouwd.
- 86 Zijn weduwe Agniet overwoog in 1521 om aan het St. Michielsaltaar, waarvoor Aernt en Anthonis van Hove begraven liggen, twaalf zielmissen te stichten, gevolgd door een grafbezoek alwaar de twee bekende psalmen *Miserere mei deus* en *De profundis* gebeden moest worden, maar om onbekende redenen heeft zij hiervan afgezien (HUA, SA I, 586, 208–209).
- 87 HUA, SBA II, 47, 1531/32, f. 12, 12^v, 13.
- 88 HUA, Verz. BB, 165, f. 14. Het gaat om de dochters Maria en Antonia, die eveneens in 1507 overleden zijn, en zoon Dirck. In de kerkmeestersrekening van 1507/08, f. 12^{r-v}: *Item ontfangen van Jan Bollen grafstede te openen 8 cr.* [4 st.]; *item ontfangen van Jan Bollen dochter grafstede te behouden 16 Arnhemse gulden* [bijna 6 rijns gulden current]; *item ontfangen van Jan Bollen anderde dochter hoer grafste 16 cr.* [8st.]; *item ontfangen van Jan Bollen dochters grafte openen 8 cr.*
- 89 HUA, Verz. BB, 165, f. 14; HUA, SA I, 590, 1552/53, f. 95, 102: onder de post afgestorven

- lijftrenten bij het smedengilde: joffer Elysabeth Jan Bollen weduwe resp. 12,5 karolusgulden en 25 karolusgulden. HUA, SBA II, 44, 1553/54: zij liet de Buurkerk een legaat na van 25 karolusgulden en was onder 7,5 el laken opgebaard.
- 90 Buurkerk: HUA, SA I, 586, 13.
- 91 Kustersinstructie: HUA, SA I, 586, 97–99.
- 92 Uit de schouteninstructie van de Buurkerk: *Item die clederen die men spreyt opten graven in sevendagen, maenstonden ende jaergetyden, zal hy mytten keersen bewaren om een redelick loen [...]* (HUA, SBA II, 3, f. 88^v).
- 93 HUA, SBA II, 43, f. 20–21^v. Vier mensen hadden samen dertien jaargetijden besteld in verschillende kloosterkerken.
- 94 HUA, 155 (Verz. BB), 169, f. 348 en bijlage 15. Het zal interessant zijn om de memoriestichtingen aan prosopografisch onderzoek te onderwerpen.
- 95 HUA, SBA II, 268 (*Cartularium* van de memoriegoederen van de Buurkerk). Dit boek is rond 1420 aangelegd, maar bevat gegevens die tot het begin van de veertiende eeuw teruggaan, en is tot 1576 bijgehouden. NB de paginering van de transcripties (HUA, 1128, 3112) klopt niet met het origineel.
- 96 Uit sommige huurcontracten blijkt dat memoriegoederen al langer in handen van de priesters van de Buurkerk waren zonder dat de originele stichtingsakte is vastgelegd (bijv. p. 91, 205–206, 16 sept. 1529; 137–138, 18 april 1416).
- 97 De tien memoriën in bijlage 15 die na 1371 en vóór 1393 gesticht zijn.
- 98 HUA, SA I, 586, 156.
- 99 HUA, SBA II, 75a–2 en 75a–3.
- 100 Oudeigen was in Utrecht, volgens een schriftelijke mededeling van Martin de Bruijn, een heffing van een oud recht, waarvan de oorsprong verloren is gegaan. In de Buurkerk (SBA II, 47) is deze ontwikkeling af te lezen uit bijv. de stichting van een lamp voor het H. Sacrament in 1506/07. Hiertoe hadden zeven mensen een bescheiden rente, variërend van 4 tot 12 stuivers, op hun huis gevestigd. Tot 1514/15 vormde deze post een aparte rubriek in de kerkmeestersrekeningen, maar vanaf dit jaar zijn deze posten opgenomen in de rubriek ‘oudeigen’. Dit was het lot van alle kleine renten die voor een bepaald doel aan de Buurkerk geschonken waren. Op den duur werden schenkers en doel weggelaten en werden alleen per perceel de inkomsten genoteerd.
- 101 HUA, SA I, 586, 199. Het beheer van deze gelden is in handen van zowel de kerkmeesters als de vicarissen.
- 102 Zo karakteriseert Dirck de Jonge in 1462 de jaarlijkse rente van 16 stuivers aan enkele kloosters en gasthuizen binnen en buiten Utrecht (HUA, SBA II, 86).
- 103 HUA, SBA II, 70. [...] *ac bonorum et rerum suarum salubriter dispositione praevinire et saluti anime sue non de propriis meritis consisus sed tamen de gratia salvatoris nostri salubriter ad honorem omnipotentis dei [...]*.
- 104 HUA, SBA II, 226–4.
- 105 Dodt, *Archief*, II, 56.
- 106 Voor de gegevens van vóór 1420: HUA, SA I, 586, 114–115, 156; voor de latere gegevens: zie de kerkmeestersrekeningen onder de eerste post van de uitgaven, ‘van erfrenten’ geheten.
- 107 HUA, SA I, 586, 176, 22 augustus 1498.
- 108 HUA, SBA II, 47, 1513, f. 15^v, 21.
- 109 HUA, SA I, 586, 176, 22 augustus 1498.
- 110 Van den Hoven van Genderen, ‘Utrecht canons’, *passim*.
- 111 HUA, SBA II, 268, 72–74.

- 112 HUA, SBA II, 47, 1513, f. 15^v, 21. Bijlage 18, nrs. 128, 134 en 135.
- 113 HUA, SBA II, 322 m.
- 114 *Ende voert so wanneer dat die mondaten des Wittendonredaghes ghegheven siin dat men dan rechtevoert begaen zel Heynric graf van Lewenberch alse zedelic ende ghewoentlic heeft gheweest, want Heynric voers. die mondaet van sinen goede ghemaect heeft* (HUA, SA I, 586, 81).
- 115 HUA, SBA II, 2, 59–62.
- 116 HUA, SBA II, 47, 1535/36, f. 13^v. Dit borduurwerk kostte 84 karolusgulden.
- 117 Verloren van Themaat, *Geschiedenis der vicariën*: Utrecht, 222–237; Amersfoort, 237–256; Wijk bij Duurstede, 256–283; Rhenen, 283–300; Montfoort, 301–397. Voor de Utrechtse vicarieën verwijst hij naar: HUA, SA II, 3580 en 3580bis, Rekening van de gebeneficieerde goederen, 1586–1588.
- 118 Grijpink, *Register*, Delft: V, 1–78; Rotterdam: VI, 19–43; Amsterdam: II, 2–41.
- 119 HUA, SA I, 13 (RDB), 12 maart 1492, f. 164; 15 maart, f. 164^v. Instelling vicarie in Buurkerk: HUA, Dom, 2464–21 (1492/93), 24. Ik me af of de dader dezelve Willem Scaey is, waarvoor eveneens een vicarie in het leven is geroepen. Onderzoek naar een Willem Scaey is zonder nadere gegevens onmogelijk: daarvoor kwam die naam te vaak voor.
- 120 HUA, SA I, 586, 191–192; SBA II, 67; voor de praktijk rond de lamp: SBA II, 47, 1499/1500, f. 10, en daarna een vaste post onder inkomsten uit kerkenhuurland buiten Utrecht (al verloopt de inning daarvan de eerste jaren problematisch). Hubert van Dorsschen was in 1484 overleden (SBA II, 47, 1484/85, f. 10).
- 121 HUA, SBA II, 25; BA II, 2, 248, dd 9 jan. 1553. Frans van Nijenrode had al een familiegraf op een niet nader gespecificeerd koor (SBA II, 47, 1536/37, f. 16).
- 122 HUA, SA I, 13 (RDB), 13 nov. 1450, f. 170; 10 juli 1451, f. 21^v; 2 aug. 1451, f. 26; 11 aug. 1472, f. 94; 26 jan. 1474, f. 135; SA I, 586, 161, dd 5 aug. 1458.
- 123 HUA, SBA II, 47, 1538/39, f. 14^v. Ik kon niet achterhalen om welke vicarie het gaat.
- 124 Rappard en Muller, *Verslagen*, passim.
- 125 Rappard en Muller, *Verslagen*, passim, maar hier speciaal 65.
- 126 Mol, 'Friezen'. De citaten in deze alinea staan op 175, 204 en 209.
- 127 Van Hasselt, 'Het necrologium van het karthuizer-klooster'; Visscher, 'Manuaal'; Biemans en Van Bueren, 'A veritable treasure trove'.
- 128 De voorbehouden zijn tweeledig: van een aantal vermeldingen in het Memoriaalboek is het niet duidelijk of het om een memorie gaat of om een investering in onroerend goed; van zeven jaar zijn geen (klad)jaarrekeningen bewaard gebleven en daarmee is de informatie over verkochte graven verloren gegaan.
- 129 HUA, Verz. BB, 6, f. 183.
- 130 Aantal gebaseerd op opgave van vicarissen aan visitatiecommissie (Van Rappard en Muller (eds.), *Verslagen kerkvisitatiën*).
- 131 Huwelijken komen in de kerkmeestersrekeningen alleen voor als de bruiden geld geofferd hebben. Toch was een kerkelijk huwelijk voor de betere kringen van oudsher gebruikelijk: *De kerkmeysters mitten cureyten hebben van ouden tiden overdraghen ende gheordineert so wat kerssen van wasse of van onghel datter inder kerken comen [...] van bruloften, van mannen of van wiven, die sel de coster hebben ende opboeren ende daer of zel hi lichten alle die missen die men zinghet of leest op dat hoghe outaer van waskerssen ende van smeerkerssen ende alle die missen die men zinghet of leest optie twe outaren die voren naesten hoghen outaer staen an elke zide van den coer [...]* (HUA, SA I, 586, 62, ongedateerd, maar – gezien de verwijzingen naar de altaren voor het hoogkoor – veertiende-eeuws).
- 132 HUA, SBA II, 2, 242, 243.

Synthese

- 1 Bogaers, ‘Utrecht at a Crossroads’; idem, ‘Religieuze stromingen’; idem, ‘Politieke en religieuze radicalisering’.
- 2 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 141; idem, ‘Utrecht canons’, 166–167. In het begin van de vijftiende eeuw werd er op het Jacobi- en het Buurkerkhof nog een Paasspel gehouden, *van ons Heren verrisenisse*, (respectievelijk in 1411 en 1415), maar daarna zwijgen de bronnen. Denkelijk is het toneelspel gestaakt, omdat het een bron van onrust was (Dodt, *Archief*, V, 76, 78). Dat gebeurde na 1498 ook met het Driekoningenspel in de Domkerk.
- 3 Onder meer de invloedrijke theoloog Jean Gerson (1362–1428), kanselier van de Universiteit van Parijs, was een exponent van deze opvatting, zie Davis, ‘Poor relief’, 18.
- 4 Zie bijvoorbeeld Jongkees, *Kerk en staat*, voor de invloed van het Bourgondische huis op het kerkelijk-religieuze leven in Holland.
- 5 Van den Hoven van Genderen wijst in al zijn geschriften op het patroon in wetgeving en verordening om vermeende misstanden zo zwart af te schilderen teneinde nieuwe maatregelen te kunnen introduceren.
- 6 Zie het prachtige boek van Frits van Oostrom, *Het woord van eer*, over de literatuur aan het Hollandse hof rond 1400.
- 7 Zowel Louise Fresco als Paul Schnabel hebben onlangs in *NRC Handelsblad*, van respectievelijk 6 januari en 24 februari 2007, met zorg geconstateerd dat het huidige wetenschappelijke onderzoek sterk op consensus gericht is. Slechts bij uitzondering staan gangbare paradigma's ter discussie.
- 8 Dumolyn en Moermans, ‘Distinctie’, 336–337.
- 9 Beginregels van het eerste hoofdstuk van de *Herfsttij*.
- 10 Huizinga, *Herfsttij* (21^e editie), 30. Zie ook 38 en het nawoord van Anton van der Lem op p. 393.
- 11 Geertz, *Interpretation of cultures*, 52.
- 12 Bogaers, ‘Religieuze stromingen’, 109–111; idem, ‘Politieke en religieuze radicalisering’, 133–139.
- 13 Van Rappard en Muller (eds.), *Verslagen*, 62, onder punt 48: op de vraag hoe groot het aantal communicanten is, antwoordt Van Oprode: *dicit se difficulter posse discernere, quandoquidem multi etiam sine licentia confiteantur Mendicantibus ac aliis etiam, ac ibidem etiam sacramenta sua sumant*.

Verklarende woordenlijst (begrippen toegespitst op Utrechtse context)

- 1 Omschrijvingen ontleend aan een keur van bronnen, waaronder De Bruijn, *Husinghe*; Van Dijk en Mertens, ‘Termen’; Van den Hoven van Genderen, *Heren*; Kuys, *Kerkelijke organisatie*; Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*; Verwijs-Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*; het *WNT*, etc.

Bijlage 1. Oorsprong en functioneren van buurschappen in het Nedersticht

- 1 De transporten van onroerend goed zouden een goede ingang kunnen bieden voor het onderzoek naar het functioneren van buurschappen in het Nedersticht. Hierin staat precies verteld wie de vonniswijzers waren. Op basis van dit onderzoek kan vastgesteld worden wat het ressort van een rechtbank is, of de lagere rechtbanken zichzelf buurraad, burens- of

- schepenrechtbanken noemen, of de bezetting binnen een jaar constant bleef, etc. Een eerste toegang tot de transporten bieden de cartularia van kerken, kloosters en gasthuizen.
- 2 Hedendaagse auteurs als Steinbach, *Ursprung*, 1–15, ontkennen de buurschap, nadat het bestaan van een Germaanse mark een illusie is gebleken: er is lang gedacht dat gemeenschappelijk grondbezit het kenmerk van Germaanse nederzettingen was, maar dat blijkt niet het geval. Ook toen al was de grond in handen van particulieren. Toen dit gegeven bekend werd, is de mark vervallen verklaard, maar daarmee is ook de idee opgegeven van een basale vorm van organisatie van de samenleving op microniveau. Gemeenschappen met gemeenschappelijk bezit en gemeenschappelijke regels zijn volgens Steinbach pas op zijn vroegst in het feodale tijdperk (7^e eeuw) ontstaan of nog veel later. (Kennelijk is gemeenschappelijk bezit in zijn ogen een voorwaarde om als buurschap te functioneren.) De gemeenschapsregels van eerdere samenlevingsvormen bagatelliseert hij, al erkent hij het bestaan van burenhulp, bijv. inzake ontginningen en omheiningen, maar ook op andere terreinen (o.c., 11–12). Hij noemt dit een menselijk oerfenomeen, maar op de organisatievorm ervan gaat hij niet in. Maar zo'n organisatie moet er wel geweest zijn. Waar mensen samenwonen en werken is behoefte aan duidelijk omschreven afspraken. Daarvoor moet er te veel geregeld worden, van baren tot sterven, van ontginning tot beheer en behoud. Waar in de Germaanse tijd eigendomsverhoudingen in het geding waren, trad volgens Steinbach het *Volksgericht* in werking, een volksrechtbank, maar ook over die organisatievorm weidt hij niet uit. Ik zie geen bezwaar om zowel de burenhulp als de volksrechtbank binnen het kader van de buurschap te zien, waarin rechten en plichten duidelijk omschreven waren.

Bijlage 3. Tabellen bij het hoofdstuk 'Liturgie'

- 1 Uitgedrukt in guldens met achter de streep het aantal kromstaarten (15 kromstaarten in een Arnhemse gulden) of stuivers (20 stuivers in een rijns- en karolusgulden). Deze bedragen heb ik niet afgerond, omdat het om relatief kleine bedragen gaat.
- 2 In dit jaar is het misbrood gebakken door de zusters van het Agnietenklooster. Meestal deden particulieren dit of een bakker.
- 3 In 1490, 1495 en 1496 is de prijs voor het misbrood in de kerkmeestersrekening inclusief 5 pond wierook ter waarde van 1,5 rijns gulden. Dat bedrag is in de omrekening in mindering gebracht.

*Bijlage 4. Proeve van een lijst van altaren in de
Buurkerk tot ca. 1570 met de daarop gevestigde vicarien*

- 1 Deze bron is niet heel betrouwbaar, daarvoor noteerde de officiaal te slordig en te sporadisch: over lang niet alle privéaltaren of vicarieën zijn leges aan de officiaal betaald. Zo zijn de Buurkerkaltaren van o.a. HH. Laurens, Stefanus en Maria Magdalena niet één keer in dit register vermeld. Ook werden niet elke keer, als een vicarie vacant kwam, leges betaald. In de bron wordt een aantal vicarieën omschreven als 'capella'. Voorzichtigheid is geboden: 'capella' blijkt nu eens synoniem aan 'altaar', dan weer aan 'vicarie'. Zelden betekent het 'kapel' in onze zin van het woord. Anders dan nu werden in de Late Middeleeuwen de begrippen 'kapelaan' en 'vicaris' door elkaar gebruikt.
- 2 Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h 39, het ceremonieel van de altaarwassing is beschreven op f. 30^v–45^v, 135^v–141^v (huidige foliëring). De datering is gebaseerd op het feit dat er in het *Processionale* al sprake is van het St. Maartensaltaar in de kapel. Dit is de

Raadskapel die in 1450 in gebruik is genomen. Het later toegevoegde katern (f. 135^v–141^v) met altaren die eveneens van later datum zijn dateert van 1485, tenminste als mijn interpretatie van de rekeningen van de kerkmeesters van de Buurkerk (HUA, SBA II, 47, 1485/86, f. 7^v) juist is: *Item geg, voir scriven van die quateern 8 st. dat behoelt 11 quateernen scrifs facit 4 rg 8 st.; Item geg. voir 12 quateernen stoffs 36 st.; item vant notieren: 22 st.; item vant bynden: 10 st.; item vant verluchten: 4 st. Facit 8 rg = 21–5*. Het ‘notieren’ wijst op een zangboek. Het oudste deel van het *Processionale* moet derhalve tussen 1450 en 1485 geschreven zijn. In de Rekeningen van de kerkmeesters van de Buurkerk (HUA, SBA II, 47, f. 16) komt in 1466/67 een post voor die heel wel op het *Processionale* kan slaan: *It. gheg. om een sangboek in die hant te dragen van stof scriven ende te notieren, tezamen 13 arnhemse guldens 4 cromstaart*. Deze gehele omschrijving past in alle opzichten: ‘ons’ *Processionale* – de huidige benaming dateert uit de negentiende eeuw – was een zangboek dat in de hand werd gedragen. Op perkament (*stof scriven* = op perkament schrijven) zijn de gezangen inclusief muzieknnotatie, gebeden en ceremonieel beschreven voor de diverse processies in de Buurkerk, met name het ceremonieel van de altaarwassing op Witte Donderdag, maar ook de gezangen die bij de introitus voor een heilige die in de Buurkerk een altaar had en verering genoot, werden aangeheven. Ook op basis van het penwerk is deze datering plausibel, meent Gisela Gerritsen-Geywitz, de specialiste op het gebied van Utrechts penwerk.

- 3 Het cijfer voor de schuine streep geeft het aantal vicarieën op een altaar aan, het cijfer erachter is een optelling van de in deze reeks genoemde vicarieën.
- 4 Volgens het *Processionale* van de Buurkerk (f. 31) lijkt de ceremonie van de altaarwassing *ad summum altare de S. Agneta* te beginnen. Dit is merkwaardig want van de Buurkerk is geen altaar bekend dat aan Agnes is gewijd, laat staan dat dit het hoogaltaar geweest zou zijn. Dit altaar heeft vanouds Maria, Michaël en Andreas als patroonheiligen gehad. *Patrocinia*-wisselingen zijn ongebruikelijk. Eerder signaleerde Helen Wüstefeld al dat de verwijzing naar Agnes merkwaardig is (*Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, nr. 44). Zij sprak toen de hoop uit dat archiefonderzoek licht op de zaak zou werpen. Bij nader onderzoek blijkt er eerst over twee regels ‘*ad summum altare*’ gestaan te hebben. In ieder geval moet dit ‘*altare*’ (misschien stond er ook nog een verwijzing naar Maria) ca. 1480 geradeerd zijn en vervangen door ‘*altare de S. Agneta*’ met een verwijzing naar f. 130 (oude foliëring). Op f. 129^v, nu f. 135^v staat de aankondiging: *Antiphona ad summum altare de S. Agneta*. Op f. 136 volgen de antifoon en collecta ter ere van de H. Agnes, het versikel ontbreekt. Het gezang ter ere van Maria is zonder doorhaling op de oorspronkelijke plaats blijven staan. Iets anders is ook niet te verwachten bij het hoofdaltaar dat op de eerste plaats aan Maria gewijd was. Een sluitende verklaring voor de verwijzing naar Agnes heb ik niet, tenzij Agnes de patroonheilige was van de vicarie die de familie Sloyer (al ver voor 1504) op het hoogaltaar gesticht had. Het is uitgesloten dat het boek verhuisd is naar een kerk die aan St. Agnes gewijd is: uit de volgorde van de altaren die op f. 136 en verder genoemd worden, is zonder meer duidelijk dat het om altaren in de Buurkerk gaat. De frase ‘*ad summum altare de S. Agneta*’ zou dan gelezen kunnen worden – zo suggereerden Casper Staal, conservator van het Catharijneconvent, en musicologe Ike de Loos in aanvulling van elkaar – als ‘*ad summum altare, de S. Agneta [antiphona]*’. Het hoofdaltaar was vanzelfsprekend aan Maria gewijd, dit behoefde geen nadere aankondiging. Na het eerbetoon aan Onze Lieve Vrouw volgde een lofzang over Agnes. Er staat namelijk niet dat het hoogaltaar aan Agnes gewijd was (d.w.z. altaar gevolgd door genitief), er staat alleen dat er aan het hoogaltaar een antifoon gezongen werd ter ere van Agnes. De H. Agnes was in Utrecht een geliefde heilige: de Domkerk bezat belangrijke relieken van haar, maar had geen Agnesaltaar. De H. Agnes was ook in

- de Buurkerk niet onbekend: in 1480 – de geschatte tijd van de radering – werd door zowel Beernt Proeys Albertsz. als Tyman die Edel een kaars voor het beeld van St. Agnes bekostigd die net zo dikwijls moet branden als de kaarsen voor de beelden van St. Salvator, oLV en de apostelen in het middenpad van de kerk (HUA, SBA II, 47, 1480/81, f. 9; Van Rappard, ‘Rekeningen Buurkerk’, 186; AAU, 3, 4–5). Het beeld van St. Agnes stond aan de pilaar in het noordtransept naast het kleine orgel boven de deur naar het H. Graf. De familie Proeys had een vicarie aan het Eloyenaltaar dat toen nog in het noordtransept stond. Agnes werd in twee vicarieën geëerd, maar niet op zichzelf, altijd te midden van andere heiligen, en wel op het altaar van Vitus en Modestus en op het altaar van *Maria in puerperio* [in de kraam] (HUA, T14, 2464. Rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken, 1405–1808, o.a. 2464–11 en 2464–44). Met dank aan Gisela Gerritsen–Geywitz, Ike de Loos, Casper Staal en Helen Wüstefeld voor het *brainstormen*.
- 5 De familie Sloyer had in 1548 nog steeds een graf op het hoogkoor (HUA, SBA II, 47, 1548/49, f. 13^v).
 - 6 Hr. Roetaerts vicarie bestond nog in 1514 (SBA II, 47, 1514/15, f. 4).
 - 7 Het graf van Peter Mouwer bleek in 1394 te beschikken over een graf *inde ghevrkamer voert outaer*. Mouwer had dit graf gekregen om een *somme van ghelde* die hij de kerkmeesters betaald heeft (HUA, SA I, 586, 13). Peter Mouwer hoorde tot de collatores van de vicarie die zijn broer hr. Henric Spiker, pastoor Bk, gesticht had (Verz. BB, 172, f. 736, onder 25; Verz. BB, 5, f. 170).
 - 8 Tot aan de Reformatie worden op het St. Anna-altaar vijf missen per jaar opgedragen waarvoor de Buurkerk financieel verantwoordelijk is: drie op de Verzworen Maandagen, één op Maria-Tenhemelopneming en één op St. Barbara-verheffing (bijv. HUA, SBA II, 47, 1568/69, f. 21^v). De procuratoren in 1505 waren voorname lieden en deze broederschap zal dus wel prestigieus geweest zijn.
 - 9 Op de westwand van de derde travee van het noordelijke zijschip, gerekend vanaf het transept, is nog steeds een fragment te zien van de ontmoeting van Anna met Joachim in de Gouden Poort te Jeruzalem (ca. 1442). De ontmoeting symboliseert Maria's Onbevleete Ontvangenis. De schildering is ten dele verloren gegaan, toen de noordwand tussen 1521 en 1542 werd doorgebroken. Vermoedelijk is toen het altaar van de broederschap verplaatst.
 - 10 Gijsbert van Cleyenberch stichtte in 1412 een maandstonde voor zichzelf, zijn vader Wessel Wesselsz. van Everdingen, zijn vrouw Nelle uten Elswert en zijn zoon Wessel (HUA, SBA II, 268, 143–145). Het familiealtaar bestond toen nog niet.
 - 11 St. Laurens had kennelijk enige betekenis voor de stichter van dit altaar, Goeyert van Voerde Hendriksz.: hij is op St. Laurensdag (10 aug.) 1498 gehuwd met jofr. Elisabeth Jansd. van Tyell/Tiel (HUA, BB, 165, f. 8). Voor de verplichtingen die cureiten en vicarissen ten aanzien van zowel dit altaar als het St. Stevensaltaar (zie nr. 44) zijn aangegaan, zie HUA, SBA II, 361, dd 31 okt. 1536. Aan dit altaar dat blijkens het *Processionale* al vóór 1536 gesticht is – vermoedelijk kort na het overlijden van Goeyerts vader Hendrik in 1515 –, was elke dag om 10.30 uur a.m. een mis t.b.v. Goeyert van Voerd Hendriksz. en zijn vrouw Liesbeth van Tyell. Dit altaar was, inclusief altaarsteen, wapenborden, schilderij van de berg Tabor en armenbroodtafel, in 1566 verwoest en in 1568 geheel hersteld (K 1568/69, f. 30; Dodt, ‘Staat’, Archief, 6, 315). Het tafereel van de berg Tabor hoort bij het feest van de Transfiguratie of Verheerlijking dat op 6 augustus gevierd werd: op deze dag werd Jezus op de berg Tabor verheerlijkt.
 - 12 Plaats aan noordtransept op basis van route *Processionale*. Verhuizing naar Raadskapel op grond van vermelding in HUA, T14, 2464–12.

- 13 Aan dit altaar was elke zondag en op de Verzworen Maandagen een mis (Kist, 'Rekeningen', 307; Rappard & Muller, *Verslagen*, 69).
- 14 Vanaf 1458 werd het feest van OLV-ad-Nives ofwel Maria-in-de-Sneeuw (5 aug.) feestelijk gevierd in de Buurkerk met beieren, orgelspel en zang van het schoolkoor (Van Rappard, 'Rek. Buurkerk', 161).
- 15 Haakma Wagenaar, *Bouwgeschiedenis*, 226, plaatst dit altaar aan de een-na-laatste pilaar. Dit klopt mijns inziens niet met de beschrijvingen in de kerkmeestersrekeningen. Bovendien ligt het Drievuldigheidsaltaar waarschijnlijk ten zuiden van het Schoenmakersaltaar, gezien het feit dat in de beschrijving van de belendingen altijd eerst het zuidelijke object genoemd wordt.
- 16 Genoemd naar de oprichter van de H. Drievuldigheidsbroederschap, Gerrit de Keyser, die hier zijn grafkelder had.
- 17 Vicaris moest drie missen per week opdragen (zondag, donderdag en dag naar keuze), waarvoor hij 26 karolusgulden per jaar ontvangt.
- 18 Op 12 juni 1473 stichtte Dirck Willem Tielmansz. van IJserloe een vicarie van twee wekelijkse missen ter nagedachtenis aan zijn overleden vrouw Mechtelt Gijsbert Claeszd. en hemzelf op het St. Barbara-altaar aan de noordzijde van de kerk dat ook het Gijsbert Heren-altaar heet. Eerder had Gijsbert Heer aan dit altaar een vicarie gesticht, doch die onvoldoende gedoteerd. Tekort wordt in 1562 aangevuld door de collatrix van deze vicarie Sophie Michiel Salmsd., weduwe van Cornelis van Merenborch († 1561), en door hr. Pieter Camp, kanunnik van St. Pieter te Utrecht.
- 19 In 1569 was Dirck van Zuylen van der Haer collator van de Drakenburg-vicarie door zijn huwelijk met joffr. Josina van Drakenburg die erfdochter *ende laetste* van de stam was (Van Rappard & Muller, *Verslagen*, 88; HUA, verz. BB, 174, f. 939, onder punt 20).
- 20 RDB, 17 jan. 1468, de overste-ouderman Jan van der Haer krijgt toestemming tot traliewerk voor altaar; RDB, 8 aug. 1500, zijn dochter krijgt toestemming tot vicarie. In 1504 blijkt zij dit voornemen te hebben uitgevoerd (HUA, Dom, 2464-33).
- 21 In de eerste galerij van de noordbeuk, gerekend vanaf het transept, is nog een muurschildering van Antonius Abt met daaronder een muurschildering van de H. Petrus.
- 22 In 1560 'midden' in de kerk, zie toelichting bij St. Petrusaltaar.
- 23 Mogelijk al ca. 1450 op basis van muurschildering in doopkapel of iets later in de vijftiende eeuw gezien schildering in de noordbeuk, maar in het *Processionale* is dit altaar pas laat opgenomen.
- 24 In 1460/61 wordt deze broederschap zo genoemd (HUA, SBA II, 47, f. 8^v: *Item lysbeth [...] ende leit in senter claes broedersscap grave*). Het is de broederschap van het marskramersgilde. In het *Processionale* wordt twee keer een St. Nicolaasaltaar genoemd. Gaat het om twee verschillende altaren van twee verschillende broedersschappen of is altaar verplaatst?
- 25 Op het altaar van St. Nicolaas is een vicarie gesticht o.a. ter ere van St. Fiaker. Verwijst dit naar de muurschildering in de noordbeuk? Dit zou dan weer kloppen met de plaats in de route van het *Processionale*.
- 26 Dagelijkse mis om 10.00 uur 's ochtends, gesticht door Goeyert van Voerdt Hendriksz.
- 27 Over het altaar van Maria Magdalena heb ik geen nadere aanwijzingen. In 1507 wordt er een vicarie ter ere van Maria Magdalena genoemd op het altaar van de Kleine Kalandebroederschap.
- 28 HUA, SBA I, 239 (rek. Zielbroederschap), 1520/21, eerste post onder ontvangsten. Deze kapel wordt in 1534/35 (SBA II, 47, f. 22) de OLV-kapel genoemd: Jan Philipsz. de kistemaker van het houtwerk dat hij in OLV-kapel geleverd heeft voor de H. Geestbroederschap *daer*

wy hoer cazuypheyl voer in handen hebben, soe wy Jan Philipsz. voers. dat geloofd hadden te betalen: 14 karolusgulden. De H. Geestbroederschap verzorgt vanaf 1569/70 de zang in het H. Sacramentslof (HUA, SBA I, 220), vanaf dat jaar worden hier de procuratoren met name genoemd. De post wordt in 1571/72 als volgt omschreven: *omdat ons broederscap die voers. broederscap belooft heeft te betalen alle jaer tot behoefff van het H. Sacramentsloff in musyck te singhen 6 gulden.*

Bijlage 7. Bijlagen en tabellen bij het hoofdstuk over de processies

- 1 Van Esch noemt de Dom als eindstation van de tweede dag; de *ordinarii* van Dom en Oudmunster spreken echter van Oudmunster. Op dit onderdeel lijken de *ordinarii* mij het betrouwbaarst.

*Bijlage 8. Inkomsten van de kerkfabriek van de
Buurkerk te Utrecht in rijns gulden current, 1435–1569*

- 1 Goederen ter waarde van 134 rijns gulden zijn te gelde gemaakt om schulden uit de burgeroorlog van 1525–1528 af te lossen. Zij zijn in de originele rekening niet opgeteld bij de inkomsten.

*Bijlage 10. I – Lijst van Utrechtse religieuze broederschappen,
waarvan het lidmaatschap vrijwillig is, chronologisch geordend*

- 1 Over deze broederschap is maar weinig informatie bekend: *Belieft byde rade tot vordering vande dienst gods die in musycke gedaen wort inde Buyrkercke tUtrecht op heylige ende andere dagen na gelegenthey des tyts*, dat de tweede kameraar op 30 sept. a.s. de broederschap van de H. Geest eenmalig een bedrag uitkeert van 50 gld, op voorwaarde dat de broederschap dit niet in precedent trekt en dit bedrag ook over voorgaande jaren gaat claimen. (HUA, SA I, 13 (RDB), 1 febr. 1574, f. 70). Deze betaling is vermeld in HUA, SA I, 634, 1573/74, f. 25^{r-v}.

Bijlage 12. Tabellen met betrekking tot armenzorg

- 1 Genoemd in testament van Maria Gijsbert de Gruytersd. uit 1481 (Verz. BB, 6, f. 182^v): *Item geeft St. Jobs gasthuys twe paer goeden laken van baey ende sendt u daer xx weggen ende iiii kannen wijns*. In Wezemaal (Vlaams Brabant) was al in 1437 (de oudste vermelding) een St. Jobsverering (Minnen, ‘Wezemaal’).
- 2 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 420.
- 3 St. Quintijn had twee beurzen, één voor het onderhoud van de zieken, etc., en één voor de bouw van het nieuwe gasthuis. In voorgaande jaren verteeden de gasthuismeesters ca. 40 gulden per jaar *aen maelyden, ontbyten ende drincken*. Dit geld is aan de armen onttrokken. Voortaan betalen de gasthuismeesters hun eigen kost en genot.
- 4 Het gasthuis laat vijf nieuwe kameren bouwen op zijn terrein en heeft grote onkosten aan andere percelen.
- 5 In 1569/70 kreeg hij 90 gulden compensatie voor allerlei extra werkzaamheden die hij voor het St. Margriethuis had verricht in verband met de nieuwbouw en alle juridische acties die daartoe nodig waren. In de vergoeding was ook verdisconteerd dat Jan Bogaert *merkelicke somme van gelde verscoten heeft daer hem oick voer zyn interest vergoedinge competeert* (o.c., f. 42^{r-v}).

- Ten aanzien van het negatieve saldo beloven de beheerders aan Jan Bogaert dat hij dit bedrag mag verrekenen met de inkomsten etc. van het gasthuis in 1571 en 1572. Mocht dit niet lukken, dan krijgt hij met ingang van 11 nov. 1572 losrentebrieven van 100 gulden tegen een jaarlijkse rente van 6% (SBA I, 510, 1569/70, f. 44^v-45).
- 6 In dit bedrag van 1155 gulden is het negatieve saldo van 1569 en 1570 verrekend.
- 7 Aan het negatieve saldo van 1574/75 (-139 gulden) wordt nog het bedrag toegevoegd dat het St. Margrietgasthuis Jan Bogaert schuldig was van de voorgaande rekening (waarvan de rekening blijikbaar wel was opgemaakt): 276 gulden, samen 415 gulden.
- 8 *Voor dit achterwesen is den heyligen geesthuysse tUtrecht duer overwysingen Jans Bogaert toegeseyt een losrente van 39-9 't 's jaers ingaende victoris anno 1579. Daerom allhier quite.*
- 9 In 1577/78 bedroeg het negatieve saldo 51-2. Ook was Jan Bogaert nog niet gecompenseerd voor het tekort van 1576/77. Op zijn verzoek is dit achterstallige bedrag gebruikt *om betaelt te worden aenden heyligen geesthuysse tUtrecht* (bij het sluiten van de rekening dd 9 november 1581).

Bijlage 14. Bijlagen bij het hoofdstuk over de memoriecultuur in de Pieterskerk

- 1 NB: Buchelius schrijft 'Uyttenberch', terwijl op de epitaaf in de kerk toch duidelijk 'Leydenberch' te lezen is. Hij was niet altijd even nauwkeurig.

Bijlage 16. Vicarien en misstichtingen in de Buurkerk door privépersonen

- 1 Aldaar: *Item Beyndop* [de schrijver] *gegeven een halve ouden scilt van dat outair inde gerwecamer te verheffen ende van scriven 4 oude botdrager, maect 4 gulden 21 wit 3 doit.*
- 2 Twee Hendrikken Sloyer komen in aanmerking: een veertiende-eeuwer, vader van Jacob Sloyer die tussen 1389 en 1424 invloedrijk was of de zoon van deze Jacob. In 1439 stierven zowel zijn vader als twee van zijn kinderen. Het is – qua chronologie – ook denkbaar dat de vicarie na de dood van Hendrik jr. is gesticht.
- 3 Hr. Adriaan van Cleyenberch wordt in 1537/38 in de Buurkerk bijgezet in bestaand graf (BA II, 47, f. 14). Hij was onder 7,5 el wit en zwart opgebaard (f. 12^v).
- 4 HUA, SBA II, 268, 92, Brief van 2 morgen land te Kockengen, 1533. Op 5 april 1533 verscheen voor de schout en de bureu van Kockengen in het gerecht van de heer van Montfoort hr. Claes Jansz., bezitter van de St. Catharinavicarie in de Buurkerk, waar hij bekent dat hij ten onrechte de pacht over 2 morgen land te Kockengen ontvangen heeft. Die pacht komt de cureiten en vicarissen en gemeen koorgezellen der Buurkerk toe. Idem SBA II, 284.
- 5 Off. 1537: wijlen hr. Adriaan van Cleyenberch bediende dit altaar. Hij is in de Buurkerk begraven, SBA II, 47, 1537/38, f. 14.

